ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Η πρώτη οκταετία διακυβέρνησης Καραμανλή (1955- 1963)

Από τη Βασιλική εντολή του 1955 στην παραίτηση του 1963

Γεώργιος Κ. Λουτσίδης

Τριμελής Επιτροπή
Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Επιβλέπων Καθηγητής
Χριστόφορος Βερναρδάκης
Αντώνης Μωυσίδης

ΑΘΗΝΑ 2020

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη 7

Πρόλογος 13

Εισαγωγή 15

ΜΕΡΟΣ Α' 23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Ο Καραμανλής επικεφαλής της Δεξιάς 23

1. Η πορεία του Καραμανλή προς την εξουσία 23

2. Ο εκλεκτός των Ανακτόρων 28

3. Ο ρόλος των Αμερικανών 44

4. ΕΡΕ: Ο νέος κομματικός φορέας της Συντηρητικής παράταξης 51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η Δεξιά απέναντι στο Λαϊκό Μέτωπο της Δημοκρατικής Ένωσης 55

1. Η Δημοκρατική Ένωση: Ένα λαϊκό αντιδεξιό μέτωπο 55

2. Το κόμμα της ΕΡΕ: Ιδεολογία και ψηφοφόροι. 63

3. Ο νέος εκλογικός νόμος και οι εκλογές του 1956 71

4. Οικονομική και κοινωνική κατάσταση 1955-1958 77

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Η Κυβέρνηση αντιμέτωπη με το Κυπριακό 83

1. Η όξυνση του Κυπριακού 83

2. Κυπριακό αδιέξοδο 88

3. Τριγμοί στην κυβέρνηση: Απομάκρυνση Θεοτόκη και αποχώρηση βουλευτών 100

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV

Η ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή 111

1. Προστριβές Καραμανλή-Ανακτόρων 111

2. Οι παρασκηνιακές ενέργειες για την ανατροπή του Καραμανλή 120

3. Ο νέος εκλογικός νόμος. 136

4. Ράλλης και Παπαληγούρας αντιδρούν στον εκλογικό νόμο..... 150

5. Η πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή 157

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ 179

ΜΕΡΟΣ Β' 1958-1961..... 183

1. Οι πολιτικές εξελίξεις μετά την κρίση του 1958 183

2. Η οικονομία σε τροχιά ανάπτυξης: Το παρεμβατικό κράτος και η κοινωνική πολιτική.....201

Κοινωνική πολιτική..... 214

3. Εξωτερική πολιτική 1959-1961: Το προοίμιο της ευέλικτης εξωτερικής πολιτικής και το «κλείσιμο» του Κυπριακού 217

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ Β΄ ΜΕΡΟΥΣ 239

ΜΕΡΟΣ Γ΄ 243

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Εκλογές 1961 και Ανένδοτος Αγώνας 243

1. Οι εκλογές «βίας και νοθείας»..... 243

2. Σχέδιο «Περικλής» και Ανένδοτος Αγώνας..... 249

3. Κοινωνικά κινήματα στο πλαίσιο του Ανένδοτου..... 259

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Ευέλικτη Εξωτερική Πολιτική 1961-1963: Ευελιξία και Ρεαλισμός..... 267

1. ΗΠΑ: Βασικός εταίρος και αδιαπραγμάτευτος πυλώνας εθνικής ασφάλειας 269

2. Αραβικές χώρες και ανατολικός συνασπισμός..... 286

3. Η Ευρωπαϊκή επιλογή και η προσέγγιση με τη Γαλλία και τη Γερμανία 297

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Σύγκρουση Καραμανλή-Ανακτόρων: Η παραίτηση του 1963..... 323

1. Προσπάθεια αναθεώρησης του Συντάγματος: Η «Βαθεία Τομή» 323

2. Καραμανλής – Ανάκτορα: Η τελική ρήξη 347

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ Γ΄ ΜΕΡΟΥΣ..... 413

ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 423

ΠΗΓΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... 431

Περίληψη

Το χρονικό διάστημα 1955-1963 αποτελεί την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης της Ελλάδας από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και σηματοδότησε την μετάβαση από το στάδιο της ανοικοδόμησης, μετά τον Εμφύλιο, σε αυτό της οικονομικής ανάπτυξης και της αναπροσαρμογής της θέσης της χώρας στο διεθνές περιβάλλον. Η ευέλικτη εξωτερική πολιτική των κυβερνήσεων Καραμανλή άνοιξε ένα νέο δρόμο στις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας, που την οδήγησε από την μονοδιάστατη εξάρτηση από τις ΗΠΑ στο δρόμο της Ευρωπαϊκής συνεργασίας.

Η θητεία και των τριών κυβερνήσεων της ΕΡΕ διακόπηκε πρόωρα. Η πρώτη (1956-1958), με αφορμή την αποστασία 15 βουλευτών της ΕΡΕ, η δεύτερη (1958-1961) λόγω στρατηγικής επιλογής του Καραμανλή και η τρίτη (1961-1963) εξαιτίας της διαφωνίας του Καραμανλή με το Στέμμα, που οδήγησε τον Μακεδόνα πολιτικό στην παραίτηση. Είχε προηγηθεί η ανάληψη από τον Καραμανλή της Προεδρίας του Ελληνικού Συναγερμού, καθώς και της Πρωθυπουργίας, μετά το θάνατο του Στρατάρχη Παπάγου, τον Οκτώβριο του 1955. Και αυτή η κυβέρνηση όμως ολοκλήρωσε πρόωρα τον βίο της, καθώς ο Καραμανλής επιθυμούσε να δημιουργήσει ένα νέο κομματικό οργανισμό, την ΕΡΕ, με τον οποίο θα οδηγούσε την χώρα σε εκλογές ώστε να λάβει λαϊκή νομιμοποίηση ο διορισμός του στην Πρωθυπουργία από τον Βασιλιά.

Ο διορισμός του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Πρωθυπουργία από τον Βασιλιά Παύλο αποτελούσε παράλληλα μια ευθεία παρέμβαση του Βασιλιά στις εσωκομματικές διαδικασίες της Συντηρητικής παράταξης. Ο ανώτατος άρχοντας επιλέγοντας τον Καραμανλή ως πρωθυπουργό, ταυτόχρονα τον επέβαλε ως ηγέτη του Ελληνικού Συναγερμού. Αν οι βουλευτές του Συναγερμού αντιδρούσαν στην επιλογή του Καραμανλή, θα

ήταν σαν να εναντιώνονταν στον ίδιο τον Βασιλιά, ο οποίος, ως θεσμός, αποτελούσε καθοριστικό συνεκτικό στοιχείο της Συντηρητικής παράταξης στην Ελλάδα. Με την επιλογή του Καραμανλή από τα Ανάκτορα, ως διαδόχου του Παπάγου, συμφωνούσαν και οι Αμερικανοί, με τους οποίος ο Μακεδόνας πολιτικός είχε αναπτύξει επαφές από την εποχή που υπηρετούσε ως υπουργός Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων στην κυβέρνηση Παπάγου.

Οι σχέσεις του Καραμανλή με τα Ανάκτορα πέρασαν από διάφορες φάσεις. Το Στέμμα, σε αρκετές περιπτώσεις, αντιμετώπιζε τον Καραμανλή ως να ήταν υπόχρεος στον Βασιλιά για το γεγονός ότι τον επέλεξε για την Πρωθυπουργία. Ο Καραμανλής δεν παρουσιαζόταν διατεθειμένος να συμβιβαστεί με αυτήν την μορφή σχέσης Βασιλιά-Πρωθυπουργού. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι τα Ανάκτορα είχαν την τάση να αναμειγνύονται ενεργά στα πολιτικά δρώμενα, υπερβαίνοντας τον συνταγματικό τους ρόλο, καθώς και η διάσταση απόψεων για μια σειρά πολιτικών ζητημάτων, οδήγησε τις μεταξύ τους σχέσεις σε εντάσεις και τελικά στην οριστική ρήξη το καλοκαίρι του 1963.

Το μείζον ζήτημα για την Ελληνική εξωτερική πολιτική της περιόδου ήταν το Κυπριακό. Ανάκτορα και Αμερικανοί επιθυμούσαν την γρήγορη διευθέτηση του ζητήματος, διότι η όξυνσή του οδηγούσε σε έξαρση των αντιδυτικών αισθημάτων του Ελληνικού λαού. Ο Καραμανλής ήταν ο κατάλληλος άνθρωπος για να χειριστεί το ζήτημα, καθώς είχε εκφραστεί υπέρ της γρήγορης διευθέτησης του Κυπριακού, όταν ακόμα ήταν υπουργός του Συναγερμού. Η επίλυση του Κυπριακού το 1959, με τις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου, που οδήγησε στην ανεξαρτητοποίηση της Κύπρου, σηματοδότησε την εγκατάλειψη του αιτήματος για ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, το οποίο είχε τεθεί από τον Παπάγο, αλλά εξακολουθούσε να κυριαρχεί ως αίτημα στον κόσμο της Συντηρητικής παράταξης και επί Καραμανλή.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, άρχισε να υποβόσκει στο εσωτερικό της ΕΡΕ μια κρίση, με βασικό άξονα την δυσαρέσκεια για την επιλογή του Καραμανλή ως διαδόχου του Παπάγου. Κάποια στελέχη την Συντηρητικής

παράταξης δεν μπορούσαν εύκολα να αποδεχτούν ένα νέο πολιτικό, όπως τον Καραμανλή, που δεν προερχόταν από πολιτική οικογένεια. Παράλληλα, ο συγκεντρωτικός και σε κάποιες περιπτώσεις αυταρχικός τρόπος διακυβέρνησης του Καραμανλή, δημιουργούσε δυσαρέσκεια σε κάποιους υπουργούς του. Αυτή η υποβόσκουσα κρίση στο εσωτερικό της ΕΡΕ, τροφοδοτήθηκε από αυλικούς, από επιχειρηματίες και από πρόσωπα της αντιπολίτευσης, ανάμεσά τους ο Χαράλαμπος Ποταμιάνος, ο Πρόδρομος Μποδοσάκης και ο Σοφοκλής Βενιζέλος, που επιθυμούσαν τον παραμερισμό του Καραμανλή και δρούσαν παρασκηνιακά για να τον επιτύχουν. Η κρίση κορυφώθηκε τον Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1958, οπότε 15 βουλευτές της ΕΡΕ ήραν στην Βουλή την εμπιστοσύνη τους προς την κυβέρνηση. Ανάμεσά τους, κορυφαία στελέχη της ΕΡΕ και στενοί συνεργάτες του Καραμανλή, όπως οι υπουργοί Παναγής Παπαληγούρας και Γεώργιος Ράλλης.

Ο Καραμανλής βγήκε ενισχυμένος από αυτή την κρίση. Κέρδισε τις επόμενες εκλογές και κατέστη ο απόλυτος κυρίαρχος στο εσωτερικό της Συντηρητικής παράταξης. Οι εκλογές του 1958, όμως, σηματοδοτούνται και από την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση. Η εξέλιξη αυτή ήταν αναπάντεχη και δημιούργησε ανησυχία στον αστικό πολιτικό κόσμο, τα Ανάκτορα και τους Αμερικανούς, καθώς έβλεπαν την Αριστερά να ενισχύει σημαντικά την πολιτική της δύναμη, μόλις εννιά χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου. Τα χρόνια που ακολούθησαν, οι πολιτικές δυνάμεις των «εθνικοφρόνων», σε συνεργασία με τα Ανάκτορα, του Αμερικανούς και τις Ένοπλες Δυνάμεις, επιδόθηκαν σε μια προσπάθεια περιορισμού της πολιτικής και εκλογικής επιρροής της Αριστεράς. Η προσπάθεια αυτή κορυφώθηκε στις εκλογές του 1961, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν από την Κεντρώα και Αριστερή αντιπολίτευση ως εκλογές «βίας και νοθείας».

Στην δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης της ΕΡΕ (1958-1961) αναδείχτηκε και η ευέλικτη εξωτερική πολιτική του Καραμανλή. Το κλείσιμο του Κυπριακού, με τις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου, έθεσε τέλος, έστω και πρόσκαιρα, σε ένα ζήτημα που κυριαρχούσε στο εσωτερικό, τροφοδοτώντας τα αντιδυτικά αισθήματα του Ελληνικού λαού, αλλά και στο εξωτερικό,

δημιουργώντας τριβές στις σχέσεις της Ελλάδας με τους συμμάχους της στο ΝΑΤΟ. Η ανεξαρτητοποίηση της Κύπρου ήταν για την Ελλάδα ένας συμβιβασμός, καθώς εγκατέλειπε το αίτημα της αυτοδιάθεσης των Κυπρίων, που θα οδηγούσε στην ένωση με την Ελλάδα. Ο συμβιβασμός αυτός στο Κυπριακό κρίθηκε από τμήμα της αντιπολίτευσης και της κοινωνίας ως «εθνική μειοδοσία», αλλά για την κυβέρνηση ήταν ένας αναγκαίος συμβιβασμός, στο μέτρο του εφικτού και της ρεαλιστικής προσέγγισης της εξωτερικής πολιτικής.

Παράλληλα, η περικοπή και αργότερα η παύση της Αμερικανικής οικονομικής βοήθειας προς την Ελλάδα, οδήγησε τον Καραμανλή στην αναζήτηση νέων οικονομικών συνεργασιών και νέων πυλώνων ασφαλείας, που θα λειτουργούσαν συμπληρωματικά προς το ΝΑΤΟ και τους Αμερικανούς. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η στρατηγική επιλογή της σύνδεσης με την ΕΟΚ, οι διαβουλεύσεις για την οποία ξεκίνησαν το 1959 και ολοκληρώθηκαν το 1961. Παράλληλα, το εμπορικό άνοιγμα στις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού και η προσέγγιση με τις χώρες του Αραβικού κόσμου εντάσσονταν στο πλαίσιο αυτής της ευέλικτης και πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής. Στόχος αυτής της πολιτικής ήταν αφενός τα οικονομικά οφέλη και αφετέρου η ενίσχυση της γεωπολιτικής θέσης της Ελλάδας, χωρίς όμως να τίθεται υπό αμφισβήτηση η θέση της χώρας στον Δυτικό κόσμο.

Ο Καραμανλής επέλεξε να οδηγήσει την χώρα σε πρόωρες εκλογές το 1961, επιθυμώντας να κεφαλαιοποιήσει πολιτικά την θετική εξέλιξη της οικονομίας και το κλείσιμο του Κυπριακού, ενώ παράλληλα επιθυμούσε να υπάρξει μια νέα βουλή, όπου μείζονα αντιπολίτευση δεν θα ήταν η Αριστερά αλλά το «εθνικόφρον» Κέντρο. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Καραμανλής επιθυμούσε τον μετασχηματισμό του πολιτικού περιβάλλοντος, που θα θεωρούσε ότι μπορούσε να πετύχει με μια αναθεώρηση του Συντάγματος του 1952. Αμέσως μετά τις εκλογές του 1961 ξεκίνησε να προωθεί την πρόταση για μια «βαθειά τομή» στους θεσμούς, που είχε ως στόχο, ανάμεσα σε άλλες αλλαγές, την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας.

Η πρόταση για την Συνταγματική αναθεώρηση της «βαθείας τομής» συνάντησε αντιδράσεις από το Παλάτι και την αντιπολίτευση και τελικά δεν προχώρησε λόγω της παραίτησης του Καραμανλή από την πρωθυπουργία τον Ιούνιο του 1963. Το πολιτικό περιβάλλον, με την αναταραχή που είχε προκαλέσει ο Ανένδοτος αγώνας, δεν ήταν πρόσφορο για την ευόδωση του σχεδίου του Καραμανλή, που απαιτούσε διακομματική συναίνεση στην Βουλή. Ο Ανένδοτος αγώνας της Ένωσης Κέντρου ήταν η απάντηση του Γεωργίου Παπανδρέου στις εκλογές «βίας και νοθείας». Ο Παπανδρέου κατηγορούσε την ΕΡΕ ως υπεύθυνη για το εκλογικό «πραξικόπημα», δεν αναγνώριζε την νομιμότητα της κυβέρνησης και ζητούσε διεξαγωγή νέων εκλογών.

Η ΕΔΑ, της οποίας οι πολιτευτές και οι ψηφοφόροι είχαν δεχτεί το κύριο βάρος πίεσης και τρομοκρατίας από το σχέδιο «Περικλής» στις εκλογές «βίας και νοθείας», στήριξαν τον Ανένδοτο του Γεωργίου Παπανδρέου και της Ενώσεως Κέντρου. Ο Ανένδοτος άσκησε σημαντική πίεση στην κυβέρνηση της ΕΡΕ αλλά και στα Ανάκτορα. Ο Παπανδρέου διατηρούσε ανοικτούς τους διαύλους επικοινωνίας με τον Βασιλιά και ξεκαθάριζε ότι ο αγώνας του δεν στρεφόταν εναντίον του Στέμματος και δεν έθετε πολιτειακό ζήτημα. Το γεγονός ότι τα Ανάκτορα πλήττονταν από τον Ανένδοτο, ενίσχυσε την δυσαρέσκειά τους προς το πρόσωπο του Καραμανλή, καθώς θεωρούσαν ότι δεν έκανε όσα θα μπορούσε για να προστατεύσει τον θεσμό από τα πυρά της αντιπολίτευσης.

Στην διάρκεια της τρίτης περιόδου διακυβέρνησης της ΕΡΕ, οι προστριβές των Ανακτόρων με τον Καραμανλή εντάθηκαν και κορυφώθηκαν. Τα Ανάκτορα παρουσιάζονταν δυσαρεστημένα έναντι του Καραμανλή και ταυτόχρονα θεωρούσαν ότι η μακρόχρονη παραμονή του στην εξουσία είχε αρχίσει να τον φθείρει πολιτικά. Για αυτούς τους λόγους είχαν αρχίσει να εξετάζουν εναλλακτικές λύσεις διακυβέρνησης, μία από τις οποίες ήταν η Ένωση Κέντρου του Παπανδρέου. Τα Ανάκτορα είχαν επαφές με την ΕΚ, κυρίως μέσω του Σοφοκλή Βενιζέλου. Στην διάρκεια αυτής της περιόδου, τα Ανάκτορα και ο Βενιζέλος προωθούν ως λύση εξουσίας μια συγκυβέρνηση της ΕΡΕ με την ΕΚ, που θα απομάκρυνε τον Καραμανλή από την

πρωθυπουργία, θα έβαζε τέλος στον Ανένδοτο και παράλληλα θα έθετε στο περιθώριο την αριστερή πτέρυγα της ΕΚ.

Το σκηνικό πολιτικής έντασης και αστάθειας που τροφοδοτούσε ο Ανένδοτος έφτασε στην κορύφωσή του τον Μάιο του 1963, με την δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη στην Θεσσαλονίκη. Ο Παπανδρέου κατηγόρησε ως ηθικό αυτουργό της δολοφονίας τον Καραμανλή. Η αδυναμία του Καραμανλή να ελέγξει και να εκκαθαρίσει τους παρακρατικούς μηχανισμούς, που σε κάποιες περιπτώσεις δρούσαν υπό την ανοχή ή και την συνεργασία κρατικών οργάνων, είχε φέρει την κυβέρνηση σε ένα αδιέξοδο από το οποίο ήταν δύσκολο να εξέλθει.

Λίγες ημέρες μετά την δολοφονία του Λαμπράκη, ενώ η κυβέρνηση βρισκόταν αντιμέτωπη με τις επιθέσεις της αντιπολίτευσης καθώς και με την έντονη λαϊκή δυσαρέσκεια, η κρίση στις σχέσεις του Καραμανλή με τα Ανάκτορα κορυφώθηκε. Αφορμή στάθηκε η διαφωνία σχετικά με την πραγματοποίηση ενός ταξιδιού του Βασιλικού ζεύγους της Ελλάδας στο Λονδίνο. Ο Καραμανλής διαφωνούσε με την πραγματοποίηση του ταξιδιού, καθώς θεωρούσε ότι το Βασιλικό ζεύγος θα γινόταν στόχος αντικυβερνητικών διαδηλώσεων, που θα επιβάρυναν το ήδη τεταμένο πολιτικό κλίμα στην Ελλάδα και θα είχαν αρνητικό αντίκτυπο για την χώρα διεθνώς. Μια διαφωνία για ένα ήσσονος σημασίας θέμα, όπως μια Βασιλική επίσκεψη στο Λονδίνο, μετατράπηκε σε μείζον πολιτικό ζήτημα και οδήγησε τον Καραμανλή στην παραίτηση. Τα βαθύτερα αίτια αυτής της παραίτησης εντοπίζονται στο κλίμα έντονης πολιτικής πόλωσης, που λειτουργούσε επιβαρυντικά για την ΕΡΕ και έφθειρε πολιτικά τον Καραμανλή. Η παραίτηση αποτέλεσε εν τέλει για τον ίδιο μια διέξοδο για να απομακρυνθεί από ένα πολιτικό περιβάλλον, που έτσι όπως είχε διαμορφωθεί την δεδομένη στιγμή, ήταν εξαιρετικά δυσχερές ώστε να συνεχίσει να ασκεί την εξουσία.

Πρόλογος

Υπάρχουν αρκετοί λόγοι για να ασχοληθεί κάποιος με την πρώτη οκταετή περίοδο διακυβέρνησης της Ελλάδας από την ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Η περίοδος αυτή αποτελεί μια τομή στην νεώτερη Ελληνική ιστορία, σηματοδοτώντας την μετάβαση από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο σε μια νέα περίοδο οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και σημαντικών κοινωνικών και πολιτικών μεταβολών, που καθόρισαν την εξέλιξη της ιστορίας στην χώρα. Από την μελέτη της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου προκύπτουν ερωτήματα τα οποία δεν έχουν απαντηθεί επαρκώς από την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Τα ερωτήματα αυτά αποτέλεσαν την αφορμή για την εκπόνηση της παρούσας έρευνας, η οποία φιλοδοξεί να συμβάλει στην διερεύνηση αυτών των ερωτημάτων και να αποσαφηνίσει πτυχές της ιστορίας, οδηγώντας στην βαθύτερη κατανόηση της εποχής και των ιστορικών προσώπων. Στόχος της μελέτης αυτής είναι να συνεισφέρει ένα λιθαράκι στον εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας της περιόδου 1955-1963, φιλοδοξώντας να αποτελέσει αφορμή για την περαιτέρω διερεύνηση της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου.

Η συγγραφή της παρούσας διατριβής θα ήταν αδύνατη χωρίς την βοήθεια ορισμένων ανθρώπων, που αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω. Πρωτίστως ευχαριστώ και εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στον καθηγητή μου, επιβλέποντα την διδακτορική μου διατριβή, κ. Σπύρο Σακελλαρόπουλο, Καθηγητή του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, για την παρακολούθηση της έρευνας και για το συνεχές και υπέρμετρο ενδιαφέρον του σε όλα τα στάδια εκπόνησης αυτής της διατριβής. Οι υποδείξεις του, οι παρατηρήσεις του, οι διορθώσεις του, οι συμβουλές του, αλλά και η αναγκαία πίεση προς τον γράφοντα, υπήρξαν καθοριστικής

σημασίας για την ολοκλήρωση της συγγραφής. Τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου απευθύνω στα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς επιτροπής. Συγκεκριμένα, ευχαριστώ τον Ομότιμο Καθηγητή κ. Αντώνη Μωυσίδη του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου για το ενδιαφέρον του και τα πολύτιμα σχόλιά του επί του κειμένου και τον Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Χριστόφορο Βερναρδάκη για την πολύτιμη βοήθειά του και τις υποδείξεις του.

Ευχαριστώ ιδιαιτέρως το προσωπικό της βιβλιοθήκης του Παντείου Πανεπιστημίου, που έδωσε λύση σε κάθε πρόβλημα που αντιμετώπισα σχετικά με τις υπηρεσίες της βιβλιοθήκης. Τους υπεύθυνους του Ιδρύματος Κωνστνατίνου Γ. Καραμανλή, των Γενικών Αρχείων του Κράτους και της Βιβλιοθήκης της Βουλής στο Καπνεργοστάσιο, που μου παρείχαν κάθε διευκόλυνση και πολύτιμες πληροφορίες, χωρίς τις οποίες η έρευνά μου στα συγκεκριμένα αρχεία θα ήταν ιδιαίτερα δυσχερής. Τέλος, θα ήθελα να πω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους γονείς μου για την αμέριστη υποστήριξή τους κατά την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής.

Εισαγωγή

Η ιστορία ασχολείται με τη μεθοδική, επίμονη και σε βάθος έρευνα των γεγονότων. Μελετά το παρελθόν αλλά αποτελεί εργαλείο για το παρόν και το μέλλον. Ο σκοπός της είναι διττός: να εξιστορήσει τι συνέβη στο παρελθόν, αλλά και να μας διδάξει για το παρόν και το μέλλον. Τα ιστορικά γεγονότα μπορεί να μην επαναλαμβάνονται αυτούσια, αλλά η ανθρώπινη φύση επαναλαμβάνεται, όπως και οι πράξεις των ανθρώπων. Η ιστορία αποτελεί ένα εργαλείο στα χέρια του ανθρώπου, ώστε να διδαχθεί από τα λάθη του και να μην τα επαναλάβει. Δουλειά του ιστορικού είναι να ανασυνθέσει το παρελθόν με τρόπο αμερόληπτο, ανεπηρέαστο από σκοπιμότητες, βασιζόμενος στις πηγές. Σύμφωνα με τον Έντουαρντ Καρ, οι ιστορικοί συλλέγουν τα στοιχεία τους όπως οι ψαράδες τα ψάρια. Το τι ψάρια θα πιάσουν και πώς θα τα μαγειρέψουν εξαρτάται από τους ίδιους.[1] Δηλαδή οι πληροφορίες που θα αντλήσει ο ιστορικός εξαρτώνται από τα ερωτήματα που θα θέσει και από τον τρόπο που θα διαχειριστεί τις πηγές του. Οι πηγές αποτελούν τα κατάλοιπα του παρελθόντος, τα οποία πρέπει να ερμηνευθούν στο πλαίσιο του χρόνου και του τόπου που τα παρήγαγαν.[2]

Η επιστημονική έρευνα στο πεδίο της ιστορίας της Μεταπολεμικής Ελλάδας έχει οδηγήσει σε πολλές και σημαντικές μελέτες τα τελευταία χρόνια. Το συνηθέστερο ερευνητικό αντικείμενο είναι ο Εμφύλιος πόλεμος. Το γεγονός αυτό δικαιολογείται, αφενός από το ιστορικό ενδιαφέρον που προσελκύει το ερώτημα σχετικά με την μορφή της εξουσίας που θα υπήρχε μετά τον Εμφύλιο και αφετέρου από την χρονική απόσταση που μας χωρίζει από τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Η χρονική απόσταση συμβάλλει ώστε ο ερευνητής να μην επηρεάζεται από τα πάθη της εποχής. Να μην έχει ζήσει ο

[1] Έντουαρντ Καρ, *Τι είναι Ιστορία;,* Πατάκης, 2015 (Α΄ Έκδοση 1961).

[2] Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;,* Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 89.

ίδιος τα γεγονότα και να μην έχει επηρεαστεί άμεσα από αυτά, ώστε να μιλήσει για αυτά όσο το δυνατόν αμερόληπτα. Ταυτόχρονα, η χρονική απόσταση από το ιστορικό γεγονός εξασφαλίζει στον ερευνητή την πρόσβαση σε αρχειακό υλικό που καθίσταται προσβάσιμο σε χρόνο μεταγενέστερο της ιστορικής περιόδου. Περίοδοι ταραγμένες, όπως ο Εμφύλιος και η Δικτατορία των Συνταγματαρχών, όπου ο ιστορικός χρόνος είναι πυκνός, είναι σύνηθες να προσελκύουν το ενδιαφέρον των ερευνητών περισσότερο από περιόδους πιο ήρεμες.

Η μετεμφυλιακή περίοδος χαρακτηρίζεται τόσο από φάσεις σταθερότητας όσο και αστάθειας. Τα χρόνια από το 1955 έως το 1963 εντάσσονται στην περίοδο της σταθερότητας. Στην διάρκεια αυτής της περιόδου, στην πολιτική σκηνή της χώρας δεσπόζει η φυσιογνωμία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο οποίος κυβέρνησε την Ελλάδα με το κόμμα του, την ΕΡΕ, από το 1955 έως το 1963. Οι βασικοί παράγοντες που διαμόρφωναν το πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα αυτής της περιόδου ήταν το Στέμμα, οι Ένοπλες Δυνάμεις, οι Αμερικανοί και τα πολιτικά κόμματα, τα οποία μετασχηματίζονταν με ταχείς ρυθμούς. Στη διάρκεια της οκταετίας του Καραμανλή επετεύχθη, ως ένα βαθμό, κυβερνητική σταθερότητα, που οφειλόταν αφενός στις συνθήκες που είχε δημιουργήσει το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας και αφετέρου στο γεγονός ότι ο Μακεδόνας πολιτικός κατάφερε να επιβληθεί στο εσωτερικό της Συντηρητικής παράταξης, απομονώνοντας και περιορίζοντας τις αντιδράσεις που εκδηλώνονταν προς το πρόσωπό του.

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η διακυβέρνηση της χώρας από την ΕΡΕ την οκταετία 1955-1963 και βασικός σκοπός της έρευνας είναι να φωτίσει τις πτυχές αυτής της περιόδου που δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην πτώση της κυβέρνησης του Καραμανλή το 1958 και την παραίτηση του Καραμανλή το 1963. Βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι τα δύο γεγονότα συνδέονται ως προς τα πρόσωπα και τους θεσμικούς παράγοντες που επιθυμούσαν τον παραμερισμό του Καραμανλή από την εξουσία. Σκοπός της παρούσας

διατριβής είναι να διερευνήσει τα αίτια που οδήγησαν στην ανατροπή και την παραίτησή του Καραμανλή στο πλαίσιο της ιστορικής συνέχειας.

Η διατριβή είναι χωρισμένη σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος αναλύεται η περίοδος διακυβέρνησης Καραμανλή από το 1955 έως το 1958. Αρχικά παρουσιάζεται ο τρόπος που ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ανήλθε στην εξουσία, με ιδιαίτερη έμφαση να δίνεται στη στάση των Ανακτόρων και των Αμερικανών. Εν συνεχεία αναλύονται οι εκλογές του 1956 - οι πρώτες εκλογές όπου ο Καραμανλής έλαβε μέρος ως αρχηγός κόμματος - καθώς και οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της περιόδου 1955-1958. Ιδιαίτερη θέση στο πρώτο μέρος της διατριβής καταλαμβάνει το Κυπριακό ζήτημα, το οποίο αποτέλεσε το μείζον ζήτημα της Ελληνικής εξωτερικής πολιτικής της περιόδου, το οποίο είχε σημαντικό αντίκτυπο στις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις. Τέλος, παρουσιάζονται όλες οι παρασκηνιακές διεργασίες που συνδέονται με την πτώση της κυβέρνησης της ΕΡΕ και αναλύονται διεξοδικά τα αίτια που οδήγησαν σε αυτήν.

Η πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958 ήταν ένα γεγονός μη αναμενόμενο, που προκάλεσε εντύπωση μαζί με απορίες στην κοινή γνώμη και δημιούργησε ένα πλήθος ερωτημάτων τα οποία μέχρι σήμερα δεν έχουν απαντηθεί επαρκώς. Το ερωτήματα συνοψίζονται στα αίτια που οδήγησαν στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή, στις διεργασίες που συντελέστηκαν στο πολιτικό παρασκήνιο, στη στάση που τήρησαν τα Ανάκτορα, η αντιπολίτευση και οι Αμερικανοί έναντι του Μακεδόνα πολιτικού, καθώς και τι ώθησε πολιτικούς άνδρες έμπειρους, στενούς συνεργάτες και φίλους του Καραμανλή, να επιχειρήσουν τον παραμερισμό του. Αυτά είναι τα ερωτήματα στα οποία επιχειρεί να δώσει απαντήσεις το πρώτο μέρος της διατριβής.

Το δεύτερο μέρος της διατριβής αφορά στην δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης της ΕΡΕ, από το 1958 μέχρι το 1961, το οποίο λειτουργεί ως γέφυρα, ανάμεσα σε δύο από τα βασικά αντικείμενα της μελέτης, την πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958 και την παραίτηση του Καραμανλή το 1963. Σε αυτό το μέρος παρουσιάζονται σύντομα οι πολιτικές εξελίξεις αυτής

της περιόδου, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ηρεμία σε σχέση με τις άλλες δύο ταραγμένες περιόδους, καθώς και η οικονομική πολιτική της κυβέρνησης. Τέλος, αναλύεται η εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης, με έμφαση στην διευθέτηση του Κυπριακού με την υπογραφή των συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου.

Το τρίτο μέρος της διατριβής αφορά στην τελευταία περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από την ΕΡΕ, 1961-1963. Στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο κυριαρχούν οι εκλογές του 1961, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν από την αντιπολίτευση «εκλογές βίας και νοθείας», καθώς και από τον Ανένδοτο Αγώνα της Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου για να φύγει η κυβέρνηση της ΕΡΕ και να οδηγηθεί η χώρα σε νέες εκλογές. Ιστορικό γεγονός μείζονος σημασίας είναι και η δολοφονία του συνεργαζόμενου με την ΕΔΑ βουλευτή Γρηγορίου Λαμπράκη. Τα γεγονότα αυτά θα παρουσιαστούν στο πλαίσιο του τρίτου μέρους και υποστηρίζεται ότι είχαν αρνητική επιρροή στην εικόνα της κυβέρνησης της ΕΡΕ και συνέβαλαν στην αποσταθεροποίησή της.

Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στην ευέλικτη εξωτερική πολιτική που ακολούθησε η κυβέρνηση. Μέσω αυτή της πολιτικής, ο Καραμανλής επεδίωκε να διευρύνει τις συμμαχίες της Ελλάδας, ενισχύοντας τους δεσμούς της χώρας με ισχυρά Ευρωπαϊκά κράτη, όπως η Γαλλία και η Γερμανία. Η ευέλικτη εξωτερική πολιτική δεν αμφισβητούσε το έως τότε πλαίσιο της Ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και βασιζόταν στην παραδοχή ότι οι ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ αποτελούσαν τον βασικό πυλώνα ασφαλείας της χώρας. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο αναλύονται οι βασικοί άξονες αυτής της πολιτικής και συγκεκριμένα οι σχέσεις με τους Αμερικανούς, ενόψει του τερματισμού της δωρεάν Αμερικανικής βοήθειας προς την Ελλάδα, οι σχέσεις με τον Αραβικό κόσμο, καθώς και η εμπορική προσέγγιση με τον Ανατολικό συνασπισμό. Σε ξεχωριστό υποκεφάλαιο παρουσιάζεται αναλυτικά η Ευρωπαϊκή επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή, που οδήγησε στη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ. Το υποκεφάλαιο για την ΕΟΚ εντάχθηκε στο Γ΄ Μέρος της διατριβής, παρότι χρονολογικά εντάσσεται στην δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης της

ΕΡΕ, ως αναπόσπαστο κομμάτι της ευέλικτης εξωτερικής πολιτικής του Καραμανλή. Σκοπός αυτής της επιλογής είναι να αναδειχθεί η στρατηγική του Καραμανλή στο ευρύτερο πλαίσιο των εξελίξεων της περιόδου 1961-1963. Η παρούσα έρευνα επιχειρεί να δώσει απάντηση στα ερωτήματα, αναφορικά με το ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στην Ευρωπαϊκή επιλογή, ποιο ήταν το πολιτικό παρασκήνιο και ποια η στάση των μεγάλων Ευρωπαϊκών κρατών-μελών της ΕΟΚ.

Στο πλαίσιο του τρίτου μέρους της διατριβής, διερευνούνται τα αίτια που οδήγησαν, αρχικά, στη βαθμιαία επιδείνωση των σχέσεων του Καραμανλή με το Παλάτι και στη συνέχεια στην οριστική ρήξη και στην παραίτηση του Μακεδόνα πολιτικού από την πρωθυπουργία το 1963. Μέχρι σήμερα, η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία εντοπίζει ως βασικό αίτιο της παραίτησης τη σύγκρουση Καραμανλή – Ανακτόρων, με αφορμή τη διαφωνία του πρωθυπουργού για την πραγματοποίηση του ταξιδιού του βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο. Με την παρούσα μελέτη θα υποστηριχτεί ότι η ρήξη του Καραμανλή με τον βασιλιά δεν προέκυψε ξαφνικά το 1963, αλλά είχε τις ρίζες της αρκετά χρόνια νωρίτερα.

Οι πρώτες προστριβές, ανάμεσα στον Μακεδόνα πολιτικό και στο Παλάτι, εντοπίζονται στη διάρκεια της πρώτης πρωθυπουργικής θητείας του Καραμανλή, για να ενταθούν βαθμιαία τα επόμενα χρόνια. Η δυσαρέσκεια των Ανακτόρων για την καθιέρωση από την πρώτη κυβέρνηση του Καραμανλή ασυμβίβαστου ανάμεσα στην ιδιότητα του αυλικού και την επαγγελματικής δραστηριότητας στον ιδιωτικό τομέα. Οι υποψίες του Καραμανλή ότι Ανακτορικοί παράγοντες είχαν ενεργό συμμετοχή στις παρασκηνιακές μηχανορραφίες για την ανατροπή του το 1958. Η αντίδραση των Ανακτόρων στην «Βαθεία Τομή», την προσπάθεια του Καραμανλή για την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1952, για την οποία ο Βασιλιάς είχε τον φόβο ότι θα περιόριζε την δυνατότητα παρέμβασης του Στέμματος στα πολιτικά δρώμενα. Αντιδικίες για ζητήματα οικονομικής φύσεως, όπως η προίκα της Βασίλισσας Σοφίας και η κρατική επιχορήγηση της Βασιλικής οικογένειας. Η πρακτική του Παύλου να συντάσσει ο ίδιος τους Βασιλικούς λόγους του, χωρίς να έχει λάβει

την έγκριση της κυβέρνησης, η οποία, σύμφωνα με το Σύνταγμα, ήταν υπεύθυνη για το περιεχόμενο των Βασιλικών λόγων.

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο, που συνδέει την πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958 με την παραίτηση του 1963, είναι ότι κάποια από τα πρόσωπα που συμμετείχαν στις παρασκηνιακές διαβουλεύσεις για την ανατροπή του Καραμανλή το 1958, τα συναντάμε ξανά στην περίοδο που προηγήθηκε της παραίτησης του 1963. Συγκεκριμένα, πρόσωπα όπως ο Σοφοκλής Βενιζέλος και ο Χαράλαμπος Ποταμιάνος, συμμετείχαν στην προσπάθεια, που λάμβανε χώρα παράλληλα με τον Ανένδοτο Αγώνα, για αντικατάσταση της κυβέρνησης Καραμανλή από μια μεταβατική κυβέρνηση συνεργασίας της ΕΡΕ με την Ένωση Κέντρου. Τόσο στην περίπτωση του 1958 όσο και του 1963, τα Ανάκτορα αποτελούσαν μέρος αυτών των παρασκηνιακών διαβουλεύσεων, άλλοτε ενεργά και άλλοτε ως παρατηρητής. Το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο συνδέονται αυτές οι δύο περίοδοι και αν οι παρασκηνιακές διαβουλεύσεις που προηγήθηκαν της παραίτησης του 1963 αποτελούσαν συνέχεια των αντίστοιχων διαβουλεύσεων για την ανατροπή του Καραμανλή το 1958.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να διερευνήσει τα παραπάνω ερωτήματα, να δώσει τεκμηριωμένες απαντήσεις και να αναλύσει τα ιστορικά γεγονότα, με βάση τις αρχειακές πηγές, τις μαρτυρίες και τη σχετική βιβλιογραφία. Μέσα από τη μελέτη των πηγών θα γίνει προσπάθεια αναδόμησης και ερμηνείας του παρελθόντος, με τα μεθοδολογικά εργαλεία του παρόντος. Για την συγγραφή της διατριβής χρησιμοποιήθηκε Ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, καθώς και υλικό από τον Τύπο της εποχής και συγκεκριμένα εφημερίδες που εξέφραζαν όλους τους πολιτικούς χώρους. Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας εξετάστηκαν μια σειρά αρχείων στο Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, ανάμεσά τους το αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή και το αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους μελετήθηκε το Αρχείο των Τέως Βασιλικών Ανακτόρων. Επίσης μελετήθηκαν και τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Παράλληλα, η έρευνα επεκτάθηκε με τη μελέτη ξένων αρχείων που είναι προσβάσιμα από το διαδίκτυο, όπως το

Foreign Relations of the United States (FRUS) του State Department, καθώς και το τμήμα του αρχείου της CIA για την Ελλάδα, που έχει καταστεί προσβάσιμο μέσω διαδικτύου.

Μέρος Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Ο Καραμανλής επικεφαλής της Δεξιάς

1. Η πορεία του Καραμανλή προς την εξουσία

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής το 1935, σε ηλικία 28 ετών, στο νομό Σερρών με το Λαϊκό Κόμμα. Σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις που ακολούθησαν, μέχρι το 1952, ο Καραμανλής εκλεγόταν πρώτος βουλευτής στο νομό Σερρών, γεγονός ενδεικτικό της δημοτικότητάς του. Η πρώτη είσοδος του Καραμανλή στη Βουλή συνέπεσε με τα γεγονότα που επρόκειτο να οδηγήσουν στην κατάλυση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και στην επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Ακολούθησε ο πόλεμος του 1940 και η τριπλή Κατοχή της περιόδου 1940-1944. Ο Καραμανλής εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1941 και άσκησε για ένα διάστημα το επάγγελμα της δικηγορίας. Έμεινε μακριά από τις πολιτικές διεργασίες που συνέβαιναν εκείνη την περίοδο στην Αθήνα και δεν είχε καμία ανάμειξη σε αντιστασιακές δραστηριότητες. Όπως ο ίδιος δήλωσε αργότερα, «κανένα κίνημα της περιόδου εκείνης δεν εξέφραζε τις δικές του πολιτικές ιδέες»[3]. Ως μόνη εξαίρεση θα ήταν δυνατόν να θεωρηθεί η ένταξή του, το 1942, μαζί με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, τον Ξενοφώντα Ζολώτα, το Γεώργιο Μαύρο, τον Πέτρο Γαρουφαλιά και τον Άγγελο Αγγελόπουλο, στη Σοσιαλιστική Ένωση, μια ομάδα φιλελεύθερων πολιτικών διανοουμένων, οι

[3] *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα* (στο εξής θα αναφέρεται εν συντομία «Αρχείο Καραμανλή»), Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επίμ.), Αθήνα 1994, τόμ. 1, σ. 37.

οποίοι συζητούσαν το τι θα έπρεπε να γίνει μετά την απελευθέρωση.[4] Εντός της Σοσιαλιστικής Ένωσης αναπτύχθηκαν ριζοσπαστικές ιδέες σχετικά με το ρόλο του κράτους στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο. Υποστηρίχτηκαν ιδέες για ένα κράτος με ενισχυμένο παρεμβατικό ρόλο, που θα έδινε έμφαση στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής και θα είχε ως στόχο την κοινωνική δικαιοσύνη και την εφαρμογή σοσιαλιστικού προγράμματος. Στο πολιτειακό ζήτημα τασσόταν υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Η διακήρυξη των θέσεων της Σοσιαλιστικής Ένωσης του 1943 εμπεριείχε κάποιες προωθημένες σοσιαλιστικές θέσεις, όπως την σταδιακή κοινωνικοποίηση των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, την βαθμιαία κοινωνικοποίηση των μεγάλων επιχειρήσεων και τη διανομή των μεγάλων αγροτικών κτημάτων.[5] Η ομάδα αυτή δεν έλαβε τελικά κάποια συγκεκριμένη μορφή και σύντομα διαλύθηκε. Αργότερα, ο Καραμανλής ανέφερε στις σημειώσεις του ότι «προσπάθησα να πείσω την ομάδα να αναλάβει δράση θέτοντας τέρμα στις ακαδημαϊκές συζητήσεις. Έλειπαν όμως η πείρα και ο ρεαλισμός και γι' αυτό αναγκάστηκα να αποχωρήσω από την ομάδα, η οποία άλλωστε μετά από λίγο καιρό διαλύθηκε»[6].

Μετά την απελευθέρωση ο Καραμανλής επανήλθε δυναμικά στο πολιτικό προσκήνιο[7] και διετέλεσε επί σειρά ετών βουλευτής και Υπουργός των κυβερνήσεων της Δεξιάς. Υπουργός Εργασίας στην κυβέρνηση Τσαλδάρη από τον Νοέμβριο του 1946 έως τον Φεβρουάριο του 1947· Υπουργός Μεταφορών στην κυβέρνηση Σοφούλη από τον Μάιο έως τον Νοέμβριο του 1948· Υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας στις κυβερνήσεις Σοφούλη και Διομήδη από τον Νοέμβριο του 1948 έως τον Ιανουάριο του

[4] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Καραμανλής 1907-1998: Μια πολιτική βιογραφία,* Ίκαρος, Αθήνα 2011, σ. 30-31.

[5] Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός: Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα 2010, σ. 132-135.

[6] Αρχείο Καραμανλή, ό.π.

[7] Γιώργος Λουτσίδης, «Ο Κωνστατίνος Καραμανλής την εποχή του Εμφυλίου», ανακοίνωση στο *3ο Συνέδριο Σύγχρονης ελληνικής Ιστορίας*, «Διαστάσεις του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949», Αθήνα 7-12 Δεκεμβρίου 2016, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1950· Υπουργός Εθνικής Άμυνας από τον Σεπτέμβριο έως τον Νοέμβριο του 1950 στην κυβέρνηση Σοφοκλή Βενιζέλου. Στην κυβέρνηση που προέκυψε μετά τις εκλογές της 16ης Νοεμβρίου 1952, ο Καραμανλής τοποθετήθηκε από τον Παπάγο σε ένα «δευτερεύον» Υπουργείο, αυτό των Δημοσίων Έργων. Ο Καραμανλής υποστήριζε ότι η τοποθέτησή του σε αυτό το Υπουργείο αποφασίστηκε από το Σπύρο Μαρκεζίνη, κύριο σύμβουλο του Παπάγου, «ο οποίος απέβλεπε δικαίως εις την διαδοχή του Στρατάρχου. Το Υπ. Δημοσίων Έργων κατά την εποχή εκείνην στερείτο περιεχομένου και το απεδέχθην μεν, αλλά απροθύμως»[8]. Ο Μαρκεζίνης είχε παραδεχτεί ότι εκείνη την περίοδο, μετά τις εκλογές του 1952, ήταν «παντοδύναμος» και «απολάμβανε της απολύτου εμπιστοσύνης του Παπάγου»[9], τις αποφάσεις του οποίου επηρέαζε και σε κάποιες περιπτώσεις του τις υπαγόρευε.

Φαίνεται ότι ο Μαρκεζίνης είχε διαβλέψει την πολιτική δυναμική του Καραμανλή, όπως και τις φιλοδοξίες του. Τον θεωρούσε έναν εν δυνάμει αντίπαλο στην μελλοντική διεκδίκηση της διαδοχής του Παπάγου στην ηγεσία της Συντηρητικής παράταξης. Αυτός ήταν και ο λόγος που φρόντισε, στον βαθμό που μπορούσε, να μην αναλάβει ο Καραμανλής κάποιο Υπουργείο πρώτης γραμμής, που θα μπορούσε να ενισχύσει την πολιτική του θέση, αλλά ένα δευτερεύον Υπουργείο, όπως αυτό των Δημοσίων Έργων.

Ως Υπουργός Δημοσίων Έργων στην κυβέρνηση Παπάγου κατά τη διάρκεια μιας σχεδόν τριετίας (Νοέμβριος 1952 – Οκτώβριος 1955), ο Καραμανλής ανέπτυξε ασυνήθη δραστηριότητα και επιτέλεσε έργο καθοριστικής σημασίας για τον εκσυγχρονισμό της χώρας.[10] Η επιτυχία του στον τομέα αυτό έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην ανάδειξη και καθιέρωσή του στο πολιτικό σκηνικό. Ο Καραμανλής προβλήθηκε, απέκτησε όνομα Υπουργού ικανού, δραστήριου, δυναμικού και η δημοτικότητά του σημείωνε σταθερή άνοδο. Οι εφημερίδες εκθείαζαν την εργατικότητα και την αποτελεσματικότητά του: «Χωρίς θόρυβο και τυμπανισμούς, με την σιωπήν

[8] Αρχείο Καραμανλή, ό.π. , σ. 154.

[9] Σπύρος Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος,* Πάπυρος, Αθήνα 1994, τομ. Γ΄, σ. 264.

[10] Βλ. εδώ υποσημείωση 17, σ. 27.

του ανθρώπου που εργάζεται θετικώς […] ο Καραμανλής συνδέει τους μήνας αυτούς το όνομά του με την αναμόρφωσιν και την πλήρη αναδιοργάνωσιν ορισμένων καιρίων σημείων της πρωτευούσης και της παραλίου περιοχής […] Είναι τα έργα αυτά τρανόν δείγμα του τι ημπόρει να κάμη ένας Υπουργός εις τα όρια της αρμοδιότητός του, εάν έχη θέλησιν και νουν»[11].

Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950, η προτεραιότητα που έθεταν ευρύτερα στρώματα του ελληνικού λαού και το σύνολο σχεδόν των πολιτικών παραγόντων ήταν η οικονομική ανάπτυξη και η έξοδος από την κατάσταση της χρόνιας φτώχιας. Το ζητούμενο αυτό έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανοδική πορεία του Καραμανλή, καθώς μετά την αποχώρηση του Μαρκεζίνη[12] από τον Ελληνικό Συναγερμό, αυτός ήταν ο πολιτικός που εξέφραζε τη θέση αυτή, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον στους κόλπους του Συναγερμού.[13] Σε επιστολή του προς τον Παπάγο, στις 3 Δεκεμβρίου 1954, ο Καραμανλής τάχθηκε υπέρ της ανάληψης ριζοσπαστικών μεταρρυθμιστικών μέτρων στην οικονομία. Μεταξύ άλλων πρότεινε: «να σημειωθεί μεταβολή στην εργατική πολιτική, εφ' όσον υπάρχει η εντύπωση ότι η πολιτική αυτή εμπνέεται από τους βιομηχάνους και τους εργοδότες. Να αποφευχθεί η περαιτέρω άρση του ενοικιοστασίου, διότι δεν συγχωρείται η άρση κοινωνικού μέτρου σε εποχή οικονομικής στενότητας. Να επιδιωχθεί σοβαρά η είσπραξη των παγωμένων πιστώσεων, έστω και αν πρόκειται να κλείσουν μερικές παθητικές επιχειρήσεις και τέλος να επιδιωχθεί μεγαλύτερη διαφοροποίηση μεταξύ αμέσου και εμμέσου φορολογίας»[14].

Οι θέσεις που εξέφρασε με την επιστολή του ο Καραμανλής στον Παπάγο, σχετικά με την οικονομική πολιτική που θα έπρεπε να ακολουθήσει η

[11] Εφ. *Καθημερινή,* 26/7/1953.

[12] Ο Σπύρος Μαρκεζίνης αποχώρησε από την κυβέρνηση του Συναγερμού στις 3 Απριλίου 1954. Σύμφωνα με τα όσα ο ίδιος έχει υποστηρίξει, η αιτία της αποχώρησής του ήταν το Κυπριακό, καθώς διαφωνούσε με τους χειρισμούς του Παπάγου και της κυβέρνησης στο Εθνικό ζήτημα. Αναλυτικά για την σύγκρουση Μαρκεζίνη-Παπάγου και την παραίτηση Μαρκεζίνη από την κυβέρνηση βλ. Μαρκεζίνης, ό.π., σσ. 40-56.

[13] Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956,* Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 52.

[14] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 214.

κυβέρνηση, καταδεικνύουν ότι ο Υπουργός Δημοσίων Έργων εμπνεόταν από μια ριζοσπαστική, για τα δεδομένα της συντηρητικής παράταξης της εποχής, μεταρρυθμιστική διάθεση και ζητούσε τη λήψη μέτρων που θα οδηγούσαν στην οικονομική ανάπτυξη.

Η θέση του Καραμανλή εντός της κυβέρνησης, αλλά και ευρύτερα εντός της συντηρητικής παράταξης, αναβαθμίστηκε μετά τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης του Ελληνικού Συναγερμού από τον Παπάγο στις 15 Δεκεμβρίου 1954.[15] Το κυριότερο στοιχείο εκείνου του ανασχηματισμού ήταν ο ορισμός δύο Αντιπροέδρων της κυβέρνησης, του Υπουργού Εξωτερικών Στέφανου Στεφανόπουλου και του Υπουργού Εθνικής Άμυνας Παναγιώτη Κανελλόπουλου, των οποίων η θέση ενισχυόταν, καθώς πλέον εθεωρούντο ως οι ισχυρότεροι υποψήφιοι για την διαδοχή του Παπάγου στην αρχηγία του κόμματος και στην πρωθυπουργία. Ο Καραμανλής αναβαθμίστηκε με την ανάληψη, εκτός από το Υπουργείο Δημοσίων Έργων, και του Υπουργείου Συγκοινωνιών και του Υφυπουργείου για την αποκατάσταση των ζημιών από τους σεισμούς στα Επτάνησα.[16]

Η αναβάθμιση αυτή του Καραμανλή δεν απέρρεε μόνον από την αποτελεσματικότητα που είχε επιδείξει κατά τη θητεία του στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων[17], αλλά ήταν και η συγκυρία ευνοϊκή, καθώς η αποχώρηση του Μαρκεζίνη, εκ των πραγμάτων, αύξησε σημαντικά το ειδικό βάρος του

[15] Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα,* Παπαζήσης, Αθήνα 1978, τομ. Β΄, σ. 244.

[16] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 216.

[17]Στα επιτεύγματα του Καραμανλή, ως υπουργού Δημοσίων Έργων και Συγκοινωνιών, συγκαταλέγονταν σημαντικά έργα βραχυπρόθεσμης και μακροπρόθεσμης απόδοσης. Ανάμεσά τους εθνικές και επαρχιακές οδοί μήκους 900 χιλιομέτρων, μεταξύ των οποίων η Αθηνών-Θεσσαλονίκης και η Αθηνών-Κορίνθου· τα φράγματα Αξιού, Αλιάκμονα, Νέστου, Πηνειού και Ηλείας· τα λιμενικά έργα στον Πειραιά, στην Θεσσαλονίκη και στην Καβάλα· η κατασκευή διαφόρων συγκοινωνιακών, αποχετευτικών, τουριστικών και άλλων έργων υποδομής· τέλος το σημαντικότερο από τα επιτεύγματα του Καραμανλή στο Υπουργείο Υποδομών θα πρέπει να θεωρηθεί η ανοικοδόμηση των σεισμόπληκτων περιοχών της Ζακύνθου, της Ιθάκης, της Κεφαλονιάς και της Σαντορίνης, που είχαν πληγεί από σεισμούς που προκάλεσαν την καταστροφή 73.500 κατοικιών. Σε διάστημα 30 μηνών κατασκευάστηκαν 70.300 κατοικίες, καθώς και τα αντίστοιχα έργα υποδομής. Βλ. Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 71Β, Σημείωμα Καραμανλή σχετικά με την θητεία του στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων.

Καραμανλή στο εσωκομματικό σκηνικό. Μια σημαντική μερίδα των βουλευτών του Συναγερμού έβλεπαν στο πρόσωπο του Σερραίου πολιτικού τον συνεχιστή του μεταρρυθμιστικού ρεύματος που είχε ξεκινήσει ο Μαρκεζίνης. Ο Καραμανλής διέθετε πλέον επιτελικό ρόλο στην κυβέρνηση του Παπάγου και είχε ισχυροποιήσει τη θέση του εντός της κοινοβουλευτικής ομάδας, με αποτέλεσμα τον επόμενο χρόνο, όταν θα άρχιζε ο αγώνας της διαδοχής του Παπάγου, να μην ξεκινήσει από τη θέση του άσημου Υπουργού, αλλά από αυτή του σημαντικού επιτελικού στελέχους του Συναγερμού.

2. Ο εκλεκτός των Ανακτόρων

Από την άνοιξη του 1955 οι εξελίξεις στην ελληνική πολιτική σκηνή ήταν ραγδαίες. Η κυβέρνηση του Ελληνικού Συναγερμού είχε να αντιμετωπίσει, εκτός από την αποχώρηση του Μαρκεζίνη, ένα εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα, το Κυπριακό, το οποίο αποτέλεσε το σημαντικότερο εθνικό ζήτημα της μετεμφυλιακής περιόδου. Η όξυνση του Κυπριακού επήλθε από την άρνηση της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, στα μέσα Δεκεμβρίου 1954, να συζητήσει την ελληνική προσφυγή, την οποία κατέθεσε η ελληνική αντιπροσωπεία στον Οργανισμό, ζητώντας να εφαρμοστεί στην Κύπρο η αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών.[18] Από τη στιγμή αυτή και μετά το Κυπριακό άρχισε να δεσπόζει στην πολιτική ζωή της χώρας, ενώ ταυτόχρονα η κυβέρνηση του Συναγερμού έχανε τη συνοχή και τη δυναμική που διέθετε.

Όμως, η συνοχή και η λειτουργία της κυβέρνησης υπονομεύθηκαν από ένα ακόμα γεγονός - πιθανώς το σημαντικότερο - την ασθένεια του Παπάγου. Από τους πρώτους μήνες του 1955 μέχρι και τον θάνατό του, τον Οκτώβριο του ιδίου έτους, ο Παπάγος ήταν ουσιαστικά αδύναμος να ασκήσει τα

[18] Λιναρδάτος, ό.π. , σ. 251.

καθήκοντα του Πρωθυπουργού[19], με αποτέλεσμα να τεθούν σε κίνηση οι διαδικασίες για τη διαμόρφωση ενός διάδοχου κυβερνητικού σχήματος. Σύμφωνα με τον Καραμανλή «κατά το θέρος του 1955 ήταν έκδηλα τα συμπτώματα της πολιτικής κακοδαιμονίας της χώρας» με αποτέλεσμα «να προκληθεί ανησυχία και στο Στέμμα και στον πολιτικό κόσμο της χώρας και στην κοινή γνώμη»[20]. Ο Βασιλιάς διαβίβασε στον Καραμανλή, περί τα τέλη Ιουνίου 1955, την επιθυμία του «ορισμένοι νέοι άνθρωποι να εξετάσουν την δυνατότητα δημιουργίας διάδοχου κυβερνητικού σχήματος»[21].

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Καραμανλή, ο αυλικός (δεν κατονομάζεται από τον Καραμανλή) που του διαβίβασε την «επιθυμία» του Παύλου, του είπε ότι ο Βασιλιάς θα επιθυμούσε να αναπτύξει (ο Καραμανλής) ιδιαίτερη προσπάθεια προς την κατεύθυνση της διερεύνησης της δυνατότητας δημιουργίας διάδοχου κυβερνητικού σχήματος «και τίποτα πέραν αυτού»[22]. Τους επόμενους μήνες έλαβαν χώρα και άλλες συναντήσεις του Καραμανλή με αυλικούς καθώς και πολιτικούς, οι οποίοι εκπροσωπούσαν το Στέμμα.

Τις κρίσιμες εκείνες ημέρες του θέρους του 1955, ο Καραμανλής συναντήθηκε τρείς φορές με τον αυλικό Παπανικολάου, διαχειριστή της βασιλικής χορηγίας, στο σπίτι του στο Ψυχικό, καθώς και με τον Γεώργιο Μαύρο και τον Παναγιώτη Πιπινέλη, γνωστό για τις στενές σχέσεις του με τα Ανάκτορα. Στις συναντήσεις αυτές, οι τρείς πολιτικοί αντάλλαξαν απόψεις για την πολιτική κατάσταση, για το Κυπριακό και για την αναγκαιότητα νέου κυβερνητικού σχήματος.[23] Σύμφωνα με τον Καραμανλή, οι συναντήσεις αυτές «είχαν μάλλον φιλολογικό χαρακτήρα»[24]. Η διεξαγωγή των συναντήσεων αυτών στο σπίτι ενός αυλικού και η παρουσία του Πιπινέλη, ο οποίος ήταν

[19] Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, τομ. ΙΣΤ΄, σ. 189.

[20] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 260.

[21] Ό.π.

[22] Ό.π.

[23] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 351.

[24] Ό.π.

πολιτικός της απολύτου εμπιστοσύνης των Ανακτόρων, αποτελούν σοβαρή ένδειξη ότι τις πρώιμες αυτές συζητήσεις σχετικά με τη διαδοχή του Παπάγου τις υπαγόρευε ο Βασιλιάς Παύλος.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Καραμανλή, η πρώτη ξεκάθαρη κρούση του Βασιλιά προς αυτόν για τη δημιουργία βιώσιμου κυβερνητικού σχήματος έγινε στα τέλη Αυγούστου του 1955.[25] Τον Καραμανλή επισκέφτηκε ένας ανακτορικός (δεν κατονομάζεται από τον Καραμανλή), απεσταλμένος του Βασιλιά, ο οποίος του ανακοίνωσε «ότι ο βασιλεύς, πεισθείς, ότι δεν επρόκειτο να αποκατασταθή η υγεία του Πρωθυπουργού, εσκέπτετο να ζητήση την παραίτησίν του δια να διευκολυνθή εις τον διορισμόν νέας Κυβερνήσεως και ότι υπελόγιζε να αναθέση είς τον Καραμανλήν την προσπάθειαν αυτήν»[26]. Αργότερα, ο Καραμανλής αναφερόμενος στην συγκεκριμένη συνάντηση, υποστήριξε πως αυτή «ήτο η πρώτη φορά που ελάμβανα γνώσιν ότι ο βασιλεύς απέβλεπεν εις εμέ δια την διάδοχον Κυβέρνησιν»[27].

Το ενδεχόμενο επιλογής του Καραμανλή από τα Ανάκτορα, για την διαδοχή του Παπάγου στην πρωθυπουργία, εξεταζόταν αρκετούς μήνες πριν αρχίσουν οι πρώτες διερευνητικές επαφές μαζί του. Σύμφωνα με τον Σπύρο Μαρκεζίνη, «το γεγονός ότι από τις αρχές του 1955 τον Βασιλιά συνόδευε συχνά ο Καραμανλής ως Υπουργός Δημοσίων Έργων, στα διάφορα έργα που εκτελούνταν, αποτελούσε σαφή ένδειξη ότι τα Ανάκτορα και κυρίως η Βασίλισσα Φρειδερίκη, προετοίμαζαν προσεκτικά την περίπτωση Καραμανλή, ο οποίος έδειχνε ότι είχε από καιρό προσεγγίσει στενά τους Βασιλείς»[28]. Τη θέση του Μαρκεζίνη, σχετικά με την ανάμιξη της Φρειδερίκης στην επιλογή του Καραμανλή, ενισχύει η μαρτυρία του πολιτικού συμβούλου της

[25]Από την εξέταση του ανακτορικού αρχείου προκύπτει ότι στις 31 Άγουστου 1955 ο αρχηγός του ιδιαίτερου γραφείου του Βασιλιά, Ιωάννης Κουσταλέξης, ενημέρωσε εγγράφως τον Παύλο ότι ο Καραμανλής ζήτησε να τον δεχτεί ο Βασιλιάς σε ακρόαση. Βλ. Γενικά Αρχείου του Κράτους (ΓΑΚ), Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ.450, Αρ. Εγγράφου 18.

[26] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 260.

[27] Ό.π.

[28] Μαρκεζίνης, ό.π., σ. 67.

αμερικάνικής πρεσβείας στην Αθήνα, Λεξ Σνε, σε συνέντευξη του στον δημοσιογράφο Αλέξη Παπαχελά τον Μάρτιο του 1994. Ο Σνε υποστήριξε ότι κατά τη διάρκεια δεξίωσης για τα γενέθλιά της στις 18 Απριλίου 1955, η Φρειδερίκη συζήτησε το θέμα της διαδοχής του Παπάγου μαζί του. Η Φρειδερίκη ρώτησε τον Σνε «ποιόν προτιμά ο κόσμος» και εκείνος απάντησε ότι το όνομα που άκουγε συνεχώς ήταν του Υπουργού των Δημοσίων Έργων Κωνσταντίνου Καραμανλή.[29]

Η Φρειδερίκη την επόμενη ημέρα τηλεφώνησε στον σταθμάρχη της CIA, Άλφρεντ Άλμερ, για να τον ρωτήσει κατά πόσον συμφωνούσε με τον πολιτικό σύμβουλο της πρεσβείας. Ο Άλμερ απάντησε πως οι εκτιμήσεις του ταυτίζονταν με εκείνες του Σνε.[30] Ο Καραμανλής είχε αναπτύξει σχέσεις και βρισκόταν σε επικοινωνία με τους Αμερικανούς πριν από το 1955, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Σε τι βαθμό επηρεάστηκε η Φρειδερίκη από την άποψη-συμβουλή των Αμερικανών δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, όμως η επιλογή του Καραμανλή από τα Ανάκτορα για την διαδοχή του Παπάγου, δείχνει ότι οι θέσεις των δύο πλευρών, ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, ταυτίζονταν. Ο Ζαν Μεϋνώ υποστηρίζει πως «με την κατάσταση εξαρτήσεως στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα έναντι των Ηνωμένων Πολιτειών, ήταν πάντως αδιανόητο ο Βασιλεύς να ονομάσει Πρωθυπουργό, που δεν θα τους ενέπνεε απόλυτη εμπιστοσύνη. Ο Καραμανλής, ο οποίος δεν θα είχε υποδειχθεί αν δεν έχαιρε στα πρώτα του βήματα της εμπιστοσύνης εκείνης, επρόκειτο εν συνεχεία να φανεί απόλυτα άξιός της και, πράγματι, η αμερικανική υποστήριξη δεν του έλειψε επί πολλά χρόνια»[31].

Η πρώτη αναφορά στο όνομα του Καραμανλή, ως δυνάμει διαδόχου του Παπάγου, από τον Βασιλιά Παύλο σημειώθηκε σε μια συνάντηση του τελευταίου με τον Βρετανό πρέσβη στην Ελλάδα Τσαρλς Πικ. Στη συνάντηση

[29] Αλέξης Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της ελληνικής Δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός παράγων, 1947-1967,* Εστία, Αθήνα 1997, σ. 45.

[30] Ό.π.

[31] Ζαν Μεϋνώ, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1946-1965,* μετφ. Π. Μερλόπουλος, Σαββάλας, Αθήνα 2002, τόμ. Α΄, σ. 289.

αυτή, η οποία έλαβε χώρα στις 17 Απριλίου 1955, πέντε μήνες πριν τον θάνατο του Στρατάρχη, ο Βασιλιάς δήλωσε στον Πικ ότι ανησυχούσε ιδιαίτερα για την υγεία του Παπάγου, ο οποίος καταβαλλόταν ημέρα με την ημέρα. Ο Παύλος ήλπιζε να διατηρηθεί η ενότητα του Συναγερμού και προσανατολιζόταν στον Καραμανλή για να την επιτύχει. Ο Πικ στην αναφορά του σχολίασε για τον Καραμανλή: «Αμφιβάλλω αν διαθέτει είτε τη δύναμη του χαρακτήρα, είτε το βάρος να διατηρήσει ενιαία μια τόσο ετερογενή συμμαχία»[32].

Η στάση του Πικ έναντι του Καραμανλή εξέφραζε την γενικότερη στάση της βρετανικής πρεσβείας απέναντί του, έως την πρωθυπουργοποίησή του. «Οι Βρετανοί διπλωμάτες δεν θεωρούσαν ισχυρή την υποψηφιότητα ενός νέου πολιτικού, ο οποίος βρισκόταν εκτός του πλαισίου του παραδοσιακού αθηναϊκού κατεστημένου»[33]. Την ίδια άποψη συμμερίζονταν και οι αξιωματούχοι του Foreign Office. Οι Βρετανοί, όχι μόνο δεν θεωρούσαν πιθανή τη λύση Καραμανλή, αλλά ούτε καν την εξέταζαν ως πιθανότητα μέχρι το Φθινόπωρο του 1955.[34]

Ο προσανατολισμός του Βασιλιά Παύλου προς την επιλογή του Καραμανλή ως διαδόχου του Παπάγου οριστικοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1955. Σύμφωνα με μαρτυρία του στενού συνεργάτη του Καραμανλή, Γεωργίου Ράλλη, ο Βασιλιάς είχε σχηματίσει την εντύπωση πως ο Καραμανλής ήταν ο κατάλληλος άνθρωπος για να διαδεχθεί τον Στρατάρχη. Ο Ράλλης στις αρχές Σεπτεμβρίου συνόδευσε τον Παύλο και την Φρειδερίκη σε μια επίσημη επίσκεψή τους στη Γιουγκοσλαβία. Ο Παύλος, προτού ξεκινήσει για το ταξίδι, προσπάθησε να προωθήσει τη λύση Καραμανλή, αλλά προσέκρουσε στην αντίδραση του ίδιου του Υπουργού των Δημοσίων Έργων.[35] Ενώ βρισκόταν στην Γιουγκοσλαβία, ο Βασιλιάς κάλεσε τον Ράλλη

[32] Peake προς Foreign Office, 18 Μαΐου 1955, όπως αναδημοσιεύτηκε στην Εφ. *Ελευθεροτυπία,* 3/1/1986.

[33] Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 137.

[34] Ό.π., σσ. 139-140.

[35] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 344.

και τον ρώτησε «τι πρέπει να γίνει τώρα;» με αφορμή την επιδείνωση της υγείας του Παπάγου. Ο Ράλλης του απάντησε ότι «ο μόνος που μπορεί να δώσει κάποια ζωή στο κόμμα και να το ανορθώσει είναι ο Καραμανλής. Κανείς άλλος δεν μπορεί». Σύμφωνα με τον Ράλλη, ο Παύλος δέχτηκε ευχαρίστως όσα του είπε και φάνηκε πως είχε σχηματίσει και αυτός την ίδια εντύπωση.[36]

Κομβικό σημείο στην κούρσα της διαδοχής του Παπάγου αποτέλεσε η Τριμερής Διάσκεψη του Λονδίνου, που άρχισε τις εργασίες της στις 29 Αυγούστου 1955, με τη συμμετοχή της Αγγλίας, της Τουρκίας και της Ελλάδας, με αντικείμενο το Κυπριακό, καθώς και το ανθελληνικό πογκρόμ του τουρκικού όχλου στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη τη νύχτα της 6ης προς 7η Σεπτεμβρίου 1955. Η αποτυχία της ελληνικής αντιπροσωπείας να θέσει έστω προς συζήτηση το αίτημα της αυτοδιάθεσης των Κυπρίων ενώπιον της Τριμερούς σε συνδυασμό με την μη σθεναρή αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης στην οργανωμένη τουρκική επίθεση εναντίον των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις στην Ελλάδα, οι οποίες στράφηκαν σε σημαντικό βαθμό προς το πρόσωπο του Υπουργού Εξωτερικών Στέφανου Στεφανόπουλου.

Η Τριμερής του Λονδίνου και τα γεγονότα που τη συνόδευσαν έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην υπόθεση της διαδοχής του Παπάγου, διότι επέφεραν ένα σημαντικό και καίριο πλήγμα στην υποψηφιότητα Στεφανόπουλου, ο οποίος ως πρώτος Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης του Συναγερμού εθεωρείτο ως ο πιθανότερος διάδοχος του Παπάγου. Το πλήγμα αυτό δεν προερχόταν από κάποιο εσωκομματικό αντίπαλο, αλλά από διαδοχικές αποτυχίες επί εθνικών θεμάτων. Ο Στεφανόπουλος απέτυχε να προωθήσει με επιτυχία τις εθνικές διεκδικήσεις σχετικά με το Κυπριακό στην Τριμερή, ενώ παράλληλα κατηγορήθηκε από την ελληνική κοινή γνώμη για τη στάση της χώρας έναντι της Τουρκίας και τη μη προάσπιση της εθνικής τιμής μετά τα γεγονότα της

[36] Γεώργιος Ράλλης, *Πολιτικές Εκμυστηρεύσεις, 1950-1989,* Προσκήνιο, Αθήνα 1990, σσ. 33-34.

Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης.[37] Η μεγαλύτερη όμως αποτυχία του Στεφανόπουλου έγκειται στο γεγονός ότι η ελληνική αντιπροσωπεία στον ΟΗΕ, με επικεφαλής τον υπουργό Εξωτερικών, απέτυχε να εγγράψει το Κυπριακό, στις 23 Σεπτεμβρίου, στην ημερήσια διάταξη της Γενικής Συνέλευσης του Οργανισμού.[38]

Τον Σεπτέμβριο του 1955 συνεχίσθηκαν οι διεργασίες που είχαν ξεκινήσει στις αρχές του θέρους για σχηματισμό κυβέρνησης υπό τον Καραμανλή. Στις συναντήσεις αυτές έλαβαν μέρος οι Παναγιώτης Πιπινέλης, κατεξοχήν άνθρωπος της αυλής και εκφραστής των ανακτορικών θέσεων[39], Γεώργιος Μαύρος, ενώ στον τύπο αναφέρθηκαν και τα ονόματα των κεντρώων πολιτικών Γρηγόρη Κασιμάτη, Ευάγγελου Αβέρωφ, Κωνσταντίνου Τσάτσου (οι οποίοι αργότερα συμπορεύτηκαν πολιτικά με τον Καραμανλή), καθώς και τα ονόματα των πολιτικών της Δεξιάς Γεωργίου Ράλλη, Σπύρου Θεοτόκη και Ανδρέα Αποστολίδη.[40] Ο Ράλλης αρνήθηκε την συμμετοχή του σε αυτές τις διεργασίες, υποστηρίζοντας πως μέχρι την πρωθυπουργοποίηση του Καραμανλή οι επαφές τους ήταν «καθαρά υπηρεσιακές» και «δεν είχε μεσολαβήσει η παραμικρή παρασκηνιακή κίνηση»[41]. Ο Γεώργιος Μαύρος στις 20 Σεπτεμβρίου 1955 διέψευσε δική του συμμετοχή στις συζητήσεις με τους Καραμανλή και Πιπινέλη[42], ενώ σε επιστολή του προς τον τύπο το 1959, δέχθηκε ότι είχαν γίνει συζητήσεις, υπό την έννοια όμως της ανταλλαγής απόψεων και των «συνήθων πολιτικών επαφών», και όχι συνομωσίας σχετικά με τη διαδοχή του Πρωθυπουργού.[43]

Στις 13 Σεπτεμβρίου 1955 κατά τη διάρκεια συνεδριάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου, ο Καραμανλής διαφοροποιήθηκε από την κυβερνητική πολιτική στο Κυπριακό την οποία χαρακτήρισε «ατυχή»,

[37] Χατζηβασιλείου, ό.π., σσ. 181-183.

[38] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 360.

[39] Μεϋνώ, ό.π., σ. 297.

[40] Εφ. *Ελευθερία,* 7/10/1956.

[41] Ράλλης, ό.π., σσ. 33-34.

[42] Εφ. *Καθημερινή,* 21/9/1955.

[43] Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 348-349.

υποστηρίζοντας ότι «από το αδιέξοδον αυτό δεν δυνάμεθα να εξέλθωμεν, ει μη μόνον εάν προκαλέσωμεν μιαν άμεσον παρέμβασιν της Αμερικής, η οποία να ικανοποιή ουσιαστικώς και ηθικώς την Ελλάδα». Η «σωτήρια», όπως τη χαρακτήρισε ο Καραμανλής, παρέμβαση των Αμερικανών θα μπορούσε να προκληθεί εάν η κυβέρνηση τόνιζε στην Αμερική με «θάρρος και ειλικρίνειαν τας ολεθρίας συνεπείας τας οποίας θα είχε επί των συμμαχιών μας αλλά και επί της εσωτερικής μας καταστάσεως ενδεχόμενη αδιαφορία της». Ο Καραμανλής κατά τη διάρκεια του Υπουργικού Συμβουλίου υπερασπίστηκε την αμερικανική στάση στο Κυπριακό[44], η οποία ήταν αντίθετη στο αίτημα της Ελλάδας για αυτοδιάθεση των Κυπρίων, υποστηρίζοντας ότι «υπήρξαν ειλικρινείς απέναντί μας, δεδομένου ότι εξαρχής και κατ' επανάληψιν μας εδήλωσαν ότι θεωρούν άκαιρον την ανακίνησιν του κυπριακού ζητήματος»[45].

Η διαφοροποίηση του Καραμανλή από την κυβέρνηση σημειώθηκε σε μια χρονική στιγμή που ο Σερραίος πολιτικός βρισκόταν ήδη σε συζητήσεις με τον Βασιλιά Παύλο και γνώριζε ότι ήταν πιθανό να είναι ο διάδοχος του Παπάγου στην πρωθυπουργία. Η παρέμβαση του Υπουργού Δημοσίων Έργων στη συγκεκριμένη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου ήταν τμήμα μίας προσπάθειας να καταλάβει ισχυρότερη θέση στο εσωκομματικό «σκάκι» που βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη.[46] Ταυτόχρονα, ο Καραμανλής προσπαθούσε να αποστασιοποιηθεί από την κυβέρνηση και να μείνει πολιτικά αλώβητος, την ίδια στιγμή που οι εξελίξεις στο Κυπριακό, με την πλήρη αποτυχία της ελληνικής αντιπροσωπείας στην Τριμερή Διάσκεψη του Λονδίνου, και η αδύναμη αντίδραση της κυβέρνησης στο ανθελληνικό πογκρόμ των Τούρκων στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη, έπληταν βαρύτατα το κύρος της και εξασθενούσαν πολιτικά τον Στέφανο Στεφανόπουλο, ο οποίος ήταν ο πιθανότερος υποψήφιος για να διαδεχθεί τον ετοιμοθάνατο Παπάγο.

---

[44] Για την αμερικανική στάση στο Κυπριακό το 1955 βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων: Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967,* Πατάκης, Αθήνα 2007, κεφ. V «*Η διπλωματική καταστροφή» του 1955,* σσ. 133-140.

[45] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 257.

[46] Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή…,* ό.π., σ. 197.

Στις 17 Σεπτεμβρίου ο Καραμανλής έγινε δεκτός από τον Βασιλιά, στο πλαίσιο γενικότερων διαβουλεύσεων που πραγματοποιούσε ο τελευταίος με αντικείμενο τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις, με τον οποίο και είχε συνομιλία διάρκειας 50 λεπτών. Δεν έγινε καμία επίσημη ανακοίνωση για το περιεχόμενο της συνομιλίας. Ο ίδιος ο Υπουργός δήλωσε ότι δεν έκανε καμία εισήγηση πολιτικής φύσεως και ότι απασχόλησε τον Άνακτα μόνο με θέματα της άμεσης αρμοδιότητάς του.[47] Εν τούτοις, η συνάντηση ενέτεινε τη φημολογία σχετικά με τη θέση και το ρόλο του Καραμανλή στο πλαίσιο των εξελίξεων που διαγράφονταν σε συνάρτηση με την επιδείνωση της υγείας του Πρωθυπουργού.

Στα τέλη Σεπτεμβρίου οι πολιτικές εξελίξεις επιταχύνθηκαν καθώς η υγεία του Παπάγου σημείωσε ραγδαία επιδείνωση. Τη νύκτα της 4ης προς 5η Οκτωβρίου 1955 ο Πρωθυπουργός πέθανε. Πριν πεθάνει, είχε ορίσει ως αναπληρωτή του τον αντιπρόεδρο και υπουργό Εξωτερικών Στέφανο Στεφανόπουλο.[48] Ο πρώην στενός συνεργάτης του Στρατάρχη, Σπύρος Μαρκεζίνης, χαρακτήρισε την απόφαση αυτή του Παπάγου «αντισυνταγματική, αντίθετη προς το δημόσιο αίσθημα και ατυχή από πάσης απόψεως»[49]. Όμως, ενώ αναμενόταν ο Βασιλιάς να καλέσει τον Στεφανόπουλο να σχηματίσει κυβέρνηση, αυτός ανέθεσε την εντολή στον Καραμανλή την 5η Οκτωβρίου 1955. Η ανάθεση της εντολής στον Καραμανλή αιφνιδίασε τα κόμματα της αντιπολίτευσης, την κοινή γνώμη αλλά και την πλειοψηφία της κοινοβουλευτικής ομάδας του Συναγερμού. Ο Στεφανόπουλος προσπάθησε να αντιδράσει. Κάλεσε την κοινοβουλευτική ομάδα του Συναγερμού σε συνεδρίαση την επόμενη ημέρα, 6 Οκτωβρίου, με σκοπό να ανατρέψουν τη βασιλική πρωτοβουλία. Σύμφωνα με μαρτυρία του Καραμανλή «ο Στεφανόπουλος, συνεπικουρούμενος από τους κυρίους Παπαληγούραν και Πρωτοπαπαδάκην, προσεπάθησε καθ' όλην την νύκτα της 5ης προς την 6ην Οκτωβρίου να συγκεντρώση υπογραφάς επί πρωτοκόλλου

[47] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 257.

[48] ΦΕΚ, 268/Α/4-10-1955.

[49] Μαρκεζίνης, ό.π., σ. 66.

αποδοκιμάζοντος την δοθείσαν λύσιν»[50]. Η φιλοκαραμανλική ομάδα όμως, που είχε ήδη δημιουργηθεί στους κόλπους του Συναγερμού, με πρωτεργάτη τον Γεώργιο Ράλλη, οδήγησε σε αναβολή της συνεδρίασης με σκοπό να προλάβει ο Καραμανλής να ορκίσει νέα κυβέρνηση και έτσι η κοινοβουλευτική ομάδα του Συναγερμού να βρεθεί προ τετελεσμένων γεγονότων.[51] Ο ίδιος ο Γεώργιος Ράλλης αναφέρει στις «Πολιτικές Εκμυστηρεύσεις» του πως εκείνες τις κρίσιμες ώρες της 5ης Οκτωβρίου, αφού συναντήθηκε με τον Καραμανλή, κατόπιν πρωτοβουλίας του τελευταίου, ανέλαβε να έρθει σε επαφή με «ορισμένους» (ενν. βουλευτές του Συναγερμού) για να τους αποτρέψει από το ενδεχόμενο υπογραφής δεσμευτικού πρωτοκόλλου υπέρ του Στεφανόπουλου. Ο Ράλλης υποστηρίζει πώς επέστησε την προσοχή των βουλευτών στην κρισιμότητα της περιστάσεως, τονίζοντάς τους πόσο δύσκολη θα γινόταν η θέση τους στην περίπτωση που προχωρούσαν στην υπογραφή πρωτοκόλλου στήριξης του Στεφανόπουλου και έτσι «ανακόπηκε το ρεύμα (ενν. υπέρ του Στεφανόπουλου) και αποτράπηκε μια τέτοια πράξη»[52].

Καθοριστικό ρόλο για να λάβει ο Καραμανλής ψήφο εμπιστοσύνης από την πλειοψηφία των βουλευτών του Εθνικού Συναγερμού έπαιξε η απόφαση του Παύλου να υποσχεθεί στον Καραμανλή τη δυνατότητα διάλυσης της Βουλής[53], σε περίπτωση που δεν κατόρθωνε να σχηματίσει κυβέρνηση. Το γεγονός αυτό ώθησε τους βουλευτές του Συναγερμού να συσπειρωθούν γύρω από το πρόσωπο του Καραμανλή ώστε να αποτραπεί η πρόωρη διεξαγωγή εκλογών και το ενδεχόμενο της μη επανεκλογής τους στο βουλευτικό αξίωμα. Δεδομένων των αποτελεσμάτων των εκλογών του 1956, ο φόβος των βουλευτών του Συναγερμού ήταν λογικός.

Η πρωτοβουλία του Βασιλιά Παύλου να αναθέσει με δική του επιλογή την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Καραμανλή θεωρήθηκε ως

[50] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 261.
[51] Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 378-380.
[52] Ράλλης, ό.π. σσ. 34-35.
[53] Εφ. *Ελευθερία,* 6/10/1955.

ιδιαίτερη «εύνοια», που για πολλούς συνιστούσε εκτροπή από τη συνταγματική τάξη και τους κανόνες τους κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Η εντολή για το σχηματισμό κυβέρνησης δόθηκε χωρίς να υπάρχει δεδηλωμένη κοινοβουλευτική πλειοψηφία.[54] Ο Γεώργιος Παπανδρέου υποστήριξε ότι η πρωτοβουλία του Βασιλιά δεν βρισκόταν εκτός της συνταγματικής νομιμότητας, αλλά καταστρατηγούσε την κοινοβουλευτική τάξη, διότι «η εντολή δίδεται εις τον έχοντα την δεδηλωμένην πλειοψηφίαν και όχι εις άλλο πρόσωπον προς κατασκευήν πλειοψηφίας»[55]. Σε περίπτωση που ο διάδοχος του Παπάγου στην πρωθυπουργία και το κόμμα εκλεγόταν από την κοινοβουλευτική ομάδα του Συναγερμού, τότε πιθανότατα, έτσι όπως είχαν διαμορφωθεί οι συνθήκες, ο Στεφανόπουλος θα είχε λάβει την πλειοψηφία και θα είχε ταυτόχρονα και την δεδηλωμένη στη Βουλή.

Σύμφωνα με τον Γεώργιο Ράλλη, εκ των στενών συνεργατών του Καραμανλή, «ο βασιλεύς, όπως είχε κάθε δικαίωμα, επέλεξε τον Καραμανλή. Η επιλογή του Καραμανλή δεν αποτελούσε συνταγματική παρέκκλιση αφού, κατά το Σύνταγμα του 1952, που ίσχυε τότε, ο Βασιλιάς δεν είχε κανένα κώλυμα γι' αυτή την επιλογή»[56]. Ο Στέφανος Στεφανόπουλος, ο οποίος είχε λάβει το «χρίσμα» της διαδοχής από τον Παπάγο, αναφερόμενος στον «διορισμό» του Καραμανλή μερικά χρόνια αργότερα παρατήρησε ότι «τυπικώς, κατά το γράμμα του Συντάγματος, ο βασιλεύς δύναται να διορίσει Πρωθυπουργόν. Εν προκειμένω όμως διόρισε αρχηγόν κόμματος. Η πράξις του ήτο σαφής ανάμειξις εις τα εσωτερικά του Συναγερμού, ατυχής και αποδοκιμαστέα κοινοβουλευτικώς»[57].

Η ΕΔΑ καταδίκασε με δριμύτητα την ανάθεση της εντολής στον Καραμανλή. Ο πρόεδρός της, Ιωάννης Πασαλίδης, κατήγγειλε την λύση Καραμανλή ως «ύποπτη για τις συνταγματικές και δημοκρατικές εξελίξεις. Η

[54] Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967,* Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 194. Βλ. επίσης Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, 1922-1974,* Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σ. 242.

[55] Εφ. *Ελευθερία,* 12/10/1955.

[56] Ράλλης, ό.π., σ. 36.

[57] Μαρκεζίνης, ό.π., σ. 71.

κυβέρνηση Καραμανλή είναι αντίθετη με το παλλαϊκό αίτημα για άμεση διάλυση της Βουλής και άμεσες εκλογές»[58]. Η εφημερίδα που εξέφραζε τις θέσεις της ΕΔΑ, η *Αυγή*, κατηγόρησε την κοινοβουλευτική ομάδα του Συναγερμού διότι δεν αντέδρασε στον διορισμό του Καραμανλή: «Τεράστιες είναι οι ευθύνες της, διότι είχε όλη τη δυνατότητα να αναχαιτίσει αυτή την αντιδημοκρατική πορεία με το αποφασιστικό μέτρο της άμεσης παραίτησης των βουλευτών»[59].

Ο Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου Νίκος Αλιβιζάτος έχει υποστηρίξει πώς ο Καραμανλής ανήλθε στην εξουσία χάρη στην υποστήριξη του Στέμματος. Για τον Αλιβιζάτο, εκτός από τον διορισμό στην πρωθυπουργία, ο Βασιλιάς παράλληλα επέβαλλε, εμμέσως, τον υποψήφιο της αρεσκείας του και ως επικεφαλής της πολιτικής παράταξης της Δεξιάς.[60] Πράγματι, η απόφαση του Παύλου υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης από τους βουλευτές του Ελληνικού Συναγερμού στον Καραμανλή. Ο Βασιλιάς είχε, εμμέσως αλλά καταλυτικά, αναμειχθεί στις εσωτερικές υποθέσεις ενός πολιτικού κόμματος, σε μια κίνηση που υπερέβαινε τις αρμοδιότητες του ανεύθυνου ανώτατου πολιτειακού άρχοντα.

Σύμφωνα με τον ίδιο τον Καραμανλή, ο Βασιλιάς ενήργησε εντός του πλαισίου που όριζε το Σύνταγμα, χαρακτηρίζοντας τις αντιδράσεις «αδικαιολόγητες», οι οποίες εκδηλώθηκαν εξαιτίας της συνήθειας των Ελλήνων πολιτικών να ερμηνεύουν το Σύνταγμα «κατά τρόπον αυθαίρετον και ιδιοτελή»[61]. Πιο συγκεκριμένα, ο Καραμανλής υποστήριξε ότι «εκ του Συντάγματος προκύπτει ότι ο βασιλεύς έχει το δικαίωμα να αναθέση τον σχηματισμόν κυβερνήσεως εις οιονδήποτε Έλληνα πολίτην […] εις την περίπτωσιν αυτήν ο βασιλεύς ενήργησεν απολύτως συνταγματικώς και άνευ προκαταλήψεως»[62]. Θα πρέπει να σημειωθεί το γεγονός ότι ο Καραμανλής

[58] Εφ. *Αυγή,* 6/10/1955.

[59] Εφ. *Αυγή,* 8/10/1955.

[60] Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 244.

[61] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 262.

[62] Ό.π.

αναγνώρισε πως η πρωτοβουλία του Βασιλιά, παρότι ήταν σύμφωνη με το Σύνταγμα, αποτέλεσε ανάμειξη στα εσωκομματικά του Συναγερμού, καθώς ο Βασιλιάς δεν διόρισε απλώς Πρωθυπουργό αλλά ουσιαστικά όρισε και τον αρχηγό του Συναγερμού: «Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία ότι θα ήτο δημοκρατικότερον εάν το απορφανισθέν κόμμα ανεδείκνυε τον νέον αρχηγόν του και ανετίθετο εν συνεχεία εις αυτόν η εντολή»[63]. Ο Καραμανλής δικαιολόγησε την ανάμειξη του Βασιλιά στα εσωκομματικά του Συναγερμού υποστηρίζοντας πως «η κρισιμότης των περιστάσεων και η βεβαιότης ότι η διαδικασία αυτή δεν θα έδιδε λύσιν εις την πολιτικήν κρίσιν, επέβαλε εις τον Βασιλέα να κάμη χρήσιν της διακριτικής του εξουσίας»[64].

Η πρωτοβουλία του Παύλου να διορίσει τον Καραμανλή Πρωθυπουργό και ταυτοχρόνως να τον επιβάλει ως αρχηγό της συντηρητικής παράταξης, πριν καν προλάβει να συνεδριάσει η κοινοβουλευτική ομάδα του Συναγερμού, αποτελεί ξεκάθαρη παρέμβαση του Βασιλιά στις εσωκομματικές υποθέσεις του κυβερνώντος κόμματος, που απαγορευόταν από το Σύνταγμα. Βέβαιο είναι πως ο Παύλος υπολόγισε, ανάμεσα σε άλλα, και το συμφέρον του Στέμματος για να προχωρήσει στην συγκεκριμένη κίνηση.

Ο Καραμανλής επιλέχθηκε από τον Βασιλιά για να διοικήσει τη Δεξιά, δηλαδή την πολιτική ομάδα που στο Έθνος και τη Βουλή αποτελεί το στήριγμα του Στέμματος.[65] Το ερώτημα που τίθεται είναι για ποιους λόγους ο Βασιλιάς επέλεξε τον Καραμανλή ως αρχηγό της Δεξιάς και ως Πρωθυπουργό; Έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις και έχουν δοθεί διάφορες απαντήσεις στο συγκεκριμένο ερώτημα. Καθοριστικό ρόλο στην επιλογή του Βασιλιά διαδραμάτισε το Κυπριακό, το οποίο βρισκόταν σε όξυνση εκείνη την περίοδο και αποτελούσε ζήτημα μείζονος σημασίας για την ελληνική κοινή γνώμη. Τα Ανάκτορα ανησυχούσαν για το αντιδυτικό ρεύμα που δυνάμωνε στην Ελλάδα εξαιτίας του Κυπριακού και αναζητούσαν τρόπο γρήγορης επίλυσής του ώστε η πολιτική κατάσταση να ομαλοποιηθεί. Ο Καραμανλής

[63] Ό.π.

[64] Ό.π.

[65] Μεϋνώ, ό.π., σ. 288.

ήταν ο άνθρωπος που θα έβγαζε τα Ανάκτορα από την δύσκολη θέση στην οποία είχαν περιέλθει. Ο Σερραίος πολιτικός είχε εκφράσει ρητά στο Υπουργικό Συμβούλιο της 13ης Σεπτεμβρίου τη διαφωνία του προς την ακολουθούμενη ως τότε πολιτική της κυβέρνησης στο Κυπριακό.[66] Σύμφωνα με τους Αμερικανούς ο Καραμανλής ήθελε να βάλει στο «ράφι» το Κυπριακό και προσέβλεπε στη βοήθεια των ΗΠΑ ώστε αυτό να γίνει με «έντιμο τρόπο»[67]. Ο Καραμανλής, πριν αναλάβει την πρωθυπουργία, συζητούσε με τον σταθμάρχη της CIA στην Αθήνα Άλφρεντ Άλμερ για την εξωτερική πολιτική που θα ακολουθούσε η κυβέρνηση του, η οποία θα είχε ως στόχο να υποβαθμίσει τη σημασία του Κυπριακού.[68]

Την άποψη που υποστηρίζει ότι ο Καραμανλής επιλέχτηκε από τα Ανάκτορα ως διάδοχος του Παπάγου, για να κλείσει γρήγορα και ανώδυνα το Κυπριακό, ενισχύει το περίφημο «μνημόνιο Πιπινέλη»[69]. Τον Δεκέμβριο του 1958 δημοσιεύτηκε μια επιστολή του πρώην βουλευτή και συνεργάτη του Πιπινέλη, Σωτηρόπουλου, σύμφωνα με την οποία, το Σεπτέμβριο του 1955, ο Πιπινέλης σε συνεργασία με τον Καραμανλή συνέταξαν ένα σημείωμα στο οποία αναφερόταν μεταξύ άλλων ότι σε περίπτωση σχηματισμού κυβέρνησης από τον Καραμανλή, θα γινόταν προσπάθεια συμβιβαστικής επίλυσης του Κυπριακού. Το σημείωμα έφερε την έντυπη επικεφαλίδα «Υπουργείον Δημοσίων Έργων», το Υπουργείο δηλαδή στο οποίο βρισκόταν ο Καραμανλής τον Σεπτέμβριο του 1955.[70]

Η ύπαρξη του μνημονίου ερμηνεύτηκε από την αντιπολίτευση ως παρασκηνιακά συμφωνημένη λύση Καραμανλή, ο οποίος θα αναλάμβανε να κλείσει το Κυπριακό. Η σύνδεση της πρωθυπουργοποίησης Καραμανλή με την πολιτική των κυβερνήσεών του στο Κυπριακό αποτέλεσε, ήδη από τον

[66] Βλ. εδώ, σσ. 34-35.

[67] Foreign Relations of the United States (FRUS), 1955-1957, Vol. XXIV, *Memorandum from the Director of CIA to the Secretary of State,* 22/9/1955, pp. 544-545.

[68] Παπαχελάς, ό.π., σ. 49.

[69] Για περισσότερα σχετικά με το «Μνημόνιο Πιπινέλη» βλ. εδώ, σσ. 197-198.

[70] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 327.

Οκτώβριο του 1955, αντικείμενο οξείας πολιτικής αντιδικίας, η οποία διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της οκταετούς παραμονής του στην εξουσία.

Εκτός από το Κυπριακό, σημαντικό ρόλο στην επιλογή του Καραμανλή από τα Ανάκτορα διαδραμάτισε και η θέληση των Αμερικανών, που εκείνη την εποχή διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο στις εσωτερικές και εξωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας. Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι ικανά να υποστηρίξουν τον ισχυρισμό ότι η πρωθυπουργοποίηση του Καραμανλή έγινε κατ' εντολή των Αμερικανών. Σε κάθε περίπτωση, ο Καραμανλής έχαιρε της εμπιστοσύνης τόσο των Ανακτόρων όσο και των Αμερικανών και η παρουσία του στην πρωθυπουργία ικανοποιούσε και τις δύο πλευρές. Η αμερικανική πλευρά διέκρινε στον Καραμανλή «αντικειμενικότητα, ηρεμία και σωστό κριτήριο»[71], στοιχεία απαραίτητα στη συγκεκριμένη χρονική και πολιτική συγκυρία όπου οι σχέσεις της Ελλάδας με τη δυτική συμμαχία, εξαιτίας του Κυπριακού, είχαν διασαλευτεί.

Έχει υποστηριχθεί ότι η πρωθυπουργοποίηση του Καραμανλή ήταν ως ένα βαθμό αποτέλεσμα του παρασκηνιακού ρόλου που έπαιξαν ο σταθμάρχης της CIA Άλμερ και οι διπλωμάτες της αμερικανικής πρεσβείας.[72] Την άποψη που υποστηρίζει ότι τον Καραμανλή ανέβασε στην εξουσία ο αμερικανικός παράγοντας, ενστερνιζόταν και ο Ανδρέας Παπανδρέου, σύμφωνα με τον οποίο «τον Καραμανλή είχε επιλέξει προσωπικά ο αρχηγός της αμερικανικής ΚΥΠ Άλεν Ντάλες ως τον άνθρωπο για την εξυπηρέτηση των αμερικανικών συμφερόντων στην Ελλάδα»[73].

Ο ιστορικός Ευάνθης Χατζηβασιλείου αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό τις διαβουλεύσεις των Ανακτόρων με τους Αμερικανούς για το θέμα της διαδοχής του Παπάγου και απορρίπτει την άποψη που υποστηρίζει ότι ο Καραμανλής

[71] FRUS, 1955-1957, vol. XXIV, *Memorandum from the Director of CIA to the Secretary of State,* 22/9/1955, pp. 544-545.

[72] Παπαχελάς, ό.π., σ. 52.

[73] Ανδρέας Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα,* Λιβάνης-Έκδοση για την Εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, Αθήνα 2006, τομ. Α΄, σ. 165.

επιλέχθηκε από τους Αμερικανούς για να κλείσει το Κυπριακό.[74] Σύμφωνα με τον Χατζηβασιλείου, «κύρια μέριμνα της αμερικανικής Πρεσβείας ήταν η αποφυγή ενός Λαϊκού Μετώπου». Για να αποκρουσθεί ο «κίνδυνος» της δημιουργίας του Λαϊκού Μετώπου, εξεταζόταν από την πρεσβεία η δυνατότητα δημιουργίας ενός νέου πολιτικού κόμματος, που θα μπορούσε να αποτελέσει παράγοντα σταθερότητας και ασφάλειας. Ως πιθανό ηγέτη ενός τέτοιου σχηματισμού έβλεπαν οι Αμερικανοί τον Καραμανλή.[75]

Η πρωτοβουλία του Βασιλιά να επιλέξει τον Καραμανλή για διάδοχο του Παπάγου, προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης, η οποία απέδωσε στη νέα κυβέρνηση τον χαρακτηρισμό «ευνοιοκρατία», ο οποίος διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα στην πολιτική ορολογία της εποχής. Η επιλογή του Βασιλιά Παύλου, όμως, να αναθέσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Καραμανλή, πριν προλάβει η κοινοβουλευτική ομάδα του Συναγερμού να εκλέξει τη νέα ηγεσία του κόμματος, θεωρήθηκε ως ιδιαίτερη «εύνοια» προς το πρόσωπο του Καραμανλή *και* από αρκετούς βουλευτές του Συναγερμού. Κάποιοι από τους βουλευτές αυτούς ενεπλάκησαν αργότερα στη «συνομωσία» εναντίον του Καραμανλή, που οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησής του, τον Μάρτιο του 1958.

Η επιλογή του Καραμανλή από το Παλάτι για να διαδεχθεί τον Παπάγο στην πρωθυπουργία εμπεριείχε μια θετικότητα και μια αρνητικότητα. Η θετικότητα έγγυται στο γεγονός ότι ο Καραμανλής ήταν ένας ελπιδοφόρος πολιτικός, που είχε κερδίσει τον θαυμασμό σημαντικού τμήματος της κοινής γνώμης αλλά και του πολιτικού κόσμου, με την θητεία του στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων. Τα Ανάκτορα είδαν στο πρόσωπό του Καραμανλή έναν αποτελεσματικό πολιτικό που διέθετε τις προδιαγραφές για να οδηγήσει τη χώρα σε μια επιτυχημένη διακυβέρνηση. Παράλληλα, τα Ανάκτορα ανησυχούσαν ότι οι προστριβές που είχε δημιουργήσει στο εσωτερικό της συντηρητικής παράταξης η κούρσα διαδοχής του Παπάγου, θα μπορούσαν να

[74] Χατζηβασιλείου, ό.π., σσ. 208-210.

[75] Ό.π., σσ. 141-142.

οδηγήσουν μέχρι και στην διάσπαση της παράταξης. Ο Καραμανλής, που δεν είχε λάβει μέρος στην κούρσα διαδοχής, θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να εγγυηθεί την ενότητα της παράταξης.

Ταυτόχρονα όμως, η επιλογή Καραμανλή εμπεριείχε και μια αρνητικότητα. Τα Ανάκτορα ήθελαν να αποφύγουν τη δημιουργία ενός Λαϊκού Μετώπου. Ο Καραμανλής, άφθαρτος από τον προπολεμικό διχασμό βασιλικών-αντιβασιλικών, φαινόταν ως το κατάλληλο πρόσωπο για να προσεγγίσει το Κέντρο, αποτρέποντας ενδεχόμενη συνεργασία του Κέντρου με την Αριστερά. Ο Καραμανλής πράγματι κατάφερε σε σύντομο χρονικό διάστημα να προσελκύσει στην Συντηρητική παράταξη κεντρώους πολιτικούς, όπως ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος κ.α. Εν τέλει βέβαια η δημιουργία του Λαϊκού Μετώπου δεν αποφεύχθηκε, καθώς το 1956 Κέντρο και Αριστερά ένωσαν της δυνάμεις τους δημιουργώντας τον εκλογικό συνασπισμό της «Δημοκρατικής Ένωσης». Επιπροσθέτως, τα Ανάκτορα με την επιλογή του Καραμανλή επιθυμούσαν να αποτρέψουν την άνοδο στην ηγεσία της Δεξιάς ενός πολιτικού που θα είχε απρόβλεπτη συμπεριφορά στη διαχείριση του Κυπριακού. Είχε προηγηθεί ο Παπάγος, ο οποίος με την διεθνοποίηση του Κυπριακού είχε φέρει τη χώρα σε τροχιά διπλωματικής σύγκρουσης με τους δυτικούς συμμάχους. Ο Καραμανλής είχε λάβει ξεκάθαρη θέση στο Κυπριακό, η οποία ταυτιζόταν με την θέση των Ανακτόρων, ότι η Ελλάδα δεν έπρεπε να έρθει σε σύγκρουση με τους συμμάχους της λόγω του Κυπριακού.

3. Ο ρόλος των Αμερικανών

Ο φιλοαμερικανικός προσανατολισμός της Ελλάδας είχε δρομολογηθεί από την εφαρμογή του δόγματος Τρούμαν το 1947, ενισχύθηκε με την προσχώρηση στην Βορειοατλαντική Συμμαχία (ΝΑΤΟ) το 1952 και στη

συνέχεια επισημοποιήθηκε με τη σύναψη, στις 12 Οκτωβρίου 1953, διμερούς ελληνοαμερικανικής συμφωνίας (στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ) για την παραχώρηση στρατιωτικών διευκολύνσεων και βάσεων στις ΗΠΑ, η οποία επίσης προέβλεπε και την περίφημη «ετεροδικία» για τους Αμερικανούς στρατιωτικούς. Η κατοχύρωση του καθεστώτος της ετεροδικίας σήμαινε ότι οι Αμερικανοί στρατιωτικοί δεν θα δικάζονταν από ελληνικά δικαστήρια για οποιοδήποτε αδίκημα θα τελούσαν επί ελληνικού εδάφους.[76] Η Ελλάδα και τα επόμενα χρόνια, επί πρωθυπουργίας Καραμανλή, συνέχισε να αναζητά την παροχή «κάθε δυνατής αμυντικής κάλυψης, επιβεβαιωτικής των εγγυήσεων που περιέχονταν στην πράξη προσχώρησης στο ΝΑΤΟ»[77].

Μετά το 1947, η αμερικανική πρεσβεία είχε αναχθεί σε παράγοντα που έπαιζε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του ελληνικού πολιτικού σκηνικού. Σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου οι παράγοντες της εξουσίας στην Ελλάδα, τα Ανάκτορα και η άρχουσα πολιτική τάξη, επιδίωκαν να εξασφαλίσουν την έγκριση των Αμερικανών για την όποια πολιτική ενέργεια προωθούσαν. Σε έκθεση της αμερικανικής πρεσβείας γινόταν λόγος για την «Αγία Τριάδα» που κινούσε τα πάντα στην ελληνική πολιτική ζωή. Σύμφωνα με την έκθεση αυτή, η «Αγία Τριάδα» αποτελούνταν από τον Βασιλιά, τον Αμερικανό πρέσβη και όποιον πολιτικό προσπαθούσε να εξασφαλίσει την υποστήριξη των άλλων δύο για να ανέλθει στην εξουσία.[78]

Τα Ανάκτορα βρίσκονταν σε επαφή με τους Αμερικανούς, συνομιλούσαν μαζί τους και τους συμβουλεύονταν, όπως φάνηκε από την περίπτωση της επιλογής του Καραμανλή για τη διαδοχή του Παπάγου. Η βασιλική οικογένεια ήταν για τους Αμερικανούς «σταθερό σημείο αναφοράς μέσα στη σύγχυση της ελληνικής πολιτικής ζωής που θα μπορούσε πιθανώς να λειτουργήσει σαν ηρεμιστικό»[79]. Η Φρειδερίκη σε επιστολή της προς τον

[76] Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων…,* ό.π., σ. 89.

[77] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1945-1981,* Εστία, Αθήνα 2002, τομ. Β΄, σσ. 35-36.

[78] Παπαχελάς, ό.π., σ. 18.

[79] Ό.π., σ. 20.

Αμερικανό Στρατηγό Μάρσαλ εξέφρασε την ταύτιση των Ανακτόρων με την αμερικανική πολιτική και ζήτούσε τη βοήθεια τους για να συνεχίσει η Ελλάδα να βρίσκεται στον Δυτικό κόσμο: «ο σύζυγός μου κι εγώ έχομε βαθιά συναίσθηση των ευθυνών της χώρας μας έναντι των ιδανικών του Δυτικού κόσμου. Θα είμαστε πάντοτε, οτιδήποτε κι αν συμβή, προσκολλημένοι σ' αυτά και θα προσπαθούμε να οδηγούμε τη χώρα μας προς την κατεύθυνση αυτή. Τώρα χρειαζόμαστε βοήθεια. Όχι τόσο υλικώς, όσο ιδεαλιστικώς και η βοήθεια αυτή πρέπει να προέλθει από την Αμερική»[80].

Ο Καραμανλής ήταν ευνοούμενος των Αμερικανών. Ο Μακεδόνας πολιτικός είχε αποκτήσει σχέσεις με τους Αμερικανούς μέσω του Νόρμπερτ Άνσουτζ, ο οποίος υπηρέτησε στο πολιτικό τμήμα της αμερικανικής πρεσβείας κατά την περίοδο 1951-1953. Ο Καραμανλής με τον Άνσουτζ και τις συζύγους τους πήγαιναν συχνά μαζί στον κινηματογράφο και κατόπιν για δείπνο. Ο Άνσουτζ εν συνεχεία γνώρισε τον νεαρό τότε βουλευτή, Κωνσταντίνο Καραμανλή, στον Σνε, ο οποίος όπως είδαμε πρότεινε, με έμμεσο τρόπο, τον Καραμανλή ως διάδοχο του Παπάγου στη Φρειδερίκη[81], και σε άλλα στελέχη της αμερικανικής αποστολής στην Ελλάδα.[82]

Στην πρωθυπουργοποίηση του Καραμανλή ενεπλάκη και ο σταθμάρχης της CIA στην Αθήνα Άλφρεντ Άλμερ, ο οποίος συμβούλεψε τον Παύλο να αγνοήσει τον Στέφανο Στεφανόπουλο, τον οποίο είχε χρήσει ως διάδοχό του ο Παπάγος και να επιλέξει τον Καραμανλή.[83] Ο Άλμερ, κινούμενος παρασκηνιακά, χρησιμοποίησε τις γνωριμίες του με Έλληνες εφοπλιστές και τους ζήτησε να εξασφαλίσουν την υποστήριξη των βουλευτών του Συναγερμού προς τον Καραμανλή, διότι οι Αμερικανοί ανησυχούσαν πως οι βουλευτές θα αποχωρούσαν από το κόμμα μετά την ανάθεση της

[80] Φρειδερίκη, *Μέτρον Κατανοήσεως,* Βιβλιομεταφραστική, Αθήνα 1971, σ. 236.

[81] Βλ. εδώ, σ. 31.

[82] Παπαχελάς, ό.π., σ. 46.

[83] Ό.π., σ. 52.

πρωθυπουργίας στον Καραμανλή και τον παραγκωνισμό του Στεφανόπουλου.[84]

Τις παρασκηνιακές συνεννοήσεις ανάμεσα στους Αμερικανούς και τα Ανάκτορα για την επιλογή του διαδόχου του Παπάγου αποδεικνύει ένα έγγραφο που εστάλη από τον σύμβουλο της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα Ρει Θέρστον στον διευθυντή του γραφείου των Ελληνικών, Τουρκικών και Ιρανικών υποθέσεων του State Department, Μπιλ Μπάξτερ, περίπου ένα μήνα πριν ο Καραμανλής αναλάβει την εξουσία, στις 12 Σεπτεμβρίου 1955. Το έγγραφο αυτό αποτελεί απάντηση σε επιστολή που είχε στείλει ο Μπάξτερ στον Θέρστον, με την οποία του ζητούσε να τον πληροφορήσει για τα σχέδια του Καραμανλή. Ο Θέρστον αναφέρει στον Μπάξτερ ότι η πρεσβεία «παρακολουθεί το θέμα αυτό πολύ στενά σε συνεργασία με τον ίδιο τον Καραμανλή και με άτομα από το Ανακτορικό περιβάλλον τα οποία βλέπουν με συμπάθεια τις φιλοδοξίες του Καραμανλή»[85]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι έχει απαλειφθεί ένα μέρος της επιστολής από τους Αμερικανούς, το οποίο αναφερόταν στις κινήσεις της αμερικανικής πρεσβείας σχετικά με τη διαδοχή του Παπάγου. Στο αφαιρεθέν τμήμα της επιστολής πιθανότατα αναφερόταν το όνομα ενός ανθρώπου που είχε μια συνομιλία μακράς διάρκειας με τον Καραμανλή, ένα μήνα περίπου πριν ο τελευταίος ανέλθει στην εξουσία, όπως αναφέρεται στην συνέχεια της επιστολής: «Λίγο πριν την αποχώρηση του [το όνομα του έχει απαλειφθεί από τους Αμερικανούς] με την άδεια του πρέσβη είχε μια συνομιλία μακράς διαρκείας με τον Καραμανλή, η σημασία της οποίας αντικατοπτριζόταν στην αναφορά των μυστικών υπηρεσιών που εσύ μου ανέφερες»[86].

Από το περιεχόμενο της παραπάνω επιστολής καθίσταται σαφές ότι οι Αμερικανοί ήταν πλήρως ενήμεροι για τις κινήσεις και τα σχέδια του Καραμανλή, λίγες ημέρες πριν ο Παύλος τον χρήσει διάδοχο του Παπάγου. Ο

[84] Ό.π.

[85] FRUS, 1955-1957, Vol. XXIV, *Letter from the Counselor of the Embassy in Greece (Thurston) to the Director of the Offece of Greek, Turkish, and Iranian Affairs (Baxter),* 12/9/1955, pp. 541-542.

[86] Ό.π.

Μακεδόνας πολιτικός βρισκόταν σε επαφές τόσο με τους Αμερικανούς, όσο και με τα Ανάκτορα αρκετό καιρό πριν αναλάβει την εξουσία. Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι η επιλογή του Παύλου ήταν προϊόν επεξεργασίας και συνεννοήσεως με τους Αμερικανούς και όχι μια απόφαση της στιγμής.

Ο αμερικανικός παράγων, όπως είδαμε, διαδραμάτισε ρόλο στην επιλογή του Βασιλιά να χρήσει Πρωθυπουργό τον Καραμανλή. Οι Αμερικανοί ήθελαν να υπάρχει στην Ελλάδα σταθερή κυβέρνηση, απόλυτα φιλοδυτική. Το Κυπριακό, το οποίο βρισκόταν σε όξυνση εκείνη την περίοδο, οδηγούσε σε άνοδο τα αντιαμερικανικά αισθήματα του ελληνικού λαού και απειλούσε τη συνοχή του ΝΑΤΟ. Βρισκόμαστε στην εποχή του ψυχρού πολέμου, όπου καμία «ρωγμή» στη βορειοατλαντική συμμαχία δεν ήταν επιτρεπτή. Οι Αμερικανοί πίστευαν πως ο Καραμανλής ήταν ο άνθρωπος που θα προωθούσε μια «νατοϊκή» λύση του Κυπριακού, η οποία δεν θα έθετε σε κίνδυνο τη συνοχή της συμμαχίας. Η είδηση της επιλογής του Καραμανλή για την πρωθυπουργία έγινε δεκτή με ικανοποίηση από τους Αμερικανούς.[87]

Από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε την πρωθυπουργία, ο Καραμανλής έλαβε έμπρακτα την αμερικανική υποστήριξη. Το γεγονός αυτό καθίσταται έκδηλο μέσα από τη μελέτη του αρχειακού υλικού που σχετίζεται με τα γεγονότα που ακολούθησαν τα Σεπτεμβριανά του 1955. Μετά το ανθελληνικό πογκρόμ των Τούρκων στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη στις 6 Σεπτεμβρίου 1955, η ελληνική κυβέρνηση του Συναγερμού ζητούσε επίμονα από την τουρκική κυβέρνηση ηθική και υλική επανόρθωση, ενώ ταυτόχρονα ζητούσε από τους Αμερικανούς να μεσολαβήσουν για να πιέσουν τους Τούρκους να ικανοποιήσουν τα αιτήματά της. Η κυβέρνηση Παπάγου στις 19 Σεπτεμβρίου απέδωσε ρηματική διακοίνωση στην τουρκική κυβέρνηση, με την οποία ζητούσε την ηθική και υλική ικανοποίηση για τις επιθέσεις και τις ζημιές της 6ης Σεπτεμβρίου εις βάρος του ελληνικού κράτους

[87] Δημήτρης Σακκάς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής και το κράτος του, της περιόδου 1955-1963, χωρίς εξιδανίκευση*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 52.

και της ελληνικής μειονότητας στην Τουρκία.[88] Μέχρι την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Καραμανλή, στις 6 Οκτωβρίου, καμία ενέργεια που θα ικανοποιούσε την ελληνική πλευρά δεν είχε γίνει εκ μέρους της τουρκικής κυβέρνησης, ενώ και οι Αμερικανοί παρέμεναν ουσιαστικά αμέτοχοι.

Όπως προκύπτει από την μελέτη της επιστολής που απέστειλε ο Παπάγος (έχει διατυπωθεί η άποψη ότι την επιστολή δεν συνέταξε ο ίδιος ο Παπάγος, ο οποίος εκείνη την περίοδο ήταν ετοιμοθάνατος)[89] στον Πρωθυπουργό της Τουρκίας Αντνάν Μεντερές, στις 3 Οκτωβρίου 1955, καμία ενέργεια δεν είχε γίνει από μέρους της τουρκικής κυβέρνησης για να ικανοποιηθούν τα αιτήματα της ελληνικής πλευράς για ηθική και υλική ικανοποίηση, πέραν μιας δημόσιας δήλωσης του Μεντερές με την οποία εξέφραζε τη θλίψη του για τα γεγονότα του Σεπτεμβρίου.[90] Ο Παπάγος στην επιστολή του σημειώνει στον Μεντερές ότι «παραμένει εισέτι εκκρεμές το θέμα της επανορθώσεως των επελθουσών τεραστίων καταστροφών» και ζητάει από τον ομόλογό του «το θέμα τούτο ν' αντιμετωπισθεί μετά της δεούσης ταχύτητος και αποτελεσματικότητος»[91].

Η κατάσταση άλλαξε εντελώς μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Καραμανλή στις 6 Οκτωβρίου 1955. Η Τουρκία διαφοροποίησε την στάση της και έγινε περισσότερο διαλλακτική απέναντι στην ελληνική κυβέρνηση, χάρη στην μεσολάβηση των Αμερικανών. Σύμφωνα με τον υπουργό Εξωτερικών της κυβέρνησης Καραμανλή, Σπύρο Θεοτόκη, «μετά τον σχηματισμόν της νέας ελληνικής Κυβερνήσεως οι Τούρκοι παρεσιώπησαν την αναληφθείσαν υποχρέωσιν και ενεφάνισαν το ζήτημα ως δήθεν διευθετηθέν […] Τούτο μας ηνάγκασε να ζητήσωμεν φιλικήν μεσολάβησιν την Κυβερνήσεως των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής»[92].

---

[88] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. Α΄1, Αρ. 1.67-1.68.

[89] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 370.

[90] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. Α΄1, Αρ. 1.77-1.79.

[91] Ό.π.

[92] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Τηλεγράφημα Θεοτόκη προς Καραμανλή από το Παρίσι, Φ. Α΄1, Αρ. 1-125.

Οι Αμερικανοί ανταποκρίθηκαν στο αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης, έχοντας ως βασική τους επιδίωξη να μην διαταραχθούν οι σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία και κατά συνέπεια να μην διαταραχθεί η συνοχή του ΝΑΤΟ. Σε αναφορά της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών των ΗΠΑ, στις 19 Οκτωβρίου, τονίζεται πως η παροχή ηθικής ικανοποίησης στην Ελλάδα από την Τουρκία είναι πολύ σημαντική, γιατί σε αντίθετη περίπτωση η ελληνική κυβέρνηση θα απέσυρε τους Έλληνες αξιωματικούς από το στρατηγείο του ΝΑΤΟ στη Σμύρνη.[93] Για να αποφευχθεί αυτό το ενδεχόμενο, που θα προκαλούσε σοβαρή κρίση στο εσωτερικό του ΝΑΤΟ, η αμερικανική πρεσβεία συμβούλεψε την αμερικανική κυβέρνηση να πιέσει την Τουρκία για να διεξαχθεί μία ειδική τελετή στο στρατηγείο του ΝΑΤΟ στη Σμύρνη για την ηθική αποκατάσταση των Ελλήνων. Τον σχεδιασμό και την οργάνωση της τελετής είχαν αναλάβει εξολοκλήρου οι Αμερικανοί. Όλες οι διαδικαστικές λεπτομέρειες περιγράφονται με ακρίβεια στην αναφορά της αμερικανικής πρεσβείας της 19ης Οκτωβρίου.[94]

Στην τελετή που έλαβε χώρα στη Σμύρνη στις 24 Οκτωβρίου[95], έγινε απόδοση τιμών στην ελληνική σημαία από Τούρκους αξιωματικούς και εκφωνήθηκε λόγος από τον τούρκο στρατιωτικό διοικητή στη Σμύρνη, ο οποίος εξέφρασε τη βαθύτατη λύπη της τουρκικής κυβέρνησης για τα γεγονότα της 6ης Σεπτεμβρίου και ευχήθηκε να μην διαταραχθεί, εξαιτίας αυτών των γεγονότων, η «ελληνοτουρκική φιλία»[96]. Η ηθική ικανοποίηση που δόθηκε στην Ελλάδα από την Τουρκία, με τη βοήθεια των Αμερικανών, ενίσχυσε τη θέση του Καραμανλή στην ελληνική πολιτική σκηνή και παράλληλα κατέστησε σαφές ότι έχαιρε της εμπιστοσύνης και της υποστήριξης των Αμερικανών. Ο Καραμανλής ήταν ένας πολιτικός προσηλωμένος στις ιδέες του Δυτικού Κόσμου, η παρουσία του οποίου στην

[93] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. Α΄1, Αρ. 1-106 - 1-110.

[94] Ό.π.

[95] Λιναρδάτος, ό.π., τόμ. Γ΄, σ. 27.

[96] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. Α΄1, Αρ. 1-109 - 1-110.

εξουσία ήταν χρήσιμη για την εξυπηρέτηση των νατοϊκών συμφερόντων στην Ελλάδα.

Η μεσολάβηση των Αμερικανών ήταν καταλυτικής σημασίας αφενός για να λάβει η Ελλάδα ικανοποίηση εκ μέρους της Τουρκίας για τα γεγονότα των Σεπτεμβριανών και αφετέρου για να μπορέσει ο Καραμανλής να σταθεροποιηθεί στην εξουσία. Το ανθελληνικό πογκρόμ στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη, είχε προκαλέσει τεράστια αγανάκτηση στον ελληνικό λαό και η πίεση προς την ελληνική κυβέρνηση ήταν μεγάλη. Την ίδια ώρα, ο αντιαμερικανισμός[97] στην ελληνική κοινωνία αυξανόταν καθώς οι Αμερικανοί, μέχρι την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Καραμανλή, παρέμεναν ουδέτεροι. Η μεσολάβηση των Αμερικανών ενίσχυσε το κύρος του Καραμανλή στους εγχώριους κυρίαρχους κύκλους – πολιτικούς, επιχειρηματικούς και στρατιωτικούς – τέσσερις μήνες πριν τις εκλογές της 19ης Φεβρουαρίου 1956.

4. ΕΡΕ: Ο νέος κομματικός φορέας της Συντηρητικής παράταξης

Ενόψει των εκλογών του Φεβρουαρίου, ο Καραμανλής προχώρησε στην ίδρυση νέου κόμματος, που θα διαδεχόταν τον ΕΣ του Παπάγου ως ο κυρίαρχος πολιτικός φορέας στον χώρο της Δεξιάς. Στις 4 Ιανουαρίου 1956

[97] Η μη υποστήριξη των Ελληνικών θέσεων στο Κυπριακό από τους Αμερικανούς, αρχής γεννωμένης από το 1954 και την αποτυχημένη πρώτη προσφυγή της Ελλάδας στον ΟΗΕ, προκάλεσε κύμα αντιαμερικανισμού εντός της ελληνικής κοινωνίας. Το γεγονός αυτό έθεσε σε κίνδυνο τις σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ και με την Δυτική συμμαχία στο σύνολό της. Βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, *Εν ονόματι του Έθνους. Πολιτική, κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967,* Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 288.

ιδρύθηκε η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ). Η ΕΡΕ ήταν ένα κόμμα προσωποπαγές και συγκεντρωτικό. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ήταν αυτός που ελάμβανε τις αποφάσεις, με τα συλλογικά όργανα του κόμματος να βρίσκονται σε αδράνεια. Τα καταστατικό του κόμματος της ΕΡΕ καθιέρωνε ένα πλήρες σύστημα διοίκησης, το οποίο όμως εφαρμόστηκε ελάχιστα στην πράξη. Προβλέπονταν 9 όργανα κεντρικής επιτροπής, εκ των οποίων τα 6 δεν λειτούργησαν ποτέ.[98] Αυτός ήταν ο τρόπος λειτουργίας της ΕΡΕ, με τον Καραμανλή να αποτελεί ουσιαστικά το μοναδικό «όργανο» άσκησης της διοίκησης του κόμματος και λήψης των αποφάσεων.

Λίγες ημέρες μετά την εξαγγελία ίδρυσης της ΕΡΕ από τον Καραμανλή, ανακοίνωσαν την προσχώρησή τους στο νέο κόμμα το σύνολο σχεδόν των στελεχών του Συναγερμού, καθώς και αρκετοί πολιτικοί από τον ευρύτερο πολιτικό χώρο του Κέντρου. Οι σημαντικότεροι από αυτούς ήταν ο Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και ο Γρηγόρης Κασιμάτης. Οι άλλοι ήταν ο Δημήτρης (Τάκος) Μακρής, ο Στέλιος Κωτιάδης, ο Παναγιώτης Λεβέντης, ο Αύγουστος Θεολογίτης και ο Ιωάννης Δεληγιάννης.[99] Η ΕΡΕ αποτέλεσε την «μετεξέλιξη του ΕΣ, με ριζική όμως αλλαγή της ηγετικής του ομάδας»[100]. Στην ηγετική ομάδα της ΕΡΕ ανήκαν οι στενοί συνεργάτες του Καραμανλή, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ο Γεώργιος Ράλλης, ο Παναγής Παπαληγούρας, ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ο Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

Ο Καραμανλής επιθυμούσε την ανανέωση της Συντηρητικής παράταξης, με την ένταξη στην ΕΡΕ Κεντρώων στελεχών καθώς και πολλών νέων πολιτικών προσώπων, ώστε να πείσει ότι ήταν διαφορετικός πολιτικός σχηματισμός από τον ΕΣ. Για τον λόγο αυτόν, από τους 299 υποψήφιους της

---

[98]Θεόδωρος Σαμπατακάκης, *«Ηγέτης / Ηγετική Ομάδα – Δυναστεία»,* στο Περιοδικό Ιστορικά*, ΕΡΕ, 1956-1967,* τευχ. 297, Εφ. *Ελευθεροτυπία* 4/8/2005, σσ. . 17-18. Βλ. επίσης Ζαν Μεϋνώ, ό.π., σσ. 274-281.

[99] Δημήτρης Μιχαλόπουλος, «Η συμμετοχή των Φιλελευθέρων στην ίδρυση της ΕΡΕ και η προσωπική συμβολή του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στο Συλλογικό, *Έκφραση τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο,* Ευθύνη, Αθήνα 1982, σσ. . 150-164· Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 1, σ. 342.

[100] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 198.

ΕΡΕ στις εκλογές του 1956, μόνον οι 171 πολιτεύτηκαν στο παρελθόν με τον ΕΣ, ενώ από τους υπόλοιπους 128, οι περισσότεροι πολιτεύονταν για πρώτη φορά.[101] Σκοπός της δημιουργίας του νέου κόμματος ήταν, σύμφωνα με τον Καραμανλή, να ξεπεραστεί «το νοσηρό πολιτικό κλίμα του Εθνικού Διχασμού» που εξέφραζαν οι δύο παρατάξεις, οι οποίες εξακολουθούσαν να επηρεάζουν την πολιτική ζωή και ανέστειλαν πολλάκις την πρόοδο της χώρας. Για τον λόγο αυτό δημιούργησε μια νέα πολιτική δύναμη, που επαγγελόταν την «ειρηνική επανάστασιν», καθώς και «την αλλαγήν εκείνην, η οποία αποτελεί από μακρού χρόνου καθολικόν και έντονον αίτημα του λαού μας»[102].

ο Καραμανλής απέφυγε να δεχθεί τη συνεργασία των ηγετών της παλαιάς αντιβενιζελικής παράταξης, με την εξαίρεση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Τους λόγους που τον οδήγησαν σε αυτή του την επιλογή εξήγησε σε μεταγενέστερο σημείωμά του: «Απέφυγα να δεχθώ την συνεργασίαν των διαφόρων ηγετών της αντιβενιζελικής παρατάξεως, και διότι ήθελα να καταστήσω συνείδησιν το γεγονός ότι η νέα κίνησις ουδεμίαν σχέσιν έχει με το παρελθόν, αλλά και διότι η διατήρησις μιας περιορισμένης Δεξιάς θα επέτρεπε εις το κόμμα μου να καταλάβει τον χώρον εκείνον, ο οποίος ανήκε εις ένα νέον και προοδευτικόν πολιτικόν κίνημα»[103].

Με την ίδρυση της ΕΡΕ, ο Καραμανλής επιθυμούσε να τραβήξει μια διαχωριστική γραμμή με το παρελθόν, δημιουργώντας έναν πολιτικό φορέα που θα υπερέβαινε τους διχασμούς του παρελθόντος και θα κατέθετε μια νέα κεντροδεξιά κυβερνητική πρόταση. «Ο λόγος της ΕΡΕ, έστω και αν συχνά αντανακλούσε τη δυσπιστία προς τη μεγάλη επιχείρηση, δεν έπαυε πάντως να συγκροτεί τον προγραμματικό λόγο μίας κεντροδεξιάς ευρωπαϊκής πολιτικής δύναμης της πρώιμης μεταπολεμικής περιόδου· επομένως, έδινε

[101] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 343.
[102] Ό.π., σσ. 337-338.
[103] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σελ. 382.

καθοριστική σημασία στην ελεύθερη οικονομία και στην ατομική πρωτοβουλία»[104].

Ο Καραμανλής επιθυμούσε μεν την υπέρβαση των διχασμών του παρελθόντος, αλλά ταυτόχρονα δε, στόχευε στην διατήρηση του αστικού μετεμφυλιακού πλαισίου εξουσίας. Η ΕΡΕ ήταν μια προσπάθεια ανανέωσης, μια αναμόρφωση της Δεξιάς, που στόχο είχε την επικράτησή της στις εκλογές και την διαιώνιση της εξουσίας της. Ο Καραμανλής ήταν ένα νέο πρόσωπο που χρειαζόταν ένα νέο κόμμα, για να σηματοδοτήσει το «καινούργιο» στην πολιτική ζωή της χώρας. Γεγονός είναι ότι παρά της όποιες προσπάθειες ανανέωσης, με την προσέλκυση αρκετών νέων πολιτευτών και με το άνοιγμα στον χώρο του Κέντρου, η ΕΡΕ παρέμεινε ένα συντηρητικό κόμμα, που όπως θα δούμε στην συνέχεια[105], χρησιμοποίησε παλιά «υλικά» για να συνθέσει μια νέα κυβερνητική πρόταση, αυτή της φιλελεύθερης Κεντροδεξιάς.

[104] Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός…,* ό.π., σ. 334.

[105] Βλ. εδώ, Κεφ. ΙΙ, 2. Το Κόμμα της ΕΡΕ: Ιδεολογία και ψηφοφόροι, σ. 63.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η Δεξιά απέναντι στο Λαϊκό Μέτωπο της Δημοκρατικής Ένωσης

1. Η Δημοκρατική Ένωση: Ένα λαϊκό αντιδεξιό μέτωπο

Το Φθινόπωρο του 1955 η πρωτοβουλία του Παύλου να διορίσει τον Καραμανλή Πρωθυπουργό και ηγέτη της Δεξιάς παράταξης, θεωρήθηκε από αρκετούς πολιτικούς του Κέντρου ως ευκαιρία για να διαδεχθούν τη Δεξιά στην εξουσία. Εκτιμούσαν ότι ο τρόπος που εξασφάλισε ο Καραμανλής, μέσω των Ανακτόρων, τη διαδοχή του Παπάγου θα προκαλούσε κρίση στο εσωτερικό της Δεξιάς παράταξης, την οποία το Κέντρο θα μπορούσε να εκμεταλλευτεί και να κερδίσει τις εκλογές. Σύμφωνα με τον Τάκη Λαμπρία, στενό συνεργάτη του Καραμανλή, οι κεντρώοι πολιτικοί υποτίμησαν τον Καραμανλή και δεν αντιλήφθηκαν ότι θα γινόταν ο κυριότερος πολιτικός τους αντίπαλος στα επόμενα χρόνια.[106] Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, «σχεδόν κανένας από το Κέντρο δεν είχε αντιληφθεί πόσο επικίνδυνος ήταν (ενν. ο Καραμανλής) για την κεντρώα παράταξη»[107].

Ενδεικτική για τον βαθμό που το Κέντρο είχε υποτιμήσει τον Καραμανλή, ήταν η άποψη του σημαντικότερου εκδότη στον χώρο του Κέντρου, Δημήτρη Λαμπράκη, όπως την εξέφρασε σε συνομιλία του με τον στενό συνεργάτη του Βασιλιά, Πτέραρχο Χαράλαμπο Ποταμιάνο, λίγες ημέρες πριν τις εκλογές του Φεβρουαρίου 1956. Ο Λαμπράκης υποστήριξε ότι ήταν «σφάλμα του Βασιλιά η ανάθεση της κυβερνήσεως στον Καραμανλή».

[106] Τάκης Λαμπρίας, *Στη σκιά ενός μεγάλου: μελετώντας 25 χρόνια τον Καραμανλή,* Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1989, σσ. 86-89.

[107] Δημήτρης Δημητράκος, *Κώστας Μητσοτάκης, πολιτική βιογραφία 1918-1961: από την αντίσταση στην πολιτική,* Παπαζήσης, Αθήνα 1990, τόμ. Α΄, σ. 327.

Συναντούσε συχνά τον Καραμανλή και είχε σχηματίσει την άποψη ότι ήταν «κύριος ευπρεπής», αλλά «χωρίς πείρα, χωρίς ικανούς συνεργάτες και χωρίς ιδιαίτερα προσόντα αρχηγού». Ο Λαμπράκης έκανε μάλιστα την πρόβλεψη ότι ο Καραμανλής «μάλλον θα έχανε τις εκλογές»[108].

Οι διεργασίες στο χώρο της αντιπολίτευσης άρχισαν αμέσως μετά την κατάθεση του νέου εκλογικού νομοσχεδίου (25 Νοεμβρίου 1955) και κατέληξαν στις 17 Ιανουαρίου 1956 στη συγκρότηση ενός ευρύτατου πολιτικού συνασπισμού, στον οποίο συμπεριλαμβανόταν και η ΕΔΑ, με την επωνυμία «Δημοκρατική Ένωση».[109] Στη Δ.Ε. συμμετείχαν όλα σχεδόν τα κόμματα της αντιπολίτευσης τα οποία ήταν τα εξής: το Λαϊκό Κόμμα του Κ. Τσαλδάρη, το Κόμμα Φιλελευθέρων (ΚΦ) του Γ. Παπανδρέου, η Φιλελεύθερη Δημοκρατική Ένωση (ΦΔΕ) του Σ. Βενιζέλου, η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) του Σ. Παπαπολίτη, το Κόμμα Εργατών Εργαζομένων του Αλ. Μπαλτατζή, το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού (ΔΚΕΛ) με συναρχηγούς τους Γ. Καρτάλη και Αλ. Σβώλο και η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) με πρόεδρο τον Ι. Πασαλίδη. Η συνεργασία των κεντρώων κομμάτων με την ΕΔΑ ήταν αποκλειστικά εκλογική και αποκλειόταν οποιαδήποτε κοινοβουλευτική συνεργασία μεταξύ τους.[110]

Είχε προηγηθεί στα τέλη Νοεμβρίου η διακήρυξη της Κίνησης Εθνικής Δημοκρατικής Πρωτοβουλίας, την οποία υπέγραφαν 31 προσωπικότητες της Κεντροαριστεράς, κυρίως στελέχη του ΔΚΕΛ, τρείς βουλευτές της ΦΔΕ και αρκετοί πρώην βουλευτές της ΕΠΕΚ, με στόχο τη διαμόρφωση της ευρύτερης δυνατής συνεργασίας όλων των κομμάτων της αντιπολίτευσης.[111] Στις αρχές Δεκεμβρίου ο αρχηγός του Κόμματος Φιλελευθέρων Γεώργιος Παπανδρέου και ο αρχηγός της ΦΔΕ Σοφοκλής Βενιζέλος συμφώνησαν τα κόμματα του Κέντρου να κατέλθουν στις εκλογές ως ενιαίος πολιτικός οργανισμός με την επωνυμία «Δημοκρατικό Κέντρο».[112] Σκοπός των δύο πολιτικών ανδρών ήταν

[108] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ.355, Αρ.Εγγ. 389.
[109] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 63.
[110] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 200.
[111] Εφ. *Αυγή,* 27/11/1955.
[112] Εφ. *Ελευθερία,* 6/12/1955.

να αποφύγουν τη συνεργασία και την κοινή κάθοδο στις εκλογές με την ΕΔΑ.[113]

Ωστόσο στις 13 Ιανουαρίου 1956, η ΕΔΑ, το ΔΚΕΛ και η Κίνηση Εθνικής Δημοκρατικής Πρωτοβουλίας ανακοίνωσαν την συγκρότηση ενός ενιαίου πολιτικού οργανισμού με τον τίτλο Εθνική Κίνηση Αλλαγής (ΕΚΑ). Η ΕΚΑ, που μαζί της συνεργάζονταν και ανεξάρτητοι φιλελεύθεροι πολιτευτές (όπως ο Κωνσταντίνος Ρέντης)[114], αποτέλεσε το πρώτο βήμα για την ευρύτατη σύμπραξη όλων των κομμάτων της αντιπολίτευσης και για τη δημιουργία της Δημοκρατικής Ένωσης.[115] Με τη δημιουργία της ΕΚΑ το «Δημοκρατικό Κέντρο» αντιμετώπιζε τον άμεσο κίνδυνο να περιοριστεί στην τρίτη θέση στις επερχόμενες εκλογές, οπότε, σε μια τέτοια περίπτωση, ο εκλογικός νόμος θα λειτουργούσε εις βάρος του «Δημοκρατικού Κέντρου» και θα περιόριζε στο ελάχιστο την αντιπροσώπευσή του στη νέα Βουλή.[116] Οι διαπιστώσεις αυτές υποχρέωσαν το «Δημοκρατικό Κέντρο» να προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις με την ΕΔΑ, οι οποίες κατέληξαν μέσα σε λίγες ημέρες στη δημιουργία της Δημοκρατικής Ένωσης, στην οποία συμμετείχαν όλα σχεδόν τα κόμματα της αντιπολίτευσης.[117]

Η ΕΔΑ συνεργάστηκε με τις υπόλοιπες δυνάμεις της αντιπολίτευσης, έχοντας ως άμεσους στόχους την εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την επίτευξη των στόχων του προγράμματος της Εθνικής Δημοκρατικής Αλλαγής και την απομάκρυνση της Δεξιάς από την εξουσία. Παράλληλα η ΕΔΑ είχε συμφωνήσει με τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις της Δ.Ε. σε ένα ελάχιστο πρόγραμμα, το οποίο θα εφάρμοζε η κυβέρνηση αν η Δ.Ε. εξασφάλιζε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, το οποίο περιελάμβανε μεταξύ άλλων την

[113] Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967, Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς,* Θεμέλιο, Αθήνα 2009, τόμ. Α΄, σ. 343.
[114] Εφ. *Αυγή,* 13/1/1956.
[115] Τρίκκας, ό.π., σ. 350-351.
[116] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 62.
[117] Ό.π., σσ. 62-64.

«ανένδοτη» διεκδίκηση της άμεσης αυτοδιάθεσης του κυπριακού λαού, την αμνηστία και τη λήψη μέτρων για τον εκδημοκρατισμό της χώρας.[118]

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ΕΔΑ, όπως προκύπτει από τα πρακτικά της Α΄ Πανελλαδικής Συνδιάσκεψής της, επιζητούσε τη συνεργασία και τη συμμετοχή στη Δ.Ε. του κόμματος των Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη. Ο Ι. Πασαλίδης στην πολιτική του εισήγηση ανέφερε ότι από την Δ.Ε. δεν έπρεπε να αποκλειστεί κανείς, ούτε ο Δεξιός Μαρκεζίνης, για τον αποκλεισμό του οποίου δεν ευθυνόταν η ΕΔΑ, αλλά τα υπόλοιπα κόμματα της Δ.Ε. που πρόβαλαν την δικαιολογία ότι ο Μαρκεζίνης «είχε βαριές ευθύνες για το οικονομικό δράμα του λαού»[119]. Ο ίδιος ο Μαρκεζίνης υποστήριξε αργότερα ότι το κόμμα των Προοδευτικών «επέλεξε» να κατέλθει αυτοτελώς στις εκλογές και δεν συμμετείχε στη Δ.Ε. διότι δεν συμφωνούσε με την απλή εκλογική συνεργασία, αλλά επιζητούσε την προγραμματική σύγκλιση όλων των κομμάτων που συμμετείχαν στη Δ.Ε. Αντί αυτού, «το καθένα από τα συνεργαζόμενα κόμματα προέβαλλε το ιδικό του πρόγραμμα»[120].

Η συμμετοχή της ΕΔΑ στην Δ.Ε. αποτέλεσε ένα σημαντικό βήμα χειραφέτησής της έναντι του ΚΚΕ. Η συμμετοχή της ηγεσίας της ΕΔΑ στις διαπραγματεύσεις για τη συγκρότηση της ΔΕ έγινε χωρίς την άμεση επίβλεψη του ΠΓ του ΚΚΕ. Αυτό συνέβη διότι αφενός βρισκόταν μακριά και δεν μπορούσε να παρέμβει άμεσα στις διαπραγματεύσεις και αφετέρου το ΚΚΕ βρισκόταν σε μεταβατική φάση αλλαγής ηγεσίας, γεγονός που επηρέαζε την δυνατότητα παρεμβάσεών του στην ηγεσία της ΕΔΑ.[121] Το ΚΚΕ είχε στείλει στην Αθήνα τον Μιλτιάδη Πορφυρογένη, λίγες μόνο ημέρες πριν τις εκλογές, γεγονός που δεν του επέτρεπε να έχει καθοριστικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις. Ο Πορφυρογένης σχημάτισε την εντύπωση ότι η ηγεσία της ΕΔΑ αισθανόταν «πως έκανε καλά που προχώρησε προς τη ΔΕ»[122],

[118] ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, *Α΄ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ,* Έκδοση του Γραφείου Τύπου και Μελετών της ΕΔΑ, Αθήνα 1956, τεύχος Α΄, σσ. 8-9.

[119] Ό.π., σ. 12.

[120] Μαρκεζίνης, ό.π., σ. 73.

[121] Τρίκκας, ό.π., σ. 363.

[122] ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 174, φ. 7/61/145.

θεωρώντας πως αυτή η κίνηση ήταν σύμφωνη με την πολιτική γραμμή του ΚΚΕ.

Επικεφαλής της Δ.Ε. και μελλοντικός Πρωθυπουργός, σε περίπτωση νίκης της Δ.Ε. στις εκλογές, ορίστηκε ο Γεώργιος Παπανδρέου. Με τη δημιουργία της Δ.Ε. οι εκλογές της 19ης Φεβρουαρίου 1956 «απέκτησαν τη μορφή πολωτικής και μετωπικής αναμέτρησης ανάμεσα στο άρχον συγκρότημα εξουσίας και στο σύνολο των πολιτικών δυνάμεων που είχαν παραμείνει εκτός εξουσίας ή είχαν αποκλειστεί απ' αυτήν»[123]. Επί πλέον, η ανοιχτή βασιλική παρέμβαση που προηγήθηκε, με την πρωθυπουργοποίηση του Καραμανλή, και την οποία καλείτο να επικυρώσει το εκλογικό σώμα, ενώ την κατήγγειλαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης, «είχε προσδώσει στις εκλογές ένα λανθάνοντα αντιμοναρχικό χαρακτήρα»[124]. Τα Στέμμα, ως σύμβολο συσπείρωσης των αστικών πολιτικών δυνάμεων, και η «εθνικοφροσύνη», ως επίσημη κρατική ιδεολογία και καθημερινή πρακτική, βρέθηκαν στο επίκεντρο της εκλογικής αναμέτρησης, παρ' όλο που τα κόμματα του Κέντρου και ιδιαίτερα η ηγεσία της Δ.Ε. δεν αμφισβητούσαν ούτε το ένα ούτε το άλλο.[125]

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα Κεντρώα στελέχη της Δ.Ε. διεμήνυαν στον Βασιλιά ότι ο θεσμός της Βασιλείας κινδύνευε σε περίπτωση ήττας της Δ.Ε. και νίκης της ΕΡΕ. Ο Γεώργιος Καρτάλης, υποψήφιος και κορυφαίο στέλεχος της Δ.Ε., σε συζήτησή του με ανθρώπους των Ανακτόρων είχε υποστηρίξει ότι «θα δημιουργηθεί οπωσδήποτε πολιτειακό ζήτημα αν κερδίσει η ΕΡΕ και όχι αν κερδίσει η Εθνική Δημοκρατική Ένωση»[126]. Στο ίδιο μήκος κύματος και ο εκδότης Δημήτρης Λαμπράκης, ο οποίος θεωρούσε ότι «πολιτειακό ζήτημα θα εγερθεί εάν κερδίσει ο Καραμανλής και όχι αν χάσει»[127].

[123] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 200-201.

[124] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 60.

[125] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 201.

[126] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ.355, Αρ. Εγγ. 388.

[127] Ό.π., Αρ. Εγγ. 389.

Η ερμηνεία που μπορεί να δοθεί για αυτή την τοποθέτηση των ανθρώπων του Κέντρου, είναι ότι μια νίκη της ΕΡΕ, στο πλαίσιο του πολιτικού σκηνικού πόλωσης που είχε δημιουργηθεί με την βασιλική εύνοια προς το πρόσωπο του Καραμανλή, θα δημιουργούσε αρνητική προδιάθεση στην κοινωνία έναντι του Στέμματος και θα αποτελούσε πλήγμα για τον θεσμό της Βασιλείας εν γένει, σε βαθμό που θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την ίδια του την ύπαρξη. Μια άλλη ερμηνεία είναι ότι το Κέντρο επιθυμούσε να ασκήσει προεκλογικά πίεση στον Βασιλιά, υπογραμμίζοντας παράλληλα ότι το Κέντρο, που ήταν ο βασικός πυλώνας του οικοδομήματος της Δ.Ε., ήταν πιστό στον θεσμό της Βασιλείας και δεν ήταν ένα «επικίνδυνο» Λαϊκό Μέτωπο που αν κέρδιζε τις εκλογές θα έθετε πολιτειακό ζήτημα. Κάτι που ήταν λογικό να ανησυχεί τα Ανάκτορα, τόσο λόγω της παρουσίας της ΕΔΑ, που είχε αντιμοναρχικές θέσεις στην Δ.Ε., όσο και λόγω της σχετικά πρόσφατης μνήμης του εθνικού διχασμού.

Η Δ.Ε. αποτέλεσε το πρώτο μετά τον πόλεμο εκλογικό μέτωπο αστικών κομμάτων με την Αριστερά σε χώρα της σφαίρας επιρροής της Δύσης και μάλιστα σε μια χώρα που μόλις πριν από εξήμισυ χρόνια είχε βγει από τον Εμφύλιο Πόλεμο.[128] Σύμφωνα με τον Γεώργιο Μαύρο «το Λαϊκόν Μέτωπον ήταν συνέπεια της βασιλικής αναμείξεως και της αμερικανικής επεμβάσεως στα πολιτικά μας πράγματα»[129]. Ο Καραμανλής σε δηλώσεις του για «τον απίθανο αυτό σχηματισμό», όπως χαρακτήρισε τη Δημοκρατική Ένωση, επιτέθηκε στα κόμματα του Κέντρου που συνεργάσθηκαν με την «άκρα Αριστερά», υποστηρίζοντας ότι μια τέτοια συνεργασία είναι δυνατόν να οδηγήσει τη χώρα σε απρόβλεπτες περιπέτειες: «Η αναγγελθείσα απόφασις της αντιπολιτεύσεως, όπως συνεργασθή με την άκραν Αριστεράν είναι καταπληκτική. Τα κόμματα του Κέντρου απωλέσαντα την ψυχραιμίαν, αλλά και το αίσθημα της ευθύνης, προσεχώρησαν εις μίαν πολιτικήν, η οποία, εάν δεν αντιδράση αποφασιστικώς ο λαός, είναι δυνατόν να μας οδηγήση εις απροβλέπτους περιπετείας, όπως συνέβη και κατά το παρελθόν. Διότι ο

[128] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 64.

[129] Ό.π.

ελληνικός λαός δεν δύναται παρά να ενθυμάται ότι παρόμοια πολιτική, δοκιμασθείσα εις την Μέσην Ανατολήν, ωδήγησεν εις το μεταπελευθερωτικόν δράμα της Ελλάδος»[130].

Η συμφωνία της ΕΔΑ με τα κόμματα του Κέντρου για τη δημιουργία της Δημοκρατικής Ένωσης επέφερε σημαντικές αλλαγές στο πολιτικό σκηνικό. Η συνεργασία των κομμάτων του Κέντρου με την ΕΔΑ οροθετούσε την έξοδο της Αριστεράς από την πολιτική απομόνωση και της προσέφερε αξιοπιστία. Η Δ.Ε. εμφανιζόταν ως η επιβεβαίωση της έμπρακτης υπέρβασης του διαχωρισμού των πολιτών σε «εθνικόφρονες» και «μη εθνικόφρονες» που είχε επιβάλει η παράταξη των νικητών του Εμφυλίου.[131] Ταυτόχρονα όμως, ο σχηματισμός της Δ.Ε. προκάλεσε έντονες ανησυχίες στους Αμερικανούς, καθώς ένα Λαϊκό Μέτωπο με τη συμμετοχή του Κέντρου και της Αριστεράς, ήταν δυνατόν να έρθει στην εξουσία εξήμισυ μόλις χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου.

Οι ενδεχόμενες συνέπειες μιας πιθανής επικράτησης της Δ.Ε. απασχόλησαν ιδιαίτερα την αμερικανική κυβέρνηση και αποτέλεσαν αντικείμενο συζητήσεων στο Εθνικό Συμβούλιο Ασφαλείας του Λευκού Οίκου και στο Συμβούλιο Συντονισμού Επιχειρήσεων.[132] Οι Αμερικανοί, μετά τη δημιουργία της Δ.Ε., βρέθηκαν μπροστά στο ενδεχόμενο που φοβόντουσαν περισσότερο, δηλαδή ένα Λαϊκό Μέτωπο. Ο αρχηγός της CIA Άλλεν Ντάλλες δήλωσε ότι φοβάται πως «αν ο Καραμανλής δεν κερδίσει, μπορεί να έλθει στην εξουσία συμμαχική κυβέρνηση Λαϊκού Μετώπου που θα οδηγήσει τη χώρα στην ουδετερότητα»[133]. Όπως προκύπτει από την συνομιλία που είχε ο Έλληνας πρέσβης στις ΗΠΑ Γιώργος Μελάς με τον υφυπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ, υπεύθυνο για θέματα Εγγύς Ανατολής, Τζωρτζ Άλλεν (μετέπειτα πρέσβη των ΗΠΑ στην Ελλάδα), οι Αμερικανοί πίεζαν τη βρετανική κυβέρνηση για να προχωρήσει τις συζητήσεις σχετικά με το Κυπριακό, ώστε να προκύψει κάποια θετική εξέλιξη πριν τις ελληνικές εκλογές. Ο Μελάς

[130] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 347.

[131] Τρίκκας, ό.π., σ. 362.

[132] Παπαχελάς, ό.π., σ. 55.

[133] Ό.π.

εξέφρασε στον Άλλεν την έντονη ανησυχία του για το αποτέλεσμα των επερχόμενων εκλογών και του τόνισε πως «κάτι θετικό πρέπει να συντελεστεί στο Κυπριακό ζήτημα πριν από τις εκλογές για τη διασφάλιση της νίκης του κ. Καραμανλή»[134].

Η συμφωνία Κέντρου – Αριστεράς για τη δημιουργία της Δ.Ε. άφησε βαθιά αποτυπώματα στις πολιτικές εξελίξεις των επόμενων χρόνων. Η εκλογική σύμπραξη των κομμάτων του Κέντρου με την ΕΔΑ «προκάλεσε τη μήνη του συντηρητικού τμήματος του εκλογικού σώματος, του Στέμματος και των Αμερικανών»[135]. Σύμφωνα με τον Γρηγόριο Δαφνή, η «αδικαιολόγητος σύμπραξις» του Κέντρου με την ΕΔΑ συσπείρωσε για αρκετά χρόνια τα συντηρητικότερα στρώματα γύρω από την ΕΡΕ: «δια της συσπειρώσεως αυτής […] η ΕΡΕ απέκτησε συνεκτικότητα και σταθεράν εκλογικήν επιφάνειαν, ενώ, αντιθέτως, εμειώθη η εκλογική ακτινοβολία των αποκληθέντων κομμάτων του Κέντρου»[136]. Για την ΕΔΑ, η συνεργασία της με τα κόμματα του Κέντρου έπεισε ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης αφενός ότι οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί δεν κινδύνευαν από αυτήν και αφετέρου ότι αποτελούσε απαραίτητη συνιστώσα σε οποιαδήποτε «αντιδεξιά» συσπείρωση. Υπό αυτές τις συνθήκες άνοιγε ο δρόμος για μια εντυπωσιακή κοινωνική και εκλογική επέκταση της ΕΔΑ, η οποία θα κορυφωνόταν δύο χρόνια αργότερα, στις εκλογές του 1958.

[134] FRUS, 1955-1957, vol. XXIV, *Memorandum of a Conversation between the Greek Ambassador (Melas) and the Assistant Secretary of State (Allen),* 23/1/1956, pp. 561-562.

[135] Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος…,* ό.π., σσ. 261-262.

[136] Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, 1821-1961,* Γαλαξίας, Αθήνα 1961, σ. 161.

2. Το κόμμα της ΕΡΕ: Ιδεολογία και ψηφοφόροι

Ο Καραμανλής με την ίδρυση της ΕΡΕ επιχείρησε να ανανεώσει τη Δεξιά εντάσσοντας στο νέο του κόμμα αρκετούς πολιτευτές προερχόμενους από τον πολιτικό χώρο του Κέντρου και προβάλλοντας μια νέα πολιτική ρητορική, η οποία υποστήριζε την υπέρβαση των πολιτικών αντιθέσεων και διαχωρισμών του παρελθόντος. Ο Καραμανλής διατεινόταν ότι ήθελε να διαχωρίσει τη «δική του» Δεξιά από την παλαιά προπολεμική Δεξιά, η οποία στηριζόταν στα πατροπαράδοτα στελέχη και εξαρτιόταν σε σημαντικό βαθμό από τις εκλογικές πελατείες, αλλά και από την Δεξιά του Στρατάρχη Παπάγου, στην οποία ο τελευταίος ασκούσε την απόλυτη εξουσία του επί των βουλευτών του. Στην πραγματικότητα, η Δεξιά του Καραμανλή αποτέλεσε μία συνέχεια της Δεξιάς του Παπάγου, με την έννοια ότι τα σημεία στήριξης της παράταξης αυτής στη χώρα παρέμειναν τα ίδια.[137] Ο Καραμανλής επέτεινε τις αυταρχικές πλευρές της προηγούμενης εμπειρίας, ασκώντας απόλυτο έλεγχο επί των βουλευτών του, και παραγκωνίζοντας τους Υπουργούς του, οι οποίοι υποτάσσονταν στη γραμμή και τη θέληση του αρχηγού του κόμματός τους.

Η Δεξιά του Καραμανλή διακρινόταν για την προσήλωσή της στο Δυτικό στρατόπεδο και στο Στέμμα. Στο μεταπολεμικό κλίμα του Ψυχρού πολέμου κυριαρχούσε η αντίληψη ότι χωρίς την αμερικανική και τη νατοϊκή προστασία, η ελευθερία, η ανεξαρτησία και η εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας κινδύνευαν.[138] Ο Καραμανλής στη συζήτηση στη Βουλή, για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην πρώτη κυβέρνησή του, στις 10 Οκτωβρίου 1955, δήλωσε ότι «η ιστορία και η γεωγραφική θέσις της Ελλάδος έχουν προσδιορίσει την τοποθέτησιν αυτής παρά το πλευρόν των δυτικών δημοκρατιών […] Η Κυβέρνησις πιστεύει εις την χρησιμότητα των υφιστάμενων συμμαχιών μας και θα καταβάλη πάσαν προσπάθειαν δια την

[137] Μεϋνώ, ό.π., σ. 167.

[138] Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων…,* ό.π., σσ. 153-155.

διαφύλαξιν αυτών»[139]. Ο Καραμανλής ήταν σταθερά προσανατολισμένος στο πλαίσιο της Ατλαντικής Συμμαχίας. Στις 16 Δεκεμβρίου 1957, στο πλαίσιο της πρωθυπουργικής διάσκεψης του ΝΑΤΟ στο Παρίσι, δήλωσε ότι «το ΝΑΤΟ δεν αποτελεί απλώς στρατιωτικήν συμμαχίαν, συναφθείσαν μόνον χάριν της ασφαλείας των μελών του. Είναι, επί πλέον, μία ένωσις των ελευθέρων εθνών, τα οποία συνεσπειρώθησαν με τον σκοπόν να κατοχυρώσουν την ελευθερίαν και την ειρήνην και να εξασφαλίσουν εις τους λαούς των δικαιοσύνην και ελευθερίαν»[140].

Η Δεξιά παράταξη στην Ελλάδα ήταν προσηλωμένη στο θεσμό της Βασιλείας και η πλειοψηφία των ψηφοφόρων της ταυτιζόταν με το Στέμμα. «Η Δεξιά ήταν η πολιτική παράταξη που αποτελούσε το στήριγμα του Στέμματος στο Έθνος και τη Βουλή»[141]. Σύμφωνα με τον Παύλο Μπακογιάννη, «οι νέοι κομματικοί σχηματισμοί του παραδοσιακού συντηρητισμού (ενν. τον Ε.Σ. και την ΕΡΕ), που συνέχισαν τη γραμμή του παλιού Λαϊκού Κόμματος, αισθάνονταν πάντα και αυτονόητα δεμένοι με το θρόνο και εμφανίζονταν κατά διαστήματα ως οι Ηρακλείς του»[142]. Ο Καραμανλής ήταν και αυτός θιασώτης του θεσμού της Βασιλείας[143], άλλωστε με τη βασιλική «εύνοια» ανέβηκε στην εξουσία τον Οκτώβριο του 1955. Τα πρώτα χρόνια οι σχέσεις του Καραμανλή με τα Ανάκτορα ήταν καλές, αλλά δεν έλλειπαν οι διαφωνίες και οι προστριβές. Ο Παύλος και η Φρειδερίκη τον εμπιστεύονταν και πίστευαν ότι ήταν ο άνθρωπος που θα ικανοποιούσε τις επιθυμίες τους.[144] Ωστόσο, τον Οκτώβριο του 1956 άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτες προστριβές του Καραμανλή με τα Ανάκτορα, με αφορμή την κατάθεση νομοσχεδίου στη Βουλή από την κυβέρνηση, με το οποίο καθιερωνόταν το ασυμβίβαστο των αυλικών με οποιαδήποτε άλλη θέση σε εταιρείες ή οργανισμούς.[145] Οι σχέσεις

[139] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 1, σ. 273.

[140] Ό.π., τόμ. 2, σ. 478.

[141] Μεϋνώ, ό.π., σ. 288.

[142] Παύλος Μπακογιάννης, *Ανατομία της ελληνικής Πολιτικής,* Παπαζήσης, Αθήνα 1977, σ. 80.

[143] Σακκάς, ό.π., σ. 113.

[144] Ό.π.

[145] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 2, σ. 177.

του Καραμανλή με τα Ανάκτορα (κυρίως με τη Φρειδερίκη) ψυχραίνονταν όσο περνούσαν τα χρόνια, μέχρι το Μάιο του 1963, οπότε επήλθε η τελική ρήξη με αφορμή το ταξίδι του ελληνικού Βασιλικού ζεύγους στην Αγγλία.[146] Ο Καραμανλής, παρ' όλες τις προστριβές, στήριζε σταθερά το θεσμό της Βασιλείας αφενός γιατί ιδεολογικά ταυτιζόταν με αυτόν και αφετέρου διότι η μεγάλη πλειοψηφία των οπαδών και ψηφοφόρων της Δεξιάς ήταν θιασώτες του Στέμματος.

Δομικά στοιχεία της Δεξιάς της «Καραμανλικής» περιόδου ήταν η εθνικοφροσύνη και ο αντικομμουνισμός. Ο αντικομμουνισμός εξέφραζε τους φόβους της παράταξης των νικητών του Εμφυλίου απέναντι στην κομμουνιστική απειλή, στην πιθανότητα δηλαδή, η Αριστερά να καταλάβει την εξουσία.[147] Υπηρετούσε όμως και κομματικές σκοπιμότητες. Όπως είχε αναφέρει ο Ιωάννης Πασαλίδης, σε ομιλία στη Βουλή, «η παράταξις η κυβερνητική είναι προϊόν του ψυχρού πολέμου. Φοβείται την ύφεσιν και τον κατευνασμόν, διότι, όταν επικρατήσουν, θα της δημιουργήσουν ασφυξίαν»[148]. Η διαιώνιση του εμφυλιοπολεμικού κλίματος από τις κυβερνήσεις του Καραμανλή, με τη διατήρηση των φυλακίσεων και των εκτοπίσεων των κομμουνιστών, με τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων και με το διαχωρισμό των πολιτών σε εθνικόφρονες και μη, εξυπηρετούσε ως ένα βαθμό πολιτικές και εκλογικές σκοπιμότητες.[149]

Η κομματική και η κρατική προπαγάνδα εκμεταλλεύονταν το εμφυλιοπολεμικό κλίμα, προβάλλοντας τη Δεξιά παράταξη ως τη μόνη που μπορούσε να υπερασπιστεί τα εθνικά ιδεώδη και να εγγυηθεί την ελευθερία και τη δημοκρατία. Ενόψει των εκλογών του 1956, ο Καραμανλής στην προεκλογική του ομιλία στη Θεσσαλονίκη στις 22 Ιανουαρίου 1956, ζήτησε από τους Έλληνες να ψηφίσουν την ΕΡΕ για να οδηγήσει τη χώρα «εις τον

[146] Για τη σύγκρουση Καραμανλή – Φρειδερίκης με αφορμή την Βασιλική επίσκεψη στην Αγγλία βλ. εδώ. σ. 371 κ.ε.

[147] Μεϋνώ, ό.π., σ. 301.

[148] Εφ. *Αυγή,* 9/4/1960.

[149] Σακκάς, ό.π., σ. 276.

δρόμον του μέτρου και της ισορροπίας, εις τον δρόμον της πραγματικής δημοκρατίας»[150], και να καταψηφίσουν τους ανθρώπους «που βαδίζουν χέρι με χέρι με την προδοτικήν Αριστεράν, που μόνον σκοπόν έχει την κατάκτησιν της εξουσίας»[151].

Ο Καραμανλής, σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, εξέφραζε τον ίδιο αντικομμουνισμό με αυτόν που χαρακτήριζε τη συντηρητική παράταξη κατά τη πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η γνώμη που είχε διατυπώσει ο Καραμανλής σχετικά με τη δράση του ΕΑΜ την περίοδο της Κατοχής: «Στην ιστορίαν υπάρχουν περιπτώσεις που και ευγενείς ιδέες προκαλούν εις την πράξιν συμφοράς. Είναι αι περιπτώσεις κατά τας οποίας οι ιδέες διαστρέφονται επιτηδείως και χρησιμοποιούνται από την πολιτικήν δια ανομολόγητους σκοπούς. Αυτή υπήρξε κατά τη γνώμην μου και η περίπτωσις του ΕΑΜ και ΕΛΑΣ […] Τον πυρήνα του κινήματος τον συνεκρότησε το Κομμουνιστικόν κόμμα, το οποίον, διαθέτον τον κατάλληλον προς τούτον μηχανισμόν, έθεσε σταδιακώς το όλον κίνημα υπό τον έλεγχόν του. Από την στιγμήν εκείνην το κίνημα από εθνικόν μετεβλήθη εις πολιτικόν και η αντίστασις κατά του εχθρού εις επιχείρησιν καταλήψεως της εξουσίας. Οι Έλληνες, οι οποίοι επαγιδεύθησαν εις το ΕΑΜ και ΕΛΑΣ, έγιναν ανεπιγνώτως όργανα αυτών των επιδιώξεων»[152]. Τη γνώμη αυτή του Καραμανλή για το ΕΑΜ, ότι δηλαδή είχε μεταβάλει την αντίσταση κατά του εχθρού σε επιχείρηση κατάληψης της εξουσίας, συμμεριζόταν η μεγάλη πλειοψηφία των στελεχών και των οπαδών της Δεξιάς. Ο αντικομμουνισμός και ο αντιεαμισμός της συντηρητικής παράταξης, εκτός από ιδεολογικούς σκοπούς, εξυπηρετούσε και κομματικές σκοπιμότητες. Η προβολή του «κομμουνιστικού κινδύνου» συσπείρωνε τους οπαδούς της Δεξιάς και προσέλκυε νέους ψηφοφόρους που διακατέχονταν από το φόβο της πολιτικής και κοινωνικής επικράτησης της Αριστεράς.[153]

[150] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 1, σ. 354.

[151] Ό.π., σ. 355.

[152] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 39.

[153] Σακκάς, ό.π., σ. 297.

Ο αντικομμουνισμός αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της εθνικοφροσύνης, η οποία, όπως και ο αντικομμουνισμός, υπερέβαινε τα όρια της Δεξιάς. Η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, έτσι όπως διαμορφώθηκε στην περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου, δεν αφορούσε μόνο στον πολιτικό χώρο της Δεξιάς, αλλά στο σύνολο των πολιτικών δυνάμεων που στάθηκαν απέναντι στην Αριστερά στο πλαίσιο του Εμφυλίου.[154] Στην περίοδο διακυβέρνησης Καραμανλή, 1955-1963, το κράτος και οι μηχανισμοί του αναπαρήγαγαν συστηματικά το λόγο της εθνικοφροσύνης, δημιουργώντας το ιδεολογικό έρεισμα για την άρνηση της νομιμοποίησης του κομμουνισμού και την πολιτική και κοινωνική περιθωριοποίηση των αριστερών.[155] Η εθνικοφροσύνη, η οποία αποτελούσε συνεκτικό στοιχείο για τα μέλη και τους ψηφοφόρους της ΕΡΕ, είχε ως στόχο την αντιμετώπιση του «εσωτερικού εχθρού», με βασικό εργαλείο την κρατική καταστολή. Η ΕΡΕ και ο Καραμανλής παρουσιάζονταν, στο κυρίαρχο αφήγημα των εθνικοφρόνων, ως οι εγγυητές του κοινωνικού καθεστώτος έναντι της διαβρωτικής επιρροής που ασκούσε η Αριστερά στα εθνικά ιδεώδη.

Η στάση του Καραμανλή έναντι της Αριστεράς, και συγκεκριμένα της ΕΔΑ, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα βαθμό ανεκτική μέχρι το 1958, χωρίς όμως να μεταβάλλει την αντικομμουνιστική πολιτική της Δεξιάς. Όντας Υπουργός Δημοσίων Έργων ακόμα, τον Οκτώβριο του 1954, αναφερόμενος στην ΕΔΑ, είχε δηλώσει ότι «όλα τα στελέχη και τα μέλη της ΕΔΑ δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν στελέχη και μέλη του ΚΚΕ. Αποκλείεται εκ των αντικειμενικών δεδομένων ο απόλυτος ταυτισμός της ΕΔΑ και του ΚΚΕ»[156]. Λίγο μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας, ο Καραμανλής εξήγγειλε μέτρα για τους πολιτικούς κρατούμενους, τα οποία θα συνέβαλαν «στην παγίωση του κλίματος πολιτικής ομαλότητας». Στις 5 Νοεμβρίου 1955 ανακοινώθηκε

[154] Άγγελος Ελεφάντης, «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», στο συλλογικό *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967): 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα],* Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1993, τ. 1, σ. 646.

[155] Ιωάννης Στεφανίδης, «…Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος", 1958-1961, περιοδικό Μνήμων, 2008, τ. 29, σσ. 203-204.

[156] Εφ. *Αυγή,* 10/10/1954.

ότι «όλοι οι φάκελοι των κρατουμένων εις τας φυλακάς καταδίκων κομμουνιστών, ανερχομένων εις 5000 περίπου, θα επανεξετασθούν με ταχύτερον ρυθμόν, ούτως ώστε να απολυθούν οι κρατούμενοι, εκτός των επικινδύνων»[157]. Πράγματι, μέχρι το 1957, ο αριθμός των πολιτικών κρατουμένων είχε μειωθεί σε 3.200 περίπου.[158] Παρά ταύτα, οι διώξεις και οι εκτοπίσεις στελεχών της ΕΔΑ συνεχίστηκαν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1956-1958.[159] Η συγκρότηση της Δ.Ε. έδωσε την αφορμή στον Καραμανλή να καταφερθεί με σφοδρότητα εναντίον της ΕΔΑ και όλων όσων συνεργάζονταν μαζί της: «Ήτο πράγματι εκπληκτικόν το γεγονός ότι πέντε μόλις έτη μετά τον τερματισμόν του συμμοριτοπολέμου απετολμήθη η εμφάνισις εν Ελλάδι του λαϊκού μετώπου […] Η πράξις αυτή δεν ήτο μόνον εθνικώς απαράδεκτος, αλλά ήτο επιβλαβής ακόμη και δια τα συμφέροντα των συμπραττόντων κομμάτων»[160].

Μετά τις εκλογές του 1958, όπου η ΕΔΑ σημείωσε ραγδαία εκλογική άνοδο και με ποσοστό 24,4% κατέστη αξιωματική αντιπολίτευση, η ανεκτική στάση του Καραμανλή έναντι της ΕΔΑ μετατράπηκε σε άκρως επιθετική. Όταν στη Βουλή λάμβανε το λόγο βουλευτής της ΕΔΑ, ο Καραμανλής αποχωρούσε από την αίθουσα και όταν κάποιες φορές οι περιστάσεις των υποχρέωναν να καθίσει και να ακούσει κάποια ομιλία βουλευτή της ΕΔΑ, ο εκνευρισμός του ήταν έκδηλος.[161] Σε διακήρυξή του προς τον ελληνικό λαό στις 19 Μαΐου, μετά τις εκλογές του 1958, ο Καραμανλής αναφέρθηκε στην ΕΔΑ με τον ιδιαίτερα σκληρό και επιθετικό χαρακτηρισμό «προδοτική αριστερά»[162]. Με ανάλογους χαρακτηρισμούς για την ΕΔΑ και έντονα αντικομμουνιστικό λόγο μιλούσε ο Καραμανλής στις διάφορες προεκλογικές του συγκεντρώσεις, ενόψει των εκλογών του 1961. Στην προεκλογική του συγκέντρωση στη Θεσσαλονίκη, την 1η Οκτωβρίου 1961, χαρακτήρισε την ΕΔΑ «υποκατάστατο του ΚΚΕ», με

[157] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 296.

[158] Τρίκκας, ό.π., 335.

[159] Ό.π., σ. 334.

[160] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 383.

[161] Σακκάς, ό.π., σ. 160.

[162] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 98.

«αντεθνική στάση» και υποστήριξε ότι «καθοδηγείται έξωθεν». Στη συνέχεια του λόγου του, ο Καραμανλής, ζήτησε από τους πολίτες να καταψηφίσουν την ΕΔΑ για να αποδείξουν «ότι το κόμμα αυτό έχει τεθή εκτός του εθνικού σώματος»[163].

Η ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή αποτέλεσε εκλογικά τη συνέχεια του Ελληνικού Συναγερμού του Παπάγου. Ο Ε.Σ. αποτέλεσε την απαρχή για την κατάκτηση από τη Δεξιά των κυριότερων Νέων Χωρών – της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης – που μέχρι τότε αποτελούσαν εκλογικό «προπύργιο» των Φιλελευθέρων. Δρομολογήθηκε έτσι η διαδικασία για την υπέρβαση, στο επίπεδο της λαϊκής βάσης, της κύριας διαιρετικής τομής που χαρακτήριζε την εκλογική γεωγραφία του Μεσοπολέμου, διαδικασία που συνέχισε, ολοκλήρωσε και σταθεροποίησε η ΕΡΕ. Κύριο μαζικό στήριγμα της ΕΡΕ στο εκλογικό πεδίο αποτέλεσε ο πληθυσμός των αγροτικών περιοχών, στον οποίο στηρίχτηκε η επικράτηση της Δεξιάς το 1952 και η διατήρησή της στην εξουσία ολόκληρη την επόμενη δεκαετία.[164] Κινητήρια εκλογική δύναμη της ΕΡΕ, εκτός από τους αγροτικούς πληθυσμούς, ήταν τα νέα μεσαία αστικά στρώματα, που αναδείχτηκαν πλουτίζοντας στη δεκαετία του 1940. Τα νέα αυτά αστικά στρώματα (που αναδείχτηκαν είτε από τις ειδικές συνθήκες της Κατοχής είτε από τις διανομές της ξένης βοήθειας) αντιτάχθηκαν αρχικά στον «εαμικό-κομμουνιστικό κίνδυνο», ενίσχυσαν δυναμικά τη μεταπολεμική κρατική εξουσία, εκφραστής της οποίας ήταν η Δεξιά, και συνταυτίστηκαν με αυτήν, στην οποία και βρήκαν την προστασία που αναζητούσαν για την οικονομική τους εξασφάλιση.[165]

Η ΕΡΕ στις εκλογές του 1956 διατήρησε ανέπαφη την εκλογική επιρροή που είχε διαμορφώσει ο Ε.Σ., παρά τις αποχωρήσεις σημαντικών στελεχών (Στεφανόπουλος, Κανελλόπουλος και Τσουδερός). Τα αποτελέσματα των εκλογών της 19ης Φεβρουαρίου 1956 αποτέλεσαν για την Δεξιά πιστή σχεδόν αναπαραγωγή των αποτελεσμάτων των εκλογών του

[163] Ό.π., τόμ. 5, σσ. 191-192.

[164] Νικολακόπουλος, ό.π., σσ. 40-41.

[165] Ό.π., σ. 41.

1952.[166] Το νέο στην εκλογική κοινωνιολογία της Δεξιάς υπό την ΕΡΕ ήταν η εκλογική κατάκτηση της Βόρειας Ελλάδας, που προηγουμένως αποτελούσε πανίσχυρο προπύργιο των Φιλελευθέρων. Η άνοδος της Δεξιάς στη Βόρεια Ελλάδα υπήρξε καθολική και έτσι η ΕΡΕ ξεπέρασε σχεδόν παντού (αστικές και αγροτικές περιοχές) το 40% των ψήφων.[167] Η μεταβολή αυτή εξηγείται ως ένα βαθμό από τη μακεδονική καταγωγή του Καραμανλή, αλλά απέρρευσε σε σημαντικό βαθμό και από την εγκατάσταση σε πολλές περιοχές της Βόρειας Ελλάδας σημαντικών στρατιωτικών μονάδων.[168] Η παρουσία του στρατού σε συνδυασμό με την δράση των ΤΕΑ και της Χωροφυλακής στις περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, οδήγησαν μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο στη ροπή των εκλογέων προς τον συντηρητισμό και στην άνοδο των εκλογικών ποσοστών της ΕΡΕ.

Η ΕΡΕ αποτέλεσε την κομματική έκφραση του κυρίαρχου, μετά τον Εμφύλιο, κράτους της εθνικοφροσύνης, που είχε ως στόχο την διαιώνιση της ηγεμονίας της αστικής τάξης στα πολιτικά δρώμενα. Η ΕΡΕ, μαζί με την Μοναρχία, συνέθεταν το μπλοκ εξουσίας που εκπροσωπούσε την αστική τάξη. Η διαμόρφωση και η εξέλιξη αυτού του κοινωνικού και πολιτικού μπλοκ, βασίστηκε, από την δεκαετία του 1950 και εξής, στον αντικομμουνισμό, στην αμερικανική βοήθεια και στην ανοικοδόμηση της χώρας.[169] Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται, ως χαρακτηριστικό της ΕΡΕ, ο συγκεντρωτικός τρόπος διακυβέρνησης του Καραμανλή, ο οποίος ως φορέας της εκτελεστικής εξουσίας έθετε σε δεύτερο ρόλο την νομοθετική εξουσία. Η λειτουργία της Βουλής είχε λάβει χαρακτήρα διαδικαστικό, με το νομοθετικό έργο να καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από τον Καραμανλή και έναν μικρό κύκλο υπουργών.

[166] Ό.π., σ. 204.

[167] Ό.π., σ. 206.

[168] Μεϋνώ, ό.π., σ. 315.

[169] Χριστόφορος Βερναρδάκης, Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα,* Εξάντας, Αθήνα 1991 (Ανατύπωση 2012), σσ. 173-174.

3. Ο νέος εκλογικός νόμος και οι εκλογές του 1956

Την μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα, παρατηρείται το φαινόμενο της συχνής αλλαγής του εκλογικού νόμου. Ο εκλογικός νόμος χρησιμοποιήθηκε ως «όπλο» στους πολιτικούς αγώνες από τις διάφορες κυβερνήσεις. Το επιχείρημα που πρόβαλε συνήθως η εκάστοτε κυβέρνηση, για να προχωρήσει σε αλλαγή του εκλογικού νόμου, ήταν η εξασφάλιση κυβερνητικής σταθερότητας, η οποία απαιτούσε την παρουσία κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, ισχυρής και ομοιογενούς.[170] Στην πραγματικότητα το επιχείρημα αυτό αποτελούσε δικαιολογία στην προσπάθεια του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος να παραμείνει στην εξουσία.

Τη μέθοδο της αλλαγής του εκλογικού νόμου προς όφελος της κυβερνητικής παράταξης χρησιμοποίησε και ο Καραμανλής πριν τις εκλογές του 1956. Στις 25 Νοεμβρίου 1955 η κυβέρνηση Καραμανλή κατέθεσε προς ψήφιση στη Βουλή σχέδιο νέου εκλογικού νόμου, ο οποίος προέβλεπε ως εκλογικό σύστημα το πλειοψηφικό αλλά με περιορισμένη εκπροσώπηση της μειοψηφίας. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης τον χαρακτήρισαν «τριφασικό» λόγω των τριών διαφορετικών τρόπων που προέβλεπε για την κατανομή των βουλευτικών εδρών. Ο χαρακτηρισμός «τριφασικό» αποτελούσε και λογοπαίγνιο, λόγω της πρόσφατης τότε εισαγωγής στην Ελλάδα του τριφασικού ηλεκτρικού ρεύματος. Σύμφωνα με το νέο εκλογικό νόμο (ν. 3457/1955), στις περιφέρειες που εξέλεγαν μέχρι τρείς βουλευτές, ως εκλογικό σύστημα οριζόταν το πλειοψηφικό, στις περιφέρειες που εξέλεγαν από 4 έως 10 βουλευτές, ως εκλογικό σύστημα οριζόταν το πλειοψηφικό με περιορισμένη εκπροσώπηση του δεύτερου κόμματος ή συνασπισμού, ενώ στις περιφέρειες που εκλέγονταν περισσότεροι από 10 βουλευτές οι έδρες κατανέμονταν αναλογικά μεταξύ των δύο πρώτων εκλογικών σχηματισμών. Προβλεπόταν όμως επιπλέον ότι, για να έχει το δεύτερο κόμμα (ή

[170]Μεϋνώ, ό.π., σ. 172.

συνασπισμός) δικαίωμα στη διανομή των εδρών μια εκλογικής περιφέρειας, έπρεπε να συγκεντρώσει τουλάχιστον το 15% (ή το 25% για συνασπισμούς κομμάτων) των εγκύρων ψηφοδελτίων, και στη συγκεκριμένη περιφέρεια και στο σύνολο της χώρας.[171]

Δύο ακόμα ρυθμίσεις του εκλογικού νόμου προκάλεσαν την έντονη αντίδραση των κομμάτων της αντιπολίτευσης. Πρώτον, ο καθορισμός των βουλευτικών εδρών κάθε εκλογικής περιφέρειας με βάση την απογραφή του 1940 και όχι με τη νεότερη του 1951, όπως θα έπρεπε. Τη Δεξιά συνέφερε η παλαιότερη απογραφή, αφού με αυτή οι εκλογικές περιφέρειες, στις οποίες είχε μεγάλη εκλογική επιρροή, εμφανίζονταν με μεγαλύτερο πληθυσμό από τον πραγματικό.[172] Δεύτερον, οι ειδικές διευκολύνσεις που προέβλεπε ο νόμος για την ψηφοφορία των στρατιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων, οι ψήφοι των οποίων θα συνυπολογίζονταν στην περιφέρεια όπου θα ψήφιζαν και όχι σ' αυτήν όπου είχαν τα εκλογικά τους δικαιώματα.[173] Ήταν δυνατόν να γίνει μεθοδευμένη μετακίνηση στρατιωτικών τμημάτων σε κρίσιμες εκλογικές περιφέρειες, όπου η στρατιωτική ψήφος μπορούσε να αλλάξει το αποτέλεσμα υπέρ της Δεξιάς. Τέτοιου είδους φαινόμενα παρατηρήθηκαν στις εκλογές της 19ης Φεβρουαρίου 1956 στην Κεφαλονιά και σε άλλες περιοχές.[174]

Ο εκλογικός νόμος του 1955 συντάχθηκε, με εντολή του Καραμανλή, από τον Γεώργιο Ράλλη, ο οποίος έφερε το προσωνύμιο «εκλογικός μάγειρας»[175], και τον γενικό διευθυντή του πολιτικού του γραφείου Στέφανο Συριώτη. Σύμφωνα με τον Σπύρο Μαρκεζίνη, ο εκλογικός νόμος έγινε με αποκλειστικό σκοπό να κερδίσει τις εκλογές η ΕΡΕ.[176] Σύμφωνα με τον Γεώργιο Ράλλη, ο εκλογικός νόμος είχε ως στόχο να αποφευχθεί η συνεργασία του Κέντρου με την Αριστερά που θα οδηγούσε στη δημιουργία

[171] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 196.

[172] Σακκάς, ό.π., 419· Βλ. επίσης την υποσημείωση αρ. 70 στο Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 197.

[173] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 197.

[174] Σακκάς, ό.π.

[175] Ράλλης, ό.π., σ. 37.

[176] Μαρκεζίνης, ό.π., σ. 72.

«Λαϊκού Μετώπου».[177] Το εκλογικό σύστημα που επέβαλε η Δεξιά εξυπηρετούσε την επιδίωξη του αποκλεισμού της ΕΔΑ από τη Βουλή. Ο Ηλίας Νικολακόπουλος σημειώνει πως «αφορούσε έμμεσα την ΕΔΑ, είτε στην περίπτωση αυτοτελούς καθόδου της, είτε σε περίπτωση συνασπισμού με κεντροαριστερές δυνάμεις»[178]. Ο κεντρώος πολιτικός Μιχάλης Παπακωνσταντίνου επισήμανε ότι «μια από τις αμαρτίες της πολιτικής μας ζωής υπήρξε πάντοτε η ευκολία κατασκευής κάποιου συστήματος από το κόμμα που κυβερνούσε […] με σκοπό τον αποκλεισμό της Αριστεράς από τη Βουλή ή τη μείωσή της […] Τα ίδια και χειρότερα έγιναν και με το σύστημα που εφαρμόστηκε στις εκλογές του 1956»[179].

Ο Καραμανλής σε δηλώσεις του για τον εκλογικό νόμο ανέφερε πως η κυβέρνηση προτίμησε να υιοθετήσει το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα με περιορισμένη εκπροσώπηση της μειοψηφίας για τους εξής λόγους: «Α) Διότι αυτομάτως ωθείται η πολιτική μας ζωή προς το σύστημα των δύο κομμάτων, το οποίον εξασφαλίζει υγιά δημόσιον βίον και ομαλήν λειτουργίαν του πολιτεύματος. Β) Διότι επιτυγχάνεται ο σχηματισμός σταθεράς Κυβερνήσεως και ταυτοχρόνως σοβαράς εν τη Βουλή αντιπολιτεύσεως. Γ) Διότι αφαιρεί την δικαιολογίαν της συμπράξεως των εθνικοφρόνων κομμάτων μετά της άκρας Αριστεράς και αποτρέπει τον κίνδυνον της απειλουμένης πολώσεως. Δ) Διότι το σύστημα τούτο, αμβλύνει την πολιτικήν οξύτητα και ασφαλίζει την ομαλήν λειτουργίαν του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος»[180]. Από τις δηλώσεις του Καραμανλή προκύπτει ότι ο συγκεκριμένος εκλογικός νόμος δημιουργήθηκε αφενός για να παρεμποδιστεί η είσοδος της ΕΔΑ στη Βουλή ή έστω να περιοριστεί η κοινοβουλευτική της εκπροσώπηση στο ελάχιστο δυνατό, και αφετέρου για να αποτραπεί η δημιουργία Λαϊκού Μετώπου, το οποίο θα προέκυπτε σε περίπτωση συνεργασίας της ΕΔΑ με το Κέντρο, και θα δημιουργούσε κλίμα πόλωσης, εκλογικά επιζήμιο για την ΕΡΕ.

[177] Ράλλης, ό.π., σσ. 37-38.

[178] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 196.

[179] Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία,* Προσκήνιο, Αθήνα 1997, τόμ. Α΄, σ. 67.

[180] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 1, σ. 302.

Παρ' όλες τις διακηρύξεις του Πρωθυπουργού, το νέο εκλογικό σύστημα, το οποίο ήταν «κομμένο και ραμμένο» στα μέτρα της Δεξιάς[181], προκάλεσε οξύτητα και πόλωση, ενισχύοντας την κίνηση για σύμπραξη ολόκληρης της αντιπολίτευσης στις εκλογές. Η αντιπολίτευση αντέδρασε σύσσωμη στην εξαγγελία του «τριφασικού» νόμου. Η Φιλελεύθερη Δημοκρατική Ένωση (ΦΔΕ) του Σοφοκλή Βενιζέλου κατηγόρησε την κυβέρνηση Καραμανλή ότι δεν αντιμετώπισε με σοβαρότητα το θέμα του εκλογικού συστήματος και ότι «παρημέλησε κάθε γενικότερον συμφέρον και ησχολήθη μόνον με τον συμβιβασμόν των αλληλοσυγκρουομένων συναγερμικών φατριών»[182]. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, αρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων, τόνισε ότι επιβάλλεται η συνεργασία όλων των κομμάτων του Κέντρου στις επερχόμενες εκλογές και ζήτησε να μην ψηφίσει ο Στρατός.[183] Τέλος, ο Πρόεδρος της ΕΔΑ Ιωάννης Πασαλίδης χαρακτήρισε το νέο σύστημα «καλπονοθευτικό» και ζήτησε να διεξαχθούν οι εκλογές υπό υπηρεσιακή κυβέρνηση με το εκλογικό σύστημα της απλής αναλογικής.[184]

Η ανάθεση της πρωθυπουργίας από τον Βασιλιά στον Καραμανλή και η υιοθέτηση του εξαιρετικά ευνοϊκού για την ΕΡΕ εκλογικού νόμου είχε προκαλέσει την έντονη όξυνση του πολιτικού κλίματος. Η εφαρμογή του «τριφασικού» συστήματος ήταν βέβαιο ότι θα προσέφερε στην ΕΡΕ ανετότατη κοινοβουλευτική πλειοψηφία σε περίπτωση τριπολικής (Δεξιά – Κέντρο – Αριστερά) αναμέτρησης και δεν άφηνε στα κόμματα του Κέντρου περιθώριο για να διεκδικήσουν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, παρά μόνον αν συνεργάζονταν με την ΕΔΑ.[185] Η ηγεσία της ΕΡΕ θεωρούσε δεδομένη την αρνητική στάση του Κέντρου σε μια τέτοια συνεργασία, εναντίον της οποίας είχαν ταχθεί επανειλημμένα ο Γεώργιος Παπανδρέου και ο Σοφοκλής

[181] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 42.

[182] Εφ. *Ελευθερία,* 22/11/1955.

[183] Εφ. *Ελευθερία,* 23/11/1955.

[184] Εφ. *Αυγή,* 22/11/1955.

[185] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 197.

Βενιζέλος.[186] Οι πολιτικές εξελίξεις έμελλε να την διαψεύσουν, καθώς σχεδόν όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης, συμπεριλαμβανομένης της ΕΔΑ, συμμάχησαν ενόψει των εκλογών της 19ης Φεβρουαρίου 1956, δημιουργώντας τον εκλογικό σχηματισμό της Δημοκρατικής Ένωσης (Δ.Ε.), ένα οιονεί λαϊκό μέτωπο, το οποίο συγκροτήθηκε εξήμισι μόλις χρόνια μετά τον τερματισμό του Εμφυλίου.

Ο νέος εκλογικός νόμος και η πολωτική εκλογική αναμέτρηση που προκάλεσε συνέβαλε στη διατήρηση των εμφυλιοπολεμικών αντιθέσεων και στην όξυνση των πολιτικών παθών. Στις εκλογές τις 19ης Φεβρουαρίου 1956[187] η ΕΡΕ παρότι αναδείχθηκε δεύτερη με 47,4% έναντι της Δ.Ε. που συγκέντρωσε το 48,2% των ψήφων, κέρδισε την άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία (165 έδρες), χάρη στη στρεβλωτική επίδραση του εκλογικού νόμου.[188] Η υπεροχή της Δ.Ε. ήταν καθολική σε όλα σχεδόν τα μεγάλα και μεσαία αστικά κέντρα της χώρας, γεγονός που καταδεικνύει ότι η κυβέρνηση της Δεξιάς δεν μπορούσε να εξασφαλίσει τη λαϊκή συναίνεση σε περιοχές με εργατική και μικροαστική κοινωνική πόλωση. Στην επιτυχία της Δ.Ε. στις συγκεκριμένες περιοχές συνέβαλε καταλυτικά η εκλογική δύναμη της ΕΔΑ, η οποία στα μεγάλα αστικά κέντρα ήταν ιδιαιτέρως σημαντική.

Το «ψευδές» αποτέλεσμα που δημιούργησε ο εκλογικός νόμος, στο επίπεδο της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης των κομμάτων, δημιούργησε ένα έντονο κλίμα πόλωσης στην ελληνική πολιτική σκηνή, το οποίο διατηρήθηκε αμείωτο τα επόμενα χρόνια και ως ένα βαθμό συνέβαλε στην κρίση της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958. Ο στόχος της Δεξιάς να αποτρέψει, με τη χρησιμοποίηση του «τριφασικού» εκλογικού συστήματος, τη

[186] Τρίκκας, ό.π., σ. 340· Βλ. επίσης την εξιστόρηση του Ηλία Ηλιού στον Σπύρο Λιναρδάτο, σύμφωνα με την οποία ο Γεώργιος Παπανδρέου απέκλεισε αρχικά κάθε ενδεχόμενο συνεργασίας με την ΕΔΑ, επικαλούμενος λόγους ιδεολογικούς και άλλους, στο Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 62-63· Βλ. επίσης Γρηγόριος Δαφνής, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος,* Ίκαρος, Αθήνα 1970.

[187] Στις εκλογές της 19ης Φεβρουαρίου 1956 έλαβαν: ΕΡΕ 47,38% και 165 έδρες· Δημοκρατική Ένωση 48,15% και 132 έδρες· Κόμμα Προοδευτικών 2,22% χωρίς να λάβει έδρα· μικρά Κεντρώα κόμματα και ανεξάρτητοι Κεντρώοι υποψήφιοι 0,83% και 3 έδρες. Βλ. Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 203.

[188] Ό.π., σ. 202.

συνεργασία της ΕΔΑ με τις πολιτικές δυνάμεις του Κέντρου, δεν πέτυχε. Αντίθετα, ισχυροποίησε την πολιτική παρουσία της ΕΔΑ, δίνοντάς της μεγαλύτερες δυνατότητες παρέμβασης στα πολιτικά δρώμενα τα επόμενα χρόνια.

Για την ΕΔΑ, οι εκλογές του 1956 επιβεβαίωσαν και ενίσχυσαν την ανοδική της τάση, η οποία είχε αρχίσει ήδη να διαγράφεται από τις δημοτικές εκλογές του 1954.[189] Τότε δόθηκε η δυνατότητα στην ΕΔΑ να επεκταθεί και να καλύψει, με άξονα συσπείρωσης το ΕΑΜικό παρελθόν, ολόκληρο σχεδόν τον πολιτικό χώρο της Κεντροαριστεράς. Η δυνατότητα επικάλυψης του κεντροαριστερού χώρου υλοποιήθηκε για πρώτη φορά σε μεγάλη έκταση στις δημοτικές εκλογές του 1954[190], οι οποίες παράλληλα, αποτέλεσαν για την ΕΔΑ την πρώτη μετά τον Εμφύλιο περίσταση, κατά την οποία κόμματα του Κέντρου συνεργάστηκαν με την Αριστερά, κάτι που από μόνο του συνιστούσε επιτυχία της τελευταίας. Καθοριστικό ρόλο στην άνοδο της ΕΔΑ, η οποία άρχισε το 1954 και κορυφώθηκε στις εκλογές του 1958, διαδραμάτισε και ο κατακερματισμός του ευρύτερου πολιτικού χώρου του Κέντρου. Η ΕΔΑ εκμεταλλεύτηκε το γεγονός αυτό, προσελκύοντας στους κόλπους της ψηφοφόρους του Κέντρου.

Η άνοδος της ΕΔΑ στις εκλογές του 1956 δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί με ακρίβεια λόγω της σύμπραξης της με τα κόμματα του Κέντρου. Ήταν όμως απόλυτα εμφανής, τουλάχιστον στις επτά εκλογικές περιφέρειες όπου η ΕΔΑ παρουσίασε δικούς της υποψηφίους, οι οποίοι και εκλέχτηκαν όλοι με ιδιαίτερη άνεση.[191] Ο Ηλίας Νικολακόπουλος έχει εκτιμήσει την εκλογική δύναμη της ΕΔΑ στις εκλογές του 1956 ανάμεσα σε 16% και 20%, με πιθανότερο ένα ποσοστό της τάξης του 18%.[192]

---

[189] Μιχάλης Λυμπεράτος, «Η Αριστερά και οι δημοτικές εκλογές μετά τον Εμφύλιο», άρθρο στην εφ. Δ*ρόμος της Αριστεράς,* 23/10/2010.

[190] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 45.

[191] Ό.π., σ. 210.

[192] Ό.π., σ. 212.

Οι εκλογές του 1956 κατέστησαν την ΕΔΑ συντελεστή των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα και της προσέδωσαν πολιτική αξιοπιστία, που της ήταν απαραίτητη για την επίτευξη του εντυπωσιακού ποσοστού της τάξης του 24,4% δύο χρόνια αργότερα, στις εκλογές του Μαΐου 1958, όταν και κατέστη αξιωματική αντιπολίτευση. Η εκλογική επιρροή της ΕΔΑ σε όλη αυτή την περίοδο, από τις δημοτικές εκλογές του 1954 έως και τις βουλευτικές εκλογές του 1958, χαρακτηρίζεται από αξιοσημείωτη σταθερότητα, άσχετα αν αυτό δεν αποτυπώθηκε στα εκλογικά αποτελέσματά της.[193]

Παράλληλα με την εκλογική της άνοδο αυτή την περίοδο, η ΕΔΑ απέκτησε στενούς δεσμούς με το λαό. Κατέστη ένα μεγάλο, μαζικό κόμμα που έκφραζε και εκπροσωπούσε μια πλατιά κοινωνική συμμαχία, που οι καταβολές της βρίσκονταν στην περίοδο της ΕΑΜικής αντίστασης. Η ΕΔΑ αποτέλεσε το όχημα για την είσοδο της ηττημένης και αποκλεισμένης Αριστεράς στη «νόμιμη» μετεμφυλιακή πολιτική ζωή, μέσα από τη διαδικασία των εκλογών.[194] Η εντυπωσιακή εκλογική άνοδος της ΕΔΑ στα μεγάλα αστικά κέντρα, στις περιοχές δηλαδή με εργατική και μικροαστική κοινωνική πόλωση, ασκούσε έντονη πίεση στην κυβέρνηση Καραμανλή, η οποία δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την απαραίτητη λαϊκή συναίνεση, με αποτέλεσμα η κυβερνητική της πολιτική να βρίσκει έντονες αντιδράσεις στο λαό, γεγονός που, έως ένα βαθμό, συνέβαλε στην ενδυνάμωση της κρίσης στο εσωτερικό της Δεξιάς παράταξης και στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958.

4. Οικονομική και κοινωνική κατάσταση 1955-1958

Η πρώτη κυβέρνηση της ΕΡΕ βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα δυσχερές οικονομικό περιβάλλον, το οποίο είχε δημιουργηθεί μετά την υποτίμηση της

[193] Ό.π., σ. 45.

[194] Τρίκκας, ό.π., Τόμ. Β΄, σ. 1398.

δραχμής από τον Μαρκεζίνη το 1953.[195] Η αναπροσαρμογή της τιμής της δραχμής έναντι του δολαρίου υπήρξε επιτυχημένη και αποτέλεσε το θεμέλιο επί του οποίου οικοδομήθηκε η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη που ακολούθησε τα επόμενα χρόνια. Παράλληλα όμως, δεν θα πρέπει να παραβλέπονται οι αρνητικές συνέπειες που είχε, ιδίως τα πρώτα χρόνια, η υποτίμηση της δραχμής στην κοινωνία και ειδικά στις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες και τα χαμηλά εισοδήματα. Μια άμεση συνέπεια της υποτίμησης ήταν η άνοδος του τιμάριθμου την περίοδο 1953-1956[196], που επιβάρυνε σημαντικά το κόστος ζωής, καθώς δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη αύξηση των μισθών. Το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων παρέμεινε σε χαμηλό επίπεδο. Η ανεργία[197] συνέχιζε να αποτελεί ένα σημαντικό πρόβλημα για την κοινωνία. Οι αποταμιευτές ήταν εξαιρετικά επιφυλακτικοί έναντι των τραπεζικών καταθέσεων και είχαν στραφεί στον αποθησαυρισμό χρυσού, γεγονός που δημιουργούσε πρόβλημα ρευστότητας στις τράπεζες. Τέλος, οι ιδιωτικές επενδύσεις παρέμειναν σε πολύ χαμηλά επίπεδα.[198]

Από το 1956 και μετά η κατάσταση στην οικονομία μεταστράφηκε. Τρία χρόνια μετά την υποτίμηση του 1953 η φάση του πληθωρισμού τερματίστηκε. Η περίοδος από το 1956 και μετά χαρακτηρίζεται από νομισματική

[195] Βλ. σχετικά Μαρκεζίνης, ό.π., σσ. 11-13.

[196] Ο τιμάριθμος αυξήθηκε κατά 15,1% το 1953-1954, κατά 5,8% το 1954-1955 και κατά 3,6% το 1955-1956. Βλ. Ξενοφών Ζολώτας, *Νομισματική ισορροπία και οικονομική ανάπτυξις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1964, Πίνακας 7, σ. 46.

[197] Για τα έτη 1953-1956 δεν υπάρχει επισήμως καταγεγραμμένο το ποσοστό της ανεργίας. Όμως βασιζόμενοι σε άλλα στατιστικά στοιχεία, που αφορούν στα επιδόματα ανεργίας και στους άνεργους ναυτικούς, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η ανεργία αποτελούσε σημαντικό πρόβλημα για την ελληνική κοινωνία. Το σύνολο των επιδοτούμενων ανέργων για το 1953 ήταν 75.577, για το 1954 54.715 και για το 1955 38.607. Βλ. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1955,* Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΛΣΤΑΤ)-Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1955, σ. 90.

Οι άνεργοι ναυτικοί ανέρχονταν σε 4.273 το Α΄ τρίμηνο του 1953, σε 3.286 το Α΄ τρίμηνο του 1954 και σε 863 το Α΄ τρίμηνο του 1955, ενώ το σύνολο των Ελλήνων ναυτικών που εργάζονταν σε Ελληνικά πλοία ανερχόταν σε 7.500-8.000. Βλ. ό.π., σσ. 91-92. Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι η ανεργία έβαινε μειούμενη, αλλά το πρόβλημα υπήρχε και εξακολουθούσε να ταλανίζει την ελληνική κοινωνία.

[198] Οι ιδιωτικές ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στη χώρα ανέρχονταν σε 3.830 εκ. δρχ το 1953, σε 5.855 εκ. δρχ το 1954, 6.505 εκ. δρχ το 1955 και 8.597 εκ. δρχ το 1956. Βλ. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1957,* Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελάδος (ΕΛΣΤΑΤ)-Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1957, σ. 292.

σταθερότητα και συγκράτηση της ανόδου του τιμάριθμου. Για τα επόμενα οκτώ έτη, η ετήσια αύξηση των τιμών καταναλωτή στην Ελλάδα ήταν μικρότερη από τις αντίστοιχες των περισσοτέρων Ευρωπαϊκών χωρών.[199] Τότε ξεκίνησε η διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης, που οδήγησε στην αύξηση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ)[200] και κατέστησε την Ελλάδα ως μία από τις ταχύτερα αναπτυσσόμενες χώρες του κόσμου.[201]

Η οικονομική πολιτική της πρώτης κυβέρνησης της ΕΡΕ βασίστηκε στις αρχές της νομισματικής σταθερότητας, των πλεονασματικών προϋπολογισμών και των μικρών δημοσίων ελλειμμάτων[202] και είχε ως κύριο άξονα την προσέλκυση επενδύσεων. Παράλληλα με την προσέλκυση ιδιωτικών επενδύσεων, με ξένα και εγχώρια κεφάλαια, ξεκίνησαν και μεγάλα προγράμματα δημοσίων επενδύσεων.[203] Βασικός στόχος της κυβέρνησης ήταν η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και η ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων.[204]

[199] Για τα έτη 1956-1963, ο μέσος όρος μεταβολής του τιμάριθμου ήταν στην Ελλάδα +1,7%, ενώ στη Γαλλία +5,7%, στην Ισπανία +7%, στη Γερμανία +2,2%, στην Ιταλία +2,9%, στην Ολλανδία +3%, στο Ηνωμένο Βασίλειο +2,5%. Βλ. Ζολώτας, ό.π., Πίνακες 7 και 8, σσ. 46 και 48.

[200] Το ΑΕΠ της χώρας αυξήθηκε από 91.291 εκ. δρχ το 1953, σε 100.533 εκ. δρχ το 1956 και σε 120.481 εκ. δρχ το 1958. Βλ. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1944-2000,* Πατάκης, Αθήνα 2001, Πίνακας 2.2, σ. 187.

[201] Η μέση τιμή αύξησης του ΑΕΠ για τα έτη 1950-1961 ήταν 6,5%. Βλ. Ζολώτας, ό.π., Πίνακας 1, σ. 35.

[202] Χρυσάφης Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974, Ανάπτυξη και Νομισματική Σταθερότητα», στο συλλογικό *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000,* Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 69.

[203] Το πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων περιελάμβανε ένα ευρύ φάσμα επενδύσεων σε διάφορους τομείς της οικονομίας. Εγγειοβελτιωτικά έργα για την ενίσχυση του τομέα της γεωργίας, έργα βελτίωσης του οδικού δικτύου και των συγκοινωνιών, έργα για την ενίσχυση του τουριστικού τομέα, με ανέγερση κρατικών ξενοδοχείων, κατασκευή μουσείων και ανάδειξη των αρχαιολογικών μνημείων, άνέγερση εργατικών κατοικιών, δημιουργία εργοστασίων ζάχαρης και αζωτούχων λιπασμάτων, καθώς και διυλιστηρίων πετρελαίου. Βλ. αναλυτικότερα στο Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 2, σσ. 96-98 και 262.

[204] Σε προεκλογική του ομιλία στην Πάτρα, στις 5 Φεβρουαρίου 1956, ο Καραμανλής είχε αναφέρει ότι βασική επιδίωξη της κυβερνήσεώς του θα ήταν «η βελτίωσης των όρων διαβιώσεως του αγρότου, του εργάτου και του υπαλλήλου», καθώς επίσης η μείωση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης. Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 1, σ. 364.

Το κατά κεφαλήν εισόδημα στην Ελλάδα αυξήθηκε σημαντικά στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950[205], αλλά αυτό δεν αποδείχτηκε ικανό για να απαλείψει τη φτώχεια και την ανέχεια ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού, κυρίως από τα χαμηλότερα στρώματα της κοινωνίας. Η κυβέρνηση Καραμανλή προχώρησε σε αύξηση των ημερομισθίων, όμως οι αυξήσεις αυτές ήταν δυσανάλογες σε σχέση με τον ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας, έτσι ώστε να δημιουργείται το αναγκαίο πλεόνασμα για επενδύσεις.[206] Παρά, λοιπόν, τις εξαιρετικές επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας, η οικονομική κατάσταση των Ελλήνων εργαζομένων δεν βελτιώθηκε αναλόγως και παρέμεινε σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα από τους αντίστοιχους Ευρωπαίους εργαζομένους.[207]

Βασική επιδίωξη του Καραμανλή στη διάρκεια της πρώτης κυβερνητικής του θητείας ήταν να παραμείνει στέρεο το οικοδόμημα της οικονομικής ανάπτυξης, με την απαρέγκλιτη τήρηση των αρχών που αναφέρθηκαν παραπάνω. Σε αυτό το πλαίσιο, η ενίσχυση του κοινωνικού κράτους και η κοινωνικά δίκαιη διανομή του παραγόμενου πλούτου θα έπρεπε να περιμένουν. Η προτεραιότητα, όμως, που ο Καραμανλής έδινε στην οικονομική ανάπτυξη, συνοδευόταν από την πεποίθηση ότι η φτώχεια που έπληττε τον Ελληνικό λαό αποτελούσε εμπόδιο για την ομαλή εξέλιξη του πολιτικού βίου. Θέλοντας να θεραπεύσει αυτή την αδυναμία, ο Καραμανλής επεδίωκε την ανάπτυξη της οικονομίας για «να χορτάσουν οι Έλληνες ψωμί, ν' αποκτήσουν το αίσθημα της ασφάλειας για το μέλλον και να γίνουν καλοί πολίτες, για να γίνουμε Κράτος σοβαρό»[208].

Απόλυτη προτεραιότητα του Καραμανλή στην οικονομία ήταν η προσέλκυση επενδύσεων. Προς αυτή την κατεύθυνση αναλήφθηκε μια σειρά

[205] Η μέση ετήσια αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος στην Ελλάδα την περίοδο 1950-1961 ήταν 5,5%. Βλ. Ζολώτας ό.π.

[206] Σωτήρης Ριζάς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στην Μεταπολίτευση,* Μεταίχμιο, Αθήνα 2017, σ. 88.

[207] Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του Απριλιανού πραξικοπήματος, 1949-1967,* Λιβάνης, Αθήνα 1998, σσ. 174-175.

[208] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 2, σ. 29.

νομοθετικών πρωτοβουλιών που πρόσφεραν κίνητρα[209] για να προσελκύσουν ξένους επενδυτές. Αρχικά τα κίνητρα αφορούσαν μόνο σε ξένες επενδύσεις, αλλά από το 1961 επεκτάθηκαν και στις εγχώριες επενδύσεις, από ένα ποσό και πάνω.[210] Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι ξένες επενδύσεις αντιμετωπίστηκαν με καχυποψία από την αντιπολίτευση. Όπως αναφέρεται και στο επόμενο μέρος της διατριβής, κάποιες κολοσσιαίες επενδύσεις για τα δεδομένα της Ελλάδας, όπως αυτή της Pechiney[211], κατηγορήθηκαν ως «αποικιοκρατικού» χαρακτήρα, αφενός για τα προνόμια που παρέχονταν στις επιχειρήσεις και αφετέρου υπό τον φόβο ότι τα ξένα συμφέροντα θα επιχειρούσαν να εμπλακούν στα πολιτικά δρώμενα της Ελλάδας και να τα επηρεάσουν.

Όταν δεν υπήρχε ενδιαφέρον για ξένες επενδύσεις σε έναν σημαντικό τομέα της οικονομίας, τότε το κράτος αναλάμβανε την πρωτοβουλία να καλύψει το κενό μέσω δημοσίων επενδύσεων. Το κύριο βάρος έπεσε στην ανάπτυξη του συστήματος ηλεκτροπαραγωγής και της επέκτασης του δικτύου μεταφοράς και διανομής του ηλεκτρικού ρεύματος. Ο εξηλεκτρισμός ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με την επίτευξη του στόχου της εκβιομηχάνισης[212] και της οικονομικής ανάπτυξης, που είχε θέσει ο Καραμανλής. Το 1957 η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας αυξήθηκε κατά 25% σε σχέση με το 1955.[213] Την περίοδο 1956-1958 ξεκίνησε η κατασκευή των θερμοηλεκτρικών μονάδων στην Πτολεμαΐδα και των υδροηλεκτρικών μονάδων παραγωγής ρεύματος στον Μέγδοβα[214], η επέκταση των οποίων συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια. Παράλληλα την ίδια περίοδο, με κρατική πρωτοβουλία ιδρύθηκε το 1958 το διυλιστήριο Ασπροπύργου. Τέλος, στο πλαίσιο των δημοσίων

[209] Η βάση της νομοθεσίας κινήτρων για ξένες παραγωγικές επενδύσεις ήταν το ΝΔ 2687/1953, βάσει του οποίου οι ξένες επενδύσεις απαλλάσσονταν για μια δεκαετία από φόρους και δασμούς. Πέραν αυτού παρέχονταν επιπλέον κίνητρα, όπως επιδοτήσεις, εξαιρέσεις επί απαλλοτριώσεων, ευνοϊκές ρυθμίσεις κ.α. Βλ. Καζάκος, ό.π., σ. 205.

[210] Καζάκος, ό.π., σ. 206.

[211] Βλ. εδώ, σσ. 206-207.

[212] Ιορδάνογλου, ό.π., σ. 76.

[213] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 457.

[214] Ό.π., σ. 458.

επενδύσεων, δρομολογήθηκε η δημιουργία εργοστασίων ζάχαρης και αζωτούχων λιπασμάτων.[215]

Συνολικά ιδωμένο, την περίοδο 1955-1958 ετέθησαν οι βάσεις της ανάπτυξης. Δημιουργήθηκαν η αναγκαία υποδομή και το οικονομικό πρόγραμμα επί των οποίων θα στηρίζονταν οι εντυπωσιακές επιδόσεις στην οικονομία της περιόδου 1959-1963. Χωρίς την πρώτη περίοδο δεν θα μπορούσε να υπάρξει η δεύτερη, όπως χωρίς θεμέλια δεν μπορεί να σταθεί ένα οικοδόμημα. Στην σκοτεινή πλευρά της οικονομικής ανάπτυξης παρέμενε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας, το οποίο συνέχιζε να βιώνει συνθήκες ακραίας φτώχειας. Οι κοινωνικές ανισότητες παρέμεναν μεγάλες. Από την μία πλευρά υπήρχε η ανεργία, που οδηγούσε τμήματα του πληθυσμού να βρουν διέξοδο στην μετανάστευση[216] και από την άλλη οι εργαζόμενοι δεν έβλεπαν αυξήσεις στους μισθούς τους αντίστοιχες της αύξησης της παραγωγικότητάς τους.[217] Ο Καραμανλής ήθελε να είναι φειδωλός ως προς τις παροχές για να μην διακινδυνεύσει την σταθερότητα του οικοδομήματος, δηλαδή της πορείας προς την εκβιομηχάνιση και την οικονομική ανάπτυξη. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, στην επόμενη κυβερνητική θητεία της ΕΡΕ, ο Καραμανλής προχώρησε στη λήψη κάποιων, περιορισμένων ως προς το εύρος, μέτρων ενίσχυσης της κοινωνικής πολιτικής και της ανακούφισης των αδυνάμων, χωρίς όμως και πάλι οι κοινωνικές ανισότητες να αμβλυνθούν.

[215] Ό.π., 458-459.

[216] Το σύνολο των Ελλήνων που μετανάστευαν ανά έτος εκτός Ελλάδος ήταν 23.000-47.000 από το 1956 μέχρι το 1960, για να φτάσει στους 58.837 το 1961, στους 84.054 το 1962 και στους 100.072 το 1963. Συνολικά την περίοδο 1956-1963 μετανάστευσαν εκτός Ελλάδος 404.713 Έλληνες. Βλ. Καζάκος, ό.π., Πίνακας 2.6, σ. 226.

[217] Το ΑΕΠ αυξήθηκε κατά 58% από το 1958 (100.533 εκ. δρχ) έως το 1963 (159.171 εκ. δρχ), ενώ την αντίστοιχη περίοδο η αύξηση του πραγματικού ημερομίσθιου των εργατών ήταν 20,1%, από 98,1 δρχ το 1955 σε 117,9 δρχ το 1963. Βλ για τα στοιχεία του ΑΕΠ, Καζάκος ό.π. Πίνακας 2.2, σ. 187 και για τα στοιχεία των ημερομισθίων βλ. Στέργιος Μπαμπανάσης «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου αι. (1900-1981)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* τευχ. 42-43, ΕΚΚΕ 1981, Πίνακας 1, σ. 111.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Η κυβέρνηση αντιμέτωπη με το Κυπριακό

1. Η όξυνση του Κυπριακού

Από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε την εξουσία η κυβέρνηση Καραμανλή βρέθηκε αντιμέτωπη με την όξυνση του Κυπριακού. Όπως προαναφέρθηκε, βασικός στόχος του Καραμανλή ήταν να προωθήσει μια συμβιβαστική διευθέτηση του Κυπριακού, η οποία θα επέτρεπε στην κυβέρνηση να αντιμετωπίσει απρόσκοπτα τα εσωτερικά προβλήματα της χώρας και ταυτόχρονα θα οδηγούσε σε ομαλοποίηση τις σχέσεις της Ελλάδας με τους συμμάχους της. Με την προοπτική αυτή η κυβέρνηση Καραμανλή προσπάθησε να οδηγήσει σε θετική κατάληξη τις διαπραγματεύσεις του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου με το νέο Βρετανό κυβερνήτη της Κύπρου στρατάρχη Σερ Τζων Χάρντινγκ, οι οποίες είχαν αρχίσει στις 4 Οκτωβρίου 1955.[218] Το Σχέδιο Χάρντινγκ προέβλεπε ένα συνταγματικό καθεστώς για την Κύπρο που σταδιακά θα εξελισσόταν σε αυτοκυβέρνηση, αλλά το σημαντικό ήταν ότι για πρώτη φορά οι Βρετανοί αναγνώριζαν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης του κυπριακού λαού, με την επιφύλαξη, όμως, ότι η αρχή αυτή δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί αμέσως, αλλά στο μέλλον.[219]

Ο Μακάριος εμφανίστηκε ιδιαίτερα επιφυλακτικός απέναντι στις βρετανικές προτάσεις-επιδιώξεις και δεν ήταν πρόθυμος να αποδεχτεί την

[218]Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Ιστορία Χαμένων Ευκαιριών, Κυπριακό 1950-1963,* Εστία, Αθήνα 1982, τόμ. Α', σ. 87.

[219] Νίκος Κρανιδιώτης, *Δύσκολα Χρόνια, Κύπρος 1950-1960,* Εστία, Αθήνα 1981, σσ. 115 και 133.

πρόταση Χάρντινγκ χωρίς συγκεκριμένες εγγυήσεις. Επιθυμούσε ένα σαφώς καθορισμένο πλαίσιο, με διευκρινήσεις, που θα οδηγούσε σε ένα μεταβατικό καθεστώς αυτοκυβέρνησης, το οποίο αφενός δεν θα ήταν ψευδεπίγραφο και αφετέρου θα άφηνε ανοικτό το ζήτημα της αυτοδιάθεσης.[220] Σύμφωνα με τα αμερικανικά αρχεία, ο Μακάριος σε συνάντηση που είχε με τον Χάρντινγκ στις 13 Ιανουαρίου 1956, φάνηκε διαλλακτικός έναντι του σχεδίου Χάρντινγκ, με την προϋπόθεση ότι θα αναγραφόταν στα πρακτικά η φράση «στρατηγικά θέματα» (strategic considerations) αντί της φράσης «υποχρεώσεις συμφωνίας» (treaty obligations).[221] Με αυτό τον τρόπο, ο Μακάριος ήθελε να καταστήσει σαφές στους Βρετανούς ότι η όποια συμφωνία για την επίλυση του Κυπριακού θα γινόταν ανάμεσα σε συμμάχους και όχι ανάμεσα σε αποικιοκράτες και αποικιοκρατούμενους. Οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στον Χάρντινγκ και στον Μακάριο οδηγήθηκαν τελικά σε ναυάγιο τον Φεβρουάριο του 1956, εξαιτίας των έντονων αντιδράσεων της ελληνικής κοινής γνώμης και της ελληνικής αντιπολίτευσης, του αρχηγού της ΕΟΚΑ Γεώργιου Γρίβα[222], καθώς και τμήματος της κυπριακής Εθναρχίας[223], που ήταν αρνητικοί σε οποιαδήποτε συμβιβαστική λύση του Κυπριακού, η οποία δεν θα προέβλεπε την εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο «εντός τακτής και εύλογης προθεσμίας»[224].

Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με το αν ο Μακάριος έπραξε ορθά ή όχι που απέρριψε το Σχέδιο Χάρντινγκ. Σύμφωνα με το Νίκο Κρανιδιώτη η απόρριψη του Σχεδίου ήταν μια χαμένη ευκαιρία, διότι το Σχέδιο

---

[220] Σπύρος Σακελλαρόπουλος, *Ο Κυπριακός κοινωνικός σχηματισμός, 1191-2004. Από τη συγκρότηση στη διχοτόμηση,* Τόπος, Αθήνα 2017, σ. 345.

[221] FRUS, 1955-1957, vol. XXIV, *Memorandum of a Conversation between the Greek Ambassador (Melas) and the Assistant Secretary of State (Allen),* 23/1/1956, pp. 561-562.

[222] Ο Γρίβας αν και αναγνώριζε τον Μακάριο ως αρχηγό των Κυπρίων, ανήκε σε έναν όμιλο αδιάλλακτων που αντιπολιτευόταν τον Μακάριο. Βλ. Αβέρωφ, ό.π. σ. 88.
Ο Γρίβας έστειλε μήνυμα στον Μακάριο ότι δεν θα αποδεχόταν μια συμφωνία επί του σχεδίου Χάρτινγκ και δεν θα κατέθετε τα όπλα, αν δεν εκπληρωνόταν μια σειρά όρων που έθετε. Ανάμεσά τους, η χορήγηση γενικής αμνηστίας και η αποχώρηση των Αγγλικών στρατευμάτων που είχαν φτάσει στο νησί μετά την έναρξη του αγώνα της ΕΟΚΑ. Βλ. Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 348.

[223] Κρανιδιώτης, ό.π., σ. 135.

[224] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 70.

Χάρντινγκ θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για μια θετική εξέλιξη στο Κυπριακό. Ο Κρανιδιώτης όταν διάβασε το Σχέδιο είπε στον Μακάριο ότι «το έγγραφο περιέχει τα γνωστά αρνητικά βρετανικά στοιχεία, αλλά για πρώτη φορά οι Κυβερνητικές προτάσεις περικλείουν ορισμένες θέσεις που πρέπει να εξετάσουμε προσεκτικότερα»[225]. Ο Γεώργιος Ράλλης θεωρούσε και αυτός λάθος την απόρριψη του Σχεδίου Χάρντινγκ: «η απόρριψη των προτάσεων Χάρντινγκ ήταν ένα σοβαρό σφάλμα του Μακαρίου. Ήταν ένα σφάλμα που συνετέλεσε στη μετέπειτα επιδείνωση της καταστάσεως στη Μεγαλόνησο»[226]. Για τον Ευάγγελο Αβέρωφ το Σχέδιο Χάρτινγκ αποτέλεσε «την πρώτη και καλύτερη ευκαιρία για την επίλυση του Κυπριακού», η οποία χάθηκε.[227]

Η αντιπολίτευση στην Ελλάδα υποστήριζε ότι το Σχέδιο Χάρντινγκ οδηγούσε στον ενταφιασμό του Κυπριακού και κατηγορούσε με δριμύτητα την κυβέρνηση Καραμανλή για «ξεπούλημα» του εθνικού ζητήματος.[228] Η ΕΔΑ είχε αντιμετωπίσει από την αρχή με δυσπιστία τις διαπραγματεύσεις του Μακαρίου με τον Χάρντινγκ και η Διοικούσα Επιτροπή της είχε τονίσει στον Αρχιεπίσκοπο πως ο ελληνικός λαός θεωρούσε ως μοναδική, επιβαλλόμενη λύση του Κυπριακού, την αυτοδιάθεση χωρίς όρους.[229] Ο Γεώργιος Παπανδρέου υποστήριζε ότι το Σχέδιο Χάρντινγκ θα οδηγούσε στον ενταφιασμό του Κυπριακού και με αφορμή τις συνομιλίες Χάρντινγκ – Μακαρίου δήλωσε ότι «επιβεβαιούται, δυστυχώς, η εγκατάλειψις του αιτήματος της αυτοδιάθεσης του Κυπριακού λαού, το οποίον αποτελεί τον λόγον του αγώνος»[230]. Τέλος, ο Σπύρος Μαρκεζίνης διατύπωσε την άποψη ότι το Σχέδιο Χάρντινγκ «αποτελούσε ουσιαστικώς την έντεχνη αρχή του διαμελισμού της Νήσου με τη νομιμοποίηση του τουρκικού ενδιαφέροντος» και πιθανή εφαρμογή του θα είχε αρνητικές συνέπειες για την Κύπρο.[231]

[225] Κρανιδιώτης, ό.π., σ. 134.

[226] Ράλλης, ό.π., σ. 45.

[227] Αβέρωφ, ό.π., σ. 95.

[228] Λιναρδάτος, ό.π.

[229] Τρίκκας, ό.π., σσ. 323-324.

[230] Εφ. *Ελευθερία,* 3/2/1956.

[231] Μαρκεζίνης, ό.π., σ. 74.

Η θέση της κυβέρνησης Καραμανλή ήταν εξαιρετικά δύσκολη σε όλη τη διάρκεια της περιόδου των συνομιλιών Χάρντινγκ - Μακαρίου (Οκτώβριος 1955 – Φεβρουάριος 1956), αφενός γιατί συνέπιπτε χρονικά με την προεκλογική περίοδο και αφετέρου γιατί ο Καραμανλής κατηγορείτο από την αντιπολίτευση και τον αντιπολιτευόμενο τύπο ότι επελέγη ως Πρωθυπουργός για να κλείσει το Κυπριακό. Όσο πλησίαζαν οι βουλευτικές εκλογές της 19ης Φεβρουαρίου 1956, τόσο ο Καραμανλής δυσκολευόταν να πει οτιδήποτε θα μπορούσε να ερμηνευθεί από την αντιπολίτευση ως άρνηση υποστηρίξεως του Μακαρίου.[232] Η κυβέρνηση είχε επιλέξει να αφήσει τον Μακάριο να κάνει τις διαπραγματεύσεις με τους Βρετανούς χωρίς η ίδια να εμπλακεί άμεσα, αναγνωρίζοντας την πρωτοκαθεδρία της Λευκωσίας και υιοθετώντας μια στάση συμβουλευτική. Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να ερμηνευθεί και η τοποθέτηση του Καραμανλή στις 15 Φεβρουαρίου. Στο ερώτημα του Αρχιεπισκόπου για το εάν θα έπρεπε να αποδεχθεί τις βρετανικές προτάσεις για το καθεστώς της αυτοκυβέρνησης, ο Έλληνας Πρωθυπουργός απάντησε ότι θα υποστήριζε τον Μακάριο σε όποια απόφαση ελάμβανε.[233]

Ο Καραμανλής, σε μεταγενέστερο σημείωμά του, είχε αναφερθεί αναλυτικά στις διαπραγματεύσεις Χάρντινγκ – Μακαρίου. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Καραμανλής στο συγκεκριμένο σημείωμα προκύπτει ότι είχε αποφασίσει εξ αρχής η κυβέρνησή του να στηρίξει τις επιλογές του Μακαρίου και να υποστηρίξει τα δίκαια αιτήματα των Κυπρίων, χωρίς όμως να έρθει σε σύγκρουση με τους Δυτικούς συμμάχους και να διακινδυνέψει τα συμφέροντα της Ελλάδας. Ο Καραμανλής είχε συναντήσει τον Μακάριο λίγες ημέρες μετά την ορκωμοσία της κυβέρνησης του τον Οκτώβριο του 1955 και αφού συζήτησαν για το Κυπριακό, συμφώνησαν πως η ελληνική κυβέρνηση θα παρείχε «πλήρη και ειλικρινή συμπαράσταση» στη Λευκωσία, «εκτιμωμένων», όμως, «των αναγκών της Ελλάδος και των κινδύνων εις τους

[232] Κρις Γουντχάουζ, *Καραμανλής, ο ανορθωτής της ελληνικής Δημοκρατίας,* Μορφωτική Εστία, 1982, σ. 91.

[233] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 1, σ. 369.

οποίους ήσαν εκτεθειμένα άλλα τμήματα του ελληνισμού»[234]. Ολοκληρώνοντας ο Καραμανλής, απάντησε σε όσους κατηγορούσαν την κυβέρνηση ότι ευθυνόταν για την απόρριψη του Σχεδίου Χάρντινγκ από τον Μακάριο: «Την εποχήν εκείνην η αγγλική κυβέρνησις διεπραγματεύετο αποκλειστικώς με τους Κυπρίους […] Η ελληνική κυβέρνησις δεν ηδύνατο, συνεπώς, ούτε να δεχθή, ούτε να απορρίψη τας προτάσεις Χάρντινγκ. Ηδύνατο μόνον να απευθύνη συστάσεις μετριοπαθείας εις τον Μακάριον και να ασκή πίεσιν επί των Άγγλων δια να ενισχύη την διαπραγματευτικήν θέσιν του πρώτου»[235].

Ο Καραμανλής συμφωνούσε τόσο με τον Αβέρωφ όσο και με τον Ράλλη, ότι το σχέδιο Χάρτινγκ ήταν μια ευκαιρία για την επίλυση του Κυπριακού, αλλά δεν επιθυμούσε να λάβει ξεκάθαρα θέση υπέρ του σχεδίου και να φανεί ότι πίεζε τον Μακάριο και τους Κύπριους να το αποδεχτούν. Στο ζήτημα του Κυπριακού, ο Καραμανλής είχε εγκαθιδρύσει το δόγμα «η Λευκωσία αποφασίζει, η Αθήνα στηρίζει» και παρέμενε πιστός σε αυτό. Η Αθήνα θα συμβούλευε και θα στήριζε τις επιλογές της Εθναρχίας, αλλά οι Κύπριοι ήταν αυτοί που θα λάμβαναν τις αποφάσεις για το μέλλον τους. Η πολιτική αυτή αποτελούσε σημαντική διαφοροποίηση από την προγενέστερη πολιτική της κυβέρνησης Παπάγου, που είχε επιλέξει την ενεργό συμμετοχή στην διαδικασία λήψης αποφάσεων των Κυπρίων.

Μετά το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων Χάρντινγκ – Μακαρίου η κρίση στο Κυπριακό κορυφώθηκε στις 9 Μαρτίου 1956 με τη σύλληψη και την εκτόπιση του Μακαρίου στις Σεϋχέλλες. Ενώ ο Μακάριος ετοιμαζόταν να αναχωρήσει από το αεροδρόμιο της Λευκωσίας με προορισμό την Αθήνα για να συνομιλήσει με την νέα κυβέρνηση Καραμανλή, η οποία είχε σχηματιστεί μετά τις εκλογές της 19ης Φεβρουαρίου, Άγγλοι αξιωματικοί τον συνέλαβαν και τον επιβίβασαν σε ένα αεροσκάφος της βρετανικής RAF (Royal Air Force) με προορισμό τις Σεϋχέλλες, τον τόπο εξορίας του Αρχιεπισκόπου για τους

[234] Ό.π., τόμ. 2, σ. 18.

[235] Ό.π.

επόμενους δώδεκα μήνες.[236] Από τη στιγμή αυτή και μετά, και επί δύο περίπου μήνες, η κυβέρνηση Καραμανλή βρέθηκε στο επίκεντρο μιας πραγματικής θύελλας. Μόλις έγινε γνωστή η σύλληψη του Μακαρίου, η κυβέρνηση ανακάλεσε τον Έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο, κατέθεσε διαμαρτυρία στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ και ανακοίνωσε την πρόθεσή της να επαναφέρει το Κυπριακό στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ.[237] Παράλληλα, η κυβέρνηση απαγόρευσε όλες τις δημόσιες συγκεντρώσεις[238], καθώς τα αντιβρετανικά αισθήματα του ελληνικού λαού είχαν κορυφωθεί και ήταν διάχυτος ο φόβος ότι ο κόσμος θα ξεσπούσε την οργή του με βίαιο τρόπο εναντίον βρετανικών «στόχων» στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Παράλληλα, η Ουάσιγκτον άρχισε να συνειδητοποιεί πως ο Καραμανλής θα δυσκολευόταν να «παγώσει» τις εξελίξεις στο Κυπριακό, λόγω της διογκούμενης πίεσης της κοινής γνώμης.[239]

2. Κυπριακό αδιέξοδο

Η εκλογική νίκη της ΕΡΕ και η εκτόπιση του Μακαρίου στις αρχές Μαρτίου άλλαξαν το σκηνικό, αλλά δεν μετέβαλαν την πολιτική της κυβέρνησης Καραμανλή στο Κυπριακό: η κυβέρνηση εξακολουθούσε να θεωρεί αρμόδιους τους Κυπρίους, και τον εαυτό της ως τον εντολοδόχο τους στο διεθνές πεδίο.[240] Στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής η κυβέρνηση Καραμανλή είχε να αντιμετωπίσει την έντονη αγανάκτηση της κοινής γνώμης κατά των Βρετανών και τις κατηγορίες της αντιπολίτευσης για λανθασμένους χειρισμούς στο

[236] Σακελλαρόπουλος, *Ο Κυπριακός κοινωνικός σχηματισμός…*, ό.π., σσ. 349-350.

[237] Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* ό.π., σ. 195.

[238] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 86.

[239] Παπαχελάς, ό.π., σ. 58.

[240] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 2, σσ. 42-43 και 65-67.

Κυπριακό και για «ολοκληρωτική νοοτροπία», διότι αποφάσισε την απαγόρευση των διαδηλώσεων.[241] Την επόμενη ημέρα της σύλληψης του Μακαρίου, στις 10 Μαρτίου, και παρά την απαγόρευση από την κυβέρνηση των συγκεντρώσεων, πλήθος κόσμου συγκεντρώθηκε στους δρόμους των μεγάλων πόλεων για να διαδηλώσει εναντίον των Άγγλων. Στην Αθήνα οι διαδηλωτές, στην πλειοψηφία τους φοιτητές, ξέσπασαν την οργή τους κατεβάζοντας από τα καταστήματα κάθε αγγλόφωνη επιγραφή. Στην προσπάθεια της Αστυνομίας να τους διαλύσει, οι διαδηλωτές αντέδρασαν πετώντας πέτρες εναντίον τους. Οι συγκρούσεις των διαδηλωτών με την αστυνομία διήρκησαν αρκετές ώρες και είχαν ως απολογισμό αρκετούς τραυματίες και από τις δύο πλευρές.[242]

Η εκτόπιση του Μακαρίου προκάλεσε κύμα λαϊκής διαμαρτυρίας και αντιβρετανικών διαδηλώσεων σε όλη την Ελλάδα. Η «Πανελλήνιος Επιτροπή Ενώσεως Κύπρου», της οποίας Πρόεδρος ήταν ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Σπυρίδων, είχε καλέσει τους Αθηναίους σε συλλαλητήριο διαμαρτυρίας κατά των Άγγλων στην πλατεία Ομονοίας στις 12 Μαρτίου. Ύστερα από πιέσεις της κυβέρνησης, που επικαλείται, με δηλώσεις του Υπουργού Προεδρίας Κωνσταντίνου Τσάτσου, «πληροφορίες» σύμφωνα με τις οποίες «αντεθνικά στοιχεία θα επεδίωκον αιματοχυσίαν», ο αρχιεπίσκοπος ανακοίνωσε τη ματαίωση του συλλαλητηρίου.[243]

Το πρωί της 12ης Μαρτίου 1956, η Αθήνα παρουσίαζε όψη στρατοκρατούμενης πόλης. Η κυβέρνηση είχε λάβει δρακόντεια μέτρα για να αποτρέψει κάθε αντισυμμαχική εκδήλωση. Η αστυνομία βρισκόταν σε επιφυλακή, ενώ στρατιωτικά τμήματα με πλήρη πολεμική εξάρτυση είχαν λάβει θέσεις σε επίκαιρα σημεία της πόλης.[244] Έξω από τις πρεσβείες της Μ. Βρετανίας και της Τουρκίας είχαν στηθεί συρματοπλέγματα. Οι στρατιώτες και οι αστυνομικοί είχαν λάβει εντολές να πυροβολήσουν τους διαδηλωτές, αν

[241] Εφ. *Αυγή,* 13/3/1956.

[242] Εφ. *Ελευθερία,* 11/3/1956.

[243] Εφ. *Ελευθερία,* 13/12/1956.

[244] Ό.π.

ήταν ανάγκη, για να τους εμποδίσουν να χτυπήσουν τις πρεσβείες.[245] Παρά τη ματαίωση της συγκέντρωσης και τα αυστηρά μέτρα που έλαβε η κυβέρνηση, χιλιάδες άνθρωποι, στην πλειοψηφία τους φοιτητές και μαθητές, διαδήλωσαν στους δρόμους της Αθήνας. Σημειώθηκαν βίαιες συγκρούσεις αστυνομικών και διαδηλωτών, με απολογισμό δεκάδες τραυματίες και για τις δύο πλευρές.[246]

Η εκδήλωση των αντισυμμαχικών αισθημάτων στην ελληνική κοινή γνώμη, σε συνδυασμό με τα μέτρα που εξήγγειλε η κυβέρνηση Καραμανλή[247], τα οποία απειλούσαν τη συνοχή των σχέσεων της Ελλάδας με τους Δυτικούς συμμάχους της, αμέσως μετά τη σύλληψη του Μακαρίου, προκάλεσαν έντονες ανησυχίες και προβληματισμό στους Αμερικανούς. Η Ουάσιγκτον ήθελε με κάθε τρόπο να περιοριστούν οι αντισυμμαχικές εκδηλώσεις, που έπληττα τη συνοχή του ΝΑΤΟ, και για το λόγο αυτό πίεζε την ελληνική κυβέρνηση να απαγορεύσει τις διαδηλώσεις.[248] Παράλληλα, η αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα ενημέρωνε την Ουάσιγκτον ότι «η αλληλουχία των γεγονότων πιθανόν να οδηγήσει την Ελλάδα σε κρίση στις σχέσεις της με τους Δυτικούς συμμάχους και πρέπει να αναμένουμε ότι οι σχέσεις των ΗΠΑ με την Ελλάδα θα δοκιμαστούν τους επόμενους μήνες»[249]. Σύμφωνα με την αμερικανική πρεσβεία, η κατάρρευση των διαπραγματεύσεων για το Κυπριακό και η σύλληψη του Μακαρίου είχε δημιουργήσει «ακόμα περισσότερο τεταμένη και δυσάρεστη ατμόσφαιρα από εκείνη που ακολούθησε τα γεγονότα του περασμένου Σεπτεμβρίου στην Κωνσταντινούπολη». Η πρεσβεία εξέφραζε την έντονη ανησυχία της ότι ο Καραμανλής δεν θα καταφέρει να οργανώσει την κυβέρνησή του και να πετύχει τους στόχους του διότι το λαϊκό αίσθημα είχε κορυφωθεί σε τέτοιο επίπεδο, όπως και κατά την Ιταλική εισβολή στην Ελλάδα το 1940. Η

[245] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 88.

[246] Εφ. *Ελευθερία,* 13/3/1956.

[247] Βλ. εδώ, σ. 88.

[248] Λιναρδάτος, ό.π.

[249] FRUS, 1955-1957, Vol. XXIV, *Telegram from the Embassy in Greece to the Department of State,* 12/3/1956, p. 347.

πρεσβεία, επεσήμανε σε δραματικό τόνο ότι η κυβέρνηση Καραμανλή «κάτω από την πίεση του βίαιου τύπου και της συναισθηματικής φόρτισης του λαού θα είναι πολύ δύσκολο να μην ρισκάρει να προβεί σε κάποια δραματική κίνηση που θα στοχεύει στο να δείξει ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική είναι ανεξάρτητη». Η πρεσβεία διεμήνυσε στην Ουάσιγκτον ότι για να αποφευχθεί μια τέτοια εξέλιξη «θα έπρεπε να παρασχεθούν στην ελληνική κυβέρνηση χειροπιαστές αποδείξεις ότι η Ελλάδα δεν είναι απομονωμένη ούτε εγκαταλελειμμένη από όλους τους συμμάχους της. Τώρα περισσότερο απ' ότι τον προηγούμενο Σεπτέμβριο, το κλειδί για να παραμείνει σταθερά η Ελλάδα εντός της οικογένειας του ΝΑΤΟ εναπόκειται στη προθυμία των ΗΠΑ να συμφωνήσουν με την Ελλάδα σε μια γενναιόδωρη ηθική υποστήριξη και κατανόηση»[250].

Η εκδήλωση αντιαμερικανικών και αντιδυτικών αισθημάτων στον Ελληνικό λαό δεν προέκυψε ξαφνικά το 1956. Η τάση αυτή είχε άρχισε να διαμορφώνεται λίγο μετά την διεθνοποίηση του Κυπριακού, όταν κατέστη σαφές ότι οι δυτικοί σύμμαχοι δεν ήταν διατεθειμένοι να στηρίξουν τις Ελληνικές θέσεις στο Κυπριακό. Από το 1954, παρατηρείται μια μεταστροφή στην στάση των εθνικοφρόνων, που μέχρι τότε αποτελούσαν σταθερούς και διαπρύσιους υποστηρικτές των ΗΠΑ και της Δύσης. Η μεταστροφή αυτή είναι εμφανής στα έντυπα που πρόσκεινται στην Δεξιά. Οι εθνικόφρονες «προειδοποιούσαν» τις ΗΠΑ ότι η στάση τους στο Κυπριακό θα ήταν καθοριστική για την ηθική υπόσταση όχι μόνο των ΗΠΑ, αλλά ολόκληρης της Δύσης και του «Ελευθέρου Κόσμου». Το Κυπριακό αποτελούσε το πεδίο όπου η Δύση θα έπρεπε να εφαρμόσει στην πράξη τις διακηρύξεις της περί ελευθερίας, δημοκρατίας και αυτοδιάθεσης των λαών. Ο Δεξιός τύπος διαπίστωνε ότι αυτές οι αρχές δεν εφαρμόζονταν στην περίπτωση της Κύπρου, γεγονός που οδηγούσε στην αγανάκτηση και την πικρία των Εθνικοφρόνων έναντι των ΗΠΑ και της Δύσης γενικότερα[251].

[250] Ό.π.

[251] Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989,* Ασίνη, Αθήνα 2016, σσ. 168-173.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ενημέρωση που παρείχε, σχετικά με τις εξελίξεις στο Κυπριακό, το State Department στον Πρόεδρο των ΗΠΑ Ντουάϊτ Αϊζενχάουερ. Στις 13 Μαρτίου 1956 ο Υφυπουργός εξωτερικών των ΗΠΑ, Χέρμπερτ Χούβερ, πληροφόρησε τον Αϊζενχάουερ ότι το State Department «διατήρησε την αμεροληψία του ανάμεσα στις θέσεις της Ελλάδας και της Βρετανίας, χωρίς να επιρρίπτει ευθύνες σε κανένα από τα δύο μέρη, έχοντας επιστήσει την προσοχή των ΗΠΑ στην επίτευξη του απόλυτου στόχου, ο οποίος είναι η επανεδραίωση ενός κλίματος συνέχισης των διαπραγματεύσεων»[252]. Απόλυτη προτεραιότητα της Ουάσιγκτον εκείνη την εποχή, όπου ο Ψυχρός Πόλεμος ανάμεσα στις υπερδυνάμεις της Ανατολής και της Δύσης εντεινόταν, ήταν η διατήρηση των συμμαχικών δεσμών ανάμεσα στα κράτη του ΝΑΤΟ. Για το λόγο αυτό, η Ουάσιγκτον επεδίωκε την συνέχιση των διαπραγματεύσεων για το Κυπριακό και την εξεύρεση μιας συμβιβαστικής λύσης του ζητήματος, που θα απάλλασσε το ΝΑΤΟ από τον κίνδυνο να δεχθεί ένα πολύ σοβαρό πλήγμα, όπως θα ήταν μια πιθανή αποχώρηση της Ελλάδας από τη συμμαχία.

Η κυβέρνηση Καραμανλή, μετά την εκτόπιση του Μακαρίου, είχε βρεθεί σε πολύ δύσκολη θέση. Έπρεπε να χειριστεί το θέμα, ικανοποιώντας το λαϊκό αίσθημα, αλλά και συγκρατώντας το θυμό της κοινής γνώμης. Παράλληλα, οι εξελίξεις στο Κυπριακό σχεδόν μονοπωλούσαν τις συζητήσεις στη Βουλή για αρκετές εβδομάδες, με την αντιπολίτευση να επικρίνει την κυβέρνηση για τους χειρισμούς της στο εθνικό ζήτημα. Στις 25 Απριλίου, σε ειδική προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή, η αντιπολίτευση, υιοθετώντας αντίστοιχο αίτημα της Εθναρχίας της Κύπρου, ζήτησε την παραίτηση του Υπουργού Εξωτερικών Σπύρου Θεοτόκη.[253] Η αντιπολίτευση επέρριψε πολιτικές και προσωπικές ευθύνες στον Θεοτόκη, κατηγορώντας τον ότι συνεργάστηκε με το Βρετανό συνάδελφό του Χάρολντ Μακ Μίλλαν για τη διατύπωση των

[252] FRUS, 1955-1957, Vol. XXIV, *Memorandum From the Under Secretary of State (Hoover) to the President,* 13/3/1956, p. 349.

[253] Εφ. *Ελευθερία,* 26/4/1956.

προτάσεων που υπέβαλε στον Μακάριο ο Στρατάρχης Χάρντινγκ.[254] Ο Γεώργιος Παπανδρέου κατηγόρησε από το βήμα της Βουλής τον Θεοτόκη, ότι συνέπραξε στη διατύπωση των προτάσεων που απέρριψε ο Μακάριος, καθώς και την κυβέρνηση Καραμανλή, ότι εγκατέλειψε το αίτημα για αυτοδιάθεση εντός τακτής και εύλογης προθεσμίας.[255] Χαρακτηριστικό του πολιτικού κλίματος που δημιουργήθηκε στην ελληνική κοινή γνώμη, μετά τις κατηγορίες που εξαπέλυσε η αντιπολίτευση προς την κυβέρνηση Καραμανλή, είναι το πρωτοσέλιδο με το οποίο κυκλοφόρησε η εφημερίδα *Ελευθερία* την επομένη ημέρα: «Βάσει αδιαφιλονίκητων στοιχείων της αντιπολιτεύσεως, απεδείχθη η πολιτική μειοδοσίας της κυβερνήσεως Καραμανλή εις το Κυπριακόν»[256].

Η εκτόπιση του Μακαρίου από τους Βρετανούς, γεγονός που προδίκαζε την επίταση της ελληνοβρετανικής διαμάχης για την Κύπρο και είχε αρνητικό αντίκτυπο στις σχέσεις της Ελλάδας με τους Αμερικανούς και το ΝΑΤΟ, ανάγκασε τον Καραμανλή να αναζητήσει πρόσθετα διεθνή ερείσματα. Η κυβέρνηση Καραμανλή και κυρίως ο Πρωθυπουργός και ο Υπουργός εξωτερικών Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, προχώρησαν στην αναμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, προσδίδοντάς της περισσότερη ευελιξία και μειώνοντας την εξάρτησή της από τις ΗΠΑ, έχοντας ως στόχο να βρουν συμμάχους που θα στήριζαν την Ελλάδα στον διπλωματικό αγώνα που έδινε για το Κυπριακό. Αυτή η ευέλικτη εξωτερική πολιτική περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, το διπλωματικό άνοιγμα προς τις Αραβικές χώρες, πολλές από τις οποίες συμμετείχαν στον αντιαποικιακό αγώνα εναντίον των Βρετανών στη Μέση Ανατολή και αποτελούσαν συμμάχους της Ελλάδας στο Κυπριακό, και την ανάπτυξη εκτεταμένων εμπορικών συναλλαγών με τον ανατολικό συνασπισμό, που όπως θα δούμε στη συνέχεια εξυπηρετούσε τις ανάγκες της

[254] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 113.

[255] Εφ. *Ελευθερία,* 26/4/1956.

[256] Ό.π.

ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στο Κυπριακό χωρίς να αναιρεί την προσήλωση της χώρας στη Δυτική συμμαχία.[257]

Η κρίση στο Κυπριακό κορυφώθηκε στις αρχές Μαΐου, όταν οι Βρετανοί ανακοίνωσαν ότι πρόκειται να προχωρήσουν στον απαγχονισμό δύο αγωνιστών της Εθνικής Οργάνωσης Κυπρίων Αγωνιστών (ΕΟΚΑ), που είχαν καταδικαστεί σε θάνατο, του Μιχάλη Καραολή και του Ανδρέα Δημητρίου.[258] Η Πανελλήνια Επιτροπή Ενώσεως Κύπρου ζήτησε από την κυβέρνηση Καραμανλή την άδεια να οργανώσει συλλαλητήριο με αίτημα να ματαιωθούν οι απαγχονισμοί και να σωθούν οι δύο νεαροί αγωνιστές. Η κυβέρνηση παρόλο που φοβόταν τις λαϊκές εκδηλώσεις, καθώς γνώριζε ότι η οργή του ελληνικού λαού κατά των Άγγλων και κατά του ΝΑΤΟ είχε κορυφωθεί, ήταν δύσκολο να αρνηθεί να δώσει την άδεια. Το συλλαλητήριο ορίστηκε για τις 9 Μαΐου το απόγευμα στην Ομόνοια.[259] Μοναδικός ομιλητής ήταν ο Αρχιεπίσκοπος Δωρόθεος. Ο λόγος του Αρχιεπισκόπου διακοπτόταν συχνά από συνθήματα κατά των Άγγλων, των Αμερικανών και του ΝΑΤΟ. Στα πλακάτ ήταν γραμμένα συνθήματα κατά των Δυτικών συμμάχων, συνθήματα για την Ένωση της Κύπρου, συνθήματα υπέρ του Μακαρίου, αλλά και συνθήματα για την αναθεώρηση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, όπως «Έξω το ΝΑΤΟ», «Ουδετερότης», «Άξων Αθηνών-Βελιγραδίου-Καΐρου».[260]

Μόλις τελείωσε το λόγο του ο Δωρόθεος κάλεσε το συγκεντρωμένο πλήθος να διαλυθεί ήσυχα. Ο πιο πολύς κόσμος όμως κατευθύνθηκε προς την πλατεία Συντάγματος, με σκοπό να φτάσει στη Βρετανική πρεσβεία. Η αστυνομία προσπάθησε να τους εμποδίσει, με αποτέλεσμα να σημειωθούν συγκρούσεις ανάμεσα στους διαδηλωτές και στην αστυνομία, οι οποίες στη συνέχεια γενικεύθηκαν σε ολόκληρο το κέντρο της Αθήνας. Οι συμπλοκές διήρκησαν αρκετές ώρες και η αστυνομία έκανε χρήση πυροβόλων όπλων

[257] Χατζηβασιλείου, ό.π., σσ. 156-157.

[258] Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* ό.π., σ. 195.

[259] Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 118-119.

[260] Εφ. *Ελευθερία,* 10/5/1956.

εναντίον των διαδηλωτών. Ο απολογισμός ήταν τρείς νεκροί διαδηλωτές, ένας νεκρός αστυνομικός και αρκετές εκατοντάδες τραυματίες, διαδηλωτές και αστυνομικοί.[261] Την επομένη ημέρα, οι Βρετανοί προχώρησαν στον απαγχονισμό των Καραολή και Δημητρίου, κλιμακώνοντας έτσι ακόμα περισσότερο την κρίση.[262]

Η αντιπολίτευση αντέδρασε έντονα, κατηγορώντας την κυβέρνηση Καραμανλή για το αιματοκύλισμα της 9ης Μαΐου. Στις 21 Μαΐου, άρχισε στη Βουλή συζήτηση πάνω σε πρόταση δυσπυστίας που κατέθεσε η αντιπολίτευση εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή, για κακό χειρισμό του Κυπριακού και για τα αιματηρά γεγονότα της 9ης Μαΐου. Ο Γεώργιος Μαύρος, αναπτύσσοντας την πρόταση δυσπιστίας στο Κοινοβούλιο, δήλωσε τα εξής: «Η κυβέρνησις αιματοκύλισε την πρωτεύουσαν […] και ουσιαστικώς κατήργησε το άρθρο 10 του Συντάγματος, το οποίον επιτρέπει εις τους Έλληνας να συνέρχονται και να εκφράζουν τας απόψεις των […] ο ελληνικός λαός διερωτάται ευλόγως μήπως ωρισμένοι παράγοντες πέραν της κυβερνήσεως και υπέρ αυτήν αφήνουν σκοπίμως να οδηγηθούν τα πράγματα εκεί που ωδηγήθησαν, δια να προπαρασκευάσουν την επιτυχίαν των σκοτεινών σκοπών, τους οποίους επιδιώκουν»[263]. Ο Γεώργιος Παπανδρέου κατηγόρησε και αυτός την κυβέρνηση Καραμανλή για πολιτική συμβιβασμού στο Κυπριακό και για το αιματοκύλισμα της 9ης Μαΐου: «Η κυβέρνησις δεν κατόρθωσε να είναι μια αληθής δημοκρατική κυβέρνησις […] η σημερινή κυβέρνησις κατόρθωσε διαδοχικώς άλλοτε να παραβιάζη την ζωήν, άλλοτε να παραβιάζη την τάξιν, άλλοτε να παραβιάζη την ελευθερίαν, αλλ' ουδέποτε να επιτελή ακέραιον το καθήκον της»[264].

Από την πλευρά της ΕΔΑ, ο Ιωάννης Πασαλίδης υποστήριξε ότι η κυβέρνηση δεν ακολουθούσε ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική και γι' αυτό δεν προωθούσε το Κυπριακό. Αναφερόμενος στο συλλαλητήριο, ο Πρόεδρος της

[261] Ό.π.

[262] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 120.

[263] Εφ. *Ελευθερία,* 22/5/1956.

[264] Ό.π.

ΕΔΑ επέρριψε στην κυβέρνηση Καραμανλή τις ευθύνες για τα αιματηρά γεγονότα της 9ης Μαΐου, επειδή «εξακολουθεί να εμφυσά εις τα αστυνομικά όργανα την ιδέαν ότι κάθε Έλλην που σκέπτεται διαφορετικώς από αυτήν, δεν είναι Έλλην και είναι έξω του νόμου»[265].

Η κυβέρνηση επέρριψε τις ευθύνες για τα αιματηρά γεγονότα της 9ης Μαΐου σε «αναρχικά στοιχεία» και κάλυψε πλήρως την αστυνομία για την στάση της, υποστηρίζοντας ότι δεν υπάρχουν υπεύθυνες αναφορές ότι οι αστυνομικοί έκαναν χρήση των όπλων τους. Ο Καραμανλής, σε δηλώσεις του το βράδυ των γεγονότων ανέφερε τα εξής: «Δυστυχώς την πατριωτικήν εκδήλωσιν χιλιάδων λαού ημαύρωσεν παρεισφρήσαντα και πάλιν ωρισμένα αναρχικά στοιχεία, εφαρμόζοντα την γνωστήν εκ του παρελθόντος τακτικήν, με τραγικόν αποτέλεσμα την δημιουργίαν πολλών θυμάτων. Αι προθέσεις των είναι διαφανείς και βεβαιωμέναι […] η Κυβέρνησις δηλοί ότι είναι αποφασισμένη να επιβάλη κυρώσεις κατά των ενόχων και να πατάξη του λοιπού πάσαν αναρχικήν εκδήλωσιν, η οποία υπό το πρόσχημα του πατριωτισμού αποβλέπει ευθέως εις αντεθνικούς σκοπούς»[266]. Την επομένη ημέρα, 10 Μαΐου, δημοσιεύτηκε κυβερνητική ανακοίνωση σύμφωνα με την οποία «αναρχικά στοιχεία επετέθησαν δια παντοίων μέσων κατά των οργάνων της τάξεως χρησιμοποιήσαντα και πυροβόλα όπλα ακόμη […] μέχρις αυτής της στιγμής δεν υπάρχει καμία αναφορά των αστυνομικών αρχών ότι αστυνομικά όργανα έκαμαν χρήσιν των όπλων των»[267].

Στις μεταγενέστερες σημειώσεις του ο Καραμανλής αναφέρθηκε στα δραματικά γεγονότα της 9ης Μαΐου, γράφοντας ότι από τις 9 Μαρτίου, όταν ο Μακάριος εκτοπίσθηκε στις Σεϋχέλλες, «εις την Ελλάδα, η κατάστασις απέβη εκρηκτική και συνεκροτούντο διαδηλώσεις, με κύριον σύνθημα την αποχώρησιν της Ελλάδος από το ΝΑΤΟ». Σύμφωνα με τον Καραμανλή, το συλλαλητήριο της 9ης Μαΐου υποκινήθηκε από την αντιπολίτευση και ιδίως από την Αριστερά και «θα εξελίσσετο εις στάσιν, εάν η Κυβέρνησις δεν

[265] Εφ. *Αυγή,* 22/5/1956.

[266] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 2, σ. 82.

[267] Εφ. *Ελευθερία,* 10/5/1956.

αντιμετώπιζε την κατάστασιν με ψύχραιμον αποφασιστικότητα». Ο Καραμανλής υποστήριζε ότι ο στρατηγός Γκίκας τον είχε πληροφορήσει ότι με το συλλαλητήριο «θα επεδιώκετο η κατάλυσις των αρχών», και γι' αυτό ο στρατηγός του ζήτησε να επέμβει ο στρατός και να δοθεί εξουσιοδότηση από τον Πρωθυπουργό, αν χρειαζόταν, να γίνει χρήση των όπλων. «Ήταν ένα από τα τραγικώτερα διλήμματα, που εδοκίμασα εις την ζωήν μου», έγραφε ο Καραμανλής, ο οποίος φοβούμενος κατάχρηση δεν εξουσιοδότησε τον στρατηγό να χρησιμοποιήσει όπλα. Καταλήγοντας ο Καραμανλής, θεώρησε ως επιτυχία της κυβέρνησης το ότι αποφεύχθηκε η επέμβαση του στρατού στο συλλαλητήριο, και κατηγόρησε την αντιπολίτευση, η οποία «εν τη προσπαθεία της να ανατρέψει την Κυβέρνησιν, με την αδίστακτον τακτικήν της, εδυσχέραινεν μεγάλως την διαχείρισιν του Κυπριακού»[268].

Η κρίση σε σχέση με το Κυπριακό έδωσε τη δυνατότητα παρέμβασης της Αριστεράς και των μαζών στο πολιτικό προσκήνιο, μέσω των διαδηλώσεων, όταν λόγω του μετεμφυλιακού κράτους δεν υπήρχαν άλλες δυνατότητες. Γι' αυτό και οι διαδηλώσεις, οι οποίες έλαβαν χώρα σε σχέση με το Κυπριακό, απέκτησαν περιεχόμενο πέραν του εθνικού ζητήματος και δημιούργησαν κλίμα έντονης πολιτικής πίεσης στην κυβέρνηση Καραμανλή. Το Κυπριακό αποτέλεσε το κέντρο των αγώνων της Νεολαίας ΕΔΑ (Ν.ΕΔΑ)[269], τα στελέχη της οποίας πρωτοστατούσαν στις διαδηλώσεις για το Κυπριακό, μαζί με στελέχη και μέλη των οργανώσεων της ΕΔΑ ανά την Ελλάδα, ασκώντας κοινωνική και πολιτική πίεση στην κυβέρνηση Καραμανλή.

Οι λαϊκές κινητοποιήσεις για το Κυπριακό έδωσαν την δυνατότητα στην Αριστερά να βρεθεί στο πολιτικό προσκήνιο, λίγα μόλις χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου. Η ΕΔΑ πέτυχε μέσω του Κυπριακού να ενεργοποιήσει τις λαϊκές μάζες και να τις εκπαιδεύσει στον αγώνα, δημιουργώντας παράλληλα την προσδοκία της ενίσχυσης του κύρους και της επιρροής της στον λαό.[270] Αυτό συνέβη στο πλαίσιο μιας εθνικής διεκδίκησης, με κεντρικό άξονα τον

[268] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 83.

[269] Τρίκκας, ό.π., σ. 399.

[270] Στεφανίδης, *Εν ονόματι του Έθνους…,* ό.π., σσ. 178-179.

αλυτρωτισμό, με αποτέλεσμα οι πολιτικοί της αντίπαλοι να μην μπορούν να της στερήσουν την συμμετοχή. Σε ένα κατεξοχήν προνομιακό πεδίο δράσης της Δεξιάς, η Αριστερά εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία να ενισχύσει την πατριωτική της εικόνα, βρίσκοντας παράλληλα πρόσφορο έδαφος για να προβάλει τα αιτήματα της.

Παράλληλα, η κρίση σε σχέση με το Κυπριακό αποδυνάμωνε πολιτικά τον Καραμανλή, καθώς ο Πρωθυπουργός δεν είχε εξασφαλίσει την απαιτούμενη νομιμοποίηση στην ελληνική κοινωνία, αλλά και μέσα στο ίδιο του το κόμμα, αφού εθεωρείτο επιλογή των Ανακτόρων και των Αμερικανών για μετριασμό των ελληνικών απαιτήσεων στο Κυπριακό. Γι' αυτό και σύσσωμη η αντιπολίτευση στράφηκε εναντίον του, κυρίως μετά το αιματηρό συλλαλητήριο της 9ης Μαΐου 1956 στην Αθήνα, καθώς και κάποια στελέχη του κόμματός του, που όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν μπορούσαν να αποδεχτούν το γεγονός ότι ένας νεαρός πολιτικός από τις Σέρρες, που δεν προερχόταν από παραδοσιακή πολιτική οικογένεια, είχε επιλεγεί για να ηγηθεί της συντηρητικής παράταξης.

Οι Αμερικανοί ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για το Κυπριακό, το οποίο αποτελούσε μία «βραδυφλεγή βόμβα» στα θεμέλια του ΝΑΤΟ στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Οι εξελίξεις στο Κυπριακό, έτσι όπως δρομολογήθηκαν μετά την εκτόπιση του Μακαρίου, άφηναν ανοικτό το ενδεχόμενο αποχώρησης της Ελλάδας από τη συμμαχία, γεγονός που θα δημιουργούσε σημαντικό πρόβλημα στους Αμερικανούς και το ΝΑΤΟ, σε μια περίοδο που ο Ψυχρός Πόλεμος βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη. Στις 26 Μαΐου 1956, ο αρχηγός της CIA Άλλεν Ντάλλες μετέδωσε στον υπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ Τζων Φόστερ Ντάλλες συνομιλίες του Καραμανλή με αξιωματούχους της CIA στην Αθήνα, οι οποίες έλαβαν χώρα στις 7 και 10 Μαΐου. Ο Καραμανλής, αφού αναφέρθηκε στις μεγάλες δυσκολίες που του δημιουργούσε το Κυπριακό στους πρώτους μήνες της πρωθυπουργίας του, παραπονέθηκε πως «οι σύμμαχοι θεωρούν δεδομένη τη θέση της Ελλάδας». Ο Καραμανλής δήλωσε στους αξιωματούχους της CIA «την πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης να θέση το Κυπριακό προς συζήτηση στη Γενική

Συνέλευση του ΟΗΕ» και ζήτησε από τους Αμερικανούς να χρησιμοποιήσουν την παροχή οικονομικής βοήθειας «ως μοχλό πίεσης στην Τουρκία για την εξεύρεση μιας ικανοποιητικής λύσης στο Κυπριακό»[271].

Η Ουάσιγκτον μελετούσε διάφορες προτάσεις, κυρίως όμως των Βρετανών, για την επίλυση του Κυπριακού, χωρίς να λαμβάνει ανοικτά θέση, επιχειρώντας να διατηρήσει μια ισορροπία ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές. Τον Ιούλιο του 1956 ο Έλληνας πρέσβης στην Ουάσιγκτον Γιώργος Μελάς, σε συνομιλία του με τον υπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ Τζων Φόστερ Ντάλλες, εξέφρασε τα έντονα παράπονα της ελληνικής κυβέρνησης για την στάση της αμερικανικής κυβέρνησης μετά τη σύλληψη του Μακαρίου. Ο Μελάς υποστήριξε ότι «οι φιλικές δηλώσεις του προέδρου Αϊζενχάουερ την περίοδο που εξορίστηκε ο Μακάριος, όταν είπε ότι οι ΗΠΑ είναι έτοιμες να βοηθήσουν τις δύο φιλικές τους χώρες, την Βρετανία και την Ελλάδα […] φαίνεται να μετατράπηκε σε υποστήριξη προς την Βρετανία και την Τουρκία». Ο Μελάς διαμαρτυρήθηκε επίσης, διότι δινόταν στην Τουρκία «το δικαίωμα να έχει αποφασιστικό λόγο σχετικά με τη μοίρα της Κύπρου». Ο Ντάλλες προσπάθησε να καθησυχάσει τον Έλληνα πρέσβη, παρέχοντάς του τη διαβεβαίωση ότι «η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών έναντι της Ελλάδας παραμένει αμετάβλητη» και ότι η Ουάσιγκτον, ανά πάσα στιγμή, είναι έτοιμη να προσφέρει την υποστήριξή της στην Ελλάδα.[272]

Η αμερικανική πολιτική στο Κυπριακό μπορεί να χαρακτηριστεί, για ολόκληρη την περίοδο 1955-1958, διφορούμενη και φαινομενικά αντιφατική. Η Ουάσιγκτον ήθελε να φαίνεται ως αμερόληπτος διαμεσολαβητής, χωρίς να λαμβάνει ανοικτά θέση υπέρ κάποιας πλευράς, έχοντας ως άμεσο στόχο το κλείσιμο του Κυπριακού, το συντομότερο δυνατό, διότι ήταν ένα ζήτημα που προκαλούσε τριγμούς στις σχέσεις των χωρών-μελών του ΝΑΤΟ και αποδυνάμωνε τη συνοχή της Νατοϊκής συμμαχίας. Τον Αύγουστο του 1957 το

[271] FRUS, 1955-1957, vol. XXIV, *Memorandum From the Director of Central Intelligence (Dulles) to the Secretary of State,* 26/5/1956, pp. 562-563.

[272] FRUS, 1955-1957, vol. XXIV, *Memorandum of a Conversation Between the Greek Ambassador (Melas) and Secretary of State Dulles,* 16/7/1956, pp. 381-382.

Συμβούλιο Συντονισμού Επιχειρήσεων του Λευκού Οίκου αποσαφήνιζε την πολιτική των «ίσων αποστάσεων» που ήθελε να ακολουθήσει η Ουάσιγκτον: «Οι ΗΠΑ πρέπει να ενθαρρύνουν την ελληνική κυβέρνηση να πετύχει κάποια συνεννόηση με τη Μεγάλη Βρετανία και την Τουρκία στο Κυπριακό, να υπογραμμίζουν την ανάγκη υπεύθυνης στάσης της Ελλάδας και την αναγκαιότητα εξεύρεσης μεταβατικής αλλά και μόνιμης λύσης. Οι ΗΠΑ, αν και είναι διατεθειμένες να βοηθήσουν τα ενδιαφερόμενα μέρη με διαδικαστικούς τρόπους, δεν προτίθενται να αναλάβουν άμεσα την ευθύνη για οιαδήποτε λύση»[273]. Βασικός άξονας της πολιτικής των ΗΠΑ στο Κυπριακό παρέμεινε σταθερά το να μην διαρραγεί η νοτιοανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ, σε μια εποχή που ο Ψυχρός Πόλεμος βρισκόταν σε φάση όξυνσης.

3. Τριγμοί στην κυβέρνηση: Απομάκρυνση Θεοτόκη και αποχώρηση βουλευτών

Μετά την εξορία του Μακαρίου στις Σεϋχέλλες, τον Φεβρουάριο του 1956, η έξαψη της κοινής γνώμης στην Ελλάδα για το Κυπριακό είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της. Η κυβέρνηση Καραμανλή αδυνατούσε να βρει και να πετύχει μια συμβιβαστική λύση, που θα ικανοποιούσε την ελληνική κοινή γνώμη και ταυτοχρόνως θα γινόταν αποδεκτή από την τουρκική πλευρά και από τους Δυτικούς συμμάχους. Το επόμενο διάστημα η κυβερνητική συνοχή θα δοκιμαζόταν, με βασικό άξονα το Κυπριακό.

Στις 26 Μαΐου 1956, και ενώ τέσσερις ημέρες πριν είχε καταψηφιστεί από την πλειοψηφία στη Βουλή (162 κατά, έναντι 125 υπέρ) η πρόταση

[273] Operations Coordinating Board Report, Washington, 11/12/1957, όπως δημοσιεύεται στο Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της ελληνικής Δημοκρατίας…,* ό.π., σσ. 59-60.

δυσπιστίας κατά της κυβέρνησης Καραμανλή[274], ο Υπουργός των Εξωτερικών Σπύρος Θεοτόκης υπέβαλε την παραίτηση του, την οποία αποδέχτηκε ο Καραμανλής.[275] Ο Θεοτόκης, όπως είδαμε, ήταν ο κύριος στόχος των επιθέσεων της αντιπολίτευσης, για την πολιτική που ακολουθούσε η κυβέρνηση Καραμανλή στο Κυπριακό. Παράλληλα όμως, ο Θεοτόκης κατηγορείτο και από την κυπριακή Εθναρχία για «διαλλακτική» πολιτική στο Κυπριακό[276] και για συμμετοχή σε παρασκηνιακές διαβουλεύσεις για την σύνταξη του Σχεδίου Χάρτινγκ.[277] Για το λόγο αυτό κλιμάκιο της Εθναρχίας που επισκέφτηκε την Αθήνα στις 24 Απριλίου ζήτησε την αντικατάσταση του Υπουργού Εξωτερικών από τον Καραμανλή. Στην ανακοίνωσή τους, οι απεσταλμένοι της Εθναρχίας ανέφεραν ότι μεταξύ του Θεοτόκη και του Κυπριακού λαού είχε δημιουργηθεί «ψυχική απόστασις λόγω ελλείψεως του εκ των περιστάσεων επιβαλλομένου αγωνιστικού πνεύματος κατά τον χειρισμόν του Κυπριακού και λόγω ορισμένων παραλείψεων»[278].

Η παραίτηση Θεοτόκη ήταν αποτέλεσμα της πίεσης που ασκούνταν στην κυβέρνηση από την αντιπολίτευση[279] αλλά και από την Λευκωσία για τους χειρισμούς της στο Κυπριακό. Ο Καραμανλής ήταν αυτός που ζήτησε την παραίτηση του Θεοτόκη, σε μια προσπάθεια κατευνασμού της κοινής γνώμης, για να σώσει την κυβέρνησή του.[280] Σύμφωνα με τον Γεώργιο Ράλλη, ο Καραμανλής απομάκρυνε τον Θεοτόκη από την κυβέρνηση, επειδή ο τελευταίος υπέδειξε στον Μακάριο την αποδοχή των προτάσεων Χάρντινγκ.[281]

---

[274] Η πρόταση δυσπιστίας είχε κατατεθεί στις 21 Μαΐου 1956 από την αντιπολίτευση, για κακό χειρισμό του Κυπριακού από την κυβέρνηση. Βλ. Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 125-128.

[275] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 2, σ. 88.

[276] Λιναρδάτος, ό.π.

[277] Αβέρωφ, ό.π., σ. 116.

[278] Εφ. *Ελευθερία,* 25/4/1956.

[279] Το Κέντρο είχε μαξιμαλιστική πολιτική στο Κυπριακό και κατηγορούσε την κυβέρνηση για ενδοτική στάση στον εθνικό ζήτημα, αλλά ταυτόχρονα στις επαφές εκπροσώπων του με τους Αμερικανούς παρουσιαζόταν διατεθειμένο να προχωρήσει σε συμβιβασμό στο Κυπριακό αν έπεφτε η κυβέρνηση της ΕΡΕ και σχηματιζόταν κυβέρνηση ευρύτερου συνασπισμού. Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο,* Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 185.

[280] Λιναρδάτος, ό.π.

[281] Ράλλης, ό.π., σ. 45.

Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, ο Καραμανλής δεν αντικατέστησε τον Θεοτόκη από αδυναμία και από φόβο μπροστά στο ενδεχόμενο να πέσει η κυβέρνηση. Τον αντικατέστησε επειδή δεν μπορούσε πλέον, μετά την επίθεση της Εθναρχίας, να συνεργαστεί με τους Κυπρίους.[282] Ο διάδοχος του Θεοτόκη, Ευάγγελος Αβέρωφ, στο Υπουργείο Εξωτερικών προσπάθησε αμέσως, μέσα στο καλοκαίρι του 1956, να αποκαταστήσει τις σχέσεις της Αθήνας με την Λευκωσία και να εξασφαλίσει την συναίνεση της Εθναρχίας στον τρόπο με τον οποίο η Αθήνα θα χειριζόταν σε διεθνές επίπεδο το Κυπριακό.[283]

Η αναγκαστική απομάκρυνση του Θεοτόκη από την κυβέρνηση τον Μάιο του 1956, αποτέλεσε την πρώτη απώλεια στελέχους, και μάλιστα Υπουργού, για την κυβέρνηση Καραμανλή. Το Κυπριακό προκαλούσε έντονους κλυδωνισμούς εντός της κυβερνητικής παράταξης, με κάποια στελέχη να εκδηλώνουν την δυσφορία τους ή και την αντίθεσή τους στους κυβερνητικούς χειρισμούς. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν οι βουλευτές Παναγιώτης Μόντζαλας και Λάμπρος Ευταξίας, που όπως θα δούμε παρακάτω παραιτήθηκαν, αλλά και ο Πρόεδρος της Βουλής Κωνσταντίνος Ροδόπουλος. Η πίεση από την αντιπολίτευση και την κοινή γνώμη προς την κυβέρνηση, για τη διαλλακτική πολιτική της στο Κυπριακό, την αποδυνάμωνε και ενίσχυε την υποβόσκουσα κρίση στο εσωτερικό της Δεξιάς παράταξης, που δύο χρόνια αργότερα θα οδηγούσε στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή.

Την απομάκρυνση του Θεοτόκη από την κυβέρνηση ακολούθησαν και αποχωρήσεις βουλευτών από την ΕΡΕ με αφορμή το Κυπριακό, με αποτέλεσμα να αυξηθούν σε σημαντικό βαθμό οι πιέσεις που δεχόταν η κυβέρνηση Καραμανλή. Τον Σεπτέμβριο του 1956 αποχώρησε από την ΕΡΕ ο βουλευτής Σερρών Παναγιώτης Μόντζαλας, ο οποίος προσχώρησε στο κόμμα των Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη.[284] Τον Οκτώβριο του 1956, ο Μόντζαλας έδωσε στη δημοσιότητα την επιστολή παραίτησης που

[282] Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού: Η δεκαετία του 1950,* Πατάκης, Αθήνα 2005, σ. 345.

[283] Ό.π., σ. 346.

[284] Εφ. *Καθημερινή,* 8/9/1956.

είχε αποστείλει στον Καραμανλή στις 7 Σεπτεμβρίου. Με την επιστολή του αυτή, κατηγορούσε τη κυβέρνηση ότι δεν είχε τηρήσει τις εξαγγελίες της ούτε στον εσωτερικό, ούτε στον εξωτερικό τομέα, και τον Καραμανλή για αυταρχική στάση έναντι των βουλευτών του κόμματος και για προώθηση προσώπων του στενού περιβάλλοντός του.[285]

Η σημαντικότερη απώλεια για την κυβέρνηση Καραμανλή ήταν η αποχώρηση του πρώην Υπουργού, βουλευτή Φθιώτιδος και Φωκίδος Λάμπρου Ευταξία. Ο Ευταξίας αποχώρησε από την ΕΡΕ στις 15 Νοεμβρίου 1956 κατηγορώντας την κυβέρνηση για λανθασμένο χειρισμό του Κυπριακού και για αδυναμία ελέγχου του κράτους. Στην επιστολή παραίτησης που δημοσιεύτηκε στον τύπο, ανέφερε για την κυβέρνηση τα εξής: «Συνεχείς αμφιταλαντεύσεις και παλινωδίαι, εφ' όλων των θεμάτων, εξωτερικών και εσωτερικών, εδημιούργησαν κατάστασιν πολιτικής ασαφείας και συγχύσεως την οποίαν ευχερώς εκμεταλλεύονται οι εχθροί της καθεστηκυίας τάξεως. Ούτω η κυβέρνησις εξασθένησε βαθμηδόν τόσον ώστε να παύση ουσιαστικώς να ελέγχει το Κράτος και την κατάστασιν»[286]. Σχετικά με το Κυπριακό, ο Ευταξίας έγραφε στην επιστολή παραίτησής του τα εξής: «Επιτακτικόν προβάλει το καθήκον της αποχωρήσεώς μου ίνα ακριβώς την υστάτην έστω ώραν, γίνη αντιληπτόν, ότι η ουσιαστική αντιμετώπισις του Κυπριακού, ως και η σωρεία των ελληνικών προβλημάτων κατά τας κρισίμους ταύτας ώρας, αξιούν κυβέρνησιν γνωρίζουσαν τί επιδιώκει δυναμένη να λάβη και να επιβάλη αποφάσεις»[287].

Η αποχώρηση από την ΕΡΕ του Λάμπρου Ευταξία προκάλεσε αίσθηση στους πολιτικούς κύκλους, αλλά και στην κοινή γνώμη, διότι ο βουλευτής Φθιώτιδος και Φωκίδος ήταν παλιός φίλος και στενός συνεργάτης του Πρωθυπουργού. Ο Ευταξίας συνδεόταν με στενή φιλία με τον Καραμανλή, από το 1935, όταν ο τελευταίος εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής. Στην κυβέρνηση Παπάγου, όπου ο Ευταξίας ήταν αρχικά

[285] Εφ. *Ελευθερία,* 4/10/1956.

[286] Εφ. *Ελευθερία,* 16/11/1956.

[287] Ό.π.

Υφυπουργός και στην συνέχεια Υπουργός Οικονομικών, οι δύο πολιτικοί άνδρες, είχαν στενή συνεργασία. Ο Καραμανλής στην πρώτη κυβέρνησή του ανέθεσε στον Ευταξία το Υπουργείο Δημοσίων Έργων και Συγκοινωνιών[288], εμφανίζοντάς τον ουσιαστικά ως διάδοχό του, δεδομένου ότι το Υπουργείο αυτό διηύθυνε ο Καραμανλής πριν γίνει Πρωθυπουργός. Η αποχώρηση του Ευταξία θεωρήθηκε, από μια μερίδα του τύπου, ότι θα είχε σημαντικό αντίκτυπο στη συνοχή της κυβέρνησης και θα ήταν δυνατό να οδηγήσει και σε άλλες αποχωρήσεις βουλευτών.[289] Είναι γεγονός ότι ο Ευταξίας ήταν ένα σημαντικό στέλεχος της ΕΡΕ και στενός συνεργάτης του Καραμανλή, αλλά βραχυπρόθεσμα τουλάχιστον, η αποχώρηση του δεν είχε σοβαρό αντίκτυπο σε βάρος της κυβέρνησης. Η υποβόσκουσα κρίση, όμως, στο εσωτερικό της Δεξιάς παράταξης συνέχιζε να τροφοδοτείται, υπονομεύοντας έτσι τη θέση της κυβέρνησης.

Μία ημέρα μετά την αποχώρηση του Λάμπρου Ευταξία από την ΕΡΕ, την κυβερνητική παράταξη εγκατέλειψε ένας ακόμα βουλευτής, ο τρίτος σε διάστημα δύο μηνών, ο Μιχάλης Καρούσος από την Αρκαδία, κατηγορώντας την κυβέρνηση για συμβιβαστική πολιτική στο Κυπριακό. Ο Καρούσος απέστειλε στις 16 Νοεμβρίου επιστολή στον πρόεδρο της Βουλής Κωνσταντίνο Ροδόπουλο, με την οποία του γνωστοποιούσε την αποχώρησή του από την ΕΡΕ και την ανεξαρτητοποίησή του. Στην επιστολή του ο Καρούσος κατηγορούσε την κυβέρνηση ότι «επί του Κυπριακού ηκολούθησε πολιτικήν πλήρους εγκαταλείψεως της εθνικής γραμμής, της εντός τακτής και ευλόγου προθεσμίας αυτοδιαθέσεως, φερομένη προς την οδόν του πάση θυσία συμβιβασμού»[290]. Στην συνέχεια της επιστολής του, ο Καρούσος, κατηγόρησε την κυβέρνηση για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε και τα εσωτερικά θέματα, αφήνοντας σαφείς αιχμές εναντίον του Πρωθυπουργού για αυταρχική πολιτική. Ολοκληρώνοντας την επιστολή του, ο βουλευτής Αρκαδίας τόνισε ότι «η περαιτέρω διαχείρισις των κοινών υπό της παρούσης

[288] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 1, σ. 267.

[289] Εφ. *Ελευθερία*, 16/11/1956.

[290] Εφ. *Ελευθερία*, 17/11/1956.

Κυβερνήσεως είναι Εθνικώς επιζήμιος» και για το λόγο αυτό διαχώρισε τη θέση του από την κυβέρνηση αποσύροντας την εμπιστοσύνη του προς αυτή.[291]

Οι αποχωρήσεις βουλευτών από την ΕΡΕ, τρείς συνολικά από τον Σεπτέμβριο έως τον Νοέμβριο του 1956, σε συνδυασμό με τις φήμες που κυκλοφορούσαν ότι επέκειντο να ακολουθήσουν και άλλες αποχωρήσεις από την κυβερνητική παράταξη[292], δημιούργησαν κλίμα έντονου προβληματισμού και αβεβαιότητας στην κυβέρνηση. Την ίδια περίοδο ο Καραμανλής βρισκόταν σε επίσκεψη στις ΗΠΑ και η κοινή γνώμη ανέμενε ότι η επιστροφή του στην Ελλάδα θα δρομολογούσε εξελίξεις στο πολιτικό σκηνικό. Κυβερνητικοί κύκλοι τόνιζαν ότι ο Καραμανλής, μόλις επέστρεφε από τις ΗΠΑ, θα επιζητούσε την εκκαθάριση της πολιτικής κατάστασης και σε περίπτωση που διαπίστωνε ότι η θέση της κυβέρνησής του υπονομευόταν εκ των έσω, θα εισηγείτο στον Βασιλιά τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέων εκλογών.[293] Τελικά, ο Καραμανλής κατάφερε, μετά την επιστροφή του από τις ΗΠΑ, να επιβληθεί επί της κοινοβουλευτικής του ομάδας, να περιορίσει τις «διαρροές» βουλευτών και να διατηρήσει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία της ΕΡΕ , χωρίς να δώσει ιδιαίτερη σημασία στις αποχωρήσεις των τριών βουλευτών, τις οποίες και δεν σχολίασε ούτε στον τύπο, αλλά ούτε και στις μεταγενέστερες σημειώσεις του.

Ενώ η κατάσταση στο κυβερνητικό στρατόπεδο φαινόταν να έχει εξομαλυνθεί μετά τις αποχωρήσεις των βουλευτών το φθινόπωρο του 1956, το καλοκαίρι του 1957 σημειώθηκε μια παραίτηση, η οποία προκάλεσε αναστάτωση και προβληματισμό στην κυβέρνηση. Αυτή τη φορά, δεν αφορούσε έναν απλό βουλευτή της ΕΡΕ, αλλά τον Αντιπρόεδρο της κυβέρνησης και στενό συνεργάτη του Πρωθυπουργού, τον Ανδρέα Αποστολίδη. Στις 17 Ιουλίου 1957, ανακοινώθηκε η παραίτηση του Αποστολίδη από τη θέση του Αντιπροέδρου της κυβέρνησης και η αποδοχή

[291] Ό.π.

[292] Ό.π.

[293] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 2, σ. 209.

της από τον Πρωθυπουργό. Ο Αποστολίδης αποχώρησε από την κυβέρνηση, αλλά παρέμεινε βουλευτής της ΕΡΕ.[294] Στην επιστολή παραίτησής του, ο Αποστολίδης επικαλέστηκε διαφωνίες με τους συναδέλφους και λόγους υγείας[295], αλλά οι πραγματικές αιτίες που τον οδήγησαν στην παραίτηση ήταν βαθύτερες. Στην πραγματικότητα, η παραίτηση του Αποστολίδη οφειλόταν στη διαφωνία του με τον τρόπο διακυβέρνησης του Καραμανλή. Η *Ελευθερία* απέδωσε την παραίτηση του Αποστολίδη στις διαφωνίες του με τον Καραμανλή και σε διαμάχες που είχαν ξεσπάσει ανάμεσα σε ομάδες βουλευτών της ΕΡΕ: «η παραίτησις του [Αποστολίδη] οφείλεται εις διαφωνίας του δια τον τρόπον διευθύνσεως της Κυβερνήσεως υπό του κ. Καραμανλή και κρίνεται ως εκδήλωσις της εσωτερικής εξαρθρώσεως και της υφιστάμενης διαμάχης μεταξύ των διαφόρων φατριών της κυβερνήσεως»[296].

Τα πραγματικά κίνητρα που οδήγησαν τον Αποστολίδη στην παραίτηση παραμένουν έως και σήμερα αδιευκρίνιστα. Οι σχέσεις του με τον Καραμανλή ήταν πολύ καλές, οι δυο τους ήταν στενοί συνεργάτες και φίλοι, ενώ δεν υπήρξε εκείνη την περίοδο κάποιο γεγονός που να δικαιολογεί την αμετάκλητη παραίτηση του Αντιπροέδρου. Για το ζήτημα αυτό έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, χωρίς όμως να έχει δοθεί επαρκώς τεκμηριωμένη απάντηση στο ερώτημα «γιατί ο Αποστολίδης παραιτήθηκε». Σύμφωνα με τον Κρις Γουντχάουζ ο Αποστολίδης παραιτήθηκε «φαινομενικά μεν λόγω διαφωνιών του με τους συναδέλφους του, πιθανότατα όμως με την ελπίδα ότι θα επέφερε έτσι πτώση της κυβερνήσεως»[297]. Ο βιογράφος του Καραμανλή, Μωρίς Ζενεβουά, υποστηρίζει ότι ο Αποστολίδης επεδίωκε την πολιτική εξόντωση του Καραμανλή και συνδέει την παραίτηση του Αντιπροέδρου της κυβέρνησης με την «συνωμοσία» του 1958, όταν και επήλθε τελικά η πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή. Σύμφωνα με τον Ζενεβουά, ο Αποστολίδης όταν παραιτήθηκε ήταν έτοιμος να διαδεχθεί στην

[294] Εφ. *Ελευθερία*, 18/7/1957.

[295] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 387.

[296] Εφ. *Ελευθερία*, 18/7/1957.

[297] Γουντχάουζ, ό.π., σ. 101.

πρωθυπουργία τον Καραμανλή αλλά «η σκηνοθεσία κάπου σκάλωσε»[298]. Τον Ιούλιο του 1957 είχαν προετοιμαστεί και άλλες παραιτήσεις, κυβερνητικών στελεχών και βουλευτών της ΕΡΕ, αλλά οι «συνωμότες ανέβαλαν το πλήγμα τους για μια πλέον κατάλληλη ευκαιρία, που θα προσπαθούσαν να προετοιμάσουν καλύτερα»[299]. Ο Ζενεβουά συγκαταλέγει ανάμεσα στους συνωμότες, πολιτικούς, επιχειρηματίες, αυλικούς αλλά και Αμερικανούς, «οι οποίοι είχαν συχνές συναντήσεις, και παρακλάδια τους προσέγγιζαν το μεγάλο κεφάλαιο και κάποια συγκροτήματα εφημερίδων, με σκοπό να ρίξουν από την εξουσία και να εκμηδενίσουν τον ενοχλητικό Καραμανλή»[300].

Ο ίδιος, ο Ανδρέας Αποστολίδης, σε μεταγενέστερη συνέντευξή του στο *Βήμα*, μετά την πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή τον Φεβρουάριο του 1958, εντόπισε την αιτία της παραιτήσεώς του σε σειρά διαφωνιών του με τον υπουργό Συντονισμού Δημήτριο Χέλμη. Σύμφωνα με τον Αποστολίδη, ο Χέλμης ακολουθούσε διαφορετική τακτική στις υποθέσεις που διαχειριζόταν, από αυτήν που πρόβαλλε ο Πρωθυπουργός, και έτεινε να εξυπηρετεί την οικονομική ολιγαρχία.[301] Ο Χέλμης στην απάντησή του αμφισβήτησε την ορθότητα των απόψεων του Αποστολίδη και επικαλέστηκε το γεγονός ότι ο πρώην Αντιπρόεδρος είχε μετάσχει στη λήψη των σχετικών αποφάσεων.[302] Στη συνέντευξή του ο Αποστολίδης ανέφερε επίσης, ότι την άνοιξη του 1956 είχε πείσει τον Καραμανλή να παραιτηθεί για να σχηματιστεί κυβέρνηση ευρείας συνεργασίας: «συνετάγησαν δε και τα διαγγέλματα του κ. Καραμανλή και της Α.Μ., οπότε την τελευταίαν στιγμήν, άλλοι παράγοντες έπεισαν τον τέως Πρωθυπουργόν ν' αλλάξει γνώμην»[303]. Η *Καθημερινή,* φιλοκυβερνητική εφημερίδα που στήριζε τον Καραμανλή, κατηγόρησε τον Αποστολίδη επειδή δημοσιοποίησε της κατηγορίες του εναντίον της κυβέρνησης λίγο πριν τις

[298] Μωρίς Ζενεβουά, *Η Ελλάς του Καραμανλή ή η δημοκρατία δυσχερής; ,* Σιδέρης, Αθήνα 1972, σ. 191.

[299] Ό.π.

[300] Ό.π., σσ. 191-192.

[301] Εφ. *Το Βήμα,* 23/3/1958.

[302] Εφ. *Το Βήμα,* 25/3/1958.

[303] Εφ. *Το Βήμα,* 23/3/1958.

εκλογές, δέκα μήνες μετά την παραίτησή του, και αμφισβήτησε την ορθότητα των ισχυρισμών του.[304]

Το καλοκαίρι του 1957, η αντιπολίτευση εκμεταλλεύτηκε την παραίτηση του Αποστολίδη, εξαπολύοντας επιθέσεις εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή, κατηγορώντας την για «φαυλοκρατία» και ως «όργανο της οικονομικής ολιγαρχίας»[305]. Την ίδια στιγμή, ο αρχηγός της Φιλελεύθερης Δημοκρατικής Ένωσης (ΦΔΕ) Σοφοκλής Βενιζέλος, βρισκόταν σε επαφή με τα Ανάκτορα, που ήθελαν να ασκήσουν πίεση στην κυβέρνηση για να προχωρήσει με γρηγορότερους ρυθμούς στην αποδοχή συμβιβαστικής λύσης στο Κυπριακό, αλλά και με τους Παναγιώτη Κανελλόπουλο και Ανδρέα Αποστολίδη για να δημιουργηθεί νέο κυβερνητικό σχήμα.[306] Ο Βενιζέλος, αμέσως μετά την παραίτηση Αποστολίδη από την θέση του Αντιπροέδρου της κυβέρνησης στα μέσα Ιουλίου, άρχισε να κινείται παρασκηνιακά με σκοπό την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή και τη δημιουργία νέας, στην οποία θα συμμετείχε και ο ίδιος. Στο πλαίσιο των παρασκηνιακών κινήσεών του ο Βενιζέλος έστειλε επιστολή στον Βασιλιά, σύμφωνα με την οποία δεχόταν να στηρίξει το κόμμα του την κυβέρνηση της ΕΡΕ, χωρίς τον Καραμανλή, εφόσον αυτή θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές με νέο εκλογικό σύστημα, διαφορετικό του «τριφασικού»[307]. Οι προτάσεις του Βενιζέλου έβρισκαν απήχηση και σε ορισμένα στελέχη της ΕΡΕ, ένα από τα οποία ήταν ο Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Ανδρέας Αποστολίδης[308], η παραίτηση του οποίου δεν ήταν άσχετη με τις ενέργειες του Βενιζέλου για την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή.

---

[304] Εφ. *Καθημερινή,* 25/3/1958.

[305] Εφ. *Ελευθερία,* 20/8/1957.

[306] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 248.

[307] Δαφνής, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος,* ό.π., σ. 543.

[308] Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η πολιτική πορεία του Σοφοκλή Βενιζέλου, 1952-1961. Το κύκνειο άσμα του Κ.Φ. στο συλλογικό *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος. Η πολιτική διαδρομή. Το πρόσωπο. Η εποχή,* Μουσείο Μπενάκη και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 2009, σ. 129.

Οι ελιγμοί και η παρασκηνιακή δραστηριότητα του Βενιζέλου δεν έφεραν αποτέλεσα θετικό για τον ίδιο και για το σχέδιό του για δημιουργία νέας κυβέρνησης. Η κυβέρνηση Καραμανλή άντεξε τόσο στις πιέσεις που δεχόταν από την αντιπολίτευση και την κοινή γνώμη, όσο και στις πιέσεις που δημιουργούσαν οι αποχωρήσεις στελεχών από την κυβέρνηση και την κοινοβουλευτική ομάδα της ΕΡΕ. Ο Καραμανλής κατάφερε, έστω και πρόσκαιρα, να ελέγξει την κατάσταση στο εσωτερικό του κόμματός του, να ανακόψει το κύμα φυγής βουλευτών και στελεχών της κυβέρνησης, που είχε ξεσπάσει το φθινόπωρο του 1956, και να διατηρήσει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Η υποβόσκουσα κρίση, όμως, στο εσωτερικό της Δεξιάς παράταξης ενισχυόταν διαρκώς. Η πρώτη ευκαιρία, το θέρος του 1957, είχε χαθεί για όσους ήθελαν να ανατρέψουν τον Καραμανλή. Η κορύφωση της κρίσης θα επερχόταν ενάμιση χρόνο αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1958, οπότε και η μαζική αποχώρηση 15 βουλευτών της ΕΡΕ θα οδηγούσε στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Η ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή

1. Προστριβές Καραμανλή-Ανακτόρων

Οι σχέσεις του Καραμανλή με τα Ανάκτορα διαταράχθηκαν βαθμιαία από το 1955 μέχρι το 1963, οπότε και οδηγήθηκαν σε οριστική ρήξη με τη διαφωνία του Πρωθυπουργού σχετικά με τη σκοπιμότητα της επίσκεψης των Βασιλέων στη Βρετανία, που είχε ως αποτέλεσμα την παραίτησή του Καραμανλή από την πρωθυπουργία. Η σύγκρουση του Καραμανλή με το Βασιλιά το 1963 αποτέλεσε την τελευταία πράξη σε μια αλληλουχία γεγονότων που υπογράμμιζαν τη βαθμιαία επιδείνωση των σχέσεων του Πρωθυπουργού με τα Ανάκτορα, η χρονική αφετηρία των οποίων τοποθετείται στα τέλη του 1956.

Η στάση των Ανακτόρων έναντι του Καραμανλή, από ευνοϊκή που ήταν το 1955, όταν και επελέγη για να διαδεχθεί στην πρωθυπουργία τον Παπάγο, κατέληξε επτά χρόνια αργότερα να καταστεί αρνητική, σε σημείο τέτοιο που η οριστική ρήξη ήταν αναπόφευκτη. Ο Βασιλιάς Παύλος είχε υιοθετήσει στάση συμβατή με την άνοδο και, στη συνέχεια, την ηγετική καθιέρωση του Καραμανλή. Έκτοτε, εντούτοις, οι σχέσεις των δύο κορυφαίων παραγόντων της πολιτείας είχαν βαθμιαία διαταραχτεί. Ο Καραμανλής, αν και δεν υπήρξε σε καμία στιγμή της πολιτικής του σταδιοδρομίας εχθρός του Στέμματος, ουδέποτε είχε προτάξει την επιλογή του βασιλικού θεσμού από την πίστη στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα.[309] Οι συχνές υποδείξεις, όμως, του Καραμανλή να μην δίνουν τα μέλη της βασιλικής οικογένειας τροφή σε αντιπολιτευτικές

[309] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Καραμανλής 1907-1998…,* ό.π., σ. 118.

μομφές είχε βαθμιαία συντελέσει στη σταδιακή ψύχρανση των σχέσεών του με το Παλάτι.[310]

Το Παλάτι, από τη μεριά του, διατύπωνε όλο και συχνότερα παράπονα στον Καραμανλή ότι δεν το προστατεύει όσο έπρεπε από τις επιθέσεις της αντιπολίτευσης. Έτσι, το κακό κλίμα που κατόρθωνε να δημιουργήσει η αντιπολίτευση και η καταπόνηση του Στέμματος από τις επιθέσεις της, αύξησε τη νευρικότητα της βασιλικής οικογένειας με συνέπεια τις συχνές προστριβές της με τον Καραμανλή.[311]

Σε μεταγενέστερη συνέντευξή του ο Καραμανλής αναφερόμενος στις σχέσεις του με τα Ανάκτορα, παρατήρησε ότι «η πρώτη αναταραχή, παροδική όμως, παρατηρήθηκε στις σχέσεις μας το 1956, όταν έφερα στη Βουλή το θέμα της αυξήσεως της βασιλικής χορηγίας»[312]. Το νομοσχέδιο για την αύξηση της βασιλικής χορηγίας τέθηκε προς συζήτηση στην Επιτροπή Εξουσιοδοτήσεως της Βουλής στις 9 Οκτωβρίου 1956. Με το ίδιο νομοσχέδιο καθιερώνονταν ως ασυμβίβαστα προς το λειτούργημα του αυλικού και ανακτορικού υπαλλήλου τα έργα «διοικητού, διαχειριστού, εκπροσώπου, προέδρου και μέλους παρ' οιουδήποτε εν τη ημεδαπή ή τη αλλοδαπή νομικού προσώπου»[313]. Χάρη στην κυβερνητική πλειοψηφία, το νομοσχέδιο για αύξηση της βασιλικής χορηγίας και καθιέρωση του ασυμβίβαστου για τους αυλικούς ψηφίστηκε, με τα κόμματα της αντιπολίτευσης, όμως, να αντιδρούν έντονα και να το καταψηφίζουν στο σύνολό τους.[314] Η κυβέρνηση Καραμανλή βρέθηκε σε ιδιαιτέρως δύσκολη θέση, καθώς δεχόταν τις κατηγορίες της αντιπολίτευσης για την αύξηση των εξόδων της βασιλικής οικογένειας, τα οποία ήταν γεγονός ότι αυξάνονταν με γεωμετρική πρόοδο, και ταυτόχρονα γινόταν παραλήπτρια της δυσαρέσκειας του Παύλου και της Φρειδερίκης, που ζητούσαν από τον Καραμανλή να τους παρέχει πολιτική κάλυψη ακόμα και για όσα έκαναν αντίθετα με τις κυβερνητικές συστάσεις.

---

[310] Ό.π.

[311] Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ο άγνωστος Καραμανλής,* Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1989, σσ. 125-126.

[312] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 2, σ. 177.

[313] Σπύρος Λιναρδάτος, ό.π., σ. 164.

[314] Ό.π., σ. 165.

Στις 11 Οκτωβρίου ο Παύλος έστειλε επιστολή στον Καραμανλή, στην οποία δήλωνε ότι δεν δεχόταν την αύξηση της βασιλικής χορηγίας και παράλληλα εξέφραζε τη δυσαρέσκεια του και τη διαφωνία του για την καθιέρωση του ασυμβίβαστου των αυλικών. Με την επιστολή του αυτή ο Παύλος εξέφραζε, έμμεσα, αλλά καθαρά, παράπονα κατά της κυβέρνησης Καραμανλή.[315] Αυτήν ακριβώς την περίοδο σημειώνονται οι πρώτες προστριβές ανάμεσα στον Καραμανλή και στα Ανάκτορα.

Στις 16 Οκτωβρίου παραιτήθηκαν τέσσερεις αυλικοί, ανάμεσά τους ο επίτιμος υπασπιστής και ιδιαίτερος γραμματέας του Παύλου, υποπτέραρχος ε.α., Χαράλαμπος Ποταμιάνος, ο οποίος ήταν ταυτόχρονα σύμβουλος στην Εταιρία Πυριτιδοποιείου του Μποδοσάκη και στην Ασφαλιστική Αστήρ.[316] Ο Χαράλαμπος Ποταμιάνος είχε κατηγορηθεί πολλές φορές για παρεμβάσεις στην πολιτική ζωή της χώρας.[317] Οι σχέσεις του με τον Καραμανλή, τον οποίο δεν συμπαθούσε, ήταν άσχημες και όπως θα δούμε παρακάτω, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις παρασκηνιακές ενέργειες για την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958. Ο ίδιος ο Καραμανλής αναφέρει σχετικά με τον Ποταμιάνο και τα γεγονότα της παραίτησής του από το αξίωμα του αυλικού ότι «το μέτρο αυτό [για το ασυμβίβαστο των αυλικών] προκάλεσε τα παράπονα όλων σχεδόν των αυλικών και ιδιαίτερα του Ποταμιάνου, ο οποίος μου μετέφερε την επιθυμία του ευρισκόμενου στην Αυστρία βασιλέως, να τον εξαιρέσω από το μέτρο αυτό. Αρνήθηκα να το πράξω»[318]. Ο Ποταμιάνος, περιώνυμος για τις σχέσεις του με την οικονομική ολιγαρχία, τον ξένο παράγοντα και τις μυστικές υπηρεσίες, ακόμα και μετά την παραίτησή του, εξακολουθούσε να είναι στενός φίλος και πειθήνιο όργανο του Παύλου, δρώντας πολλές φορές παρασκηνιακά στις πολιτικές εξελίξεις για λογαριασμό του Βασιλιά.[319] Ακόμη όμως και όταν δεν δρούσε για λογαριασμό του Βασιλιά,

[315] Ό.π., σ. 166.

[316] Εφ. *Ελευθερία,* 16/10/1956.

[317] Ό.π.

[318] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 2, σ. 177.

[319] Σακκάς, ό.π., σ. 126.

είναι βέβαιο πως τον κρατούσε ενήμερο για όλες τις παρασκηνιακές του κινήσεις.

Τα Ανάκτορα στην Ελλάδα είχαν την τάση να αναμειγνύονται στις πολιτικές εξελίξεις, παρότι το ελληνικό Σύνταγμα του 1952 απαγόρευε ρητά στον Βασιλιά να ασκεί προσωπική πολιτική στις κρατικές υποθέσεις. Κατά την περίοδο που ερευνάται, το Στέμμα δεν τήρησε την συνταγματική αυτή αρχή. Στην πράξη οι επεμβάσεις του μονάρχη αποτέλεσαν μια καθιερωμένη πρακτική.[320] Ο Γεώργιος Ράλλης αναφερόμενος στο ρόλο της βασιλικής αυλής στην Ελλάδα, διατύπωσε μια ελαφρώς διαφορετική άποψη, υποστηρίζοντας για τον Βασιλιά Παύλο ότι «είχε τη νοοτροπία της βρετανικής Αυλής, σύμφωνα με την οποία ο ανώτατος άρχοντας δεν κυβερνά αλλά, όταν οι περιστάσεις επιβάλλουν, κάνει πολύ προσεκτικές παρεμβάσεις, εγγυώμενος τη συνταγματική τάξη και εξασφαλίζοντας την ισορροπία και την ομαλότητα της πολιτικής ζωής της χώρας. Η εφαρμογή, όμως, αυτών των ορθών αντιλήψεων δεν ήταν πάντοτε εύκολη στην Ελλάδα και ο βασικός λόγος της δυσκολίας είναι η ριζικά διαφορετική νοοτροπία των δύο λαών, του αγγλικού και του ελληνικού […] Πέρα απ' αυτόν τον λόγο, όμως, τα πράγματα περιπλέκονταν και με τις παρεμβάσεις των αυλικών. Και φυσικά δεν είναι δυνατόν να μην αναφερθεί η αρνητική ανάμιξη της τότε Βασίλισσας Φρειδερίκης»[321]. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Ράλλη, λοιπόν, για τις παρεκβάσεις των Ανακτόρων υπεύθυνοι ήταν κάποιοι αυλικοί και κυρίως η Φρειδερίκη, οι συμβουλές των οποίων και η επιρροή που ασκούσαν στον Βασιλιά Παύλο τον οδηγούσαν να παρεκκλίνει των ορθών αντιλήψεών του.

Την ίδια άποψη, σχετικά με τις τάσεις παρεμβάσεων που είχαν τα Ανάκτορα στην πολιτική ζωή της Ελλάδας, συμμερίζονταν και οι Αμερικανοί. Αναφορικά με τη ρήξη στις σχέσεις Καραμανλή-Ανακτόρων, ο Αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα Τζωρτζ Άλλεν, ήδη από τα τέλη του 1956, είχε διαπιστώσει ότι η στάση του Παύλου έναντι του Πρωθυπουργού είχε αρχίσει να διαφοροποιείται. Σε τηλεγράφημά του προς το State Department το

[320] Μεϋνώ, ό.π., σ. 384.

[321] Ράλλης, ό.π., σ. 44.

Δεκέμβριο του 1956, ο Άλλεν υποστήριζε τα εξής: «Ενώ δεν έχω λόγο να πιστεύω ότι η υποστήριξη του Βασιλιά προς τον Καραμανλή έχει εξασθενήσει, εντούτοις είναι γεγονός ότι ο Βασιλιάς προσπαθεί να βελτιώσει τις σχέσεις του με την αντιπολίτευση, με σκοπό να αποφύγει το στίγμα ότι είναι Βασιλιάς μόνο μιας μερίδας των Ελλήνων»[322]. Μερικά χρόνια αργότερα, ο Αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα Έλις Μπριγκς (1959-1962) διαπίστωνε ότι το χάσμα ανάμεσα στον Καραμανλή και το βασιλικό ζεύγος ήταν πολύ μεγάλο, ακόμα και τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του Καραμανλή. Χαρακτηριστικό για την ψυχρότητα των σχέσεων ανάμεσα στον Καραμανλή και το βασιλικό ζεύγος ήταν, σύμφωνα με τον Μπριγκς, ότι χρειάστηκε να περάσουν τέσσερα χρόνια από την ημέρα που ο Καραμανλής έγινε Πρωθυπουργός, για να προσκληθεί σε επίσημο δείπνο στα Ανάκτορα, με αφορμή την επίσημη επίσκεψη του Προέδρου των ΗΠΑ Ντουάιτ Αιζενχάουερ το 1959.[323]

Η Φρειδερίκη, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, από το 1953 είχε συνδεθεί ιδιαίτερα με τους Αμερικανούς και θεωρούσε αναγκαίο, όπως και οι Αμερικανοί, ότι ο αντικομμουνιστικός αγώνας στην Ελλάδα έπρεπε να ενταθεί και να κλείσει γρήγορα το Κυπριακό. Την ίδια άποψη συμμεριζόταν και ο Παύλος. Χαρακτηριστικό αυτής της στάσης των Ανακτόρων ήταν το πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του Παύλου για το 1957. Σχεδόν ολόκληρο το διάγγελμα ήταν αφιερωμένο στα γεγονότα της Ουγγαρίας, στην οποία εκείνη την περίοδο είχαν εισβάλει οι Σοβιετικοί για να καταστείλουν την αντικαθεστωτική εξέγερση που είχε ξεσπάσει τον Οκτώβριο του 1956, περιορίζοντας την αναφορά του στο Κυπριακό ζήτημα σε μία μόλις φράση: «Ας ευχηθώμεν και ας εργασθώμεν, ίνα η ηνωμένη φωνή της Ελλάδος και της Ουγγαρίας φέρη την ελευθερίαν και εις τους αδελφούς μας Κυπρίους»[324]. Αντίθετα, το πρωτοχρονιάτικο μήνυμα του Πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή ήταν ολόκληρο αφιερωμένο στο Κυπριακό. Τέτοιου

[322] FRUS, 1955-1957, vol. XXIV, *Telegram From the Embassy in Greece to the Department of State,* 13/12/1956, p. 580.

[323] Secret, Athens to State, 13/11/1961, όπως δημοσιεύεται στο Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της ελληνικής Δημοκρατίας…,* ό.π., σσ. 75-76.

[324] Εφ. *Ελευθερία,* 3/1/1957.

είδους διαφοροποίηση ανάμεσα στα πρωτοχρονιάτικα μηνύματα του Πρωθυπουργού και του Βασιλιά δεν ήταν συνηθισμένη, καθώς σύμφωνα με το Σύνταγμα και το βασιλικό διάγγελμα συντασσόταν με ευθύνη της κυβέρνησης.[325]

Αυτή η διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο μηνύματα θα μπορούσε να αποδοθεί στην απόλυτη προτεραιότητα που έδιναν τα Ανάκτορα στην ενδυνάμωση του αντικομμουνιστικού αγώνα, αλλά και στην εναρμόνισή τους με την Αγγλοαμερικανική πολιτική, προτεραιότητα της οποίας ήταν το γρήγορο κλείσιμο του Κυπριακού. Γι' αυτό και ο Παύλος στο διάγγελμά του επιχείρησε να υποβαθμίσει το Κυπριακό, αφιερώνοντας το μεγαλύτερο μέρος του διαγγέλματός του στο ζήτημα της Ουγγαρίας. Την ίδια περίοδο και ο Καραμανλής επεδίωκε συμβιβασμό με την Αγγλία για το Κυπριακό[326], αλλά υπολόγιζε και τις πιέσεις της κοινής γνώμης και της αντιπολίτευσης στην Ελλάδα, που του απέδιδε κατηγορίες για εθνική μειοδοσία στο Κυπριακό. Σε περίπτωση που και το μήνυμα του Πρωθυπουργού υποβάθμιζε τη σημασία του εθνικού ζητήματος θα πυροδοτούνταν ακόμα μεγαλύτερες αντιδράσεις στην Ελλάδα και για το λόγο αυτό το μήνυμα του Καραμανλή ήταν εξ' ολοκλήρου αφιερωμένο στο Κυπριακό, ερχόμενο σε πλήρη διαφοροποίηση με το αντίστοιχο μήνυμα του Βασιλιά. Σχετικά με το Κυπριακό, ο Καραμανλής, τη συγκεκριμένη περίοδο, δεν επεδίωκε την άμεση ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, αλλά επιθυμούσε την παραχώρηση ενός φιλελεύθερου Συντάγματος από τους Βρετανούς στην Κύπρο, το οποίο θα δημιουργούσε μια ουσιωδώς ελληνική διοίκηση, έτοιμη να αναλάβει την εξουσία όταν οι Βρετανοί θα εγκατέλειπαν τη νήσο.[327] Την ίδια ώρα, οι Βρετανοί επιθυμούσαν να κερδίσουν χρόνο στην Κύπρο, καθώς εκείνη την περίοδο είχαν και άλλα ανοικτά μέτωπα στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής, με βασικό εκείνο του Σουέζ.[328] Για το λόγο αυτό, επιχείρησαν να πιέσουν την ελληνική

[325] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 197.

[326] Λιναρδάτος, ό.π.

[327] Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού…,* ό.π., σ. 306.

[328] Σχετικά με την κρίση του Σουέζ βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου,* Πατάκης, Αθήνα 2001, σσ. 154-158· βλ. επίσης John W. Young, *Η Ευρώπη*

πλευρά ώστε να περιορίσει τις διεκδικήσεις της στην Κύπρο προβάλοντας για πρώτη φορά την ιδέα της διχοτόμησης της νήσου. Ο Υπουργός Αποικιών της Βρετανίας Λένοξ Μπόυντ, σε επίσκεψή του στην Αθήνα το Δεκέμβριο του 1956 δήλωσε ότι «η κυβέρνησις της Α.Μ. αναγνωρίζει ότι η άσκησις της αυτοδιαθέσεως, προκειμένου περί πληθυσμού τόσον αναμείκτου, πρέπει να περιλαμβάνη και την διχοτόμησιν μεταξύ των ενδεχομένων λύσεων»[329].

Με πρωτοσέλιδο άρθρο της η *Ελευθερία* εναντιώθηκε πλήρως στο περιεχόμενο του βασιλικού διαγγέλματος και κατηγόρησε την κυβέρνηση Καραμανλή, καθώς αυτή είχε την πολιτική ευθύνη για το περιεχόμενό του, υποστηρίζοντας ότι δεν ικανοποιούσε τον ελληνικό λαό διότι «δι' αυτόν, το κεντρικό πρόβλημα είναι το Κυπριακόν». Στη συνέχεια του άρθρου κατηγορείται η κυβέρνηση ότι προσπαθεί να κάνει τον ελληνικό λαό να αντιμετωπίσει με «διαλλακτικότητα» το Κυπριακό: «η ουγγρική τραγωδία ουδεμίαν είχεν οργανικήν θέσιν εις το διάγγελμα […] όμως η επίμονος μνεία της εξένισε τον ελληνικόν λαόν. Και ευλόγως. Διότι μεταξύ των γραμμών του διαφαίνεται η προσπάθεια της κυβερνήσεως, όπως δια της παραλλήλου προβολής της ουγγρικής τραγωδίας με την κυπριακήν υπόθεσιν, δημιουργήση ατμόσφαιραν συγκρίσεως και καλλιεργήση ψυχολογίαν διαλλακτικότητος παρά τω ελληνικώ λαώ»[330].

Οι προστριβές και οι αντιθέσεις ανάμεσα στα Ανάκτορα και τον Καραμανλή συνεχίστηκαν τον Οκτώβριο του 1957. Σε λόγο του στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης για την επέτειο της 28ης Οκτωβρίου, ο Παύλος εξαπέλυσε για ακόμα μια φορά επίθεση εναντίον του κομμουνισμού, ο οποίος σύμφωνα με τα λεγόμενά του απειλούσε τον ελληνικό λαό και την ανεξαρτησία της πατρίδας, υποβάθμισε και πάλι τη σημασία του Κυπριακού, περιορίζοντας την αναφορά του στο εθνικό ζήτημα σε μία μόλις φράση, και προχώρησε στη διαπίστωση ότι ο ελληνικός λαός «στερείται πολιτικής αγωγής»[331]. Ο

του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991, Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 230-232· βλ. επίσης, Keith Kyle, *Suez,* Weidenfeld & Nicolson, London 1991.

[329] Αβέρωφ-Τοσίτσας, ό.π., σσ. 156-157.

[330] Εφ. *Ελευθερία,* 3/1/1957.

[331] Εφ. *Ελευθερία,* 29/10/1957.

βασιλικός λόγος της Θεσσαλονίκης προκάλεσε της έντονες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης και του τύπου, που εξαπέλυσαν τα πυρά τους εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή, η οποία σύμφωνα με το Σύνταγμα ήταν υπεύθυνη για το περιεχόμενο των βασιλικών λόγων. Η κυβέρνηση ανέλαβε την ευθύνη για τον λόγο του Βασιλιά, αν και πιθανότατα δεν είχε γνώση του περιεχομένου του. Πάντως για πρώτη φορά η κυβέρνηση απέφυγε να προβεί σε οποιαδήποτε απάντηση σχετικά με τις κατηγορίες που της αποδίδονταν για τον βασιλικό λόγο, γεγονός που καταδεικνύει ότι δεν ήταν σύμφωνη με το περιεχόμενό του.

Η *Ελευθερία* σε πρωτοσέλιδο άρθρο της σχολίασε με πολύ αρνητικό τρόπο τον βασιλικό λόγο, επιρρίπτοντας την ευθύνη για το «απαράδεκτο» περιεχόμενό του στην κυβέρνηση Καραμανλή «η οποίαν έθεσεν εις το στόμα του Άνακτος λόγους, που προκαλούν όχι αδικαιολόγητον σάλον». Στη συνέχεια του άρθρου η *Ελευθερία* υποστήριξε ότι «έργον του Βασιλέως είναι ν' ανάσση και όχι να οργανώνη εξορμήσεις δια διαλέξεων ή ν' αναλαμβάνη την διαπαιδαγώγησιν ολοκλήρου του λαού ή τμημάτων του προς οιανδήποτε κατεύθυνσιν. Αυτά είναι καθήκοντα της πολιτείας εκπροσωπουμένης υπό της υπευθύνου κυβερνήσεως». Τέλος, η *Ελευθερία,* αφού κατηγόρησε την κυβέρνηση για το περιεχόμενο του βασιλικού λόγου, τόνισε ότι «οι λόγοι του ανωτάτου άρχοντος δεν πρέπει να προκαλούν με το περιεχόμενό των αντιγνωμίας ή αμφισβητήσεις» και υποστήριξε ότι για να είναι αγαπητός ο Βασιλιάς από τον λαό «πρέπει να μένη μακράν από τον στίβον της καθημερινής πεζότητος»[332].

Οι προστριβές και οι διαμάχες του Καραμανλή με τα Ανάκτορα την περίοδο 1956-1957, είχαν ως επίκεντρο τους βασιλικούς λόγους, για το περιεχόμενο των οποίων, σύμφωνα με το Σύνταγμα, υπεύθυνη ήταν η κυβέρνηση. Ο Παύλος, σε αρκετές περιπτώσεις, εκφωνούσε τους λόγους αυτούς χωρίς να έχει ενημερώσει και να έχει λάβει την έγκριση της κυβέρνησης για το περιεχόμενό τους. Ο Καραμανλής σε επιστολή που απηύθυνε στον Παύλο μερικά χρόνια αργότερα, στις 3 Οκτωβρίου του 1962,

[332] Ό.π.

κατηγόρησε γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο τον Βασιλιά και του ζήτησε να είναι προσεκτικός στον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζεται τους λόγους του: «Τα κείμενα των βασιλικών λόγων δεν είναι ακίνδυνον να γίνωνται εν αγνοία της Κυβερνήσεως. Γνωρίζω και σέβομαι την επιθυμίαν Σας να έχουν τα κείμενα την σφραγίδα της προσωπικότητός Σας. Αυτό όμως δύναται να γίνεται εν συνδυασμώ με την υπεύθυνον τοποθέτησιν του πολιτικού περιεχομένου των λόγων Σας»[333]. Τα όσα γράφει ο Καραμανλής στον Παύλο επιβεβαιώνουν ότι ο Βασιλιάς σε πολλούς από τους λόγους διαμόρφωνε το περιεχόμενό τους κατά βούληση, χωρίς προηγουμένως να συνεννοείται και να λαμβάνει την έγκριση της κυβέρνησης, όπως όριζε το Σύνταγμα. Το γεγονός αυτό προκαλούσε τη δυσαρέσκεια του Καραμανλή, ο οποίος όμως, ως πιστός οπαδός του βασιλικού θεσμού, δεν ήθελε να εκθέσει ή να φέρει σε δύσκολη θέση τον Βασιλιά, με αποτέλεσμα να αναγκάζεται να τον καλύπτει πολιτικά. Τα Ανάκτορα είχαν την αίσθηση ότι ο Καραμανλής τους ήταν υπόχρεος, διότι τον είχαν επιλέξει ως διάδοχο του Παπάγου, και για τον λόγο αυτό δεν θα τολμούσε να συγκρουστεί μαζί τους. Παρά ταύτα, οι σχέσεις ανάμεσα στον Καραμανλή και στα Ανάκτορα έβαιναν επιδεινούμενες, οι προστριβές μεταξύ τους ήταν συχνότερες με το πέρασμα του χρόνου και η στιγμή της οριστικής ρήξης δεν θα αργούσε να έρθει.

[333] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 5, σ. 470.

2. Οι παρασκηνιακές ενέργειες για την ανατροπή του Καραμανλή

Οι πρώτες προσπάθειες ανατροπής της κυβέρνησης Καραμανλή ξεκίνησαν τον Μάιο του 1956 με εμπνευστή και κύριο εκφραστή τους τον Σοφοκλή Βενιζέλο. Ο Βενιζέλος ήθελε να διαδεχθεί τον Καραμανλή στην πρωθυπουργία και σε περίπτωση που δεν τα κατάφερνε, παρουσιαζόταν διατεθειμένος να στηρίξει στη Βουλή ακόμα και μια κυβέρνηση της ΕΡΕ, με την προϋπόθεση να μην είναι Πρωθυπουργός ο Καραμανλής.[334] Ο Βενιζέλος απέβλεπε στην υπονόμευση της ενότητας της ΕΡΕ, έχοντας ως απώτερο στόχο την μετάβαση σε ένα πολυκομματικό σύστημα εξουσίας, το οποίο θα κάλυπτε τον ευρύτερο χώρο των «εθνικοφρόνων», χωρίς η δεξιά να έχει σε αυτόν τον ηγεμονικό ρόλο.[335] Ο Μωρίς Ζενεβουά είχε υποστηρίξει την άποψη ότι πίσω από την προσπάθεια ανατροπής του Καραμανλή δεν βρίσκονταν μόνο πολιτικά πρόσωπα, όπως ο Σοφοκλής Βενιζέλος, αλλά και επιχειρηματίες, αυλικοί καθώς επίσης και οι Αμερικανοί.[336] Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η άποψη του Ζενεβουά έχει ιστορική βάση. Επίσης, ο Ζενεβουά συνδέει την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή τον Μάρτιο του 1958 με τις παρασκηνιακές κινήσεις του Βενιζέλου, οι οποίες είχαν ξεκινήσει την άνοιξη του 1956 για να ενταθούν το καλοκαίρι του 1957, υποστηρίζοντας ότι επρόκειτο για την ίδια προσπάθεια, των ιδίων ανθρώπων, η οποία απλά αναβλήθηκε το καλοκαίρι του 1957 προς αναζήτηση «μιας καλύτερης ευκαιρίας»[337]. Η ευκαιρία αυτή θα τους δινόταν λίγους μήνες αργότερα.

Ο Σοφοκλής Βενιζέλος τον Μάιο του 1956, εκμεταλλευόμενος τη δεινή θέση στην οποία είχε περιέλθει η κυβέρνηση Καραμανλή εξαιτίας των

[334] Δαφνής, ό.π., σ. 543.

[335] Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η πολιτική πορεία του Σοφοκλή Βενιζέλου, 1952-1961. Το κύκνειο άσμα του Κ.Φ.», ό.π., σ. 128.

[336] Ζενεβουά, ό.π., σ. 191.

[337] Ό.π., σσ. 191-192.

εξελίξεων στο Κυπριακό, με την Κυπριακή Εθναρχία και την αντιπολίτευση στην Ελλάδα να ζητούν την απομάκρυνση του Υπουργού Εξωτερικών Σπύρου Θεοτόκη από την Κυβέρνηση, αλλά και του αιματηρού συλλαλητηρίου της 9ης Μαΐου[338], κινήθηκε παρασκηνιακά για να αντικατασταθεί η κυβέρνηση. Σε υπόμνημά του προς τον Βασιλιά Παύλο κατηγόρησε την κυβέρνηση Καραμανλή ότι «στερείται οιασδήποτε πολιτικής έναντι του Κυπριακού» και συνέχισε υποστηρίζοντας ότι «η εξορία του Εθνάρχου της Κύπρου, ο απαγχονισμός των δύο ηρωικών αγωνιστών και η εκτράχυνσις της τρομοκρατίας του δυνάστου δεν είναι δυνατόν να καταταγούν έξω του κύκλου των πολιτικών ευθυνών της ελληνικής κυβερνήσεως, αι οποίαι κατέστησαν έτι βαρύτεραι μετά τας αιματοχυσίας της 9ης Μαΐου»[339]. Στη συνέχεια του υπομνήματός του ο Βενιζέλος σημείωσε ότι η κυβέρνηση είχε απολέσει το λαϊκό της έρεισμα, όπως και το κύρος της, και ζήτησε, εμμέσως πλην σαφώς, από τον Βασιλιά να επέμβει και να την απομακρύνει για το καλό του Έθνους: «Η κυβέρνησις με την σωρείαν των αστοχιών της περιήλθεν εις γοεράν αντίθεσιν προς το λαϊκόν φρόνημα […] δεν διαθέτει εφεξής το απαιτούμενον κύρος ούτε διά να αντιμετωπίση τα εσωτερικά προβλήματα, ούτε διά να προασπίση την κυπριακήν υπόθεσιν. Η παρουσία της αποτελεί πλέον απώλειαν χρόνου δια το Έθνος και πλεονέκτημα δια τους αντιδίκους του»[340]. Πρόθεση του Βενιζέλου σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1956-1958 ήταν να δημιουργηθεί μια μεταβατική κυβέρνηση, από την υπάρχουσα Βουλή, στην οποία θα συμμετείχε και ο ίδιος και θα είχε ως Πρωθυπουργό κάποιον άλλο πολιτικό[341], εκτός του Καραμανλή. Ο Βενιζέλος δεν είχε καλές σχέσεις με τον Καραμανλή και θεωρούσε ότι ο Μακεδόνας πολιτικός είχε αναλάβει δεσμεύσεις έναντι των Αμερικανών για το Κυπριακό που δεν του επέτρεπαν να χειριστεί με τον δέοντα τρόπο το εθνικό ζήτημα.

[338] Βλ. εδώ, σσ. 94-97.

[339] Δαφνής, ό.π., σ. 537.

[340] Ό.π.

[341] Ο Βενιζέλος θεωρούσε κατάλληλους για την θέση του Πρωθυπουργού σε μια μεταβατική κυβέρνηση συνεργασίας τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο ή τον Ανδρέα Αποστολίδη. Βλ. Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 129.

Ο Βενιζέλος επιτέθηκε ανοιχτά στην κυβέρνηση Καραμανλή με ομιλία του στη Βουλή στις 23 Μαΐου 1956, στο πλαίσιο συζήτησης προτάσεως δυσπιστίας που είχε καταθέσει η αντιπολίτευση για κακό χειρισμό του Κυπριακού από την κυβέρνηση. Ο Βενιζέλος κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι ακολούθησε αντιφατική πολιτική στο Κυπριακό, η οποία «είχεν ως αποτέλεσμα την βάναυσον εκτόπισιν του Εθνάρχου Μακαρίου», εμφανιζόμενη ανένδοτη στο εσωτερικό και «αδρανούσα εις το εξωτερικόν ή λαμβάνουσα πρωτοβουλίας αντιθέτους προς την εσωτερικήν της τοποθέτησιν, πρωτοβουλίας αίτινες υπήρξαν οδυνηραί δια την υπόθεσιν της Κύπρου»[342]. Αναφερόμενος στο αιματηρό συλλαλητήριο της 9ης Μαΐου, ο Βενιζέλος κατηγόρησε την κυβέρνηση ως υπεύθυνη για την αιματοχυσία, υποστηρίζοντας ότι σε οποιαδήποτε δημοκρατική χώρα θα είχαν παραιτηθεί οι υπεύθυνοι για την αιματοχυσία υπουργοί, αλλά, όπως υπογράμμισε ο Βενιζέλος, «εις την πρωτότυπον Δημοκρατίαν την οποίαν υφιστάμεθα από τριετίας φαίνεται ότι δεν υπάρχουν ευθύναι»[343].

Ο Βενιζέλος σε όλη τη διάρκεια των προσπαθειών του να ανατρέψει την κυβέρνηση Καραμανλή βρισκόταν σε στενή επαφή με τα Ανάκτορα. Από τα διαθέσιμα στοιχεία δεν προκύπτει ότι εκείνη την εποχή, άνοιξη του 1956 με θέρος του 1957, πρόθεση των Ανακτόρων ήταν να ανατρέψουν την Κυβέρνηση Καραμανλή. Ταυτόχρονα όμως δεν εμπόδιζαν και τον Βενιζέλο να κινείται παρασκηνιακά υπονομεύοντας την Κυβέρνηση Καραμανλή. Αντιθέτως, στις παρασκηνιακές προσπάθειες του Βενιζέλου, όπως θα δούμε παρακάτω, συμμετείχαν και Ανακτορικοί παράγοντες και άνθρωποι οι οποίοι είχαν στενούς δεσμούς και βρίσκονταν σε επαφή με το Παλάτι. Ένας τέτοιος άνθρωπος ήταν ο Παναγιώτης Πιπινέλης, γνωστός για τους στενούς δεσμούς του με τα Ανάκτορα. Ο Πιπινέλης με άρθρο του που δημοσιεύτηκε στο *Βήμα* στις 2 Ιανουαρίου 1957, ζητούσε να απομακρυνθεί η κυβέρνηση Καραμανλή και να σχηματιστεί μεταβατική κυβέρνηση «εθνικής συνεργασίας, ήτις δια της συλλογικής αντιλήψεως ευθυνών, θα ηδύνατο, ελευθέρα από πάσης

[342] Εφ. *Ελευθερία,* 24/5/1956.

[343] Ό.π.

καταδημαγωγήσεως, να αναλάβη όλας τας σχετικάς πρωτοβουλίας, να αξιοποιήση όλας τας εθνικάς δυνατότητας και να καθοδηγήση την χώραν εν μέσω κλυδωνισμών της τεραστίας αυτής υποθέσεως – της κυπριακής- προς την καλυτέραν δυνατήν λύσιν»[344]. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι ο Πιπινέλης θα διατύπωνε αυτή την θέση και θα εναντιωνόταν με αυτό τον τρόπο στην κυβέρνηση Καραμανλή, εάν δεν είχε λάβει πρώτα την έγκριση των Ανακτόρων. Όπως είδαμε, η βασιλική πολιτική αυτή την περίοδο εναρμονιζόταν με την Αγγλοαμερικανική πολιτική, προτεραιότητα της οποίας ήταν το γρήγορο κλείσιμο του Κυπριακού. Το άρθρο του Πιπινέλη, λοιπόν, ήταν ένα έμμεσο μήνυμα των Ανακτόρων προς τον Καραμανλή, μέσω του οποίου ήθελαν να του ασκήσουν πίεση και να του τονίσουν ότι έπρεπε να βρει μια συμβιβαστική λύση στο Κυπριακό.

Στις 17 Απριλίου 1957 έφθασε στην Αθήνα ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος, τον οποίο είχαν απελευθερώσει οι Βρετανοί (με αμερικανική μεσολάβηση)[345], λίγες ημέρες νωρίτερα, από τις Σεϋχέλλες όπου βρισκόταν εξόριστος από τον προηγούμενο έτος. Η απελευθέρωση του Αρχιεπισκόπου και η άφιξή του στην Αθήνα είχαν άμεσες προεκτάσεις στην ελληνική εσωτερική πολιτική. Αμέσως μετά την εγκατάσταση του Μακαρίου στην Αθήνα, άρχισαν να αναθερμαίνονται οι διαβουλεύσεις για ανατροπή του Καραμανλή και σχηματισμό κυβέρνησης ευρύτερης συνεργασίας. Στις διαβουλεύσεις αυτές πρωτοστατούσε ο συναρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων Σοφοκλής Βενιζέλος.[346]

Ο Μακάριος, ως την επάνοδό του στην Κύπρο, παρέμεινε φιλοξενούμενος της ελληνικής κυβέρνησης, για ένα χρονικό διάστημα πέντε μηνών, στην Αθήνα. Στο χρονικό αυτό διάστημα έγινε το αντικείμενο βολιδοσκοπήσεων από παράγοντες της δημόσιας ζωής της χώρας με στόχο την ενεργό ανάμιξή του στην πολιτική, στην οποία και διέβλεπαν το μέσο για την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή. Κύριος εκφραστής αυτών των

[344] Εφ. *Το Βήμα,* 2/1/1957.

[345] Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 347.

[346] Ηλίας Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., σσ. 196-197.

παρασκηνιακών ενεργειών ήταν ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ο οποίος πρότεινε στον Μακάριο να ενοποιήσει την κεντρώα αντιπολίτευση, να ηγηθεί του αγώνα της εναντίον του Καραμανλή και να διεκδικήσει την πρωθυπουργία.[347]

Σύμφωνα με μαρτυρία του Νίκου Κρανιδιώτη, ο οποίος την ίδια περίοδο βρισκόταν στην Αθήνα μετά από πρόσκληση του Μακαρίου, τον Ιούλιο του 1957 (η ακριβής ημερομηνία δεν αναφέρεται) δέχτηκε μια πρόταση από τον Σοφοκλή Βενιζέλο να μεσολαβήσει ώστε να πειστεί ο Μακάριος να κατέλθει στην πολιτική. Ο Κρανιδιώτης συναντήθηκε στο γραφείο του γνωστού επιχειρηματία Μποδοσάκη-Αθανασιάδη, μετά από πρόσκληση του τελευταίου, με τον Βενιζέλο. Ο Μποδοσάκης είπε στον Κρανιδιώτη ότι ο μόνος τρόπος για να επέλθει η πολυπόθητη ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα είναι να ακολουθηθεί το παράδειγμα του Ελευθερίου Βενιζέλου: «Εκείνος που οδήγησε και στην ένωση της Κρήτης. Όπως δηλαδή ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανέλαβε την πρωθυπουργία και ένωσε τελικά το νησί του με την Ελλάδα, έτσι και ο Μακάριος να αναλάβει τώρα την πρωθυπουργία και να ενώσει την Κύπρο με την Ελλάδα». Ο Σοφοκλής Βενιζέλος επενέβη στην συζήτηση και αφού συμφώνησε με τα όσα είπε ο Μποδοσάκης τόνισε στον Κρανιδιώτη ότι «η κυβέρνηση δεν έχει πια την εμπιστοσύνη της Βουλής. Διακόσιοι πενήντα βουλευτές, απ' όλα τα κόμματα και ιδιαίτερα από την κυβερνητική παράταξη, είναι έτοιμοι να προσχωρήσουν στο Μακάριο και να τον υποστηρίξουν στη Βουλή, αν θελήσει να αναλάβει την ηγεσία του κόμματος»[348]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι ο Σοφοκλής Βενιζέλος ισχυρίζεται ότι τον Ιούλιο του 1957 γνώριζε ότι βουλευτές της κυβέρνησης Καραμανλή ήταν έτοιμοι να άρουν την εμπιστοσύνη τους από την κυβέρνηση. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι βρισκόταν ήδη από το καλοκαίρι του 1957 σε επαφή με δυσαρεστημένους βουλευτές της ΕΡΕ και συμμετείχε στις παρασκηνιακές διεργασίες που ελάμβαναν χώρα για την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή.

[347] Κρανιδιώτης, ό.π., σσ. 278-280.

[348] Ό.π.

Ένα μήνα περίπου αργότερα, στις 21 Αυγούστου 1957, κατά τη διάρκεια γεύματος στο σπίτι όπου διέμενε ο Κρανιδιώτης στο Ψυχικό, ο Μποδοσάκης επανέλαβε την πρότασή του στον Μακάριο λέγοντας ότι για να δημιουργήσουν πολιτική κρίση, θα ήταν διατεθειμένοι να παραιτηθούν οι Υπουργοί Γεώργιος Ράλλης και Παναγής Παπαληγούρας. «Ύστερα από αυτό» πρόσθεσε ο Μποδοσάκης-Αθανασιάδης «θα διοριζόταν μεταβατική κυβέρνηση για τη διενέργεια εκλογών, στις οποίες θα εξελέγετο πανηγυρικά ο υπό τον Μακάριον συνδυασμός». Ο Μακάριος με τρόπο κατηγορηματικό απέρριψε αυτό το ενδεχόμενο. Παρά ταύτα, ο Μποδοσάκης με τον Βενιζέλο δεν παραιτήθηκαν από τα σχέδιά τους. Στις 29 Αυγούστου ο Μακάριος πήγε στην Κέρκυρα για να αποχαιρετήσει τους Βασιλείς, πριν αναχωρήσει για την Κύπρο. Σύμφωνα με το Νίκο Κρανιδιώτη, η επίσκεψη αυτή σχεδιάστηκε και διευθετήθηκε από τον Μποδοσάκη και πρέπει να τοποθετηθεί μέσα στο ευρύτερο σχέδιο Μποδοσάκη-Βενιζέλου για ανατροπή των πολιτικών σχημάτων της χώρας, με την είσοδο του Μακαρίου στην ελληνική πολιτική ζωή.[349]

Βεβαίως, σε αυτό το σημείο τίθεται εύλογα το ερώτημα σχετικά με το ποια θα ήταν η θέση του Στέμματος σε περίπτωση που ο Μακάριος αποφάσιζε να εμπλακεί στην ελληνική πολιτική σκηνή. Είναι σαφές ότι οι θέσεις Μακαρίου και Ανακτόρων ήταν εντελώς διαφορετικές στο Κυπριακό ζήτημα. Τα Ανάκτορα επιθυμούσαν την διευθέτηση του ζητήματος, ώστε οι σχέσεις με τους δυτικούς συμμάχους να εξομαλυνθούν. Η διευθέτηση θα μπορούσε να γίνει στο πλαίσιο ενός έντιμου συμβιβασμού που θα τερμάτιζε το αποικιακό καθεστώς, αλλά ταυτόχρονα δεν θα ικανοποιούσε το ελληνικό αίτημα της ένωσης. Από την άλλη, ο Μακάριος, την συγκεκριμένη περίοδο, απέκλειε κάθε λύση που δεν θα οδηγούσε στην αυτοδιάθεση των Κυπρίων. Οι διαθέσεις των Ανακτόρων έναντι της προοπτικής του να πολιτευτεί ο Μακάριος στην Ελλάδα παραμένουν αδιευκρίνιστες, μπορεί ωστόσο να συναχθεί ότι θα ήταν αρνητικές.

[349] Ό.π., σσ. 280-288.

Αυτές οι παρασκηνιακές διαβουλεύσεις, ανάμεσα στην κεντρώα αντιπολίτευση, σε πρόσωπα από την κυβέρνηση, στα Ανάκτορα και σε εξωθεσμικούς παράγοντες για την ανατροπή του Καραμανλή, φαίνεται ότι ήταν γνωστές και στην Αριστερά. Ο Ηλίας Ηλιού, κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ, σε συζητήσεις του με Σοβιετικούς διπλωμάτες στην Αθήνα, τον Δεκέμβριο του 1956, ανέφερε ότι θεωρούσε πιθανή την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή από μια ομάδα 15-20 βουλευτών της ΕΡΕ, με επικεφαλής τον Παναγή Παπαληγούρα, ώστε στη συνέχεια να σχηματιζόταν μια κυβέρνηση συνεργασίας με την συμμετοχή του Κέντρου.[350]

Ο Μποδοσάκης παρουσιάζεται να γνωρίζει από τον Αύγουστου του 1957 ότι ο Ράλλης και ο Παπαληγούρας ήταν διατεθειμένοι να παραιτηθούν. Το γεγονός αυτό έρχεται σε αντίθεση με τα όσα υποστήριξαν οι δύο πολιτικοί μετά την αποχώρησή τους από την κυβέρνηση τον Φεβρουάριο του 1958, που οδήγησε και στην πτώση της τελευταίας. Ο Ράλλης υποστήριζε ότι η απόφασή του να αποχωρήσει από την κυβέρνηση ελήφθη στις 28 Φεβρουαρίου, αμέσως μετά το υπουργικό συμβούλιο στο οποίο ο Καραμανλής ενημέρωσε τους Υπουργούς του για τον νέο εκλογικό νόμο. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, ο Ράλλης ήταν πλήρως ικανοποιημένος από το έργο και τη λειτουργία της κυβέρνησης και δεν είχε σκεφτεί ποτέ, μέχρι τότε, το ενδεχόμενο αποχώρησής του.[351] Εύλογα προκύπτει το ερώτημα πώς ο Μποδοσάκης υποστήριζε, ή γνώριζε, ότι ο Ράλλης ήταν διατεθειμένος τον Αύγουστο του 1957 να παραιτηθεί, αν ο τελευταίος, όπως υποστήριζε, δεν είχε εμπλακεί σε παρασκηνιακές συνομιλίες σχετικά με την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή.

Δεν υπάρχουν μαρτυρίες, ούτε διαθέσιμα τεκμήρια, σχετικά με τη στάση του Παύλου και της Φρειδερίκης στις παρασκηνιακές συνομιλίες των Μποδοσάκη-Βενιζέλου με τον Μακάριο. Οι στενοί δεσμοί και οι συχνές επαφές, όμως, του Μποδοσάκη και του Βενιζέλου με τα Ανάκτορα, φανερώνουν ότι ο Παύλος ήταν ενήμερος για τις παρασκηνιακές κινήσεις που

[350] Βασίλειος Κόντης κ.α. (επιμ.), στο Συλλογικό *Σοβιετική Ένωση και Βαλκάνια στις δεκαετίες 1950 και 1960 (Συλλογή Εγγράφων),* Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 95-105.
[351] Ράλλης, ό.π., σ. 40-41.

ελάμβαναν χώρα για την ανατροπή του Καραμανλή. Σε αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι ο Παύλος συναντήθηκε με τον Μακάριο, μετά τις προτάσεις που δέχτηκε ο τελευταίος από τους Μποδοσάκη-Βενιζέλο για να κατέλθει στην πολιτική, κατόπιν μεσολάβησης του Μποδοσάκη.

Ο Πρόδρομος Μποδοσάκης-Αθανασιάδης ήταν ένας από τους επιχειρηματίες, που σύμφωνα με τον βιογράφο του Κωνσταντίνου Καραμανλή, Μωρίς Ζενεβουά, συνωμοτούσαν για την ανατροπή της κυβέρνησής του. Ο Μποδοσάκης ήταν ένας από τους σημαντικότερους και πλέον εύπορους επιχειρηματίες της μεταπολεμικής Ελλάδας. Στην επιχειρηματική του δραστηριότητα συγκαταλέγονταν χημικές βιομηχανίες, υαλουργεία, ναυτιλιακές επιχειρήσεις, ορυχεία, μεταλλεία και πυρομαχικά (ήταν ιδιοκτήτης της ΠΥΡΚΑΛ). Ο δημοσιογράφος Νίκος Νικολάου, σε άρθρο του για τον Μποδοσάκη στην *Καθημερινή,* αναφέρει ότι πέραν των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του, ο Μποδοσάκης, παρενέβαινε παρασκηνιακά στην πολιτική ζωή της χώρας: «Το μοιραίο λάθος, όμως, του γίγαντα της ελληνικής βιομηχανίας, που του στοίχισε περιπέτειες και συγκρούσεις, ήταν ότι μαζί με το μεράκι του δημιουργού είχε και το σαράκι της πολιτικής και την άμετρη φιλοδοξία να κατευθύνει από το παρασκήνιο την πολιτική ζωή της χώρας»[352].

Η πολιτική τοποθέτηση του Μποδοσάκη στον χώρο του Φιλελεύθερου Κέντρου ήταν επηρεασμένη σε σημαντικό βαθμό από τα βιώματα που είχε αποκομίσει ερχόμενος, μετά την Μικρασιατική καταστροφή, στην Ελλάδα, μετά από πρόσκληση του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ο Μποδοσάκης θεωρούσε την αντιβενιζελική παράταξη υπεύθυνη για την Καταστροφή και για τον λόγο αυτόν είχε συνταχθεί αναφανδόν στο πλευρό του Ελευθερίου Βενιζέλου και του κόμματος των Φιλελευθέρων. Την υποστήριξή του αυτή συνέχισε να παρέχει και στον Σοφοκλή Βενιζέλο, με τον οποίο τους συνέδεε προσωπική φιλία. Όμως ως μεγαλοεπιχειρηματίας και μεγαλοαστός, ο Μποδοσάκης φρόντιζε να διατηρεί καλές σχέσεις με όλους τους πολιτικούς χώρους, πλην της Αριστεράς.

[352] Εφ. *Καθημερινή,* 5/7/2008.

Τις σχέσεις του Μποδοσάκη με τον Καραμανλή διέκρινε αμοιβαία καχυποψία και επιφυλακτικότητα. Ο Μποδοσάκης παρουσιαζόταν δυσαρεστημένος για τον τρόπο που τον αντιμετώπιζε ο Καραμανλής και ο Καραμανλής πίστευε ότι ο Μποδοσάκης τον πολεμούσε[353] και μηχανορραφούσε για την ανατροπή του από την εξουσία. Σε μια συνάντησή τους στις 28 Μαΐου 1956, ο Μποδοσάκης εξέφρασε τα παράπονά του στον Καραμανλή για το γεγονός ότι ο Μακεδόνας πολιτικός υποστήριζε ότι δεχόταν «πόλεμο» από τον Μποδοσάκη. Ο Μποδοσάκης υποστήριξε ότι αυτά ήταν «κουτσομπολιά» και ανυπόστατες φήμες. Δήλωσε, μάλιστα, στον Καραμανλή ότι αυτό που τον ενδιαφέρει είναι «να πάει καλά ο τόπος», ανεξαρτήτως του ποιος θα ασκούσε την εξουσία. Ο Μποδοσάκης δεν κατάφερε να πείσει τον Καραμανλή, καθώς η συμπεριφορά του Μακεδόνα πολιτικού απέναντί του συνέχισε να είναι επιφυλακτική και συχνά εχθρική.[354]

Ο Μποδοσάκης είχε στενή συνεργασία και συχνές επαφές με τον υπουργό Εμπορίου και Βιομηχανίας της κυβέρνησης Καραμανλή, Παναγή Παπαληγούρα, λόγω της επιχειρηματικής του δραστηριότητας. Αυτή η επαφή των δύο ανδρών θα μπορούσε να απαντήσει και στο ερώτημα πώς ο Μποδοσάκης γνώριζε τον Αύγουστο του 1957 ότι ο Παπαληγούρας ήταν διατεθειμένος να παραιτηθεί για να ρίξει την κυβέρνηση Καραμανλή. Ο Καραμανλής απέδωσε την πτώση της κυβέρνησής του, τον Μάρτιο του 1958, σε συνομωσία, στην οποία συμμετείχε και ο Μποδοσάκης.[355]

Αυτό ο Καραμανλής δεν το ξέχασε. Μετά τη νίκη του στις εκλογές του 1958, επιχείρησε με κάθε τρόπο να πλήξει τον Μποδοσάκη. Εκμεταλλευόμενος την ανάγκη του για πρόσθετο δανεισμό τον ανάγκασε να εκχωρήσει στο κράτος όλες τις μετοχές της ΛΙΠΤΟΛ (Λιγνιτωρυχεία

[353] Από την εξέταση του Ανακτορικού Αρχείου προκύπτει ότι οι τεταμένες σχέσεις ανάμεσα στον Καραμανλή και τον Μποδοσάκη ήταν γνωστές στα Ανάκτορα. Αποδεικτικό στοιχείο αυτού του γεγονότος είναι ένα ανυπόγραφο σημείωμα, συντάκτης του οποίου από τα συμφραζόμενα φαίνεται ότι ήταν ο Ποταμιάνος, σύμφωνα με το οποίο ο Μποδοσάκης φοβόταν ότι ο Καραμανλής πίστευε ότι θα του κηρύξει «νέο πόλεμο». Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ.385, Αρ.Εγγ. 23.

[354] Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης, 1891-1979,* Ίδρυμα Μποδοσάκη, Αθήνα 2005, σσ. 336-337.

[355] Εφ. *Καθημερινή,* 5/7/2008.

Πτολεμαΐδας).[356] Η ΛΙΠΤΟΛ ήταν το μεγαλύτερο βιομηχανικό συγκρότημα στη Βόρεια Ελλάδα. Με απόφαση της κυβέρνησης Καραμανλή στις 10 Φεβρουαρίου 1959, οι μετοχές της ΛΙΠΤΟΛ του Μποδοσάκη εκχωρούνταν σε ποσοστό 90% στη ΔΕΗ και 10% στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.[357] Σύμφωνα με την κυβέρνηση Καραμανλή, η κρατικοποίηση της ΛΙΠΤΟΛ είχε ως στόχο αφενός την αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση της λιγνιτοφόρας περιοχής της Πτολεμαΐδας, και αφετέρου τη διασφάλιση των συμφερόντων της εθνικής οικονομίας.[358] Παράλληλα με την υπόθεση της ΛΙΠΤΟΛ, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, ο Μποδοσάκης κινδύνευσε να χάσει με τον ίδιο τρόπο από τον έλεγχό του και την Εταιρία Λιπασμάτων.[359] Με αυτόν τον τρόπο ο Καραμανλής κατάφερε να πάρει εκδίκηση από τον Μποδοσάκη, επιτυγχάνοντας ένα καίριο πλήγμα στην επιχειρηματική του δραστηριότητα. Αργότερα αποπειράθηκε να του πάρει και την ΠΥΡΚΑΛ[360] κρατικοποιώντας την, αλλά τελικά με συμβιβαστική παρέμβαση του Σοφοκλή Βενιζέλου[361], η ΠΥΡΚΑΛ παρέμεινε στην ιδιοκτησία του Μποδοσάκη.

Το θέρος του 1957 η κυβέρνηση Καραμανλή βρέθηκε σε δεινή θέση, καθώς η υποβόσκουσα κρίση στο εσωτερικό της Δεξιάς ενισχυόταν. Η συνοχή της κυβέρνησης είχε πληγεί από τις αποχωρήσεις των βουλευτών της ΕΡΕ που είχαν προηγηθεί τους προηγούμενους μήνες, καθώς και από την παραίτηση του Ανδρέα Αποστολίδη από τη θέση του Αντιπροέδρου της κυβερνήσης.[362] Αρκετοί δυσαρεστημένοι βουλευτές της ΕΡΕ φέρονταν διατεθειμένοι να άρουν την εμπιστοσύνη τους από την κυβέρνηση, την ίδια στιγμή που ο Σοφοκλής Βενιζέλος με τον Πρόδρομο Μποδοσάκη-Αθανασιάδη κινούνταν παρασκηνιακά για να ανατρέψουν τον Καραμανλή.

---

[356] Ό.π.

[357] Για την εθνικοποίηση της ΛΙΠΤΟΛ βλ. εδώ σσ. 195-197.

[358] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 400.

[359] Βλ. εδώ, σσ. 196-197.

[360] Σχετικά με την υπόθεση της ΠΥΡΚΑΛ και την προσπάθεια της κυβέρνησης ώστε να φύγει από τον έλεγχο του Μποδοσάκη βλ. Γραπτή αναφορά του Χαράλαμπου Ποταμιάνου προς τον Βασιλιά Παύλο στις 5 Αυγούστου 1958, ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ. 385, Αρ. Εγγ. 86-89.

[361] Εφ. *Καθημερινή,* 5/7/2008.

[362] Βλ. εδώ, σ. 105 κ.ε.

Στις 10 Αυγούστου 1957 ο Βενιζέλος υπέβαλε στον Βασιλιά Παύλο υπόμνημα, με το οποίο δεσμευόταν ότι, αν ανατρεπόταν ο Καραμανλής, το κόμμα των Φιλελευθέρων ήταν πρόθυμο να υποστηρίξει άλλη κυβέρνηση προερχόμενη από την ΕΡΕ. Στο υπόμνημά του ο Βενιζέλος παρατηρούσε τα εξής: « 1. Η εξέλιξις της πολιτικής καταστάσεως της χώρας είναι τοιαύτη, ώστε, κατά πάσαν πιθανότητα, εντός των λίαν προσεχών μηνών, θα εμφανιστεί κυβερνητική κρίσις. 2. Με τον σήμερον ισχύοντα εκλογικόν νόμον, δια διαφόρους γνωστούς λόγους, δεν είναι δυνατόν να κατέλθη η χώρα εις εκλογάς. 3. Εις περίπτωσιν κυβερνητικής κρίσεως, το κόμμα των Φιλελευθέρων, αποτελούν μειοψηφίαν εις την υπάρχουσαν Βουλήν, δεν θα δυνηθή να σχηματίση κυβέρνησιν, έστω και εάν η ηγεσία του κληθή προς τούτο υπό του βασιλέως. 4. Και μετά την κυβερνητικήν κρίσιν, το μεγαλύτερον εν τη Βουλή κόμμα θα είναι η ΕΡΕ. 5. Το κόμμα των Φιλελευθέρων, συμφώνως προς τας παραδόσεις και τας αρχάς του, επιθυμεί, αγνοούν το κομματικόν συμφέρον, να παίξη ρόλον χρήσιμον και επωφελή εις πάσαν κρίσιν της χώρας. Προς τούτο, εάν εις περίπτωσιν κυβερνητικής κρίσεως η Α.Μ. ο βασιλεύς αναθέση εις προσωπικότητα της ΕΡΕ να σχηματίση κυβέρνησιν με εντολήν να ψηφίση τον νέον εκλογικόν νόμον και να οδηγήση την χώραν εις εκλογάς […] θέλει παράσχη την εμπιστοσύνην του εις την κυβέρνησιν ταύτην της ΕΡΕ, ίνα δυνηθή να εκτελέση τον έργον της, εάν δεν διαθέτη αύτη την απόλυτον εν τη Βουλή πλειοψηφίαν»[363].

Ο Βενιζέλος, με το υπόμνημά του στον Βασιλιά, παρουσιαζόταν βέβαιος, σαν να το γνώριζε εκ των προτέρων, ότι θα προέκυπτε κρίση στο εσωτερικό της κυβέρνησης Καραμανλή. Η αναφορά του Βενιζέλου στον εκλογικό νόμο και στην ανάγκη αλλαγής αυτού, δείχνει ότι οι μυστικές διαβουλεύσεις ανάμεσα στην ΕΡΕ και στο κόμμα των Φιλελευθέρων, οι οποίες άρχισαν με πρωτοβουλία του Βασιλιά το φθινόπωρο του 1957, είχαν και αυτόν ως εμπνευστή. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, στις μυστικές διαβουλεύσεις για τον εκλογικό νόμο δεν συμμετείχε ο Βενιζέλος, αλλά η μεσολάβηση του Παύλου, δύο μήνες αφότου του είχε υποβάλει το υπόμνημα

[363] Δαφνής, ό.π., σ. 543.

ο Βενιζέλος, για τη δημιουργία νέου εκλογικού νόμου, δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία. Επιδίωξη του Σοφοκλή Βενιζέλου, σύμφωνα με τον Σπύρο Λιναρδάτο, ήταν να σχηματιστεί μεταβατική κυβέρνηση με πρόεδρο τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο ή τον Ανδρέα Αποστολίδη, η οποία θα είχε την υποστήριξη των Φιλελευθέρων, για να κατακερματιστεί η ΕΡΕ και να απομακρυνθεί ο Καραμανλής.[364] Σύμφωνα με τον βιογράφο του, Γρηγόριο Δαφνή, ο Βενιζέλος διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στους σχεδιασμούς για παραγκωνισμό του Καραμανλή και σχηματισμό κυβέρνησης ευρύτερου συνασπισμού από την υπάρχουσα Βουλή, με «μεγάλην δεξιοτεχνίαν»[365].

Η στάση που κράτησαν οι Αμερικανοί έναντι των παρασκηνιακών κινήσεων για την ανατροπή του Καραμανλή, την περίοδο από το θέρος του 1957 έως και την πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή τον Μάρτιο του 1958, δεν έχει αποσαφηνιστεί πλήρως. Η μελέτη των επίσημων αμερικανικών αρχείων δεν διαφωτίζει για το αν ο αμερικανικός παράγοντας ενεπλάκη, και σε τι βαθμό, σε όλες αυτές τις παρασκηνιακές κινήσεις. Κύριο μέλημα των Αμερικανών, τη συγκεκριμένη περίοδο, ήταν να διασφαλίσουν την παρουσία τους στην Ελλάδα, την ίδια στιγμή που λόγω του Κυπριακού τα αντιαμερικανικά αισθήματα του ελληνικού λαού κορυφώνονταν, και να εξασφαλίσουν την στρατιωτική αποτελεσματικότητα της χώρας, η άμυνα της οποίας ήταν κομβικής σημασίας για την άμυνα ολόκληρης της Δυτικής συμμαχίας. Με τηλεγράφημά της η Αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα, στις 13 Σεπτεμβρίου 1957, ενημέρωνε το State Department, ότι «εν όψει της εμφανούς αλλαγής στην επικρατούσα άποψη στην ελληνική κυβέρνηση, ο τύπος και η κοινή γνώμη τους τελευταίους μήνες, διακατεχόμενοι σε μεγάλο βαθμό από μια αυξανόμενη δυσαρέσκεια απέναντι στη δυτική και, ιδιαίτερα, στην αμερικανική αποτυχία να στηρίξει τις Ελληνικές θέσεις στο Κυπριακό και από το σχεδόν καθολικό αίσθημα που επικρατούσε στην Ελλάδα ότι η αμερικανική και η δυτική πολιτική είναι εχθρική απέναντι στις θέσεις της Ελλάδας […] Είμαι ιδιαίτερα ανήσυχος για το ενδεχόμενο η Ελλάδα να

[364] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 294.

[365] Δαφνής, ό.π., σ. 544.

εξαναγκαστεί για οικονομικούς λόγους να μειώσει τις στρατιωτικές τις δαπάνες, με αποτέλεσμα να μειωθεί η στρατιωτική της αποτελεσματικότητα»[366].

Το Νοέμβριο του 1957 ο προβληματισμός των Αμερικανών σχετικά με την εξέλιξη της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα αυξανόταν. Ο Τζέιμς Πένφιλντ[367], ο οποίος διηύθυνε τότε την αμερικανική πρεσβεία λόγω της επικείμενης αντικατάστασης του πρέσβη Τζωρτζ Άλλεν, με αναφορά του στο State Department, εξέφραζε την ανησυχία του διότι είχε επέλθει μια «αποκοπή της Ελλάδας από την ουσιωδώς "αμερικανική" πολιτική που είχε ακολουθήσει από το 1944». Ο Πένφιλντ συνεχίζει στην αναφορά του, υποστηρίζοντας ότι «αυτή η αποκοπή έχει καταστεί έκδηλη σε τρείς τομείς: (1) Στην εσωτερική πολιτική της Ελλάδας και στην ψυχολογία των Ελλήνων, (2) σε θέματα που επηρεάζουν τη Μέση Ανατολή και (3) στη στάση της Ελλάδας απέναντι στους κομμουνιστές, στον Κομμουνισμό και στο κομμουνιστικό μπλοκ». Στην συνέχεια της αναφοράς του ο Πένφιλντ υποστηρίζει ότι ο Καραμανλής, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο Έλληνα πολιτικό, μπορεί να εξασφαλίσει τα συμφέροντα των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ στην Ελλάδα: «Η τάση για αποκοπή της Ελλάδας από την αμερικανική πολιτική έχει πρόσφατα καταστεί γεγονός, αναγνωρισμένο από την Πρεσβεία, καθώς και από υπεύθυνα πρόσωπα της δημόσιας ζωής στην Ελλάδα. Είμαστε βέβαιοι, από παρατηρήσεις που έχουν γίνει από τον Πρωθυπουργό προς τον πρεσβευτή, ότι κανένας δεν οικτίρει αυτή τη στροφή [της ελληνικής πολιτικής] περισσότερο από τον ίδιο τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, ο οποίος μας διαβεβαιώνει ότι

[366] FRUS, 1955-1957, vol. XXIV, *Telegram From the Embassy in Greece to the Department of State,* 13/9/1957, p. 594.

[367] Ο Τζέιμς Πένφιλντ ήταν επιτετραμμένος των ΗΠΑ στην Αθήνα και διηύθυνε την αμερικανική πρεσβεία, από την αποχώρηση του Τζωρτζ Άλλεν το 1957 μέχρι την άφιξη του Τζέιμς Ρίντλμπέργκερ, λίγο μετά τις εκλογές του Μαΐου 1958. Είναι αξιοσημείωτη η διάρκεια των περίπου επτά μηνών, που η αμερικανική πρεσβεία έμεινε χωρίς πρέσβη, κάτι που δεν ήταν σύνηθες, και μάλιστα σε μια περίοδο ιδιαιτέρως κρίσιμη για τις Ελληνικές εξελίξεις, καθώς συνέπεσε με την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή και με τις παρασκηνιακές ενέργειες που προηγήθηκαν αυτής.

παρά αυτήν την τάση που κυριαρχεί στην Ελλάδα, αυτός θα παραμείνει πιστός στις δεσμεύσεις του στο ΝΑΤΟ»[368].

Στην αναφορά του προς το State Department ο Πένφιλντ ανέφερε τρείς τομείς στους οποίους είχε καταστεί εμφανής η αποκοπή της Ελλάδας από την φιλοαμερικανική πολιτική, χωρίς όμως να εξηγεί πώς συνέβαινε αυτό. Σχετικά με την «εσωτερική πολιτική και ψυχολογία των Ελλήνων», είναι γεγονός πως τη συγκεκριμένη περίοδο, με το Κυπριακό σε όξυνση και την ελληνική κοινή γνώμη να διακατέχεται από την ιδέα ότι οι Αμερικανοί αποτελούσαν εμπόδιο στην ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, τα αντιαμερικανικά αισθήματα του ελληνικού λαού βρίσκονταν στην κορύφωσή τους.

Όσον αφορά στα «θέματα που επηρεάζουν τη Μέση Ανατολή», ο Πένφιλντ αναφέρεται στην κρίση του Σουέζ και στη στροφή της Ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς τις αραβικές χώρες, με τις οποίες η κυβέρνηση Καραμανλή επιδίωξε συνεργασία σε διάφορους τομείς. Στην κρίση του Σουέζ η Ελλάδα τήρησε έντονα φιλοαιγυπτιακή στάση, επιδιώκοντας με τον τρόπο αυτό τη στήριξη όλων των αραβικών χωρών στη μάχη που έδινε για το Κυπριακό[369], αλλά και λόγω της Ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο.[370] Το γεγονός αυτό θορύβησε και προβλημάτισε τους Αμερικανούς, καθώς η Ελλάδα ήταν το μόνο μέλος του ΝΑΤΟ που διαφοροποιήθηκε από τη συμμαχία και στήριξε την Αίγυπτο στη διαμάχη της με την Αγγλία και τη Γαλλία.[371] Η Μέση Ανατολή αποτέλεσε, από τις αρχές τις δεκαετίας του 1950, το νέο πεδίο αντιπαράθεσης στον Ψυχρό Πόλεμο. Επιδίωξη των Αμερικανών ήταν να συγκροτηθεί ένας αντισοβιετικός συνασπισμός στην περιοχή, άλλα η προσέγγιση του προέδρου της Αιγύπτου Νάσερ με τους Σοβιετικούς το 1955 τους χαλούσε τα σχέδια.[372] Παράλληλα, η προσέγγιση της Ελλάδας με τη «Νασερική» Αίγυπτο, που την ίδια περίοδο έχαιρε της στήριξης του

[368] FRUS, 1955-1957, vol. XXIV, *Despatch From the Embassy in Greece to the Department of State,* 4/11/1957, p. 597.

[369] Αβέρωφ, ό.π., σ. 137.

[370] Βλ. εδώ, υποσημείωση 825, σ. 288.

[371] Αβέρωφ, ό.π.

[372] Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου,* ό.π., σ. 155.

Κρεμλίνου, αποτελούσε ένδειξη αποκοπής της χώρας από την καθαρά φιλοαμερικανική εξωτερική πολιτική που ακολουθούσε στο παρελθόν.

Τέλος, ο Πένφιλντ αναφέρθηκε «στη στάση της Ελλάδας έναντι του Κομμουνισμού και του κομμουνιστικού μπλοκ». Πράγματι, τη συγκεκριμένη περίοδο, η κυβέρνηση Καραμανλή είχε διενεργήσει ένα σημαντικό εμπορικό άνοιγμα στο σοβιετικό μπλοκ, ενώ ταυτόχρονα επεδίωκε και τη διπλωματική υποστήριξή του στον ΟΗΕ για το Κυπριακό.[373] Η πολιτική που εφάρμοζε ο Καραμανλής έναντι του Ανατολικού συνασπισμού είχε αποκτήσει ευελιξία, γεγονός που ανησυχούσε τους Αμερικανούς που είχαν σχηματίσει την εντύπωση ότι το άνοιγμα της Ελλάδας στις κομμουνιστικές χώρες είχε αποκόψει την ελληνική εξωτερική πολιτική από την φιλοαμερικανική που ακολουθούσε τα προηγούμενα χρόνια. Στην πραγματικότητα, η Ελλάδα παρέμενε σταθερά προσηλωμένη στη Δύση, αλλά οι εξελίξεις στο Κυπριακό και η γεωγραφική θέση της χώρας υποχρέωναν την κυβέρνηση Καραμανλή να αναπτύξει καλές σχέσεις και με το Ανατολικό μπλοκ. Το καλοκαίρι του 1956, όταν ξεκινούσε η προσπάθεια του Καραμανλή να εφαρμόσει μια πιο ευέλικτη εξωτερική πολιτική που δεν θα ήταν απόλυτα εξαρτημένη από τους Αμερικανούς και τη Δύση, ο στενός του συνεργάτης Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας έδωσε το στίγμα αυτής της ευέλικτης πολιτικής, τοποθετούμενος επί του θέματος ως εξής: «Δεν τίθεται δι' εμέ ζήτημα εξασθενήσεως των συμμαχικών μας δεσμών […] πρέπει να τονίσωμεν τους συμμαχικούς μας δεσμούς, αλλά αναμφισβητήτως πρέπει παραλλήλως να επιδιωχθή η ανάπτυξις κατά το δυνατόν, καλλιτέρων σχέσεων μετά της Σοβιετικής Ενώσεως»[374].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του Πένφιλντ σχετικά με την Αντιπολίτευση στην Ελλάδα. Ο Αμερικανός επιτετραμμένος αναφέρει ότι αρκετά μέλη της Αντιπολίτευσης συμμεριζόντουσαν την άποψη του Καραμανλή, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα έπρεπε να παραμείνει πιστή στις δεσμεύσεις της προς το ΝΑΤΟ, αλλά «δυστυχώς η Αντιπολίτευση χωρίς

[373] Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων…,* ό.π., σ. 152.

[374] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 2, σ. 114.

αμφιβολία στην τρέχουσα συνδιάσκεψη της Βουλής θα επιπλήξει, ως συνήθως, δημόσια την κυβέρνηση για δουλική στάση έναντι της Αμερικής. […] Το δυσάρεστο είναι ότι κανείς στην δημόσια ζωή στην Ελλάδα, με μόνη εξαίρεση τον Βασιλιά, δεν έχει εκφράσει δημόσια και σθεναρά ότι η Ελλάδα πρέπει να αντισταθεί σε οποιαδήποτε χαλάρωση των δεσμών της με το ΝΑΤΟ και σε οποιαδήποτε χαλάρωση έναντι του Κομμουνισμού»[375].

Οι Αμερικανοί, λοιπόν, βρισκόντουσαν σε στενή επαφή και με πολιτικούς από την Αντιπολίτευση, οι οποίοι παρουσιάζονταν από τον Πένφιλντ να διατυπώνουν διαφορετικές απόψεις στον Αμερικανό επιτετραμμένο, από αυτές που εξέφραζαν δημοσίως, σχετικά με τη στάση της Ελλάδας έναντι των Αμερικανών και του ΝΑΤΟ. Προτεραιότητα για την αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα αποτελούσε η ενίσχυση του αντικομμουνιστικού αγώνα, χωρίς να δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στο ποια κυβέρνηση θα εφάρμοζε αυτή την πολιτική. Σε αναφορά της Επιτροπής Συντονισμού Επιχειρήσεων (Operations Coordinating Board) του State Department, στις 11 Δεκεμβρίου 1957, η οποία είχε τίτλο «Σχέδιο Επιχειρήσεων για την Ελλάδα», υπάρχει η παράγραφος 11, η οποία αναφέρεται στις σχέσεις των Αμερικανών με τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, αναφέρονται τα εξής: «στην παρούσα χρονική στιγμή η κυβέρνηση Καραμανλή παρέχει μεγαλύτερη ασφάλεια για την προώθηση των αμερικανικών συμφερόντων στην Ελλάδα απ' ό,τι οποιαδήποτε άλλη πιθανή εναλλακτική [κυβέρνηση] και για το λόγο αυτό θα έπρεπε να τυγχάνει συνεχούς υποστήριξης εκ μέρους μας. Εν τούτοις, οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν θα έπρεπε να ταυτιστούν ανοιχτά με κανένα πολιτικό κόμμα ή πρόσωπο και θα έπρεπε να διατηρήσουν φιλικές σχέσεις, όσο είναι αυτό εφικτό, με όλους τους υπεύθυνους αρχηγούς [κομμάτων]. Θα έπρεπε να γίνουν προσπάθειες μέσω αυτών των επαφών για την καταπολέμηση της τοπικής κομμουνιστικής επιρροής»[376].

[375]FRUS, 1955-1957, vol. XXIV, *Despatch From the Embassy in Greece to the Department of State,* 4/11/1957, p. 599.

[376]FRUS, 1955-1957, vol. XXIV, *Operations Coordinating Board Report ,* 11/12/1957, p. 604.

Σύμφωνα με την παραπάνω αναφορά, οι Αμερικανοί το φθινόπωρο του 1957 παρουσιάζονταν ικανοποιημένοι με τον Καραμανλή, η κυβέρνηση του οποίου διασφάλιζε την προώθηση των αμερικανικών συμφερόντων στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα όμως, επεδίωκαν να διατηρούν φιλικές σχέσεις και με τα άλλα πολιτικά κόμματα, ώστε σε περίπτωση αλλαγής της κυβέρνησης, η εξυπηρέτηση των αμερικανικών συμφερόντων στην Ελλάδα να μπορούσε να συνεχιστεί απρόσκοπτα. Η ευέλικτη εξωτερική πολιτική του Καραμανλή, με την ανάπτυξη εκτεταμένων εμπορικών συναλλαγών με το Ανατολικό μπλοκ και το διπλωματικό άνοιγμα προς τις Αραβικές χώρες, ενοχλούσε τους Αμερικανούς, οι οποίοι δεν έβλεπαν θετικά το ενδεχόμενο μια χώρα ιδιαίτερα σημαντική για την άμυνα του ΝΑΤΟ, όπως η Ελλάδα, να χαλαρώσει τους δεσμούς της με τη Δυτική συμμαχία. Από τα επίσημα αμερικανικά αρχεία (FRUS), πάντως, δεν προκύπτει άμεση εμπλοκή των Αμερικανών στην ανατροπή του Καραμανλή.

3. Ο νέος εκλογικός νόμος

Το Νοέμβριο του 1957 ο Καραμανλής δέχτηκε, μετά από μεσολάβηση του Βασιλιά Παύλου, να προχωρήσει σε συνομιλίες με το κόμμα των Φιλελευθέρων για την αλλαγή του εκλογικού νόμου και επομένως να αντιμετωπίσει το ενδεχόμενο διενέργειας νέων εκλογών. Στη διάρκεια γεύματος στα Ανάκτορα προς τιμήν του προέδρου του Λιβάνου Σαμούν, πραγματοποιήθηκε η πρώτη συνομιλία ανάμεσα στον Βασιλιά, τον Παπανδρέου και τον Καραμανλή, με θέμα τον εκλογικό νόμο.[377] Ο Καραμανλής, στις μεταγενέστερες σημειώσεις του, αφηγήθηκε το γεγονός ως εξής: «Επ' ευκαιρία δεξιώσεως που εδόθη εις τα Ανάκτορα προς τιμήν του προέδρου του Λιβάνου Σαμούν, συνηντήθην με τον κ. Παπανδρέου. Ούτος, εις μίαν στιγμήν που συνομιλούσα με τον Βασιλέα, μας επλησίασε και μετά τα

[377] Εφ. *Ελευθερία,* 13/11/1957.

τυπικά μου απηύθυνεν έκκλησιν όπως αναλάβω την πρωτοβουλίαν της αλλαγής του εκλογικού νόμου, επικαλεσθείς μάλιστα και την παρέμβασιν του βασιλέως»[378].

Στις 15 Νοεμβρίου, λίγες ημέρες μετά τη συνάντηση του Βασιλιά με τον Παπανδρέου και τον Καραμανλή, έγινε δεκτός από τον Παύλο στα Ανάκτορα ο έτερος αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων[379], ο Σοφοκλής Βενιζέλος. Βασικό αντικείμενο συζήτησης των δύο ανδρών ήταν η αλλαγή του εκλογικού νόμου. Ο Βενιζέλος εξέθεσε στον Βασιλιά την άποψη, ότι η διατήρηση της εκκρεμότητας σχετικά με το εκλογικό σύστημα δεσμεύει την άσκηση του βασιλικού προνομίου για διάλυση της Βουλής και προκήρυξη εκλογών. Ο Βενιζέλος ζήτησε από τον Παύλο να ασκήσει πίεση στον Καραμανλή για να προχωρήσει γρήγορα στην κατάρτιση νέου εκλογικού νόμου, ώστε σε περίπτωση που ο ανώτατος άρχοντας έκρινε ότι επιβάλλεται η προσφυγή στην λαϊκή ετυμηγορία, να μπορεί να το πράξει άμεσα.[380] Και ο Παύλος, όμως, από την πλευρά του, επεδίωκε να ασκήσει πίεση στον Καραμανλή, για να έρθει ο τελευταίος σε συμφωνία με το Κ.Φ. για την δημιουργία νέου εκλογικού νόμου, με σκοπό να αμβλυνθούν οι αντιθέσεις ανάμεσα στα δύο μεγαλύτερα αστικά κόμματα και να απομονωθεί η Αριστερά.[381] Ο «τριφασικός» εκλογικός νόμος του 1956 είχε χαρίσει στην ΕΡΕ την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, παρότι η Δημικρατική Ένωση είχε πλειοψηφήσει στις εκλογές. Για το λόγο αυτό, το Κ.Φ. επιζητούσε διακαώς την αλλαγή του εκλογικού νόμου. Ο Καραμανλής, κατόπιν προτροπής του Παύλου, παρουσιάστηκε διαλλακτικός έναντι του αιτήματος της αντιπολίτευσης και αποφάσισε να προχωρήσει στη δημιουργία νέου εκλογικού νόμου, θέλοντας να κλείσει ένα ζήτημα που προκαλούσε τα πυρά της αντιπολίτευσης προς την κυβέρνηση. Η κίνηση αυτή του Καραμανλή δείχνει ότι ήταν διατεθειμένος να

[378] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 78.

[379] Στις 28 Φεβρουαρίου 1957, ο αρχηγός της Φιλελεύθερης Δημοκρατικής Ένωσης (ΦΔΕ), Σοφοκλής Βενιζέλος, και ο αρχηγός του Κόμματος Φιλελευθέρων, Γεώργιος Παπανδρέου, συμφώνησαν να συνενωθούν τα κόμματά τους, στο ενιαίο Κόμμα των Φιλελευθέρων, στο οποίο θα ηγούνταν ομότιμα οι δυο τους από κοινού. Βλ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 207.

[380] Εφ. *Ελευθερία,* 16/11/1957.

[381] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 267.

προβεί σε παραχωρήσεις και να αμβλύνει τις αντιθέσεις με το Κ.Φ., με σκοπό να αποφύγει την επανάληψη της εκλογικής συνεργασίας της ΕΔΑ με το Κ.Φ. που θα οδηγούσε στη δημιουργία ενός νέου «λαϊκού μετώπου» στο πρότυπο του 1956.

Τόσο τα Ανάκτορα όσο και τους Αμερικανούς, τους ανησυχούσε ιδιαίτερα η άνοδος του αντιδυτικού ρεύματος[382], που ενισχυόταν σημαντικά στη Ελλάδα εκείνη την περίοδο εξαιτίας του Κυπριακού και της πιθανής εγκατάστασης βάσεων πυραύλων στην χώρα.[383] Ο σημαντικότερος φόβος των Ανακτόρων και των Αμερικανών, ήταν το ενδεχόμενο να εκμεταλλευτεί εκλογικά η ΕΔΑ αυτή την άνοδο των αντιδυτικών αισθημάτων του ελληνικού λαού. Γι' αυτό το λόγο προσπαθούσαν να εμποδίσουν με κάθε τρόπο την επανάληψη μιας συνεργασίας ανάμεσα στην ΕΔΑ και στα κόμματα του Κέντρου, την δημιουργία δηλαδή ενός «λαϊκού μετώπου», όπως είχε συμβεί το 1956, το οποίο θα μπορούσε να διεκδικήσει την εξουσία. Όπως θα δούμε παρακάτω, ο εκλογικός νόμος, στον οποίον θα συμφωνούσαν τελικά τα δύο μεγάλα αστικά κόμματα, είχε ως σκοπό, ακριβώς, να εμποδίσει την δημιουργία ενός τέτοιου λαϊκού μετώπου και να θέσει εκτός Κοινοβουλίου την ΕΔΑ.

Στα τέλη Δεκεμβρίου ο Καραμανλής συναντήθηκε με τον Παπανδρέου στην οικία του Υπουργού Εσωτερικών Δημήτρη (Τάκου) Μακρή. Ο Παπανδρέου μίλησε στον Καραμανλή για την ανάγκη να μεταβληθεί ο εκλογικός νόμος του 1956, ο οποίος είχε οδηγήσει το κόμμα των Φιλελευθέρων στην συνεργασία με την ΕΔΑ, «η οποία ήτο και ανεπιθύμητος και επικίνδυνος». Ο Καραμανλής έδειξε πρόθυμος να βοηθήσει το Κ.Φ., «ώστε να απαγκιστρωθεί του κομμουνιστικού εναγκαλισμού», και ανέθεσε στον Μακρή να προχωρήσει σε συζητήσεις με τον Παπανδρέου για την αλλαγή του εκλογικού νόμου, υπό δύο όμως προϋποθέσεις: Πρώτον, ότι ο

[382] FRUS, 1955-1957, vol. XXIV, *Despatch From the Embassy in Greece to the Department of State,* 4/11/1957, p. 597.

[383] Για περισσότερα σχετικά με την υπόθεση της εγκατάστασης βάσεων πυραύλων στην Ελλάδα από τους Αμερικανούς, ενδεικτικά βλ. Γιώργος Λουτσίδης, *Η Πτώση της Κυβέρνησης Καραμανλή το 1958,* Διπλωματική εργασία για την απόκτηση Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2012, σσ. 78-82.

Παπανδρέου θα εξουσιοδοτείτο και από τον Σοφοκλή Βενιζέλο για να αρχίσει τις συζητήσεις. Δεύτερον, ότι οι συζητήσεις θα διεξάγονταν με απόλυτη μυστικότητα, διότι ο Καραμανλής δεν ήθελε να προκληθεί ατμόσφαιρα εκλογών.[384]

Αφού οι δύο προϋποθέσεις που έθεσε ο Καραμανλής ικανοποιήθηκαν, οι συζητήσεις μεταξύ του Γεωργίου Παπανδρέου και του Δημητρίου Μακρή, για την κατάρτιση του νέου εκλογικού νόμου, άρχισαν τον Ιανουάριο του 1958, στο σπίτι του Παπανδρέου στο Καστρί, και συνεχίστηκαν για περίπου δύο μήνες, μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου.[385] Οι δύο πολιτικοί κατέληξαν τελικά σε μια μορφή ενισχυμένης αναλογικής[386], η οποία διέφερε σημαντικά από την αντίστοιχη του 1951, και είχε ως στόχο να απομονώσει πολιτικά την ΕΔΑ και να περιορίσει στο ελάχιστο την εκπροσώπησή της στο Κοινοβούλιο. Επίσης, επήλθε συμφωνία, ανάμεσα στον Παπανδρέου και στον Μακρή, και για τις υπόλοιπες διατάξεις του νέου εκλογικού νόμου, οι περισσότερες εκ των οποίων είχαν διαμορφωθεί βάσει των επιθυμιών του Παπανδρέου.[387]

Την ίδια εποχή διεξάγονταν και άλλες συζητήσεις για την αλλαγή του εκλογικού νόμου, παράλληλα με αυτές του Παπανδρέου με τον Μακρή, μεταξύ του Γεωργίου Ράλλη και του Σοφοκλή Βενιζέλου. Ο Ράλλης πρότεινε ως καταλληλότερο εκλογικό σύστημα αυτό των «συγγενών κομμάτων»[388] που είχε εφαρμοστεί στην Γαλλία[389], ενώ ο Βενιζέλος την ενισχυμένη αναλογική του 1951.[390] Και τα δύο αυτά εκλογικά συστήματα ευνοούσαν το σχηματισμό

---

[384] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. 5 Α΄, Αρ. 1-2300.

[385] Ό.π.

[386] Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία…,* ό.π., σ. 221.

[387] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. 5 Α΄, Αρ. 1-2300.

[388] Σύμφωνα με το σύστημα των «συγγενών κομμάτων», τα κόμματα χωρίζονται σε ομάδες με ιδεολογική συγγένεια. Παραδείγματος χάριν Εθνικά κόμματα και Εργατικά κόμματα. Σε κάθε εκλογική περιφέρεια, το σύνολο των εδρών αποδίδεται στην ομάδα των συγγενών κομμάτων που συγκεντρώνει την σχετική πλειοψηφία και στη συνέχεια κατανέμεται αναλογικά μεταξύ των κομμάτων της επικρατούσας ομάδας. Με αυτό το εκλογικό σύστημα, τα «Εθνικόφρονα» κόμματα στην Ελλάδα, θα μπορούσαν να περιορίσουν την κοινοβουλευτική εκπροσώπιση της Αριστεράς και να την θέσουν στο περιθώριο.

[389] Ράλλης, ό.π., σ. 40.

[390] Δαφνής, ό.π., σ. 548.

συμμαχικής κυβέρνησης, την ίδια στιγμή που η ενισχυμένη αναλογική, στην οποία θα συμφωνούσαν τελικά ο Παπανδρέου με τον Μακρή, οδηγούσε, σχεδόν αναπόφευκτα, στη διαμόρφωση μονοκομματικής πλειοψηφίας.[391] Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ράλλη, ο Βενιζέλος ήταν πολύ επιφυλακτικός μαζί του στις συζητήσεις. Εκ των υστέρων διαπίστωσε ότι την ίδια εποχή διεξάγονταν συζητήσεις ανάμεσα στον Μακρή και στον Παπανδρέου για την αλλαγή του εκλογικού νόμου, εν γνώσει του Βενιζέλου. Ο Ράλλης θεωρούσε ότι ο Καραμανλής θα έπρεπε να τον είχε ενημερώσει και για τον λόγο αυτό, αργότερα, εξέφρασε την δυσφορία του έναντι του Πρωθυπουργού υποστηρίζοντας τα εξής: «Ο Καραμανλής θέλοντας να έχει περισσότερες απόψεις για κάποιο θέμα, συνήθιζε να αναθέτει τη μελέτη του σε δύο και τρείς ανθρώπους. Αυτό όμως δεν είναι πάντοτε αποτελεσματικό και μερικές φορές οδηγεί σε παρενέργειες και άλλα επακόλουθα, όπως συνέβη τότε»[392].

Ο Καραμανλής είχε επιμείνει στο ζήτημα της μυστικότητας και είχε ζητήσει από τον Παπανδρέου να μην διαρρεύσει τίποτα σχετικά με τις συζητήσεις για την αλλαγή του εκλογικού νόμου στον τύπο, διότι ο Πρωθυπουργός ήθελε να αποφύγει το ενδεχόμενο να διεξαχθούν εκλογές και είχε τον φόβο ότι αν γινόντουσαν γνωστές οι συζητήσεις θα δημιουργείτο προεκλογική ατμόσφαιρα.[393] Παρόλα αυτά, από τις αρχές Ιανουαρίου του 1958 είχαν αρχίσει να υπάρχουν δημοσιεύματα στον τύπο, τα οποία αναφέρονταν στις μυστικές συζητήσεις μεταξύ ΕΡΕ και Φιλελευθέρων για αλλαγή του εκλογικού νόμου, καθώς και στο ενδεχόμενο διεξαγωγής εκλογών σε σύντομο χρονικό διάστημα. Η κυβέρνηση προχώρησε άμεσα σε διάψευση των δημοσιευμάτων, για να αποφύγει τη δημιουργία προεκλογικού κλίματος, και εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία υποστήριζε ότι δεν υπήρχε καμία συνεννόηση με την αντιπολίτευση για τον εκλογικό νόμο.[394]

Μετά τα μέσα Φεβρουαρίου 1958, οι συζητήσεις περί νέου εκλογικού νόμου εντάθηκαν και τα δημοσιεύματα στον τύπο πλήθυναν. Οι συζητήσεις

[391] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 222.

[392] Ράλλης, ό.π.

[393] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 79.

[394] Εφ. *Το Βήμα,* 3/1/1958.

δεν μπορούσαν να κρατηθούν για πολύ χρόνο ακόμα μυστικές και γι' αυτό το λόγο ο Καραμανλής το απόγευμα της 26ης Φεβρουαρίου κάλεσε τον Μακρή και του είπε να επισκεφτεί την επομένη ημέρα τον Παπανδρέου και να του διαμηνύσει ότι ή θα υπέγραφε την συμφωνία αμέσως ή σε διαφορετική περίπτωση η συμφωνία για τον νέο εκλογικό νόμο θα χαλούσε, διότι οι φήμες που κυκλοφορούσαν προκαλούσαν άνευ λόγου προεκλογικό κλίμα.[395] Ο Μακρής το ίδιο απόγευμα συνέταξε κείμενο με τα όσα είχαν συμφωνηθεί στις συζητήσεις με τον Παπανδρέου σχετικά με το νέο εκλογικό νόμο και το επόμενο πρωί της 27ης Φεβρουαρίου, επισκέφτηκε τον Παπανδρέου στο Καστρί. Ο τελευταίος ζήτησε να ενημερώσει τον Βενιζέλο πρώτα σχετικά με την συμφωνία. Ο Μακρής, όμως, του υπογράμμισε ότι ο Βενιζέλος θα έπρεπε να ήταν ήδη ενήμερος (αυτή ήταν η μια από τις δύο προϋποθέσεις που είχε θέσει ο Καραμανλής στον Παπανδρέου για να αρχίσουν οι συνομιλίες για τον εκλογικό νόμο) και ότι, αφού ο ίδιος συμφωνούσε με το κείμενο, θα έπρεπε να το υπογράψει αμέσως, πράγμα που τελικά έπραξε.[396] Πάντως, από την όλη συμπεριφορά του Παπανδρέου, ήταν εμφανής η πρόθεση του να υποβαθμίσει τον ρόλο του Βενιζέλου.

Ο Καραμανλής έχοντας πληροφορηθεί για τις παρασκηνιακές κινήσεις του Βενιζέλου, ο οποίος για αρκετούς μήνες μηχανορραφούσε σχεδιάζοντας την ανατροπή του Καραμανλή, και σε συνδυασμό με τον διαγραφόμενο κίνδυνο να προταθεί από την αντιπολίτευση ένα εκλογικό σύστημα που θα ευνοούσε τον σχηματισμό συμμαχικών κυβερνήσεων (όπως η ενισχυμένη αναλογική του 1951, που όπως είδαμε παραπάνω ήθελε και προωθούσε ο Βενιζέλος), επεδίωξε και πέτυχε τη μονογραφή από τον Παπανδρέου της συμφωνίας για το εκλογικό σύστημα. Η ενισχυμένη αναλογική στην οποία είχαν καταλήξει ο Μακρής με τον Παπανδρέου ευνοούσε την ΕΡΕ και γι' αυτό ο Καραμανλής ήθελε να λήξει το θέμα άμεσα, πριν προλάβει ο Βενιζέλος να προβάλλει αντιρρήσεις. Αμέσως μετά την υπογραφή της συμφωνίας από τον Παπανδρέου, ο Καραμανλής συγκάλεσε έκτακτο υπουργικό συμβούλιο για να

[395] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. 5 Α', Αρ. 1-2301.

[396] Ό.π.

εγκρίνει το προτεινόμενο νομοσχέδιο. Η εντυπωσιακή σπουδή με την οποία έγινε η μονογραφή της συμφωνίας και η δημόσια ανακοίνωσή της (ο Μακρής επισκέφτηκε τον Παπανδρέου στις 6 π.μ. και το υπουργικό συμβούλιο συγκλήθηκε εκτάκτως στις 11.30 π.μ. της ίδιας ημέρας), πριν καν ενημερωθεί ο Βενιζέλος, ο οποίος «εγένετο έξω φρενών» μόλις το πληροφορήθηκε[397], οδηγούν στο συμπέρασμα ότι με την κίνηση αυτή έγινε προσπάθεια να αποτραπούν άμεσα αναμενόμενες αντιδράσεις και εξελίξεις. Η αποτροπή αυτών των εξελίξεων φαίνεται ότι αποτελούσε κοινή επιδίωξη, τη στιγμή εκείνη, του Καραμανλή και του Παπανδρέου.[398]

Ο Υπουργός των Εσωτερικών, Δημήτριος Μακρής, ήταν αυτός που κατέθεσε στη Βουλή το νέο εκλογικό νομοσχέδιο στις 27 Φεβρουαρίου 1958. Ειδικότερα, το νέο εκλογικό νομοσχέδιο προέβλεπε τα εξής: 1. Ο αριθμός των βουλευτικών εδρών περιορίζεται σε 250. 2. Εκλογικό σύστημα είναι η ενισχυμένη αναλογική. 3. Στην πρώτη κατανομή μετέχουν όλα τα κόμματα, καθώς και οι ανεξάρτητοι υποψήφιοι. 4. Στη δεύτερη κατανομή μετέχουν τα αυτοτελή κόμματα που έλαβαν 25% των ψήφων και οι συνασπισμοί κομμάτων που έλαβαν το 35% σε ολόκληρη τη χώρα. Εφόσον όμως ένα μόνο κόμμα ή συνασπισμός κομμάτων δεν συγκεντρώσει τα ποσοστά αυτά, μετέχει στη δεύτερη κατανομή και το δεύτερο κατά σειρά κόμμα ανεξάρτητα από το ποσοστό ψήφων. Τέλος αν κανένα κόμμα ή συνασπισμός δεν συγκεντρώσει τα απαιτούμενα ποσοστά, μετέχουν στην δεύτερη κατανομή οι πρώτοι δύο σε δύναμη συνασπισμοί ή κόμματα, αδιακρίτως. 5. Οι έδρες που απομένουν και μετά τη δεύτερη κατανομή διατίθενται, ως τρίτη κατανομή, ή στο αυτοτελές κόμμα που πλειοψήφησε στη μείζονα περιφέρεια (εφετειακή) ή, εφόσον δεν υπάρχει, στο συνασπισμό που μετέχει στη δεύτερη κατανομή ή, αν δεν υπάρχει ούτε συνασπισμός, στο κόμμα που πλειοψήφησε σε ολόκληρη την επικράτεια. 6. Καθιερώνεται η απεριόριστη πολυσταυρία. 7. Καταργείται το προνόμιο της εκλογής των αρχηγών κομμάτων. 8. Ως εκλογική περιφέρεια ορίζεται ο υφιστάμενος νομός. Επιπλέον, καθιερώνεται σημαντικός

[397] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. 5 Α΄, Αρ. 1-2302.

[398] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 222-223.

διαχωρισμός στα εκλογικά διαμερίσματα των τριών μεγάλων πόλεων – Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης. Το εκλογικό διαμέρισμα του πρώην δήμου Αθηναίων διαχωρίζεται στο δήμο Αθηναίων και σε ένα δεύτερο διαμέρισμα, που συμπεριλαμβάνει όλους τους δήμους και τις κοινότητες του παλαιού διαμερίσματος.[399]

Ο εκλογικός νόμος (ν. 3822/1958) ψηφίστηκε τελικά στις 29 Μαρτίου του 1958, αφού πρώτα, όπως θα δούμε παρακάτω, είχε «πέσει» η κυβέρνηση Καραμανλή και τη θέση της είχε πάρει η υπηρεσιακή κυβέρνηση Γεωργακόπουλου, η οποία θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές στις 11 Μαΐου 1958. Σε σχέση με την αρχική διατύπωση του νομοσχεδίου από τον Μακρή στις 27 Φεβρουαρίου, ο αριθμός των βουλευτικών εδρών δεν μειώθηκε στις 250, αλλά παρέμεινε τελικά στις 300 και θεσπίστηκε η μονοσταυρία για τις περιφέρειες που εκλέγουν έως 10 βουλευτές και η πολυσταυρία για όσες εκλέγουν από 11 βουλευτές και πάνω. Τέλος, τα ποσοστά για τη συμμετοχή στη δεύτερη κατανομή των εδρών καθορίστηκαν στο 25% για τα αυτοτελή κόμματα, στο 35% για τους συνασπισμούς δύο κομμάτων και στο 40% για τους συνασπισμούς τριών ή περισσοτέρων κομμάτων.[400] Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, η βασική καινοτομία του νέου εκλογικού νόμου ήταν ο μηχανισμός που καθιερωνόταν για την παραχώρηση των εδρών της δεύτερης κατανομής. Η παραχώρησή τους δεν γινόταν με βάση τα υπόλοιπα (τις αχρησιμοποίητες ψήφους) των εκλογικών σχηματισμών που συμμετείχαν στην δεύτερη κατανομή, αλλά με βάση το σύνολο των ψήφων που συγκέντρωσαν σε κάθε εφετειακή περιφέρεια. Με τον τρόπο αυτό καθιερωνόταν ένας μηχανισμός πριμοδότησης του πρώτου κόμματος, πριμοδότηση που έπαιρνε σημαντικότατες διαστάσεις, αν ήταν σχετικά μεγάλη η απόσταση που το χώριζε από το δεύτερο κόμμα.[401] Επίσης, η αύξηση του αριθμού των εκλογικών περιφερειών από 41 σε 55, που έγινε με την διχοτόμηση, ή και τριχοτόμηση σε κάποιες περιπτώσεις, όλων των μεγάλων εκλογικών περιφερειών, συνέβαλε σημαντικά στην πριμοδότηση του

[399] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 75-76.

[400] Ό.π., σ. 93.

[401] Νικολακόπουλος, ό.π., σσ. 225-226.

πρώτου κόμματος. Ειδικότερα, η διχοτόμηση των εκλογικών περιφερειών Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης είχε στόχο να απομονώσει τις περιοχές όπου η ΕΔΑ διέθετε ισχυρή παρουσία, μειώνοντας τεχνητά την κοινοβουλευτική της εκπροσώπηση.[402]

Από τις υπόλοιπες ρυθμίσεις του εκλογικού νόμου θα πρέπει να επισημανθεί ότι διατηρείτο σε ισχύ η απογραφή του 1940 για τον καθορισμό των βουλευτικών εδρών κάθε εκλογικής περιφέρειας, γεγονός που οδηγούσε σε διόγκωση των διαφορών ως προς το εκλογικό μέτρο. Ειδικά σε περιοχές όπως η Β΄ Αθηνών, περιοχή μαζικού εποικισμού κατά τη μεταπολεμική περίοδο, η χρησιμοποίηση της απογραφής του 1940 οδηγούσε σε πλήρη στρέβλωση του εκλογικού μέτρου, καθώς ο αριθμός των εγγεγραμμένων δημοτών (268.797) εμφανιζόταν μεγαλύτερος από το νόμιμο πληθυσμό (σύμφωνα με την απογραφή του 1940), δηλαδή οι δημότες με εκλογικά δικαιώματα ήταν περισσότεροι από το σύνολο όλων των δημοτών, ανεξαρτήτως ηλικίας.[403] Επίσης, πρέπει να επισημανθεί η απόφαση να μην ψηφίσουν σε ειδικά τμήματα και με ειδικές καταστάσεις οι άνδρες των Ενόπλων Δυνάμεων (όπως είχε συμβεί στις εκλογές του 1951 και του 1956). Στα ειδικά τμήματα, όπου ψήφιζαν οι άνδρες των Ενόπλων Δυνάμεων, παραδοσιακά πλειοψηφούσε συντριπτικά η Δεξιά, γεγονός που είχε ως επακόλουθο την αλλοίωση των εκλογικών αποτελεσμάτων, σε ολόκληρες εκλογικές περιφέρειες, υπέρ της Δεξιάς. Σχετικά με την ψήφο των Ενόπλων Δυνάμεων, υπήρξε διαφωνία ανάμεσα στην ΕΡΕ και στο Κ.Φ., η οποία παραλίγο να οδηγήσει στην απόσυρση του εκλογικού νομοσχεδίου. Η ΕΡΕ ήθελε να ψηφίσει κανονικά ο στρατός με καταστάσεις[404], ενώ το Κ.Φ. ήθελε να

[402] Ό.π., σ. 226.

[403] Ό.π.

[404] Οι αξιωματικοί και οπλίτες των Ενόπλων Δυνάμεων ασκούσαν το εκλογικό τους δικαίωμα στις περιοχές όπου υπηρετούσαν. Λίστες-καταστάσεις με τα ονόματά τους υπήρχαν σε συγκεκριμένα εκλογικά τμήματα κοντά στα στρατόπεδα. Μέσω των καταστάσεων ήταν εύκολο να υπολογιστεί τι ψήφισαν οι στρατιώτες. Στην πλειοψηφία τους ψήφιζαν την Δεξιά. Στο τεταμένο πολιτικό κλίμα της μετεμφυλιακής Ελλάδας, αν σε κάποιο εκλογικό τμήμα που ψήφιζαν στρατιωτικοί, δεν έβγαινε πρώτη η Δεξιά, το στρατόπεδο «στιγματιζόταν». Μια πρακτική της Δεξιάς ήταν να μεταθέτει στρατιώτες, πριν τις εκλογές, σε περιοχές που είχε ανάγκη τις ψήφους τους για να επηρεάσει υπέρ της το εκλογικό αποτέλεσμα.

ψηφίσει χωρίς καταστάσεις.[405] Ο Καραμανλής που υποστήριζε ως αρχή την ψήφο του στρατού, διότι θεωρούσε «ηθικώς και εθνικώς απαράδεκτον όταν ψηφίζουν οι υπονομευταί του έθνους να μη ψηφίζη το υγιέστερον τμήμα αυτού», τελικά αποφάσισε για να οδηγηθεί γρήγορα η χώρα σε εκλογές, με ομαλό τρόπο, να κάνει δεκτή την υποστηριζόμενη από το Κ.Φ. άποψη, «όπως ο στρατός μη ψηφίση δια καταστάσεων»[406].

Το σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής που καθιέρωνε ο ν. 3822/1958, ενίσχυε κατά κύριο λόγο, την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση του πρώτου κόμματος σε βάρος του τρίτου και των μικρότερων κομμάτων. Προφανής επιδίωξη των εμπνευστών του εκλογικού συστήματος ήταν αφενός ο τεχνητός περιορισμός της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης της ΕΔΑ (η οποία αναμενόταν να αναδειχτεί τρίτο κόμμα), και αφετέρου η εξασφάλιση της αυτοδύναμης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας του πρώτου κόμματος, δηλαδή της ΕΡΕ.[407] Ο Γεώργιος Παπανδρέου επέμενε ιδιαίτερα, κατά τη διάρκεια των συζητήσεών του με τον Μακρή, να είναι μεγάλα τα ποσοστά για τη συμμετοχή στη δεύτερη κατανομή των συνασπισμών κομμάτων, διότι φοβόταν ότι τα μικρά κόμματα και ο Μαρκεζίνης ήταν πιθανό να συνασπίζονταν με την ΕΔΑ και να διεκδικούσαν, αν όχι την πρώτη, τουλάχιστον τη δεύτερη θέση και θα απωθούσαν τους Φιλελεύθερους στην Τρίτη.[408]

Το πρωί της 27ης Φεβρουαρίου 1958, συγκλήθηκε έκτακτο υπουργικό συμβούλιο όπου ο Πρωθυπουργός εξήγησε στα μέλη της κυβέρνησης τους λόγους που τον οδήγησαν στην απόφασή του να αλλάξει τον εκλογικό νόμο σε χρόνο απομακρυσμένο από την προσφυγή σε εκλογές. Ο Καραμανλής υποστήριξε πως «μολονότι η κυβέρνηση είναι αποφασισμένη να εξαντλήσει την θητεία της, ο έγκαιρος καθορισμός του νέου εκλογικού συστήματος θα διευκολύνει τα εθνικώς σκεπτόμενα κόμματα στους προσανατολισμούς τους»[409]. Τις σχετικές απόψεις και αποφάσεις του επανέλαβε ο

[405] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. 5 Α΄, Αρ. 1-2301- 1-2302.

[406] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. 5 Α΄, Αρ. 1-2289.

[407] Νικολακόπουλος, ό.π., σσ. 226-227.

[408] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 296.

[409] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 76.

Πρωθυπουργός στους βουλευτές της ΕΡΕ, λίγες ώρες αργότερα, στην αίθουσα του κόμματος στη Βουλή. Ανάμεσα σε άλλα, ο Καραμανλής ξεκαθάρισε πως ένας από τους λόγους που τον οδήγησαν στην επιλογή της ενισχυμένης αναλογικής, ήταν να αποτρέψει μια επανάληψη της συνεργασίας του 1956, ανάμεσα στην ΕΔΑ και στα κόμματα του Κέντρου: «Ο προτεινόμενος νέος εκλογικός νόμος έχει, όμως, και το μέγα πλεονέκτημα ότι, τιμίως εφαρμοζόμενος, αποτρέπει τας εθνικώς επιβλαβείς συμπράξεις, αι οποίαι νοθεύουν την ζωήν του τόπου και απειλούν το πολίτευμα»[410]. Ο Καραμανλής γνώριζε πως η περίπτωση κοινής καθόδου στις εκλογές της ΕΔΑ με τα κόμματα του Κέντρου, θα απειλούσε την παραμονή του στην εξουσία, και για τον λόγο αυτό επέλεξε ένα εκλογικό σύστημα που καθιστούσε σχεδόν απαγορευτική τη συμμετοχή ενός συνασπισμού κομμάτων στη δεύτερη κατανομή των εδρών.

Η στάση που τήρησαν οι Αμερικανοί έναντι των συζητήσεων ανάμεσα στην ΕΡΕ και στο Κ.Φ. για την αλλαγή του εκλογικού νόμου δεν έχει πλήρως αποσαφηνιστεί. Στα επίσημα αμερικανικά αρχεία δεν υπάρχουν αναφορές στις συγκεκριμένες συζητήσεις. Παρόλα αυτά, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο σκοπός για τον οποίο σχεδιάστηκε ο εκλογικός νόμος, δηλαδή ο περιορισμός της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης της Αριστεράς και η παρεμπόδιση της σύστασης ενός νέου «λαϊκού μετώπου» όπως εκείνου του 1956, εξυπηρετούσε πλήρως τα αμερικανικά συμφέροντα. Οι Αμερικανοί βρισκόντουσαν σε επαφή, τόσο με τα Ανάκτορα, όσο και με Έλληνες πολιτικούς της ΕΡΕ και των Φιλελευθέρων, και ως εκ τούτου ήταν ενήμεροι για τις συζητήσεις. Ο Αμερικανός επιτετραμμένος Τζέιμς Πένφιλντ είχε συχνές συναντήσεις με τον Γεώργιο Παπανδρέου[411], γεγονός που συνηγορεί στο ότι οι Αμερικανοί γνώριζαν πώς εξελίσσονταν οι συνομιλίες για τον εκλογικό νόμο.

Αμέσως μετά τις ανακοινώσεις του Πρωθυπουργού, εκδηλώθηκαν αντιρρήσεις και σημειώθηκαν αντιδράσεις εναντίον του εκλογικού νόμου, τόσο

[410] Ό.π.

[411] Εφ. *Ελευθερία,* 23/2/1958.

εκ μέρους της αντιπολίτευσης, όσο και εντός του κόμματος της ΕΡΕ. Το Κ.Φ εξέδωσε ανακοίνωση, την επομένη ημέρα της κατάθεσης του νομοσχεδίου από τον Πρωθυπουργό, με την οποία εξέφραζε τις επιφυλάξεις του σχετικά με τον νέο εκλογικό νόμο. Σύμφωνα με την ανακοίνωση, το Κ.Φ. θα ψήφιζε το νομοσχέδιο επί της αρχής, αλλά ζητούσε να μην ψηφίσει με καταστάσεις ο στρατός: «το κόμμα των Φιλελευθέρων θα ψηφίση κατ' αρχήν το Νομοσχέδιον της ενισχυμένης αναλογικής, το οποίον κατέθεσεν εις την Βουλήν η κυβέρνησις […] Εκείνο όμως το οποίον από τούδε θεωρεί επιβεβλημένον να δηλώση είναι η απόλυτος διαφωνία του επί της ψήφου του στρατού»[412]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι το Κ.Φ. φαίνεται να υπαναχωρεί από τα συμφωνηθέντα για την ενισχυμένη αναλογική, αμέσως μετά τη δημοσιοποίηση της συμφωνίας ΕΡΕ-Φιλελευθέρων από τον Καραμανλή: «Η κρατούσα εις τους κόλπους του κόμματος τάσις, η οποία και θα εκδηλωθεί κατά την συζήτησιν του νομοσχεδίου, είναι όπως αντί του κατατεθέντος χθές, εισαχθή νομοσχέδιον επαναφέρον τον ισχύσαντα ήδη κατά το 1951 νόμον περί ενισχυμένης αναλογικής άνευ οιασδήποτε τροποποιήσεως ει μη μόνον της καταργήσεως της ψήφου του στρατού»[413].

Η εκδήλωση αυτής της διαφοροποίησης από το Κ.Φ., σχετικά με την ενισχυμένη αναλογική, στην οποία είχαν συμφωνήσει ο Παπανδρέου με τον Μακρή, ήταν προϊόν της πλήρους εναντίωσης του Σοφοκλή Βενιζέλου προς τις ρυθμίσεις του συγκεκριμένου εκλογικού συστήματος. Ο Βενιζέλος έγραφε αργότερα στον Βασιλιά ότι «παρέσυραν τον κύριο Παπανδρέου, όστις διεπραγματεύετο, διότι εψηφίσθη ενισχυμένη αναλογική μόνον δια το πρώτον κόμμα, ουδεμίαν σχέσιν έχουσα με την ενισχυμένην αναλογικήν του 1951»[414]. Την ίδια άποψη με τον Βενιζέλο υποστήριζε και ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, σημαντικό στέλεχος του Κ.Φ., σύμφωνα με τον οποίο «ο Καραμανλής εκμεταλλεύτηκε την απόλυτη άγνοια του Γεωργίου Παπανδρέου στο θέμα του εκλογικού νόμου. Ο Παπανδρέου, χωρίς να ρωτήσει κανένα, παρασύρθηκε σε προκαταρκτικές ομιλίες με τον Τάκο τον Μακρή, έναν ευφυέστατο σ' αυτά

[412] Εφ. *Ελευθερία,* 28/2/1958.

[413] Ό.π.

[414] Δαφνής, ό.π., σ. 548.

άνθρωπο, που κατέληξαν σε δέσμευση του κόμματός μας. Ο Παπανδρέου συμφώνησε στο σύστημα του ’58 με τη βεβαιότητα ότι είναι καλό για το κόμμα μας […] όταν μας έδωσε τον εκλογικό νόμο του είπα ότι αυτός ο συγκεκριμένος νόμος, πέρα από τα άλλα, είναι καταστροφή […] Αλλά ο Παπανδρέου δεν έκανε πίσω. Είχε δεσμευτεί και δέσμευσε και εμάς»[415].

Η ΕΔΑ, της οποίας ο περιορισμός της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης αποτελούσε πρωταρχικό στόχο του εκλογικού συστήματος, εξέφρασε την αντίθεσή της στον νέο εκλογικό νόμο και κατήγγειλε ότι «επιχειρείται νέα πλαστογράφησις της λαϊκής θελήσεως, που θα απογοητεύσει οικτρά τους εμπνευστάς και συνεργάτας της […] Ο λαός υπό οιασδήποτε συνθήκας θα εύρη τον τρόπον να αντιδράση κατά του εκλογικού τερατουργήματος και να ανατρέψη τα σχέδια του ξένου παράγοντος και των εξωκοινοβουλευτικών κύκλων που ενεπνεύσθησαν την απαράδεκτον συναλλαγήν του Κ.Φ. με την ΕΡΕ επί του εκλογικού νόμου»[416]. Λίγες ημέρες αργότερα, κατά τη διάρκεια της συζήτησης στη Βουλή για την ψήφιση του νέου εκλογικού νόμου, ο Πρόεδρος της ΕΔΑ Ιωάννης Πασαλίδης έλαβε το λόγο και κατήγγειλε τη «συνομωσία» της συμφωνίας ΕΡΕ-Φιλελευθέρων και προειδοποίησε ότι «όσοι έσκαψαν τον λάκκο της ΕΔΑ, θα πέσουν μέσα οι ίδιοι»[417]. Η τελευταία φράση του Ιωάννη Πασαλίδη έμελε να έχει προφητικό χαρακτήρα, καθώς η ΕΔΑ ήταν τελικά ο μεγάλος κερδισμένος των εκλογών του 1958 και το Κ.Φ. ο μεγάλος χαμένος.

Και τα μικρότερα, όμως, κόμματα εξέφρασαν την έντονη διαφωνία τους με τις ρυθμίσεις του νέου εκλογικού νόμου. Ο Πρόεδρος του κόμματος των Προοδευτικών Σπύρος Μαρκεζίνης χαρακτήρισε τον νέο εκλογικό νόμο «τερατώδη» και υποστήριξε πως «ευνοούσε σκανδαλωδώς την ΕΡΕ και τους Φιλελευθέρους»[418]. Ο Μαρκεζίνης επικαλείται μαρτυρία του ανεξάρτητου τότε

[415] Δημητράκος, ό.π., σ. 426.

[416] Εφ. *Αυγή,* 28/2/1958.

[417] Τρίκκας, ό.π., σ. 521.

[418] Μαρκεζίνης, ό.π., σ. 79.

(1956-1958), παλαιού βουλευτή των Φιλελευθέρων, Γεωργίου Βαρβούτη[419], σύμφωνα με την οποία, τα ιδιαιτέρως υψηλά ποσοστά ως προς τα συνεργαζόμενα κόμματα απέβλεπαν στην εξουδετέρωση του κόμματος των Προοδευτικών και του ίδιου του Μαρκεζίνη.[420] Ο εκπρόσωπος του ΔΚΕΛ Στέλιος Αλλαμανής δήλωσε ότι το νέο εκλογικό νομοσχέδιο «κατατείνει κατά τρόπον απροσχημάτιστον εις την νόθευσιν του λαϊκού φρονήματος και τον στραγγαλισμόν της θελήσεως του εκλογικού σώματος»[421]. Τον εκλογικό νόμο καταδίκασε και ο αρχηγός του κόμματος Αγροτών και Εργαζομένων Αλέξανδρος Μπαλτατζής, υποστηρίζοντας ότι αποτελούσε «προϊόν μιας πρωτοφανούς κομματικής συνδιαλλαγής μεταξύ ΕΡΕ και Φιλελευθέρων», που σκοπό είχε «να νοθεύση το λαϊκόν φρόνημα» και «να αποκλείση από την πολιτικήν ζωήν τα ανερχόμενα νέα πολιτικά ρεύματα».

Εκτός, όμως, από την αντιπολίτευση, η ανακοίνωση του Πρωθυπουργού για την κατάθεση, προς ψήφιση στη Βουλή, του νέου εκλογικού νόμου έγινε δεκτή με επιφυλάξεις και από μερίδα βουλευτών της ΕΡΕ, οι προτιμήσεις των οποίων έκλιναν προς το πλειοψηφικό σύστημα[422], αλλά και από δύο Υπουργούς. Πιο συγκεκριμένα, η εξαγγελία της πρωθυπουργικής απόφασης προς τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου, το πρωί της 27ης Φεβρουαρίου, για την ψήφιση του νέου εκλογικού νομοσχεδίου, αποτέλεσε τη χρονική αφετηρία στην εκδήλωση μιας σοβαρής πολιτικής κρίσης που θα οδηγούσε στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή. Αμέσως μετά της πρωθυπουργικές ανακοινώσεις, ο Υπουργός Εμπορίου και Βιομηχανίας, Παναγιώτης Παπαληγούρας, παρατήρησε ότι η εισαγωγή του θέματος τους εκλογικού νόμου έγινε αιφνιδιαστικά και εν αγνοία του υπουργικού συμβουλίου. Ο Υπουργός Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων, Γεώργιος Ράλλης, εκδήλωσε επίσης την διαφωνία του για την καθιέρωση της ενισχυμένης αναλογικής και διατύπωσε τη γνώμη ότι το σύστημα αυτό θα

[419] Ο Γεώργιος Βαρβούτης είχε εκλεγεί βουλευτής, μεταπολεμικά, συνεργαζόμενος με το κόμμα Φιλελευθέρων το 1946 και το 1951. Στις εκλογές του 1956 είχε κατέβει ως ανεξάρτητος και εκλέχτηκε βουλευτής Κοζάνης.

[420] Βλ. Μαρκεζίνης, ό.π., υποσημείωση 7, σ. 79.

[421] Εφ. *Ελευθερία,* 28/2/1958.

[422] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 76.

ευνοούσε την Αριστερά. Οι δύο υπουργοί, μετά την οριστικοποίηση της πρωθυπουργικής απόφασης, το απόγευμα της 27ης Φεβρουαρίου, υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους, τις οποίες και αποδέχτηκε ο Καραμανλής αυθημερόν.[423]

4. Ράλλης και Παπαληγούρας αντιδρούν στον εκλογικό νόμο

Οι παραιτήσεις των υπουργών Ράλλη και Παπαληγούρα προκάλεσαν μεγάλη αίσθηση στην κοινή γνώμη, καθώς οι παραιτηθέντες ήταν δύο εκ των κορυφαίων στελεχών της κυβέρνησης και στενοί συνεργάτες του Πρωθυπουργού. Η αποχώρηση των δύο υπουργών πυροδότησε μια σειρά εξελίξεων και οδήγησε στην κορύφωση της κρίσης στο εσωτερικό της Δεξιάς παράταξης. Οι δύο υπουργοί εξήγησαν τους λόγους που τους οδήγησαν στην αποχώρηση από την κυβέρνηση με τις επιστολές παραίτησής τους που έστειλαν στον Πρωθυπουργό.

Ο Παναγιώτης Παπαληγούρας επιτέθηκε προσωπικά στον Καραμανλή, τον οποίο κατηγόρησε για αυταρχική πολιτική έναντι του υπουργικού συμβουλίου. Ουσιαστικά, ο Παπαληγούρας υποστήριξε ότι ο Καραμανλής έπαιρνε τις αποφάσεις μόνος του, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του το υπουργικό συμβούλιο, το οποίο στην πράξη είχε πάψει να λειτουργεί: «Το θέμα του εκλογικού νόμου εισήχθη σήμερον αιφνιδιαστικώς ενώπιον του υπουργικού συμβουλίου και δη υπό μορφήν ανακοινώσεως υμετέρας αποφάσεως ειλημμένης εκ των προτέρων, καθ' ήν το καταρτισθέν εν αγνοία

[423] Ό.π.

του υπουργικού συμβουλίου νομοσχέδιον επρόκειτο να κατατεθή εις την Βουλήν. Τούτο σημαίνει ότι το υπουργικόν συμβούλιον παύει πλέον να λειτουργή κατά τους όρους του πολιτεύματος […] οι υπουργοί μετουσιούμεθα προοδευτικώς εις πρόσωπα υπηρεσιακά». Ο παραιτηθείς Υπουργός κατηγόρησε τον Καραμανλή και για την παύση του νομοθετικού έργου της Βουλής, η οποία υπολειτουργούσε με ευθύνη του Πρωθυπουργού: «Αντίκτυπον έσχεν η τακτική αυτή και επί του νομοθετικού έργου της Βουλής, ήτις από τετραμήνου δεν εψήφισεν ούτε ένα ουσιώδες νόμον μετά συζήτησιν […] Η κοινή γνώμη αγνοεί ότι έπαυσεν η Βουλή να βουλεύεται». Ο Παπαληγούρας ολοκλήρωσε την επιστολή του καθιστώντας σαφές στον Καραμανλή ότι η πιθανότητα οποιασδήποτε μεταξύ τους συνεννόησης είχε εκλείψει: «Είχομεν και άλλοτε συζητήσει περί της ανάγκης του συντονισμού και της δραστηριοποιήσεως της πολιτικής εξουσίας. Το σημερινόν, όμως, περιστατικόν με πείθει ότι δεν είναι δυνατόν να ανασταλή η επερχόμενη παράλυσις της κυβερνητικής δραστηριότητος δια μιας συζητήσεως μεταξύ υμών και εμού»[424].

Από την επιστολή του Παπαληγούρα προκύπτει ότι ο Υπουργός διαφωνούσε ριζικά με τον τρόπο λειτουργίας της κυβέρνησης Καραμανλή. Ο Παπαληγούρας υποστηρίζει πως είχε ενημερώσει τον Πρωθυπουργό, σε προγενέστερες συζητήσεις τους, για την διαφωνία του αυτή και για την ανάγκη συντονισμού της κυβέρνησης. Η απουσία, από την επιστολή παραίτησης, οποιασδήποτε αναφοράς στον εκλογικό νόμο ενισχύει τον ισχυρισμό ότι η πραγματική αιτία της παραίτησης του Παπαληγούρα δεν ήταν η διαφωνία του με τον νέο εκλογικό νόμο. Ο Γεώργιος Ράλλης υποστήριζε ότι ο Παπαληγούρας παραιτήθηκε, επειδή διαφωνούσε με τον εκλογικό νόμο.[425] Την ίδια άποψη υποστήριζε και ο Σπύρος Μαρκεζίνης.[426] Οι πραγματικές αιτίες της παραίτησης του Παπαληγούρα[427] από την κυβέρνηση φαίνεται,

[424] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 77.

[425] Ράλλης, ό.π., σ. 41.

[426] Μαρκεζίνης, ό.π., σ. 78.

[427] Σύμφωνα με όσα ισχυρίζεται ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, «ο Παπαληγούρας ήταν πάντα το κύριο πρόσωπο της ανατροπής του Καραμανλή». Πριν ξεσπάσει η κρίση του 1958, για αρκετούς

σύμφωνα με όσα γράφει στην επιστολή του, ότι ήταν βαθύτερες και αφορούσαν στην διαφωνία του με τον τρόπο λειτουργίας της κυβέρνησης και στον αυταρχισμό με τον οποίο ασκούσε τη διακυβέρνηση ο Καραμανλής, χωρίς να υπολογίζει τις απόψεις των υπουργών του.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι την άποψη του Παπαληγούρα, σχετικά με τον αυταρχικό χαρακτήρα και τον αυταρχικό τρόπο με τον οποίο ασκούσε τη διακυβέρνηση ο Καραμανλής, συμμερίζονταν και οι Αμερικανοί. Ο τρόπος διακυβέρνησης του Καραμανλή είχε προκαλέσει πολλές αντιπάθειες και προβλημάτιζε σοβαρά τους Αμερικανούς. Οι διπλωμάτες που είχαν τακτικές επαφές με τα κορυφαία στελέχη της ΕΡΕ ήταν συχνά αποδέκτες των παραπόνων τους για τον τρόπο με τον οποίο τους φερόταν ο Καραμανλής.[428]

Ο Καραμανλής απάντησε στον Παπαληγούρα, με επιστολή που του έστειλε την επόμενη ημέρα, 28 Φεβρουαρίου, αποκρούοντας τις εναντίον του κατηγορίες και υποστηρίζοντας ότι οι δικαιολογίες που επικαλείται ο Παπαληγούρας για την παραίτησή του «δεν είναι ούτε βάσιμες, ούτε σοβαρές». «Το παράπονόν σας εξ άλλου», γράφει ο Καραμανλής, «ότι εγκαίρως δεν ενημερούντο οι κ.κ. υπουργοί και δεν συνεζητούντο μετά τούτων τα γενικά πολιτικά θέματα, δεν νομίζω να ευσταθή. Μεθ' όλων των κ.κ. συναδέλφων συνεργάζομαι όσον δύναμαι τακτικώτερον και στενώτερον, εις δε την Οικονομικήν Επιτροπήν, της οποίας μετέχετε και ήτις συνεδριάζει πολλάς φοράς καθ' εβδομάδα συζητούνται σχεδόν όλα τα βασικά κυβερνητικά ζητήματα […] Είσθε επομένως ο τελευταίος ο οποίος θα εδικαιούτο να διατυπώση το παράπονον ότι δεν συζητείτε με τον πρόεδρον της Κυβερνήσεως τα γενικά κυβερνητικά θέματα». Στην συνέχεια της επιστολής του, ο Καραμανλής, αμφισβητεί, εμμέσως πλην σαφώς, ότι η πραγματική αιτία της παραίτησης του Παπαληγούρα ήταν η διαφωνία του με τον εκλογικό νόμο: « Όσον αφορά τον εκλογικό νόμον […] διατυπώσατε παρατηρήσεις αίτινες και

μήνες ο Παπαληγούρας, σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Μητσοτάκης, συναντιόταν στην Γλυφάδα με τον Αμερικανό επιτετραμμένο Τζέιμς Πένφιλντ, ο οποίος τον ενθάρρυνε να ανατρέψει τον Καραμανλή. Βλ. Αλέξης Παπαχελάς, *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης με τα δικά του λόγια,* Παπαδόπουλος, Αθήνα 2017, τόμ. Α΄, σ. 90.

[428] Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής…,* ό.π., σ. 62.

συνεζητήθησαν, αλλά εκπλήσσομαι ότι, εξαρτώντες την παραμονήν σας εν τη Κυβερνήσει εκ του εκλογικού νόμου και την περί αυτού συζήτησιν […] Κατόπιν πάντων των ανωτέρω πιστεύω ότι η διακοπή της εν τη Κυβερνήσει διετούς συνεργασίας μας δεν δύναται να δικαιολογηθή από τους εν τη επιστολή σας αναφερόμενους λόγους»[429].

Παράλληλα με την παραίτηση του Παπαληγούρα, ο Γεώργιος Ράλλης δήλωσε στον Πρωθυπουργό, σε ιδιαίτερη συνάντησή τους, ότι «μη δυνάμενος» να καταψηφίσει το εκλογικό νομοσχέδιο, παραιτείται από το υπουργικό αξίωμα, αλλά παραμένει στις τάξεις της ΕΡΕ και υποστηρίζει την κυβέρνηση.[430] Τους λόγους της διαφωνίας του, ο Υπουργός Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων εξέθεσε αναλυτικά στην επιστολή παραίτησής του, την οποία επέδωσε στον Πρωθυπουργό : «Προ μηνός […] σας ανέπτυξα τους λόγους, δι'ούς νομίζω ότι το εκλογικόν σύστημα της ενισχυμένης αποτελεί κίνδυνον δια την χώραν […] Η Αριστερά, πριμοδοτουμένη εκ του συστήματος, θα εμφανίση λίαν ισχυράν και υπολογίσιμον δύναμιν και το κόμμα των Φιλελευθέρων θα καταλάβη πολύ ολιγωτέρας έδρας από όσας θα αναλογούν εις αυτό». Τα αποτελέσματα των εκλογών της 11ης Μαΐου επαλήθευσαν πλήρως την πρόβλεψη του Ράλλη, σχετικά με την επίδραση που θα είχε ο εκλογικός νόμος της ενισχυμένης αναλογικής επί των εκλογικών αποτελεσμάτων. Στη συνέχεια της επιστολής του, ο Ράλλης, ξεκαθάρισε στον Καραμανλή ότι διαφωνούσε «με οιονδήποτε σύστημα τείνον να καταστήση ή και απλώς να εμφανίση τον κομμουνισμόν ισχυρότερον από ό,τι πράγματι είναι». Ο Ράλλης ολοκλήρωσε την επιστολή της παραίτησής του δηλώνοντας στο Καραμανλή ότι «δεν δύναμαι να είμαι μέλος της Κυβερνήσεως και να καταψηφίσω το νομοσχέδιον και εξ αντιθέτου να αρνούμαι να ψηφίσω υπέρ αυτού παρά την συνείδησίν μου»[431].

Ο Γεώργιος Ράλλης, κάποια χρόνια αργότερα, αναφέρθηκε στα γεγονότα που οδήγησαν τον ίδιο και τον Παναγιώτη Παπαληγούρα στην

[429] Αρχείο Καραμανλή, ό.π.

[430] Ράλλης, ό.π.

[431] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 77-78.

παραίτησή τους από την κυβέρνηση. Σύμφωνα με τον Ράλλη, ο Καραμανλής ανακοίνωσε την πρόθεσή του να θέσει προς ψήφιση στη Βουλή τον νέο εκλογικό νόμο στο υπουργικό συμβούλιο της 27ης Φεβρουαρίου, χωρίς να έχει ενημερώσει κανέναν από τους Υπουργούς της κυβέρνησης, πλην του Μακρή. «Έπεσα από τα σύννεφα», έγραφε αργότερα ο Ράλλης, «και καθώς άκουγα τις διατάξεις του σχεδίου εκείνου του εκλογικού συστήματος, διέκοψα τον Καραμανλή και του είπα: "Κύριε πρόεδρε, έχω αντιρρήσεις. Μ' αυτόν τον νόμο υπάρχει κίνδυνος να έλθει δεύτερη η ΕΔΑ και τρίτο το κόμμα Φιλελευθέρων". Ο Καραμανλής απάντησε έντονα: "Μα, είναι δυνατόν να διατυπώνεις τέτοιους φόβους και να πανικοβάλλεις το Κέντρο" […] Πεπεισμένος για την ορθότητα της απόψεώς μου και θεωρώντας ότι αυτή η οξεία στιχομυθία με τον Πρωθυπουργό με είχε προσβάλει, ενώπιον των παρισταμένων συναδέλφων υπουργών […] το σκέφτηκα λίγο ακόμα και το απόγευμα έστειλα την παραίτησή μου στον Πρωθυπουργό». Σχετικά με την παραίτησή του Παπαληγούρα, ο Ράλλης αναφέρει, πως του τηλεφώνησε, μετά τη λήξη του υπουργικού συμβουλίου, και αφού του είπε ότι συμφωνεί απόλυτα μαζί του, λίγο αργότερα υπέβαλε και αυτός την παραίτησή του.[432]

Ο Καραμανλής, στις μεταγενέστερες σημειώσεις του, διηγείται τα γεγονότα ως εξής: «Κατά την συζήτησιν [στο υπουργικό συμβούλιο] δεν εξεδηλώθησαν αντιδράσεις, πλην των κ.κ. Παπαληγούρα και Ράλλη, οι οποίοι διετύπωσαν ασθενείς επιφυλάξεις, εις τας οποίας όμως δεν επέμειναν κατόπιν των δοθεισών εκ μέρους μου εξηγήσεων. Εξεπλάγην ως εκ τούτου όταν την εσπέραν της αυτής ημέρας μου απέστειλαν εγγράφως τας παραιτήσεις των, το περιεχόμενον των οποίων εδικαιολόγει κατά την γνώμην μου την άποψιν ότι οι λόγοι της παραιτήσεώς των εν λόγω συνεργατών μου ήσαν άσχετοι με τον εκλογικόν νόμον, τον οποίον εχρησιμοποίησαν ως πρόσχημα»[433]. Σύμφωνα με τον Καραμανλή λοιπόν, ο Ράλλης και ο Παπαληγούρας επικαλέστηκαν προσχηματικά την διαφωνία τους με τον εκλογικό νόμο για να αποχωρήσουν από την κυβέρνηση, ενώ οι πραγματικοί

[432] Ράλλης, ό.π.

[433] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 79.

λόγοι που τους οδήγησαν σε αυτή την απόφαση ήταν άλλοι. Ο Καραμανλής φαίνεται ότι αιφνιδιάστηκε από την αποχώρηση των δύο στενών συνεργατών του. Είναι γεγονός ότι γνώριζε πως διεξάγονταν τους τελευταίους μήνες παρασκηνιακές κινήσεις για την ανατροπή του, αλλά δεν μπορούσε να φανταστεί ότι σε αυτές θα μπορούσαν να συμμετάσχουν οι δύο αυτοί συνεργάτες και φίλοι του.

Την ίδια άποψη με τον Καραμανλή υποστηρίζουν ο Κρίς Γουντχάουζ και ο βιογράφος του Καραμανλή Μωρίς Ζενεβουά. Σύμφωνα με τον Γουντχάουζ, οι παραιτήσεις των δύο υπουργών «που προκλήθηκαν από διαφωνίες σχετικά με τον εκλογικό νόμο, είχαν άλλους απώτερους σκοπούς»[434]. Ο Ζενεβουά υποστηρίζει ότι οι παραιτήσεις των δύο υπουργών συνδέονται άμεσα με την προσπάθεια ανατροπής του Καραμανλή, η οποία είχε αρχίσει από τον Ιούλιο του 1957, με την παραίτηση του Αντιπροέδρου της κυβέρνησης Ανδρέα Αποστολίδη. «Οι συνωμότες», γράφει ο Ζενεβουά, «ανέβαλαν το πλήγμα τους για μια πλέον κατάλληλη ευκαιρία […] οι συζητήσεις γύρω από το νέο εκλογικό σύστημα συνιστούν ένα έδαφος ξεχωριστά ευνοϊκό, όπου η ευκαιρία αυτή προσφέρεται από μόνη της»[435].

Η εφημερίδα *Ακρόπολις*, σε άρθρο της με τίτλο «Ποιοι οι πραγματικοί λόγοι των παραιτήσεων», επιχειρεί να διερευνήσει τους λόγους που οδήγησαν τους δύο Υπουργούς στην αποχώρησή τους από την κυβέρνηση. Σύμφωνα με την *Ακρόπολη*, «αι υποβληθείσαι παραιτήσεις υπουργών δεν οφείλονται πράγματι εις τους αναφερόμενους τυπικούς λόγους, αλλά αποτελούν εκδήλωσιν από μακρού υφισταμένης κινήσεως προς διάβρωσιν της ΕΡΕ και διαμόρφωσιν νέων πολιτικών καταστάσεων». Στόχος της «κινήσεως» αυτής ήταν η δημιουργία «ρηγμάτων» στους κόλπους της ΕΡΕ, «που θα είχε ως συνέπειαν την προκήρυξιν εκλογών»[436].

Η αντιπολιτευόμενη εφημερίδα *Ελευθερία*, σε άρθρο της με τίτλο «Η αρχή του τέλους», υποστηρίζει και αυτή ότι, «αι χθεσιναί παραιτήσεις

[434]Γουντχάουζ, ό.π., σ. 101.

[435] Ζενεβουά, ό.π., σσ. 191-192.

[436] Εφ. *Ακρόπολις,* 28/2/1958.

αποτελούν το κορύφωμα μιας από μακρού σοβούσης κρίσεως», και αποδίδει τις παραιτήσεις των δύο υπουργών στον αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης του Καραμανλή, ο οποίος «εκ συστήματος» ασκούσε την κυβερνητική εξουσία «κατά τρόπον αντιδημοκρατικόν και χυδαίως αυθαίρετον»[437].

Ο Καραμανλής, στα δυόμιση χρόνια διακυβέρνησης της χώρας, είχε προλάβει να δημιουργήσει αντιπάθειες και εχθρούς, τόσο στην αντιπολίτευση όσο και στο εσωτερικό του κόμματός του. Παράλληλα, παράγοντες από άλλα κέντρα εξουσίας, όπως τα Ανάκτορα, οι Αμερικανοί και ο επιχειρηματικός κόσμος, παρακολουθούσαν τις εξελίξεις και παρουσιάζονταν έτοιμοι να στηρίξουν ή να μην παρεμποδίσουν την ανατροπή του Καραμανλή. Η κοινή συνισταμένη όλων αυτών ήταν η πίστη τους στο γεγονός ότι μια κυβέρνηση ευρύτερης συνεργασίας Κέντρου και Δεξιάς θα μπορούσε να εξυπηρετήσει καλύτερα τα συμφέροντά τους. Συνοψίζοντας τα συμφέροντα αυτά, όσον αφορά στους Αμερικανούς και στα Ανάκτορα, ήταν το κλείσιμο του Κυπριακού και η αποκατάσταση των σχέσεων της Ελλάδας με τους δυτικούς συμμάχους· για τα στελέχη της ΕΡΕ ήταν η αναβάθμιση του ρόλου τους στο εσωτερικό του κόμματος και της κυβέρνησης· για την αντιπολίτευση ήταν η συμμετοχή της στη νομή της εξουσίας· για τους επιχειρηματίες ήταν η εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Η απομάκρυνση του Καραμανλή από την εξουσία θα άνοιγε τον δρόμο για την δημιουργία μιας τέτοιας κυβέρνησης συνεργασίας, αλλά όπως θα δούμε στην συνέχεια, ο Καραμανλής κατάφερε να ελέγξει την κατάσταση και να ξεπεράσει την κρίση, κρατώντας ενωμένο το κόμμα του και εξερχόμενος της κρίσης ενισχυμένος πολιτικά.

[437] Εφ. *Ελευθερία,* 28/2/1958.

5. Η πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή

Αμέσως μετά την παραίτηση των δύο υπουργών, το απόγευμα της 27ης Φεβρουαρίου, ο Καραμανλής, αφού έκανε δεκτές τις παραιτήσεις τους, κίνησε γρήγορα τις διαδικασίες αντικατάστασης των υπουργών, ώστε η πολιτική κατάσταση να ομαλοποιηθεί και να προλάβει πιθανές άλλες αποχωρήσεις στελεχών της κυβέρνησης. Στις μεταγενέστερες σημειώσεις του, ο Καραμανλής, περιγράφει τα γεγονότα ως εξής: « Ήμουν υποχρεωμένος να δεχθώ τας παραιτήσεις και να επιδιώξω άμεσον εκκαθάρισιν μιας καταστάσεως, η οποία από μακρού χρόνου είχε δημιουργήσει κλίμα πολιτικής αβεβαιότητος»[438]. Το βράδυ της 27ης Φεβρουαρίου, ο Καραμανλής ενημέρωσε το Βασιλιά για τις θέσεις του, σε σχέση με τις διαγραφόμενες πολιτικές εξελίξεις. Παράλληλα, υπέδειξε τον Λεωνίδα Δερτιλή, ως αντικαταστάτη του Παναγιώτη Παπαληγούρα στο Υπουργείο Εμπορίου και Βιομηχανίας, και τον Τρύφωνα Τριανταφυλλάκο, ως αντικαταστάτη του Γεωργίου Ράλλη στο Υπουργείο Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων.[439]

Το μεσημέρι της 28ης Φεβρουαρίου ο Δερτιλής και ο Τριανταφυλλάκος ειδοποιήθηκαν για να μεταβούν στα Ανάκτορα στο Τατόι. Εκεί τους περίμεναν ο Βασιλιάς και ο Καραμανλής για να τους ανακοινώσουν ότι θα αναλάμβαναν τα υπουργεία των παραιτηθέντων υπουργών, Ράλλη και Παπαληγούρα.[440] Μετά την ορκωμοσία των δύο υπουργών, το βασιλικό ζεύγος, ο Παύλος και η Φρειδερίκη, προέβησαν σε εκδηλώσεις ασυνήθιστης θερμότητας προς τον Λεωνίδα Δερτιλή. Τιμώντας με αυτόν τον τρόπο τον διάδοχο του Παπαληγούρα, πιθανόν απέβλεπαν να δείξουν στον Καραμανλή ότι δεν

[438] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 79.

[439] Ό.π., σ. 78.

[440] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Βασιλικό Διάταγμα διορισμού Δερτιλή και Τριανταφυλλάκου 28/2/1958, Φ. 404, Αρ. Εγγ. 17.

τάσσονταν μαζί με τον παραιτηθέντα υπουργό και συνεπώς εξακολουθούσαν να στηρίζουν τον Καραμανλή.[441]

Με την ευκαιρία της ορκωμοσίας των νέων υπουργών, ο Πρωθυπουργός έκανε δηλώσεις, με τις οποίες εξέφρασε την βεβαιότητά του ότι «η πολιτική κατάστασις θα εξελιχθή ομαλώς». Ο Καραμανλής, ακόμα και μετά τις παραιτήσεις των Ράλλη και Παπαληγούρα, πίστευε ότι μπορούσε να ελέγξει την κατάσταση στο εσωτερικό του κόμματός του. Επιδίωξή του ήταν να ψηφιστεί από την Βουλή, το συντομότερο δυνατό, ο νέος εκλογικός νόμος και στην συνέχεια, να επιλέξει ο ίδιος την κατάλληλη στιγμή για να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές. Ήθελε να αποφύγει μια ανεξέλεγκτη κρίση, που θα τον ανάγκαζε να προσφύγει στις κάλπες, σε κάποια χρονική στιγμή που δεν θα είχε επιλέξει ο ίδιος. Ο Καραμανλής έδρασε ταχύτατα μετά τις παραιτήσεις των δύο υπουργών θέλοντας να καθησυχάσει την κοινή γνώμη και να καταστήσει σαφές, προς όλες τις πλευρές, ότι ελέγχει την κατάσταση.

Τελικά, όμως, η βεβαιότητα του Καραμανλή ότι «η πολιτική κατάστασις θα εξελιχθή ομαλώς» και ότι θα καταφέρει να ελέγξει την κατάσταση στο εσωτερικό της ΕΡΕ, δεν επιβεβαιώθηκε. Αντί αυτού, η κρίση στο κυβερνητικό στρατόπεδο κορυφώθηκε την επόμενη ημέρα, 1η Μαρτίου, προσλαμβάνοντας τον χαρακτήρα ανοικτής πολιτικής σύγκρουσης, με την κατάθεση στη Βουλή δήλωσης από δεκαπέντε βουλευτές της ΕΡΕ, ότι «αίρουν την εμπιστοσύνη τους» προς την κυβέρνηση Καραμανλή. Οι δεκαπέντε βουλευτές της ΕΡΕ ήταν οι εξής: Ανδρέας Αποστολίδης, Αθανάσιος Γκελεστάθης, Ανδρέας Δερδεμέζης, Απόστολος Καρασπήλιος, Διονύσιος Καρρέρ, Πάρις Λιαρούτσος, Νικόλαος Μήτρου, Θεμιστοκλής Μπάλλας, Ιωάννης Νικολίτσας, Γρηγόριος Παπαδόπετρος, Δημήτριος Πετροπουλάκος, Παναγιώτης Παπαληγούρας, Φώτιος Πιτούλης, Γεώργιος Ράλλης και Νικόλαος Σπέντζας.[442]

Εκτός όμως από αυτούς τους 15 βουλευτές, υπήρξαν και άλλοι που προσεγγίστηκαν για να συμμετάσχουν στην ανταρσία στο εσωτερικό της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΕΡΕ, για να πέσει η κυβέρνηση. Ένας από

[441] Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974,* Polaris, Αθήνα 2010, Τόμ. Β΄ Εμφύλιος-Ανένδοτος, σ. 586.

[442] Εφ. *Καθημερινή,* 2/3/1958.

αυτούς ήταν ο πρώην Υπουργός εξωτερικών της κυβέρνησης, ο Σπύρος Θεοτόκης, του οποίου οι σχέσεις με τον Καραμανλή είχαν ψυχρανθεί μετά την απομάκρυνσή του από την κυβέρνηση το 1956 με αφορμή τους χειρισμούς του στο Κυπριακό. Ο Θεοτόκης υποστήριξε ότι ο Ράλλης και ο Παπαληγούρας τον προσέγγισαν και του ζήτησαν να συμμετάσχει στην κίνηση για την ανατροπή του Καραμανλή. Ο ίδιος αρνήθηκε να λάβει μέρος στην συνομωσία διότι δεν υπήρχε μια εναλλακτική κυβερνητική λύση που να ήταν βιώσιμη.[443]

Η αποχώρηση των δεκαπέντε βουλευτών αφαίρεσε από την ΕΡΕ την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, καθώς η δύναμή της περιορίστηκε στους 149 βουλευτές. Ο Ράλλης και ο Παπαληγούρας, οι οποίοι δύο ημέρες πριν με τις παραιτήσεις τους από την κυβέρνηση είχαν ξεκινήσει την διαδικασία που θα οδηγούσε στην πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή, σε κοινή δήλωσή τους ανέφεραν τους λόγους που τους οδήγησαν στην απόφαση να άρουν την εμπιστοσύνη τους στην κυβέρνηση: «Δεν είναι εις τας προθέσεις μας να διαλύσωμεν την παράταξιν εις την οποίαν ανήκομεν. Διεφωνήσαμεν, όμως, και προς τον τρόπον καθ' όν αντιμετώπισεν η Κυβέρνησις το εκλογικόν θέμα και προς το εκλογικόν νομοσχέδιον καθ' εαυτό. Αίρομεν την εμπιστοσύνην μας προς την Κυβέρνησιν, διότι και μετά τας παραιτήσεις μας επιμένει εις την επιψήφισιν του, κατά την κρίσιν μας, εθνικώς ασυμφόρου νομοσχεδίου»[444].

Ο Ανδρέας Αποστολίδης, σε συνέντευξη που παραχώρησε, εξήγησε τους λόγους που τον οδήγησαν, αρχικά στην παραίτηση από τη θέση του Αντιπροέδρου της κυβέρνησης το θέρος του 1957, και εν συνεχεία στην απόφασή του να άρει την εμπιστοσύνη του από την κυβέρνηση της ΕΡΕ μαζί με τους υπόλοιπους δεκατέσσερις βουλευτές. Ο Αποστολίδης υποστήριξε ότι είχε χάσει την εμπιστοσύνη του προς τον Καραμανλή διότι «ο κ. τέως Πρωθυπουργός ήτο ανίσχυρος να επιβάλη την υγιά πολιτικήν που έλεγεν ότι επίστευεν»[445]. Ο πρώην Αντιπρόεδρος κατηγόρησε ευθέως τον Καραμανλή και την κυβέρνησή του ότι υπηρετούσαν την οικονομική ολιγαρχία που λυμαινόταν τον τόπο. Ο Αποστολίδης αναφέρθηκε συγκεκριμένα στην

[443] Σπύρος Θεοτόκης, *Πολιτικαί Αναμνήσεις,* Αθήνα 1986, σσ. 173-175.

[444] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 81.

[445] Εφ. *Καθημερινή,* 25/3/1958.

υπόθεση της συγχώνευσης της Ιονικής με τη Λαϊκή τράπεζα και την εξαγορά και των δύο από την Εμπορική που πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1957. Η εξαγορά έγινε από τον Στρατή Ανδρεάδη, που είχε φιλικούς δεσμούς με τον Καραμανλή και τον Παπαληγούρα, με δάνειο που του έδωσε η Τράπεζα της Ελλάδας για τρία χρόνια με επιτόκιο 8%. Ο Αποστολίδης στη συνέντευξή του κατήγγειλε ότι το δάνειο στον Ανδρεάδη ήταν χαριστικό και υποστήριξε ότι η κυβέρνηση της ΕΡΕ γινόταν «ημέρα τη ημέρα όργανον της αοράτου οικονομικής ολιγαρχίας»[446].

Ο Καραμανλής αντέδρασε άμεσα διαγράφοντας τους δεκαπέντε βουλευτές από την δύναμη της ΕΡΕ. Σε ανακοίνωση που εξέδωσε ο Πρωθυπουργός χαρακτήρισε τους δεκαπέντε βουλευτές «αποστάτες» που προσπάθησαν να ανακόψουν το έργο της κυβέρνησης με «αήθεις συνωμοτικάς μεθόδους», και απέδωσε την απόφασή τους, να άρουν την εμπιστοσύνη τους προς την κυβέρνηση, στην «σπουδαρχία» και στον «φθόνο» που τους διακατείχε. Στην συνέχεια της ανακοίνωσής του, ο Πρωθυπουργός, υποστηρίζει ότι «τα περί εκλογικού συστήματος λεχθέντα δεν ήταν παρά απλά προσχήματα, τα οποία συγκαλύπτουν άλλας επιδιώξεις. Οι αποσκιρτήσαντες τα προβάλλουν διά να δικαιολογήσουν τα αδικαιολόγητα»[447]. Ο Ράλλης απάντησε, σχετικά με την διαγραφή τη δική του και των συναδέλφων του, σε οξύ τόνο στον Καραμανλή ότι «εις τα δημοκρατικά κόμματα το δικαίωμα τούτο ανήκει εις την συνέλευσιν των βουλευτών και όχι εις την αυθαίρετον κρίσιν του αρχηγού»[448]. Ο πρώην Υπουργός και στενός συνεργάτης του Πρωθυπουργού, τον κατηγορούσε, ξεκάθαρα, για αυταρχικές τάσεις και υπαινισσόταν ότι η ΕΡΕ είχε πάψει να λειτουργεί ως δημοκρατικό κόμμα.

Η κρίση στο εσωτερικό της Δεξιάς παράταξης είχε πλέον κορυφωθεί. Οι παρασκηνιακές κινήσεις που διεξάγονταν τους προηγούμενους μήνες για την ανατροπή του Καραμανλή είχαν επιτύχει τον στόχο τους και είχαν φέρει

[446] Ό.π.

[447] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 81.

[448] Ό.π.

τον Πρωθυπουργό σε εξαιρετικά δύσκολη θέση, καθώς η κυβέρνηση είχε πλέον απολέσει την πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο. Παρ' όλα αυτά, δόθηκε η δυνατότητα στον Καραμανλή να ανακτήσει την πλειοψηφία στη Βουλή και να παραμείνει στην εξουσία. Μερικές ώρες μετά τις παραιτήσεις των βουλευτών, ορισμένοι από τους δεκαπέντε, έδειξαν τη διάθεση να επιστρέψουν στην ΕΡΕ, ανακαλώντας τις παραιτήσεις τους, διότι «παραπλανήθηκαν», όπως δήλωσαν, «από τους συναδέλφους τους»[449]. Ο Καραμανλής αρνήθηκε να τους δεχτεί, διότι δεν επιθυμούσε να διατηρηθεί στην εξουσία με μια επισφαλή πλειοψηφία. Παράλληλα, ο Σάββας Παπαπολίτης, που ήθελε να αποφύγει τις εκλογές, πρότεινε στον Πρωθυπουργό να στηρίξει την κυβέρνηση με τη δύναμη των δεκατεσσάρων βουλευτών της ΕΠΕΚ.[450] Ο Καραμανλής πιστεύοντας ότι αν δεχόταν να συμβιβαστεί και να παραμείνει στην εξουσία εξαρτώμενος είτε από τους βουλευτές που μόλις μια μέρα πριν είχαν άρει την εμπιστοσύνη τους στην κυβέρνηση, είτε από τους βουλευτές του Παπαπολίτη, θα αντιμετώπιζε σύντομα νέους πολιτικούς εκβιασμούς και άλλη κρίση με χειρότερες γι' αυτόν προϋποθέσεις. Για τον λόγο αυτό προτίμησε την άμεση προσφυγή σε εκλογές.

Στις 2 Μαρτίου ο Καραμανλής μετέβη στα Ανάκτορα, όπου υπέβαλε την παραίτησή της κυβερνήσεώς του στον Βασιλιά. Ταυτόχρονα υπέδειξε στον ρυθμιστή του πολιτεύματος το σχηματισμό αυστηρά υπηρεσιακής κυβέρνησης, την άμεση διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών με το ισχύον εκλογικό σύστημα.[451] Σύμφωνα με τον Σπύρο Λιναρδάτο, με τον τρόπο αυτό, ο Καραμανλής προσπάθησε να ματαιώσει μια νέα 6^{η} Οκτωβρίου του 1955, με την υπόδειξη δηλαδή νέου ευνοουμένου των Ανακτόρων ως Πρωθυπουργού και πόλου για συσπείρωση της Δεξιάς.[452] Ο Μωρίς Ζενεβουά, στηριζόμενος πιθανότατα σε αφήγηση του ίδιου του Πρωθυπουργού, εξιστόρησε τα όσα διημείφθησαν στη συνάντηση του Βασιλιά με τον Καραμανλή: «Γιατί να διαλυθεί η Βουλή;», ρώτησε ο Βασιλιάς, «Δεν

[449] Ζενεβουά, ό.π., σ. 192.

[450] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 298.

[451] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 81.

[452] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 299.

είσθε εις θέσιν να επανακτήσετε την πλειοψηφίαν της;», και ο Καραμανλής απάντησε, «Μπορεί. Αλλ' αυτό θα εσήμαινε να προπορευθούμε μιας νέας πολιτικής κρίσεως πλέον σοβαράς. Η αλήθεια είναι, ότι ο πολιτικός μας βίος είναι νοσηρός, δηλητηριασμένος. Πρέπει να κοπούν κατάσαρκα, τελειωτικά αυτές οι ύπουλες μηχανορραφίες που υφαίνονται αδιακόπως κατά της κυβέρνήσεως»[453]. Ο Βασιλιάς φάνηκε πως ήταν πλήρως ενημερωμένος, τόσο για την επιθυμία επιστροφής ορισμένων βουλευτών από τους δεκαπέντε παραιτηθέντες στην ΕΡΕ, όσο και για την προσφορά του Παπαπολίτη προς τον Καραμανλή για να στηρίξει με τους βουλευτές του την κυβέρνηση. Γι' αυτό και ρώτησε τον Καραμανλή για ποιόν λόγο επιθυμούσε να διαλυθεί η Βουλή και να προκηρυχτούν εκλογές, από την στιγμή που ο Πρωθυπουργός είχε την δυνατότητα να ανακτήσει την πλειοψηφία στη Βουλή.

Ο Βασιλιάς επιφυλάχτηκε να απαντήσει στην εισήγηση του Καραμανλή, για διάλυση της Βουλής και προκήρυξη εκλογών, αφού πρώτα θα άκουγε τις απόψεις και των άλλων πολιτικών αρχηγών. Ο Παύλος δέχτηκε διαδοχικά στα Ανάκτορα τους συναρχηγούς του Κ.Φ., Σοφοκλή Βενιζέλο και Γεώργιο Παπανδρέου, τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο του ΔΚΕΛ, Στέλιο Αλλαμανή, τον εκπρόσωπο της ΕΔΑ, Ηλία Ηλιού, τον αρχηγό της ΕΠΕΚ, Σάββα Παπαπολίτη, τον αρχηγό του Λαϊκού κόμματος, Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, και τον πρώην Πρωθυπουργό Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Στο σύνολό τους, οι εκπρόσωποι των κομμάτων εξέφρασαν την αντίθεσή τους στο ισχύον εκλογικό σύστημα αλλά, με εξαίρεση τον Αλλαμανή και τον Ηλιού, φάνηκαν διατεθειμένοι να στηρίξουν κυβερνητικό σχήμα προερχόμενο από την υπάρχουσα Βουλή, χωρίς να χρειαστεί η άμεση προσφυγή στις κάλπες.[454] Ο Σοφοκλής Βενιζέλος, επικαλούμενος τη διεθνή κατάσταση που επέβαλε στον τόπο να αποφύγει τις εκλογές, πρότεινε στον Βασιλιά τον σχηματισμό άλλης κυβέρνησης από την υπάρχουσα Βουλή με Πρωθυπουργό τον Ανδρέα Αποστολίδη[455] ή, σύμφωνα με άλλες μαρτυρίες, τον Παναγιώτη

[453] Ζενεβουά, ό.π., σσ. 192-193.

[454] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 83.

[455] Ό.π., σ. 84.

Κανελλόπουλο[456], την οποία υποσχέθηκε ότι θα στηρίξει.[457] Ο Βενιζέλος, ουσιαστικά, επαναλάμβανε την ίδια πρόταση που είχε κάνει στον Βασιλιά τον Αύγουστο του 1957.[458]

Ριζικά διαφορετική ήταν η τοποθέτηση του Γεωργίου Παπανδρέου, ο οποίος στη συνάντηση με τον Βασιλιά υποστήριξε την ίδια άποψη με τον Καραμανλή, δηλαδή την άμεση διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών. Ο Παπανδρέου με αυτόν τον τρόπο ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τον συναρχηγό του Κ.Φ., Σοφοκλή Βενιζέλο. Η διαφοροποίηση αυτή του Παπανδρέου, σε σχέση με τον Βενιζέλο, οφειλόταν αφενός στην συμφωνία που είχε έρθει με τον Καραμανλή για τον εκλογικό νόμο, και αφετέρου στον φόβο του, ότι οι ελιγμοί και οι παρασκηνιακές κινήσεις του Βενιζέλου ήταν πιθανόν να στραφούν και εναντίον του.[459]

Στις 3 Μαρτίου ο Καραμανλής μετέβη και πάλι στα Ανάκτορα για να τον ενημερώσει ο Βασιλιάς σχετικά με τις απόψεις των αρχηγών των άλλων κομμάτων. Ο Βασιλιάς ρώτησε τον Πρωθυπουργό αν εμμένει στην απόφασή του για εκλογές, δεδομένου ότι οι περισσότεροι από τους αρχηγούς των υπολοίπων κομμάτων είχαν υποστηρίξει ότι η υπάρχουσα Βουλή μπορούσε να δώσει κυβέρνηση. Ο Καραμανλής του απάντησε ότι επιμένει στην απόφασή του για άμεση προσφυγή στις κάλπες και τόνισε στον Βασιλιά ότι «οιαδήποτε άλλη λύσις θα εδημιούργει την εντύπωσιν ότι το Στέμμα επεθύμει να βοηθήση τα σχέδια των συνωμοτών»[460]. Τελικά ο Παύλος αποδέχτηκε την εισήγηση του Καραμανλή και στις 5 Μαρτίου 1958 έκανε δεκτή την παραίτησή του.[461]

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η αποδοχή της εισήγησης του Καραμανλή από το Βασιλιά για διάλυση της Βουλής και εκλογές, αποτελεί απόδειξη της μη συμμετοχής των Ανακτόρων στην συνομωσία για την

[456] Δημητράκος, ό.π., σ. 424.

[457] Δαφνής, ό.π., σσ. 544 και 548.

[458] Βλ. εδώ, σ. 108.

[459] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 299.

[460] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 84.

[461] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ. 404.

ανατροπή του Καραμανλή, καθώς, όπως είδαμε, οι παρασκηνιακές κινήσεις για την ανατροπή του είχαν ως στόχο τη δημιουργία μεταβατικής κυβέρνησης από την υπάρχουσα Βουλή και όχι την άμεση προσφυγή στις κάλπες. Στην πραγματικότητα, όμως, ο Παύλος δεν επέλεξε αλλά υποχρεώθηκε να κάνει δεκτή την εισήγηση του Πρωθυπουργού, ακόμα και αν δεν το ήθελε. Ο Καραμανλής στην συνάντησή του με τον Βασιλιά στις 3 Μαρτίου είχε ανακτήσει την πλειοψηφία στη Βουλή, καθώς ήδη δύο από τους δεκαπέντε παραιτηθέντες βουλευτές της ΕΡΕ, ο Λιαρούτσος και ο Πετροπουλάκος, είχαν καταθέσει δήλωση ότι επιστρέφουν στην ΕΡΕ.[462] Ως εκ τούτου, ο Καραμανλής όταν συνάντησε τον Βασιλιά στις 3 Μαρτίου, διέθετε την πλειοψηφία στη Βουλή, πράγμα που σήμαινε ότι δεν ήταν δυνατός ο σχηματισμός οποιασδήποτε κυβέρνησης χωρίς τη συμμετοχή του Καραμανλή. Το γεγονός αυτό υποχρέωνε τον Βασιλιά να αποδεχθεί την εισήγηση του Καραμανλή για άμεση διεξαγωγή εκλογών. Κατά συνέπεια ο ισχυρισμός ότι τα Ανάκτορα δεν συμμετείχαν στην συνομωσία εναντίον του Καραμανλή, με το επιχείρημα ότι ο Βασιλιάς έκανε δεκτή την εισήγηση του Καραμανλή, είναι έωλος.

Ο Βασιλιάς Παύλος, αποδεχόμενος τελικά τις εισηγήσεις του Καραμανλή και του Παπανδρέου, ανέθεσε τον σχηματισμό εξωκοινοβουλευτικής κυβέρνησης στον πρόεδρο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Κωνσταντίνο Γεωργακόπουλο. Η νέα κυβέρνηση, η οποία θα ήταν μεταβατική, επιφορτιζόταν με τη διεξαγωγή των νέων εκλογών. Παράλληλα όμως, αφού εξασφάλιζε την ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής, θα προωθούσε για ψήφιση τον εκλογικό νόμο της ενισχυμένης αναλογικής στον οποίο ήδη είχαν συμφωνήσει η ΕΡΕ και το Κ.Φ.[463]

Η διάσπαση της ΕΡΕ και η πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή ήταν η άμεση προέκταση της λανθάνουσας πολιτικής κρίσης που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται το καλοκαίρι του 1957, αλλά και της υποβόσκουσας κρίσης στο εσωτερικό της Δεξιάς παράταξης, η οποία είχε αρχίσει να εκδηλώνεται αμέσως μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Καραμανλή τον

[462] Εφ. *Καθημερινή,* 6/3/1958.

[463] Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία…,* ό.π., σσ. 223-224.

Οκτώβριο του 1955, και ήταν απόρροια του γεγονότος ότι ο Καραμανλής είχε απολέσει την εμπιστοσύνη πολλών πολιτικών παραγόντων που τον είχαν υποστηρίξει το 1955 ως διάδοχο του Παπάγου (Ράλλης, Αποστολίδης, Ευταξίας κ.α., αλλά ως ένα βαθμό και τα Ανάκτορα). Στις μεταγενέστερες σημειώσεις του, αναφερόμενος σε εκείνη την περίοδο, ο Καραμανλής έγραφε ότι «οι πρωτοστατήσαντες ηγωνίσθησαν δι' όλων των μέσων και ενισχύθησαν από πολλών πλευρών δια να συγκεντρώσουν τον αριθμόν των 15, ο οποίος ήτο απαραίτητος δια την δημιουργίαν πολιτικής κρίσεως, δεδομένου ότι η κοινοβουλευτική δύναμις της ΕΡΕ ανήρχετο εις 164 βουλευτάς […] Πολλούς μήνας προ της κρίσεως, ήρχισαν να εκδηλούνται τα αποσυνθετικά συμπτώματα. Εις την αρχήν υπό μορφήν κριτικής και εν συνεχεία δολοπλοκιών. Τας τάσεις αυτάς ενεθάρρυνον και διάφοροι εξωκομματικοί παράγοντες, οι οποίοι, μη δυνάμενοι να με συγχωρήσουν διότι τους εκράτουν εις απόστασιν, επεδίωκον την ανατροπήν μου. Υπό τας συνθήκας αυτάς, ήρχισε να οργανούται η εναντίον μου συνωμοσία, η οποία από σταδίου εις στάδιον ωδήγησεν εις την κρίσιν»[464].

Ο Καραμανλής στις σημειώσεις του αναφέρεται σε όσους συνέβαλαν στην ανατροπή της κυβέρνησής του το 1958. Ένας σημαντικός αριθμός πολιτευτών της Δεξιάς παράταξης δεν εξοικειώθηκε ποτέ με το γεγονός ότι ένας νεαρός πολιτικός από την επαρχία, ο οποίος δεν καταγόταν από πολιτικό «τζάκι», ανέλαβε την ηγεσία της παράταξης. Παράλληλα, ο προσωποκεντρικός (σύμφωνα με άλλους αυταρχικός) τρόπος με τον οποίο ασκούσε την εξουσία ο Καραμανλής είχε προκαλέσει δυσαρέσκεια σε αρκετά στελέχη της ΕΡΕ, καθιερωμένα πολιτικά και κοινωνικά.[465] Όλοι αυτοί αναζητούσαν μια ευκαιρία για να απαλλαγούν από τον Καραμανλή. Η ευκαιρία αυτή τους δόθηκε τον Μάρτιο του 1958. Σύμφωνα με τον Καραμανλή, «μερικοί από τους συνεργάτας μου και κυρίως εκείνοι, οι οποίοι έφερον γνωστά πολιτικά ονόματα, χωρίς να αμφισβητούν τας ικανότητάς μου, δεν ηδύναντο να εξοικειωθούν με την ιδέαν της ηγεσίας μου. Η ψυχολογία των

[464] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 85-86.

[465] Σβολόπουλος, ό.π., σ. 79.

δε αυτή επεδεινούτο λόγω της αυστηράς πολιτικής μου νοοτροπίας και της σταθεράς αποφάσεώς μου να ασκήσω ηγεσίαν ουσιαστικήν»[466].

Σε αυτό το σημείο, εύλογα τίθεται το ερώτημα, κατά πόσον το ότι ο Καραμανλής δεν ήταν από «τζάκι» και ότι διοικούσε αυταρχικά το κόμμα, ήταν αρκετά ώστε να οδηγήσουν μια σειρά στελεχών της ΕΡΕ να δρομολογήσουν την ανατροπή του. Άλλα ζητήματα, όπως οι χειρισμοί του Καραμανλή στο Κυπριακό, αλλά και προσωπικές φιλοδοξίες στελεχών, διαδραμάτισαν επίσης ρόλο στην δημιουργία κλίματος δυσαρέσκειας στο εσωτερικό της Δεξιάς παράταξης. Ειδικά η στάση του Καραμανλή στο Κυπριακό, η οποία ερχόταν σε αντίθεση με την προγενέστερη θέση της Δεξιάς για την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα, δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτή από έναν αριθμό στελεχών της ΕΡΕ. Παράλληλα, ένας ακόμη παράγοντας που ώθησε ένα τμήμα της ΕΡΕ εναντίον του Καραμανλή, ήταν ο φόβος για τυχόν ενδυνάμωση της ΕΔΑ, μέσω του εκλογικού νόμου της ενισχυμένης αναλογικής. Ο φόβος αυτός, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, ήταν βάσιμος.

Πέραν των εσωκομματικών αντιπάλων, απέναντι στον Καραμανλή βρέθηκε μια σειρά θεσμικών και εξωθεσμικών προσώπων και παραγόντων, που επεδίωκαν την ανατροπή της κυβέρνησής του. Πρωταγωνιστικό ρόλο στους σχεδιασμούς και τις παρασκηνιακές κινήσεις για ανατροπή του Καραμανλή διαδραμάτισε ο Σοφοκλής Βενιζέλος, ο οποίος είχε ως στόχο τον σχηματισμό κυβέρνησης ευρύτερου συνασπισμού από την υπάρχουσα Βουλή, την οποία θα στήριζε υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα ήταν Πρωθυπουργός ο Καραμανλής.[467] Σύμφωνα με τον Καραμανλή, ο Βενιζέλος επεδίωκε την ανατροπή του για να διασπάσει την ΕΡΕ και να μπορέσει να ανέλθει ο ίδιος στην εξουσία.[468] Μαζί με τον Βενιζέλο δρούσε παρασκηνιακά και ο μεγαλοεπιχειρηματίας Πρόδρομος Μποδοσάκης-Αθανασιάδης που για

[466] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 85.

[467] Δαφνής, ό.π., σσ. 543-544.

[468] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 86.

προσωπικούς και επιχειρηματικούς λόγους, συμμετείχε στις παρασκηνιακές διαβουλεύσεις για την ανατροπή του Καραμανλή.[469]

Σύμφωνα με τον Καραμανλή την προσπάθεια ανατροπής της κυβέρνησής του «ενθάρρυνον και θετικώς εβοήθησαν» και ανακτορικοί παράγοντες. Κύριος εκφραστής αυτής της προσπάθειας ήταν ο υποπτέραρχος Χαράλαμπος Ποταμιάνος[470], στενός φίλος και συνεργάτης του Παύλου, ο οποίος είχε παραιτηθεί τον Οκτώβριο του 1956 από τη θέση του ιδιαίτερου γραμματέα του Παύλου, εξαιτίας του νόμου που είχε ψηφίσει η κυβέρνηση Καραμανλή, σύμφωνα με τον οποίο καθιερωνόταν το ασυμβίβαστο ανάμεσα στην ιδιότητα του αυλικού και στην επαγγελματική δραστηριότητα στον ιδιωτικό τομέα.[471]

Την εμπλοκή του Ποταμιάνου στην ανατροπή του Καραμανλή υποστηρίζει ένα σημείωμα, το οποίο συντάχθηκε βάσει πληροφοριών που είχαν περιέλθει στον Καραμανλή. Σύμφωνα με αυτό το σημείωμα, «ως προς τα Ανάκτορα, εμεσολάβει ο Χ. Ποταμιάνος. Υπήρχεν, όμως, και άμεσος επαφή, υπό την έννοιαν ότι ο Χ. Ποταμιάνος εκ της οικίας του Παπαληγούρα ετηλεφώνει εις τον Βασιλέα προσωπικώς επί της συνομωσίας»[472]. Ως αιτία της συμμετοχής των Ανακτόρων στην συνομωσία εναντίον του Καραμανλή αναφέρεται το Κυπριακό, αλλά «ίσως όμως βασικόν κίνητρόν των υπήρξε η επιθυμία των απομακρύνσεως του Κ. Καραμανλή δια προσωπικούς λόγους»[473]. Σε συνέντευξή του στην *Καθημερινή,* 50 χρόνια μετά τα γεγονότα του 1958, ο Ποταμιάνος σε ερώτηση που του τέθηκε σχετικά με τον Καραμανλή, ο οποίος κατονόμαζε τον Ποταμιάνο ως έναν από τους συνωμότες του 1958, απάντησε: «Δεν ξέρω γιατί δεν με συμπαθούσε ο Καραμανλής, αλλά τέτοιος ήταν…», χωρίς ωστόσο να εξηγεί περισσότερα. «Ο Καραμανλής ήταν ένας άνθρωπος με πολλά προσόντα και δυνατότητες, δεν

[469] Βλ. εδώ, σσ. 124-125.

[470] Αρχείο Καραμανλή, ό.π.

[471] Βλ. εδώ, σ. 112.

[472] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Κ. Καραμανλή, Φ. 71Β.

[473] Ό.π.

ήταν κλέφτης, αλλά το είχε μέσα στο αίμα του, ήταν δικτάτωρ. Τον έτρεμαν όλοι οι υπουργοί του διότι τους έβριζε δημόσια»[474].

Την εμπλοκή του Πτέραρχου Ποταμιάνου στις παρασκηνιακές διαβουλεύσεις για την ανατροπή του Καραμανλή επιβεβαιώνουν και Βρετανικές πηγές. Σύμφωνα με την Βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα, ο στενός συνεργάτης του Βασιλιά, Ποταμιάνος, βεβαίωνε συνομιλητές του ότι η υποστήριξη των Ανακτόρων στο πρόσωπο του Καραμανλή έβαινε μειούμενη.[475] Το γεγονός ότι ένας στενός συνεργάτης του Βασιλιά βεβαίωνε τους συνομιλητές του ότι η εμπιστοσύνη των Ανακτόρων προς τον Καραμανλή έβαινε μειούμενη, από μόνο του λειτουργεί αποσταθεροποιητικά προς την κυβέρνηση και αποτελεί σήμα προς τους «συνωμότες» για να προχωρήσουν τα σχέδιά τους, υπό την ανοχή ή την σιωπηρή συγκατάθεση του ανώτατου άρχοντα.

Ο Καραμανλής κατονόμασε επίσης ως συμμετέχοντες στην συνομωσία εναντίον του την εκδότρια της *Καθημερινής* Ελένη Βλάχου και τον αμερικάνο επιτετραμμένο Τζέιμς Πένφιλντ, οι οποίοι «ενεθάρρυναν τους αποστάτες βουλευτάς […] και τους διαβεβαίωναν ότι αυτή [η ανατροπή του Καραμανλή] ήτο η επιθυμία και του βασιλέως και των Αμερικανών»[476]. Την συμμετοχή της Ελένης Βλάχου στην συνομωσία εναντίον του Καραμανλή υποστήριζε και ο στενός συνεργάτης του Καραμανλή Κωνσταντίνος Τσάτσος. Ο Τσάτσος θεωρούσε ότι η Βλάχου, μαζί με αυλικούς, είχαν παρασύρει τον Ράλλη και τον Παπαληγούρα να παραιτηθούν, ώστε να εξαναγκάσουν τον Καραμανλή να αποδεχτεί τους όρους τους.[477] Ποιοι ακριβώς ήταν αυτοί οι «όροι» της Βλάχου και των αυλικών, δεν διευκρινίζεται από τον Τσάτσο. Σε κάθε περίπτωση, οι σχέσεις ανάμεσα στην Βλάχου και στον Καραμανλή είχαν πολλές διακυμάνσεις, αλλά είναι γεγονός ότι μετά την πτώση της κυβέρνησης

[474] Εφ. *Καθημερινή,* 4/5/2008.

[475] Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική…,* ό.π., σ. 194.

[476] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 86.

[477] Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Λογοδοσία μια ζωής,* Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 2001, τομ. Α', σ.338.

Καραμανλή το 1958 προκλήθηκε ρήγμα στις σχέσεις τους, το οποίο παρέμεινε μέχρι τέλους.[478]

Σχετικά με την στάση του Τζέιμς Πένφιλντ, ο οποίος ήταν ο εκφραστής του αμερικανικού παράγοντα στην Αθήνα, οι διαθέσιμες μαρτυρίες συγκλίνουν στο ότι, είτε άμεσα είτε έμμεσα, συμμετείχε στην ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Καραμανλή, ο Πένφιλντ «υπεβοήθησεν την κρίσην αγόμενος από πολιτικάς σκέψεις. Το Κυπριακόν απησχόλει τους συμμάχους, οι οποίοι εγνώριζον ότι δεν ήμουν διατεθειμένος να υποχωρήσω εάν δεν επετύγχανον μίαν εθνικώς ικανοποιητικήν λύσιν […] Οι Αμερικανοί επίστευσαν ότι, εάν ανετρέπετο η Κυβέρνησίς μου, θα υπεχρεούμην να συνεργασθώ με τους Φιλελευθέρους, οπότε θα αντιμετωπίζετο το Κυπριακόν […] από μιαν συμμαχικήν Κυβέρνησιν, εις την οποίαν χωρίς τον φόβον της διαβολής, θα ανελάμβανον από κοινού την ευθύνην τα συμμετέχοντα εις αυτήν κόμματα»[479]. Οι Αμερικανοί παρουσιάζονταν από τον Καραμανλή να έχουν ως στόχο να τον αναγκάσουν να προχωρήσει στη δημιουργία μιας συμμαχικής κυβέρνησης, σε συνεργασία με το Κ.Φ., που θα είχε ως σκοπό να κλείσει το Κυπριακό.

Για την συμμετοχή του Αμερικανού παράγοντα στην ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή, τα επίσημα αμερικανικά αρχεία του State Department δεν παρέχουν πληροφορίες που να συνηγορούν υπέρ μιας άμεσης τουλάχιστον εμπλοκής των Αμερικανών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τη συγκεκριμένη περίοδο στην Αθήνα δεν υπήρχε Αμερικανός Πρέσβης, καθώς δεν είχε αντικατασταθεί ακόμα ο Τζορτζ Άλλεν, και χρέη πρέσβη εκτελούσε ο Τζέιμς Πένφιλντ. Η ανατροπή του Καραμανλή αναφέρεται απλώς ως γεγονός στα αμερικανικά αρχεία, χωρίς να υπάρχει οποιαδήποτε αναφορά στο παρασκήνιο της υπόθεσης.[480] Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι δεν απεστάλη κανένα μήνυμα από την πρεσβεία στην Αθήνα, το οποίο να ενημερώνει το State Department σχετικά με τις πολιτικές εξελίξεις στην

[478] Εφ. *Καθημερινή,* 9/12/2001.

[479] Αρχείο Καραμανλή, ό.π.

[480] FRUS, 1958-1960, vol. X, *Editorial Note,* p. 609.

Ελλάδα. Η μόνη αναφορά που εστάλη από την πρεσβεία στο State Department τους κρίσιμους εκείνους μήνες Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1958, η οποία ήταν σχετική με τις πολιτικές εξελίξεις και την ανατροπή του Καραμανλή, ήταν σχετικά με μία συνάντηση που είχε η Φρειδερίκη με τον νέο Αμερικανό πρέσβη στην Αθήνα, Τζέιμς Ριντλμπέργκερ. Ο Ριντλμπέργκερ συναντήθηκε με τη Φρειδερίκη στις 5 Μαρτίου 1958, τέσσερις μόλις ημέρες μετά την ανατροπή του Καραμανλή. Στην αναφορά του ο Αμερικανός πρέσβης σημείωσε ότι η Βασίλισσα φάνηκε ιδιαίτερα ανήσυχη για τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και του τόνισε ότι «ο Βασιλιάς είναι αποφασισμένος να κάνει τα πάντα για να δυναμώσει το πολιτικό οικοδόμημα της χώρας και να αποφύγει τις συχνές κρίσεις». Σύμφωνα με τη Φρειδερίκη, ο Καραμανλής είχε συμβάλει σημαντικά προς αυτή την κατεύθυνση και παρότι ήταν «κάπως σκληρός στις σχέσεις του με τους υπόλοιπους πολιτικούς, ήταν ικανός και ενεργητικός Πρωθυπουργός που στην καρδιά του είχε το συμφέρον της πατρίδας του». Σύμφωνα με τον Ριντλμπέργκερ, η Φρειδερίκη πίστευε ότι ο Καραμανλής είχε καλές πιθανότητες να επανεκλεγεί στην πρωθυπουργία και εξέφρασε την ελπίδα ότι ο νέος εκλογικός νόμος θα οδηγούσε σε μεγαλύτερη πολιτική σταθερότητα τη χώρα.[481]

Τα λόγια αυτά της Φρειδερίκης θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως ένας επαναπροσδιορισμός της στάσης των Ανακτόρων έναντι του Καραμανλή. Η πανθομολογούμενη εμπλοκή των Ανακτόρων, έστω κι αν ήταν από θέση παρατηρητή των εξελίξεων, στις παρασκηνιακές διαβουλεύσεις για την ανατροπή της κυβέρνησης, εξελίχθηκε σε έναν συμβιβασμό με το γεγονός ότι δεν υπήρχε αξιόπιστη εναλλακτική λύση, την δεδομένη χρονική στιγμή, για την αντικατάσταση του Καραμανλή.

Την εμπλοκή του Πένφιλντ στην ανατροπή του Καραμανλή επιβεβαιώνουν και Βρετανικές πηγές. Σύμφωνα με τους Βρετανούς ο αμερικανός επιτετραμμένος στην Αθήνα προέβαινε σε σχόλια, εύκολα παρερμηνεύσιμα, που είχαν δώσει την εντύπωση ότι οι ΗΠΑ είχαν χάσει την

[481] FRUS, 1958-1960, vol. X, *Despatch From the Embassy in Greece to the Department of State,* 10/3/1958, p. 610.

εμπιστοσύνη τους στον Καραμανλή.[482] Ο Πένφιλντ, παρά τον λίγο χρόνο που παρέμεινε στην Ελλάδα, υπήρξε ιδιαίτερα δραστήριος. Είναι πιθανόν, εν μέσω της περιρρέουσας ατμόσφαιρας αμφισβήτησης του Καραμανλή, τα σχόλια του Πένφιλντ να παρερμηνεύτηκαν ή να τους δόθηκε μεγαλύτερη βαρύτητα από όσο θα έπρεπε. Γεγονός όμως είναι, ότι ο Πένφιλντ ήταν η φωνή των Αμερικανών στο Ελληνικό πολιτικό παρασκήνιο της περιόδου και τα λόγια του είχαν ιδιαίτερη σημασία για τους Έλληνες συνομιλητές του. Η άποψη των Αμερικανών ήταν βαρύνουσας σημασίας και οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, Έλληνες πολιτικοί, των αστικών κομμάτων, επιθυμούσαν να ευθυγραμμίζονται με τις επιθυμίες τους, καθώς γνώριζαν ότι μια κυβέρνηση που δεν είχε την στήριξη των Αμερικανών, ήταν δύσκολο να μακροημερεύσει στην Ελλάδα. Έτσι λοιπόν, ακόμα και ένα αόριστο υπονοούμενο του Πένφιλντ, θα ήταν αρκετό και θα μπορούσε να οδηγήσει τους «συνωμότες» στο συμπέρασμα ότι οι Αμερικανοί επιθυμούσαν την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή.

Ο Υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Καραμανλή, Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, υποστήριζε την άποψη ότι ο αμερικανικός παράγοντας συμμετείχε στις διαδικασίες για την ανατροπή του Καραμανλή, «εν γνώσει ή και εν αγνοία της Κυβερνήσεως των Ηνωμένων Πολιτειών»[483]. Σύμφωνα με τον Αβέρωφ, ο σημαντικότερος Αμερικανός στην Αθήνα ήταν ο τότε επικεφαλής του κλιμακίου της CIA στην Αθήνα, Τζον Ρίτσαρντον. «Ο Ρίτσαρντον και ο Επιτετραμμένος [Πένφιλντ]», γράφει στο βιβλίο του «Ιστορία Χαμένων Ευκαιριών» ο Αβέρωφ, «αντιστρατεύονταν σε όλα τον Πρωθυπουργό κι εμένα. Σε μια συνάντηση που είχα μαζί τους, την επομένη της παραιτήσεώς μας, κατά την οποία τους μίλησα σε γλώσσα κάθε άλλο παρά διπλωματική, σαφώς μου δημιουργήθηκε από τις αντιδράσεις τους η πεποίθηση ότι είχαν κατά πολύ υπερβεί τα όρια της αποστολής τους εδώ»[484]. Ο Αβέρωφ δεν αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι Αμερικανοί συμμετείχαν στην συνομωσία εναντίον του Καραμανλή, αλλά υποστηρίζει

[482] Ριζάς, ό.π., σ. 194, όπου παρατίθεται η πηγή: Sir Roger Allen (British Embassy Athens) προς Foreign Office , dispatch no 32,7 Μαρτίου 1958, RG 1015/5, FO 371/136220.

[483] Αβέρωφ, ό.π., τομ. Β΄, σ. 27.

[484] Ό.π., σ. 28.

πως είχαν πολλούς τρόπους για να βοηθήσουν την καλλιέργεια πολιτικών ή και προσωπικών αντιθέσεων, όπως την επισήμανση δήθεν σφαλμάτων ή κινδύνων, την εμπιστευτική ανακοίνωση αντιθέσεων ξένων Κυβερνήσεων, τις προειδοποιήσεις για ολέθριες συνέπειες κ.α.[485] Σχετικά με το κίνητρο των Αμερικανών, η άποψη του Αβέρωφ είναι σύμφωνη με αυτή του Καραμανλή: Οι Αμερικανοί ήθελαν να πέσει η κυβέρνηση Καραμανλή για να δημιουργηθεί μια κυβέρνηση ευρύτερης συνεργασίας στην Ελλάδα που θα μπορούσε να αναλάβει την ευθύνη να κλείσει το Κυπριακό.[486]

Την βεβαιότητά του, σχετικά με την συμμετοχή των Αμερικανών στην ανατροπή του Καραμανλή, είχε εκφράσει ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης: «Τότε διαπίστωσα και ανάμιξη των Αμερικανών στην ανατροπή του Καραμανλή. Βέβαια οι Αμερικανοί επενέβησαν και άλλες φορές…για παράδειγμα στην περίπτωση του Πλαστήρα, όπου έπαιξαν ένα ρόλο στην ανατροπή του. Στη συγκεκριμένη, όμως, περίπτωση η ανάμιξή τους ήταν ξεκάθαρη»[487]. Σύμφωνα με τον Μητσοτάκη, ο Παναγής Παπαληγούρας βρισκόταν σε συνεχή συνεννόηση με τον Πένφιλντ, ο οποίος τον ενθάρρυνε να ανατρέψει τον Καραμανλή. Ο Μητσοτάκης υποστήριζε ότι γνώριζε ότι «πίσω από την ανατροπή του Καραμανλή ήταν 100% η αμερικανική πρεσβεία»[488].

Την ίδια άποψη σχετικά με την συμμετοχή των Αμερικανών στην ανατροπή του Καραμανλή διατύπωνε και ένας από τους 15 αποστάτες βουλευτές, ο Αθανάσιος Γκελεστάθης. Σύμφωνα με τον Γκελεστάθη οι Αμερικανοί, σε συνεργασία με τους Άγγλους και τα Ανάκτορα, «ήθελαν την απομάκρυνσιν του Κ. Καραμανλή, επειδή δεν απεδέχετο λύσιν του Κυπριακού, ως την επεθύμουν οι Άγγλοι»[489]. Αναφερόμενος στην αποστασία τη δική του και των υπολοίπων 14 βουλευτών, ο Γκελεστάθης υποστήριξε ότι «την όλην πρωτοβουλίαν είχεν ο Παπαληγούρας παροτρυνθείς από τα Ανάκτορα και έναν Αμερικανό, τον Πένφιλντ». Ο ίδιος ο Γκελεστάθης

[485] Ό.π.

[486] Ό.π., σ. 26.

[487] Δημητράκος, ό.π., σ. 426.

[488] Αλέξης Παπαχελάς, *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης…,* σ. 90.

[489] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 87.

συνάντησε πολλές φορές στο σπίτι του Παπαληγούρα τον Χαράλαμπο Ποταμιάνο, ο οποίος, δρώντας για λογαριασμό των Ανακτόρων, συνεννοείτο με τον Παπαληγούρα για την ανατροπή του Καραμανλή.[490] Κατά τον Γκελεστάθη, τόσο ο ίδιος όσο και οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους 15 βουλευτές, που αποχώρησαν από την ΕΡΕ, συνέπραξαν στο σχέδιο ανατροπής του Καραμανλή, λόγω δυσαρέσκειας απέναντί του. Κάποιοι ήταν δυσαρεστημένοι για προσωπικούς λόγους, κάποιοι επειδή ο Πρωθυπουργός δεν ικανοποιούσε τα αιτήματά τους και κάποιοι επειδή δεν τους είχε κάνει Υπουργούς, ενώ το θέμα του εκλογικού νόμου αποτελούσε περισσότερο πρόσχημα.[491]

Μια αιρετική άποψη σχετικά με την εμπλοκή των Αμερικανών στην ανατροπή του Καραμανλή είχε διατυπώσει ο πρώην Υπουργός της κυβέρνησης της ΕΡΕ Σπύρος Θεοτόκης. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι Αμερικανοί επιθυμούσαν την ανατροπή της κυβέρνησης ώστε να προκληθούν εκλογές, τις οποίες ο Καραμανλής θα κέρδιζε και θα έβγαινε ενισχυμένος. Με αυτόν τον τρόπο, η νέα κυβέρνηση θα είχε την νομιμοποίηση έναντι του λαού να προχωρήσει σε μια συμβιβαστική επίλύση του Κυπριακού.[492] Ο Καραμανλής πράγματι θεωρούσε ότι θα έπρεπε να προχωρήσει στην επίλυση του Κυπριακού μετά τις επόμενες εκλογές, τις οποίες την δεδομένη στιγμή δεν βιαζόταν να διεξάγει. Αλλά η άποψη του Θεοτόκη ήταν μάλλον μια εικασία, που δεν βασιζόταν σε στοιχεία ή μαρτυρίες, αλλά σε μια δική του ερμηνεία των γεγονότων.

Τη συγκεκριμένη περίοδο, πάντως, οι Αμερικανοί παρουσιάζονται σχετικά δυσαρεστημένοι με τον Καραμανλή, παρότι αναγνωρίζουν ότι αποτελεί τον καταλληλότερο για τη θέση του Πρωθυπουργού στην Ελλάδα, ελλείψει εναλλακτικής λύσης. Τον Μάιο του 1958, σε έκθεση του Συμβουλίου Συντονισμού Επιχειρήσεων (OCB) του Λευκού Οίκου για την Ελλάδα, σημειώνεται ότι παρότι η ελληνική κυβέρνηση είναι σταθερά προσανατολισμένη υπέρ της Δύσης, εντούτοις στην Ελλάδα υπάρχει μια

[490] Ό.π.

[491] Ό.π.

[492] Θεοτόκης, ό.π.

διαρκής υποχώρηση στη δημόσια υποστήριξη του ΝΑΤΟ, εξαιτίας του Κυπριακού και της ενδεχόμενης εγκατάστασης πυραυλικών βάσεων στη χώρα.[493] Ταυτόχρονα, η διαρκής μείωση της δημοτικότητας του ΝΑΤΟ και των Αμερικανών ανάμεσα στον ελληνικό λαό, σύμφωνα με την έκθεση του OCB, οφειλόταν, ως ένα βαθμό, «στην υποτίμηση εκ μέρους των Ελλήνων του κινδύνου από το Σοβιετικό μπλοκ, στην αυξανόμενη αίσθηση της εθνικής αυτοπεποίθησης που επιτρέπει στην Ελλάδα να ασκεί μια περισσότερο ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική, και στην ελληνική αντίδραση στην περικοπή της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας»[494]. Οι Αμερικανοί υπαινίσσονται ότι η κυβέρνηση Καραμανλή φέρει ευθύνες για την εξασθένιση των φιλονατοϊκών και φιλοαμερικανικών αισθημάτων του ελληνικού λαού, εξαιτίας της ευέλικτης εξωτερικής πολιτικής που ακολουθούσε. Το εμπορικό άνοιγμα προς το Σοβιετικό μπλοκ, η πολιτική φιλίας με τις αραβικές χώρες, καθώς και η αντίδραση έναντι της περικοπής της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας από την κυβέρνηση Καραμανλή, προβλημάτιζε και δυσαρεστούσε τους Αμερικανούς, διότι έβλεπαν ότι ο Καραμανλής ασκούσε, ως ένα βαθμό, ανεξάρτητη από τους Αμερικανούς εξωτερική πολιτική. Αυτός είναι, ίσως, ο σημαντικότερος λόγος για τον οποίο οι Αμερικανοί δεν παρενέβησαν άμεσα στις παρασκηνιακές διεργασίες για την ανατροπή του Καραμανλή και δεν επιδίωξαν την ματαίωσή τους.

Ο Ράλλης και ο Παπαληγούρας, οι δύο υπουργοί της κυβέρνησης Καραμανλή, που με τις παραιτήσεις τους, αρχικά από το υπουργικό συμβούλιο και στη συνέχεια και από την ΕΡΕ, «πυροδότησαν» την έναρξη της κυβερνητικής κρίσης που οδήγησε στην ανατροπή του Καραμανλή, λίγα χρόνια αργότερα αναγνώρισαν ότι έκαναν λάθος. Ο Καραμανλής τους δέχτηκε πίσω στην ΕΡΕ και μετά τις εκλογές του 1961 τους ανέθεσε δύο κορυφαία υπουργεία: Το Υπουργείο Συντονισμού στον Παπαληγούρα και το Υπουργείο Εσωτερικών στον Ράλλη. Ο Γεώργιος Ράλλης αναφερόμενος αρκετά χρόνια αργότερα στα γεγονότα του 1958, είπε τα εξής: «Διέπραξα τότε τη μεγάλη

[493] FRUS, 1958-1960, vol. X, *Operations Coordinating Board Report on Greece,* 14/5/1958, pp. 616-617.

[494] Ό.π., p. 617.

ανοησία να συνυπογράψω την άρση της εμπιστοσύνης από την κυβέρνηση, πιστεύοντας τους Παπαληγούρα και Αποστολίδη, που υποστήριζαν ότι αυτός ήταν ο μόνος τρόπος να ναυαγήσει η ψήφιση του εκλογικού νόμου. Επρόκειτο πράγματι για μια μεγάλη ανοησία, την οποία και σήμερα ακόμη, ύστερα από 32 χρόνια, δεν μπορώ να συγχωρήσω στον εαυτό μου»[495]. Ο Ράλλης απέρριπτε συστηματικά όλα τα σενάρια που τον ήθελαν αναμεμειγμένο στην συνομωσία εναντίον του Καραμανλή. Υποστήριζε σταθερά ότι η παραίτησή του ήταν αποτέλεσμα αποκλειστικά της διαφωνίας του με τον εκλογικό και ότι δεν είχε πάρει μέρος σε καμία συζήτηση που να αφορούσε στην ανατροπή του Καραμανλή. Ο ισχυρισμός του Ράλλη έρχεται σε αντίθεση με την μαρτυρία του Νίκου Κρανιδιώτη, σύμφωνα με την οποία, ο Μποδοσάκης είχε πει στον Μακάριο τον Αύγουστο του 1957, ότι ο Παπαληγούρας και ο Ράλλης ήταν διατεθειμένοι να παραιτηθούν για να προκληθεί πολιτική κρίση.[496] Αν θεωρήσουμε την μαρτυρία του Κρανιδιώτη ως αξιόπιστη, τότε προκύπτει το ερώτημα, πώς ο Μποδοσάκης γνώριζε ότι ο Ράλλης ήταν διατεθειμένος να παραιτηθεί, αν ο τελευταίος δεν είχε συμμετάσχει σε καμία παρασκηνιακή συζήτηση σχετική με την ανατροπή του Καραμανλή;

Ο Παπαληγούρας, σε ομιλία του στην Βουλή στις 13 Μαρτίου 1958, ισχυρίστηκε ότι δεν συμμετείχε σε καμία συνομωσία εναντίον του Καραμανλή. Η αποχώρησή του από την κυβέρνηση ήταν αποτέλεσμα της διαφωνίας του με τον εκλογικό νόμο και του τρόπου διακυβέρνησης του Καραμανλή, ο οποίος είχε μετατρέψει τους Υπουργούς σε πρόσωπα υπηρεσιακά που δεν μετείχαν στη λήψη των κυβερνητικών αποφάσεων.[497]

Στις 12 Μαρτίου 1958 η κυβέρνηση Γεωργακόπουλου, η οποία είχε διαδεχτεί στις 5 Μαρτίου την κυβέρνηση Καραμανλή, έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή από την ΕΡΕ, το κόμμα Φιλελευθέρων και τους 15 βουλευτές που είχαν αποχωρήσει από την ΕΡΕ και παράλληλα ανακοίνωσε ότι οι εκλογές θα διεξάγονταν στις 11 Μαΐου. Αμέσως μετά επανυπέβαλε το

[495] Ράλλης, ό.π., σσ. 41-42.

[496] Βλ. εδώ, σ. 126.

[497] Εφ. *Καθημερινή,* 14/3/1958.

εκλογικό νομοσχέδιο, που είχε καταθέσει αρχικά η κυβέρνηση Καραμανλή στις 27 Φεβρουαρίου 1958, η συζήτηση του οποίου άρχισε στις 18 και ολοκληρώθηκε στις 29 Μαρτίου 1958, με την έγκρισή του από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία.[498]

Το αποτέλεσμα των εκλογών[499] της 11ης Μαΐου εξασφάλισε στην ΕΡΕ άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία (41,1% και 171 έδρες), τερματίζοντας παράλληλα την προσπάθεια αμφισβήτησης του Καραμανλή, ο οποίος λαμβάνοντας νωπή λαϊκή εντολή ενίσχυε σημαντικά τη θέση του εντός της Δεξιάς παράταξης. Η προσπάθεια των αποστατών βουλευτών να πλήξουν το κύρος του Καραμανλή και να τον απομακρύνουν από την πρωθυπουργία, αλλά και από την ηγεσία της Δεξιάς, ανατράπηκε από την λαϊκή ετυμηγορία. Τη νύχτα της 11ης Μαΐου κατοχυρωνόταν η επικράτηση του Καραμανλή ως αδιαμφισβήτητου ηγέτη ολόκληρης της Δεξιάς παράταξης, με την πλήρη επικράτησή του στο εσωτερικό πολιτικό πεδίο.

Από τους 15 βουλευτές της ΕΡΕ που ήραν την εμπιστοσύνη τους στην κυβέρνηση Καραμανλή επανεξελέγησαν μόνο οι 4. Με την ΕΡΕ επανεξελέγη μόνο ο βουλευτής Κυκλάδων Πάρις Λιαρούτσος. Ο Παναγής Παπαληγούρας, όπως θα δούμε στη συνέχεια, επανεξελέγη με την Ένωση Λαϊκού Κόμματος (ΕΛΚ). Άλλοι δύο από τους βουλευτές που συμμετείχαν στην ανατροπή του Καραμανλή μεταπήδησαν στο Κόμμα Φιλελευθέρων, με το οποίο κατάφεραν να επανεκλεγούν. Συγκεκριμένα, επανεξελέγησαν με το ΚΦ ο βουλευτής Ιωαννίνων Ανδρέας Δερδεμέζης και ο βουλευτής Θεσπρωτίας Φώτης Πιτούλης.[500]

Η μεγάλη έκπληξη, όμως, των εκλογών δεν ήταν η νίκη της ΕΡΕ και του Καραμανλή, αλλά η εντυπωσιακή άνοδος της ΕΔΑ, η οποία συγκέντρωσε το 24,4% των ψήφων (79 βουλευτές) και αναδείχθηκε αξιωματική

[498] Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., 197.

[499] Στις εκλογές της 11ης Μαΐου 1958 έλαβαν: ΕΡΕ 41,16% και 171 έδρες· ΕΔΑ 24,42% και 79 έδρες· Κόμμα Φιλελευθέρων 20,67% και 36 έδρες· ΠΑΔΕ 10,62% και 10 έδρες· ΕΛΚ 2,94% και 4 έδρες. Βλ. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία…*, ό.π., 231.

[500] Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών, 1822-1974, Βουλή των Ελλήνων, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, σσ. 122-123, 150-151, 172-173, 178-179.

αντιπολίτευση. Οι φόβοι του Ράλλη, ότι ο εκλογικός νόμος θα οδηγούσε στη δεύτερη θέση την ΕΔΑ, είχαν επιβεβαιωθεί. Η άνοδος της ΕΔΑ, αν και εντυπωσιακή, βρισκόταν μέσα σε φυσιολογικά πλαίσια εκλογικών μετακινήσεων. Η εκλογική δύναμη της ΕΔΑ το 1958 ήταν ελαφρώς αυξημένη σε σχέση με τη δύναμη που είχαν εμφανίσει στις εκλογές του 1956 η ΕΔΑ και το ΔΚΕΛ[501] (στις εκλογές του 1958 οι περισσότεροι πολιτευτές του ΔΚΕΛ συνεργάστηκαν με την ΕΔΑ). Η αύξηση των ποσοστών της ΕΔΑ δεν ήταν ένα ξαφνικό, αναπάντεχο και συγκυριακό φαινόμενο, αλλά αποτέλεσμα της σταθεράς ανοδικής πορείας της ΕΔΑ, η οποία είχε αρχίσει να διαγράφεται από τις δημοτικές εκλογές του 1954, ενισχύθηκε στις εκλογές του 1956 και ολοκληρώθηκε στις εκλογές του 1958.

Ο μεγάλος χαμένος των εκλογών ήταν το κόμμα Φιλελευθέρων. Η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ περιόρισε το Κ.Φ. στην τρίτη θέση με 20,7% των ψήφων και συρρίκνωσε την κοινοβουλευτική του εκπροσώπηση μόλις στους 36 βουλευτές. Το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής, το οποίο είχε επιλέξει ο συναρχηγός των Φιλελευθέρων Γεώργιος Παπανδρέου πιστεύοντας ότι θα ήταν ευνοϊκό για το κόμμα του, λειτούργησε τελικά εις βάρος των Φιλελευθέρων μεγεθύνοντας τις συνέπειες της ήττας του.[502] Ο κατακερματισμός του Κεντρώου χώρου, σε συνδυασμό με τις κακές σχέσεις και τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους δύο αρχηγούς του Κ.Φ., Γεώργιο Παπανδρέου και Σοφοκλή Βενιζέλο, όπως επίσης και οι διφορούμενες θέσεις τους στα μεγάλα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής, όπως το Κυπριακό, συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στην εκλογική αποτυχία του Κ.Φ. στις εκλογές του 1958. Λίγους μήνες αργότερα, τον Νοέμβριο του 1958, η κρίση στο Κ.Φ. εκδηλώθηκε δημόσια, όταν τόσο ο Βενιζέλος όσο και ο Παπανδρέου δήλωσαν αποφασισμένοι να παραιτηθούν από τη συναρχηγία του κόμματος.[503]

---

[501] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 238.

[502] Ό.π., σ. 246.

[503] Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», ό.π., 199.

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής αναφέρθηκε μεταγενέστερα στις άμεσες επιπτώσεις του εκλογικού αποτελέσματος της 11ης Μαΐου. Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1958 προκάλεσε στην κοινή γνώμη, αλλά και στον ίδιο, «ένα μούδιασμα και ανησυχίες δια το μέλλον. Η εθνική αντιπολίτευσις υπερκερασθείσα από την ΕΔΑ, αντί να αφυπνισθή και να ανασυνταχθή, απεσυνετίθετο περαιτέρω». Ο Βενιζέλος και ο Παπανδρέου «επεδόθησαν εις μιαν στείραν αυτοκριτικήν και επέρριπτον τας ευθύνας ο εις επί του άλλου, ενώ ήσαν όλοι συνυπεύθυνοι δια την ήτταν του κόμματός των […] Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να κατατμηθή και περαιτέρω η αντιπολίτευσις και να περιέλθη εις κατάστασιν χαώδη». Ο Καραμανλής, αφότου σχημάτισε κυβέρνηση στις 17 Μαΐου 1958, επιδόθηκε στην προσπάθεια δημιουργίας μιας «εθνικής αντιπολίτευσης», έχοντας ως στόχο να περιορίσει την δύναμη της ΕΔΑ, η οποία παρουσιαζόταν ικανή να διεκδικήσει την εξουσία, και να αποκλείσει το ενδεχόμενο η Αριστερά, λίγα χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου να βρεθεί στην εξουσία: «Ώφειλα να αντιμετωπίσω και το θέμα της αναδιαρθρώσεως της πολιτικής μας ζωής, άνευ της οποίας θα ήτο αδύνατος η ομαλή δημοκρατική εξέλιξις της εθνικής μας ζωής. Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1958 μου επέβαλε το καθήκον, όπως επιδιώξω την δημιουργίαν εθνικής αντιπολιτεύσεως ικανής να με διαδεχθή»[504].

[504]Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 3, σ. 129.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Α΄ Μέρους

Η πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή τον Μάρτιο του 1958 οδήγησε στην αναδιαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού στην Ελλάδα. Στις εκλογές που ακολούθησαν δύο μήνες αργότερα, στις 11 Μαΐου 1958, η ΕΔΑ αναδείχτηκε αξιωματική αντιπολίτευση, συγκεντρώνοντας το 24,4% των ψήφων, περιορίζοντας στην τρίτη θέση το κόμμα Φιλελευθέρων και ανατρέποντας τις έως τότε πολιτικές ισορροπίες. Η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ προκάλεσε έντονο προβληματισμό και αναστάτωση τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό της χώρας, καθώς μόλις μία δεκαετία μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου η Αριστερά βρισκόταν σε θέση να διεκδικήσει την εξουσία. Από την επομένη των εκλογών, Έλληνες και ξένοι, άρχισαν να μελετούν τρόπους για να μεταστρέψουν το λαϊκό φρόνημα και να περιορίσουν την πολιτική και εκλογική επιρροή της ΕΔΑ.

Η ΕΡΕ, παρά την μεγάλη κρίση που εκδηλώθηκε στο εσωτερικό της τον Φεβρουάριο-Μάρτιο 1958, η οποία οδήγησε στην απώλεια σημαντικών στελεχών, εξασφάλισε άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία στις εκλογές της 11^{ης} Μαΐου (41,1% και 171 έδρες), τερματίζοντας οποιαδήποτε αμφισβήτηση μπορούσε να υπάρχει ως προς την ηγεμόνευση του χώρου της Δεξιάς. Η εκλογική νίκη της ΕΡΕ (η δεύτερη τα δύο τελευταία χρόνια) ενδυνάμωσε πολιτικά τον Καραμανλή, τον κατέστησε απόλυτο κυρίαρχο στο εσωτερικό του κόμματός του και έθεσε τέλος στην αμφισβήτηση και στις προσπάθειες υπονόμευσης του. Στις 17 Μαΐου 1958, ο Καραμανλής σχημάτισε την τρίτη διαδοχικά κυβέρνησή του, απαλλαγμένη από εσωκομματικές αντιπαλότητες και αμφισβητήσεις, αφού απουσίαζαν από αυτή τα στελέχη εκείνα που τον

είχαν αμφισβητήσει και είχαν οδηγήσει στην ανατροπή του: Παπαληγούρας, Ράλλης και Αποστολίδης. Η κυβέρνησή αυτή ήταν η πλέον μακρόβια του Καραμανλή και διατηρήθηκε, με ελάχιστες αλλαγές στη σύνθεσή της, μέχρι το φθινόπωρο του 1961.

Η ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή προέκυψε παρά το γεγονός ότι στις εκλογές του 1956 η ΕΡΕ είχε εξασφαλίσει μια άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία και φαινόταν να έχει σταθεροποιηθεί η πολιτική κατάσταση στο εσωτερικό της Δεξιάς παράταξης, με μια ομαλή, τουλάχιστον φαινομενικά, διαδοχή του Ελληνικού Συναγερμού από την ΕΡΕ. Οι πολιτικές ζυμώσεις, όμως, στο εσωτερικό της Δεξιάς εξακολουθούσαν να υφίστανται στο παρασκήνιο. Ο τρόπος με τον οποίο ανήλθε στην πρωθυπουργία, αλλά και στην ηγεσία της Δεξιάς ο Καραμανλής, με την εύνοια των Ανακτόρων, και η ιδιόμορφη ιδιοσυγκρασία του Μακεδόνα πολιτικού, τόσο στις σχέσεις του με τα στελέχη του κόμματος του, όσο και στον τρόπο που ασκούσε τη διακυβέρνηση, δημιουργούσαν αντιδράσεις στο εσωτερικό της συντηρητικής παράταξης. Οι αντιδράσεις αυτές οδήγησαν στην δημιουργία μιας λανθάνουσας κρίσης στο εσωτερικό της Δεξιάς, η οποία εκδηλώθηκε και έλαβε μορφή ανοιχτής πολιτικής σύγκρουσης την άνοιξη του 1958, οδηγώντας στην ανατροπή του Καραμανλή.

Οι αιτίες της κρίσης στο εσωτερικό της ΕΡΕ εντοπίζονται στους εξής τομείς: Πρώτον, στον τρόπο με τον οποίο ανήλθε στην εξουσία ο Καραμανλής. Ο Μακεδόνας πολιτικός κατηγορείτο από μερίδα στελεχών του κόμματός του ότι «διορίστηκε» στην πρωθυπουργία χάρη στην εύνοια των Ανακτόρων και των Αμερικανών. Η έρευνα έδειξε ότι ο Παύλος επέλεξε τον Καραμανλή γνωρίζοντας ότι ο τελευταίος ήταν, τουλάχιστον, αποδεκτός από τους Αμερικανούς. Δεύτερον, στην προσχώρηση στην ΕΡΕ πολιτευτών που προέρχονταν από τον πολιτικό χώρο του Κέντρου (Αβέρωφ, Τσάτσος, Κασιμάτης κ.α) με πρωτοβουλία του Καραμανλή, δημιούργησε προστριβές με τους παραδοσιακούς πολιτευτές της Δεξιάς. Τρίτον, στο Κυπριακό που εκείνη την περίοδο αποτελούσε μείζον εθνικό ζήτημα και οι εξελίξεις του οποίου προκαλούσαν σημαντική πολιτική φθορά στην κυβέρνηση αλλά και στον ίδιο

τον Πρωθυπουργό. Ο Καραμανλής δεν είχε εξασφαλίσει την απαιτούμενη λαϊκή νομιμοποίηση για να χειριστεί το Κυπριακό, αφού θεωρούνταν επιλογή των Αμερικανών και των Ανακτόρων, για μετριασμό των ελληνικών απαιτήσεων στο εθνικό ζήτημα. Η κυβέρνηση Καραμανλή βρέθηκε αντιμέτωπη με μεγάλες λαϊκές διαδηλώσεις καθώς και με το σύνολο της αντιπολίτευσης, η οποία κατηγορούσε την κυβέρνηση για μειοδοτική πολιτική στο Κυπριακό. Τέταρτον, στην σταθερά ανοδική πορεία της ΕΔΑ, ειδικά σε όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα, γεγονός που υποδείκνυε ότι η κυβέρνηση δεν μπορούσε να εξασφαλίσει τη λαϊκή συναίνεση σε περιοχές με εργατική και μικροαστική κοινωνική πόλωση. Πέμπτον, στη σταδιακή ρήξη του Καραμανλή με τα Ανάκτορα, η αρχή της οποίας εντοπίζεται στο Φθινόπωρο του 1956, όταν ο Καραμανλής προχώρησε στην καθιέρωση του ασυμβίβαστου για τους αυλικούς. Η έρευνα έδειξε ότι στις παρασκηνιακές διεργασίες για την ανατροπή του Καραμανλή συμμετείχε ενεργά ένας από τους στενότερους συνεργάτες του Παύλου, ο Υποπτέραρχος Χαράλαμπος Ποταμιάνος. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι τα Ανάκτορα και ο ίδιος ο Βασιλιάς Παύλος ήταν ενήμεροι για τις εξελίξεις που ελάμβαναν χώρα στα παρασκήνιο. Από την έρευνα δεν προέκυψε ότι το βασιλικό ζεύγος, ο Παύλος και η Φρειδερίκη, επεδίωξαν την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή. Η Φρειδερίκη μάλιστα, λίγες εβδομάδες μετά την ανατροπή του Καραμανλή, υποστήριξε σε συζήτησή της με τον Αμερικανό πρέσβη στην Αθήνα, Τζέιμς Ριντλμπέργκερ, ότι θεωρούσε τον Καραμανλή τον καταλληλότερο για Πρωθυπουργό. Ταυτόχρονα, όμως, ενώ το βασιλικό ζεύγος γνώριζε για τις μυστικές διαβουλεύσεις, δεν επιχείρησε να αποτρέψει την ανατροπή του Καραμανλή, κάτι που αν το επιθυμούσε, πιθανώς θα μπορούσε να το έχει επιτύχει.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στάση που τήρησαν οι Αμερικανοί έναντι των παρασκηνιακών ενεργειών για την ανατροπή του Καραμανλή. Η ευέλικτη εξωτερική πολιτική του Καραμανλή είχε ενοχλήσει τους Αμερικανούς. Ο Καραμανλής αν και ήταν απόλυτα προσηλωμένος στις αρχές του ΝΑΤΟ και πιστός σύμμαχος των Αμερικανών δεν παρουσιαζόταν έτοιμος να προχωρήσει σε οποιαδήποτε παραχώρηση υπέρ των Αμερικανών και να εξυπηρετήσει όλες τους τις απαιτήσεις άνευ όρων. Στις παρασκηνιακές

διαβουλεύσεις για την ανατροπή του Καραμανλή συμμετείχε ο Αμερικανός επιτετραμμένος Τζέιμς Πένφιλντ, χωρίς να είναι σαφές αν συμμετείχε ως παρατηρητής ή ως ενεργά εμπλεκόμενος. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι οι Αμερικανοί ήταν ενήμεροι σχετικά με τις εξελίξεις στην Αθήνα. Από την έρευνα δεν προέκυψε ότι οι Αμερικανοί συμμετείχαν ενεργά στην ανατροπή του Καραμανλή, αλλά ούτε ότι προσπάθησαν να την αποτρέψουν. Τήρησαν περισσότερο ένα ρόλο παρατηρητή των εξελίξεων. Γεγονός, όμως, είναι πως αν ήθελαν να αποτρέψουν την πτώση της κυβέρνησης είχαν την δύναμη και την επιρροή να το επιτύχουν.

Εν κατακλείδι, η ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958 ήταν αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας, οι απαρχές της οποίας εντοπίζονται λίγο μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Μακεδόνα πολιτικό τον Οκτώβριο του 1955. Σε αυτή την διαδικασία, η οποία εκτυλίχθηκε παρασκηνιακά, συμμετείχαν πλήθος θεσμικών και εξωθεσμικών παραγόντων που ο καθένας για τους δικούς του λόγους ήθελε να εκτοπίσει τον Καραμανλή.

Μέρος Β΄

1958-1961

1. Οι πολιτικές εξελίξεις μετά την κρίση του 1958

Η δεύτερη περίοδος (1958-1961) διακυβέρνησης της Ελλάδας από την ΕΡΕ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η πιο «ανέφελη» στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής, αλλά και των εσωκομματικών συγκρούσεων, εν συγκρίσει με τις άλλες δύο περιόδους διακυβέρνησης της ΕΡΕ (1956-1958 και 1961-1963). Όμως τα αποτελέσματα των εκλογών του 1958, που σημαδεύτηκαν από τη μεγάλη εκλογική άνοδο της Αριστεράς και την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση, δημιούργησαν μεγάλη ανησυχία στην συντηρητική παράταξη, όπως επίσης και στους υπόλοιπους παράγοντες που συνέθεταν το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας, δηλαδή τα Ανάκτορα, τους Αμερικανούς και τον στρατό. Η ανησυχία αυτή δεν αφορούσε τόσο το ενδεχόμενο κάποια στιγμή η ΕΔΑ να ανέλθει στην εξουσία, όσο την ενδυνάμωση των τάσεων αντιαμερικανισμού και ουδετερότητας εντός της ελληνικής κοινωνίας, οι οποίες βρίσκονταν ήδη σε άνοδο λόγω του Κυπριακού.

Ο Καραμανλής χαρακτήρισε το αποτέλεσμα των εκλογών του 1958 «εθνικώς ανησυχητικόν», δεδομένου ότι η ΕΔΑ αναδείχτηκε δεύτερο κόμμα, και το απέδωσε στην «αντισυμμαχικήν ψυχολογίαν» που είχε δημιουργήσει το Κυπριακό, στη δυσφορία που είχε δημιουργήσει στην κοινή γνώμη το νοσηρό προεκλογικό πολιτικό κλίμα και στο γεγονός ότι οι Φιλελεύθεροι επέμειναν στην διεξαγωγή των εκλογών με το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης

αναλογικής.[505] Ο Καραμανλής ήταν πεπεισμένος ότι η Αμερικανική πρεσβεία και η CIA έδρασαν εναντίον της ΕΡΕ στις εκλογές του 1958. Το αποτέλεσμα των εκλογών, που οδήγησε σε ευρεία πλειοψηφία της ΕΡΕ, δεν συνάδει με μια τέτοια άποψη. Ο Αμερικανός πρέσβης Έλις Μπριγκς είχε διαψεύσει οποιαδήποτε ανάμιξη εναντίον της ΕΡΕ στις εκλογές, χαρακτηρίζοντας τα λεγόμενα του Καραμανλή «παθολογικές υποψίες»[506].

Η ανησυχία που προκάλεσε η εκλογική άνοδος της Αριστεράς στο σύστημα εξουσίας και στον αστικό πολιτικό κόσμο[507] οδήγησε στη λήψη μέτρων για τον περιορισμό της εκλογικής της επιρροής και της πολιτικής της δύναμης. Επρόκειτο για μια απόπειρα καταστολής της Αριστεράς, με επαναφορά των μεθόδων που είχαν χρησιμοποιηθεί και κατά τα πρώτα χρόνια της μετεμφυλιακής περιόδου για την πάταξη του «κομμουνιστικού κινδύνου», η χρήση των οποίων είχε ατονήσει κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης της ΕΡΕ. Χαρακτηριστικό είναι ότι παρά τη σύμπηξη Λαϊκού Μετώπου, με τη συμμετοχή της ΕΔΑ, στις εκλογές του 1956, τα «έκτακτα μέτρα» που είχαν θεσπιστεί μετά τον Εμφύλιο για την δίωξη των κομμουνιστών και βρίσκονταν σε ισχύ με το Σύνταγμα και το «παρασύνταγμα» του 1952, χαλάρωσαν κατά τη διάρκεια της πρώτης διακυβέρνησης της ΕΡΕ. Από το 1956 έως το 1958 δεν πραγματοποιήθηκε καμία εκτέλεση κομμουνιστή, ενώ ο αριθμός των φυλακισμένων[508] και

[505] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 3, σ. 85.

[506] James Miller, "'The Greek De Gaulle' or 'Our Man in Athens'? Karamanlis and the Americans, 1954-1974, στο συλλογικό *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα,* Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα 2008, τομ. Β΄, σ. 45.

[507] Η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ προξένησε ανησυχία εκτός από την εγχώρια ιθύνουσα τάξη και στους Αμερικανούς, οι οποίοι όμως θεωρούσαν την άνοδο της Αριστεράς «προσωρινό φαινόμενο, που οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό, στα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα», βλ. Παπαχελάς, ό.π., σ. 62.

[508] Την 1η Δεκεμβρίου 1949, ο συνολικός αριθμός των φυλακισμένων, βάσει του Γ΄ Ψηφίσματος και του Α.Ν. 509-1947 «περί μέτρων ασφαλείας του κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», ήταν 20.921. Την 1η Δεκεμβρίου 1962, ο αριθμός αυτών είχε μειωθεί σε 1.063. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, «Έκθεσις περί των κρατουμένων» Ιανουάριος 1963, Φ. 387, Αρ. Εγγ. 23.

εκτοπισθέντων κομμουνιστών μειώθηκε.[509] Ο Καραμανλής και οι συνεργάτες του πρόκριναν ως καταλληλότερο τρόπο για την αντιμετώπιση του «κομμουνιστικού κινδύνου» την οικονομική και κοινωνική αναμόρφωση, έναντι των κατασταλτικών μέτρων.[510] Αυτή η πορεία της χαλάρωσης των αντικομμουνιστικών μέτρων διακόπηκε το 1958 από την εκλογική άνοδο της ΕΔΑ. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, μετά το 1958 η ΕΡΕ ακολούθησε μια καθαρά αντικομμουνιστική πολιτική και οι διώξεις εναντίον της Αριστεράς εντάθηκαν.

Ο αντικομμουνισμός αποτελούσε συστατικό στοιχείο της πολιτικής ταυτότητας της ΕΡΕ, που διέτρεχε την παράταξη από την ηγεσία ως τους απλούς ψηφοφόρους. Η στάση όμως που ο Καραμανλής τηρούσε έναντι της Αριστεράς μπορεί να χαρακτηριστεί ως «αμφίθυμη»[511]. Χωρίς αμφιβολία ο Καραμανλής ήταν πολέμιος του Κομμουνισμού, αλλά όχι στον βαθμό της ψύχωσης που διέκρινε άλλα στελέχη της παράταξής του, αλλά και μέλη της ηγετικής του ομάδας, όπως τον Κωνσταντίνο Τσάτσο ή τον Ευάγγελο Αβέρωφ. Όπως σημειώνει ο Νίκος Αλιβιζάτος, «για τον Καραμανλή ο αντικομμουνισμός δεν ήταν πρωτεύουσα, αλλά δευτερεύουσα παράμετρος των αντιλήψεών του»[512].

Ο Καραμανλής, στο πλαίσιο των προγραμματικών δηλώσεων της πρώτης κυβέρνησης της ΕΡΕ τον Απρίλιο του 1956, είχε παραδεχτεί ότι είχαν γίνει «υπερβολές» και «σφάλματα» εναντίον των Αριστερών και εξήγγειλε τη «λήψη μέτρων» για την αποκατάσταση όσων αδικήθηκαν: «Ήτο φυσικόν, υπό το κράτος της ανωμαλίας αυτής να εμφιλοχωρήσουν πλάναι και να σημειωθούν και από μέρους των υπευθύνων οργάνων ωρισμέναι υπερβολαί, μεταξύ των οποίων ιδιαιτέρως σημειώνω τον σχηματισμόν υπερμέτρου

[509] Ο αριθμός των εκτοπισθέντων αυξομειώθηκε από 135 το 1955 σε 75 το 1956 και σε 119 το 1957. Ο αριθμός των εκτοπισθέντων αυξήθηκε σε 133 το 1958. Βλ. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί…,* ο.π., σσ. 580-581· Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 6, σσ. 20-21.

[510] Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός…,* ό.π., σ. 395.

[511] Νίκος Αλιβιζάτος, «Ο Κ.Γ. Καραμανλής και η Αριστερά την κρίσιμη οκταετία 1955-1963» στο συλλογικό *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα,* Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα 2008, τομ. Α΄, σ. 130.

[512] Ό.π., σ. 132.

αριθμού ατομικών φακέλλων. Η Κυβέρνησις […] θα χωρήση ταυτοχρόνως εις την λήψιν μέτρων, δι' ών, επανορθουμένων των σφαλμάτων και των υπερβολών του παρελθόντος, θα απαλλαγούν αμετακλήτως […] οι πολίται οι οποίοι έχουν εμπράκτως αποδείξει την νομιμόφρονα συμπεριφοράν και διάθεσίν των»[513]. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ο Καραμανλής στη διάρκεια της περιόδου 1956-1958, έκανε πράξη, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, τις προγραμματικές του εξαγγελίες. Κανένας πολιτικός κρατούμενος δεν εκτελέστηκε και ο αριθμός των φυλακισμένων και εκτοπισθέντων κομμουνιστών περιορίστηκε, συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο. Γεγονός όμως είναι, πως τα έκτακτα μέτρα του Εμφυλίου παρέμειναν σε ισχύ, όπως και οι διατάξεις του παρασυντάγματος. Ο ίδιος ο Καραμανλής είχε υποστηρίξει αργότερα ότι είχε την πρόθεση να άρει τα έκτακτα μέτρα του Εμφυλίου «εάν το λαϊκόν μέτωπον του 1956 και η επικίνδυνος διόγκωσις των δυνάμεων της ΕΔΑ, κατά το 1958, δεν καθίστων ψυχολογικώς άκαιρον την άσκησιν παρόμοιας πολιτικής»[514].

Σε κάθε περίπτωση, ο Καραμανλής το 1956 παρουσιαζόταν συναινετικός στον περιορισμό των πολιτικών διώξεων και στην χαλάρωση των έκτακτων μέτρων του Εμφυλίου, ενώ ο λόγος του διακρινόταν από μετριοπάθεια έναντι της Αριστεράς, δεδομένων των συνθηκών (βρισκόμαστε 7 χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου) και σε σύγκριση με άλλους πολιτικούς της συντηρητικής παράταξης. Για να αντιληφθεί κανείς τη μεταστροφή που προκάλεσε στον Καραμανλή η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση το 1958, ενδεικτικό είναι το μήνυμά του στον Ελληνικό λαό στις 28 Αυγούστου 1959, για την 10^{η} επέτειο της μάχης του Γράμμου.

Ο λόγος του εμφορείται από έντονο αντικομμουνισμό και το επιθετικό ύφος του μηνύματος έρχεται σε αντίθεση με το μετριοπαθές ύφος που είχε υιοθετήσει 3 χρόνια νωρίτερα, στις προγραμματικές δηλώσεις του 1956. Ο Καραμανλής χαρακτηριστικά αναφέρει ότι η «ελληνική νίκη κατά του κομμουνιστικού συμμοριτισμού έχει την ιδίαν βαρύτητα με την νίκην μας κατά

[513] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 2, σ. 47.
[514] Ό.π., τ. 6, σσ. 20-21.

του Άξονος, ίσως δε και μεγαλυτέραν», και συνεχίζει λέγοντας ότι «ο κομμουνισμός απεδείχθη η μεγαλυτέρα ανασχετική δύναμις της προκοπής του Έθνους εν τω συνόλω του και ο πλέον αμείλικτος εχθρός εκάστης τάξεως χωριστά, ιδιαιτέρως δε του αγρότου και του εργάτου»[515]. Ο Καραμανλής στο μήνυμά του τονίζει ότι ο αγώνας εναντίον του κομμουνισμού συνεχίζεται, 10 χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου, χρησιμοποιώντας χρόνο ενεστώτα για να υπογραμμίσει ότι «ο αγών κατά του κομμουνισμού δια την Ελλάδα είναι αγών φυλετικής και εθνικής υπάρξεως»[516].

Ο αντικομμουνισμός, ως συστατικό στοιχείο της Εθνικοφροσύνης που πρέσβευε η συντηρητική παράταξη, απηχούσε μια βαθύτερη ανασφάλεια και μια επιθυμία για διαιώνιση ενός ολόκληρου πλέγματος εξουσίας[517]. Το κράτος των Εθνικοφρόνων καλούσε σε συνεχή επαγρύπνηση και ετοιμότητα για δράση έναντι του εσωτερικού εχθρού, που ήταν ο κομμουνισμός. Ο διαχωρισμός των πολιτών σε εθνικόφρονες και μη, τα έκτακτα μέτρα του Εμφυλίου που παρέμεναν σε ισχύ, καθώς και η ανάμειξη του Στρατού στην αντιμετώπιση της κομμουνιστικής απειλής, συνέθεταν ένα ολιστικό σχέδιο περιθωριοποίησης ενός τμήματος της Ελληνικής κοινωνίας, των αριστερών και των «συνοδοιπόρων». Στην διάρκεια των δεκαετιών του 1950 και του 1960, η επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου παρείχε στην εθνικοφροσύνη τα μέσα για την διαιώνιση της εξουσίας της.

Παράλληλα με τα μέτρα που η κυβέρνηση και ο κρατικός μηχανισμός λάμβανε για την καταστολή της Αριστεράς, αμέσως μετά τις εκλογές του 1958 ενεργοποιήθηκαν και διάφοροι μηχανισμοί, που κινούνταν στις παρυφές του κράτους, για την αντιμετώπιση της ΕΔΑ. Στο πλαίσιο αυτών των μηχανισμών, συγκροτήθηκε μια «άτυπη επιτροπή» για την ιδεολογική αντιμετώπιση του κομμουνισμού. Σε αυτή την επιτροπή συμμετείχαν οι κυριότεροι ιδεολογικοί

[515] Ό.π., τ. 4, σ. 151.
[516] Ό.π.
[517] Στεφανίδης, «…Η Δημοκρατία δυσχερής;…», ό.π., σ. 239.

εκπρόσωποι του «αντικομμουνιστικού αγώνα», όπως ο Σάββας Κωνσταντόπουλος, ο Γιώργος Γεωργαλάς, ο Άγγελος Προκοπίου κ.α.[518]

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί, ότι το εκλογικό αποτέλεσμα του 1958 και η ανησυχία που αυτό προκάλεσε στον Καραμανλή, είχε ως αποτέλεσμα να σταματήσει η προσπάθεια που γινόταν ώστε να ελεγχθεί η δράση της οργάνωσης του ΙΔΕΑ[519], στην οποία ανήκε ο μετέπειτα δικτάτορας, Συνταγματάρχης Γεώργιος Παπαδόπουλος. Μετά τις εκλογές του 1956, ο Καραμανλής προχώρησε στην αποστράτευση του Σόλωνα Γκίκα, ο οποίος για ένα διάστημα ήταν αρχηγός του ΙΔΕΑ, και στην θέση του αρχηγού ΓΕΣ τοποθετήθηκε ο Πέτρος Νικολόπουλος, που δεν ανήκε στον ΙΔΕΑ και είχε τη φήμη του Κεντρώου.[520] Το 1957 ο Νικολόπουλος, σε συνεργασία με τον υπουργό Εθνικής Άμυνας Αριστείδη Πρωτοπαπαδάκη, προχώρησε στην αποκάλυψη του συνωμοτικού δικτύου. Ανάμεσα στους συμμετέχοντες ήταν αρκετά στελέχη της Χούντας της 21ης Απριλίου, όπως ο Γεώργιος, Παπαδόπουλος, ο Δημήτρης Ιωαννίδης, ο Ιωάννης Λαδάς και ο Νικόλαος Ντερτιλής. Ο Καραμανλής ζήτησε από τον Νικολόπουλο «να συλληφθούν οι Νασεριστές». Τελικά, αντί της σύλληψης, αποφασίστηκε η σταδιακή μετάθεση των συνωμοτών. Αυτό έγινε διότι ο Νικολόπουλος φοβόταν ότι θα προκαλείτο σημαντική αναταραχή εντός του στρατεύματος, σε περίπτωση μαζικών συλλήψεων, καθώς δεν υπήρχαν επαρκείς αποδείξεις εναντίον των συνωμοτών.[521]

---

[518] Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία…*, ό.π., σ. 256.

[519] Ο Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών (ΙΔΕΑ) ήταν μια μυστική συνωμοτική οργάνωση αξιωματικών του Ελληνικού στρατού. Σκοπός του ΙΔΕΑ ήταν η διάλυση του κομμουνιστικού κινήματος και η εμπλοκή του στρατού στην διαμόρφωση της πολιτικής στο πλαίσιο του μετεμφυλιακού αστικού κράτους. Οι «ρίζες» του ΙΔΕΑ εντοπίζονται στην Ένωση Νέων Αξιωματικών (ΕΝΑ), που δραστηριοποιήθηκε στη Μέση Ανατολή κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο ΙΔΕΑ έδρασε από το 1951 μέχρι και το 1967. Από τις τάξεις του ΙΔΕΑ προέκυψε το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 και μέλη του συμμετείχαν στη Χούντα των Συνταγματαρχών. Ανάμεσά τους και ο δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος.

[520] Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Πώς φτάσαμε στην 21η Απριλίου,* Έκδοση της *Εφημερίδας των Συντακτών*, 2017, σ. 25.

[521] Ό.π., σσ. 26-33.

Τα γεγονότα αυτά αποτελούν σοβαρή ένδειξη ότι ο Καραμανλής είχε τη βούληση, από νωρίς, να καθαρίσει το στράτευμα από την συνωμοτική οργάνωση του ΙΔΕΑ. Η εκκαθάριση όμως του στρατεύματος δεν προχώρησε αποτελεσματικά. Ο ΙΔΕΑ είχε στήσει ένα ισχυρό δίκτυο εντός του στρατεύματος, που η αποξήλωσή του δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Οι μεταθέσεις που έδωσε ο Νικολόπουλος στους συνωμότες αποδείχτηκαν ατελέσφορες, καθώς λίγο καιρό μετά οι περισσότεροι από τους μετατεθέντες επέστρεψαν σε κομβικές μονάδες της περιφέρειας και της Αθήνας. Ο ίδιος ο Καραμανλής φαίνεται ότι σταμάτησε να ασχολείται ενεργά με την υπόθεση ΙΔΕΑ μετά τις εκλογές του 1958. Κι αυτό διότι, αφενός η σημαντική εκλογική άνοδος της ΕΔΑ δεν άφηνε περιθώρια για σημαντικές αναταράξεις στο στράτευμα, και αφετέρου διότι η συνωμοτική ομάδα είχε περιέλθει σε κατάσταση αδράνειας. Η αδράνεια αυτή, όπως αποδείχτηκε στη συνέχεια, ήταν πρόσκαιρη. Τον Σεπτέμβριο του 1958, ο Καραμανλής προχώρησε στην αποστράτευση του Νικολόπουλου και στη θέση του, αρχηγός ΓΕΣ τοποθετήθηκε ο Σειραδάκης.[522] Προτεραιότητα πλέον αποτελούσε η ανάσχεση της ανοδικής πορείας της Αριστεράς και όχι η εξάρθρωση της συνωμοτικής ομάδας του ΙΔΕΑ.

Στη νέα κυβέρνηση που σχημάτισε ο Καραμανλής στις 17 Μαΐου 1958, Υφυπουργός Εσωτερικών, αρμόδιος για θέματα δημόσιας τάξης, αναλαμβάνει ο Ευάγγελος Καλαντζής, περιώνυμος για την αντικομμουνιστική του ιδεολογία.[523] Μια από τις πρώτες ενέργειες του Καλαντζή ως Υφυπουργού Εσωτερικών, ήταν να διατάξει έρευνα στα γραφεία της ΕΔΑ διότι, όπως ο ίδιος είχε ισχυριστεί, είχε διαπιστωθεί επαφή βουλευτών της ΕΔΑ με τον παράνομο μηχανισμό του ΚΚΕ.[524] Τον Ιούνιο του 1958 οι διώξεις εναντίον της Αριστεράς εντάθηκαν απότομα. Ο Πρόεδρος της ΕΔΑ Ιωάννης Πασαλίδης δήλωσε στις 7 Ιουνίου ότι «ενέργειες και εκδηλώσεις κρατικών οργάνων παίρνουν τον χαρακτήρα διωγμού και εκφοβισμού των οπαδών του κόμματός

[522] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 3, σ. 234.
[523] Τρίκκας, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 575.
[524] Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 126.

μας […] Η ΕΔΑ καταγγέλλει ενώπιον του λαού αυτήν την απαράδεκτη τακτική και θα φέρει το θέμα ενώπιον της Βουλής»[525]. Τον Νοέμβριο η κυβέρνηση ίδρυσε τη Γενική Διεύθυνση Εθνικής Ασφαλείας (ΓΔΕΑ), υπαγόμενη στο Υπουργείο Εσωτερικών και στον υφυπουργό Καλαντζή, η οποία επιφορτίστηκε να «διαχειρίζεται ενιαίως πάντα τα θέματα Εθνικής Ασφαλείας» σε ολόκληρη τη χώρα. Επρόκειτο ουσιαστικά για μια υπηρεσία που θα συντόνιζε τη δράση της Αστυνομίας, της Χωροφυλακής και των διαφόρων υπηρεσιών στη δίωξη του κομμουνισμού και γενικά της Αριστεράς.[526]

Η ένταση των μέτρων για την καταστολή της Αριστεράς κλιμακώθηκαν με τη σύλληψη και παραπομπή σε δίκη του στελέχους της ΕΔΑ και διευθυντή της *Αυγής* Μανόλη Γλέζου, με βάση το νόμο περί κατασκοπίας. Ο Γλέζος συνελήφθη έξω από τα γραφεία της ΕΔΑ στις 5 Δεκεμβρίου 1958. Την επομένη, 6 Δεκεμβρίου, ο Καλαντζής δήλωσε ότι ο Γλέζος συνελήφθη διότι είχε «σταθερές επαφές και συνεργασία» με τον γραμματέα του ΚΚΕ Κώστα Κολιγιάννη.[527] Ο Γλέζος δικάστηκε για κατασκοπία με βάση τον Αναγκαστικό Νόμο 375, αλλά τελικά στις 22 Ιουλίου 1959 καταδικάστηκε όχι για κατασκοπία, αλλά διότι γνώριζε πράξεις κατασκοπίας και δεν τις κατήγγειλε στις αρχές. Η ποινή του προσδιορίστηκε σε 5 χρόνια φυλάκιση, 4 χρόνια εκτόπιση και 8 χρόνια στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων.[528] Αναφερόμενος αργότερα στην υπόθεση του Γλέζου, ο Καραμανλής είχε παραδεχτεί ότι η καταδίκη του πραγματοποιήθηκε χωρίς σοβαρές αποδείξεις.[529]

Οι εκλογές του 1958, που οδήγησαν την ΕΔΑ στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, προκλήθηκαν, όπως είδαμε, ως αποτέλεσμα της αποστασίας δύο στενών συνεργατών του Καραμανλή, του Ράλλη και του Παπαληγούρα, και 13 ακόμα βουλευτών της ΕΡΕ. Οι δύο υπουργοί, στενοί συνεργάτες του Καραμανλή, ακολούθησαν διαφορετική πορεία, για ένα μικρό χρονικό διάστημα, μετά την αποχώρησή τους από την ΕΡΕ. Ο Παναγής

[525] Τρίκκας, ό.π., σσ. 603-604.
[526] Λιναρδάτος, ό.π., τ. Γ΄, σ. 375.
[527] Τρίκκας, ό.π., σ. 625.
[528] Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 461-462· Τελικά ο Γλέζος αφέθηκε ελεύθερος τον Δεκέμβριο του 1962.
[529] Τρίκκας, ό.π., σ. 635.

Παπαληγούρας προσχώρησε στην Ένωση Λαϊκών Κομμάτων (ΕΛΚ), έναν ευκαιριακό πολιτικό συνασπισμό, που σχηματίστηκε λίγες ημέρες πριν τις εκλογές του 1958, και στην οποία προσχώρησαν πολιτικοί της ευρύτερης Δεξιάς που για διάφορους λόγους είχαν συγκρουστεί στο παρελθόν είτε με τον Ελληνικό Συναγερμό είτε με την ΕΡΕ.[530] Ο Παπαληγούρας πέτυχε να εκλεγεί με την ΕΛΚ βουλευτής Κορινθίας, μια εκλογική περιφέρεια, όπου χάρη στην προσωπικότητα του Παπαληγούρα, η ΕΛΚ κατάφερε να αποσπάσει το 21% των ψήφων.[531] Η ΕΛΚ ως ευκαιριακός πολιτικός συνασπισμός δεν κατάφερε να μακροημερεύσει και λίγο καιρό μετά τις εκλογές οι βουλευτές της άρχισαν να ανεξαρτητοποιούνται. Ανάμεσα στους βουλευτές που ανεξαρτητοποιήθηκαν ήταν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Στέφανος Στεφανόπουλος και ο Παναγής Παπαληγούρας.

Ο Παπαληγούρας διατηρούσε τις πολιτικές του φιλοδοξίες άσβεστες και σύμφωνα με αναφορά του Πολιτικού Γραφείου των Ανακτόρων προς τον Βασιλιά Παύλο, υπήρχε ο «φόβος» ότι ο Παπαληγούρας επιθυμούσε να κληθεί κάποτε να επανέλθει στην ΕΡΕ ως «σωτήρας».[532] Η εκτίμηση αυτή του Πολιτικού Γραφείου των Ανακτόρων προέκυψε ύστερα από επαφές με τον Παπαληγούρα, ο οποίος παρουσιαζόταν να μην επιθυμεί την άμεση επιστροφή του στην ΕΡΕ και την κυβέρνηση. Θεωρούσε ότι η κυβέρνηση θα αντιμετώπιζε σημαντικά προβλήματα στον οικονομικό τομέα[533] και ότι ο Καραμανλής θα αναγκαζόταν να ζητήσει την βοήθειά του.

Ο έτερος αποστάτης της ΕΡΕ, ο Γεώργιος Ράλλης, επέλεξε να μην συμμετάσχει στις εκλογές του 1958. Παρότι δέχτηκε πολλές προτάσεις για να πολιτευτεί – από τον Σοφοκλή Βενιζέλο για λογαριασμό των Φιλελευθέρων, από τον Σπύρο Μαρκεζίνη από την πλευρά της ΠΑΔΕ[534] και από τους

[530] Νικολακόπουλος, ό.π., σσ. 228-229.
[531] Ό.π., σ. 234.
[532] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ. 385, Αρ. Εγγ. 67.
[533] Ό.π.
[534] Η Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωσις (ΠΑΔΕ) ήταν ένας συνασπισμός κομμάτων, που δημιουργήθηκε ένα μήνα πριν τις εκλογές του Μαΐου του 1958. Στην ΠΑΔΕ συμμετείχαν το Κόμμα Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη, το Κόμμα Εργατών Εργαζομένων (ΚΑΕ) με αρχηγό τον

Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Ντίνο Τσαλδάρη και Στέφανο Στεφανόπουλο για να συμμετάσχει στην ΕΛΚ – τις αρνήθηκε όλες, διότι δεν επιθυμούσε να αντιπολιτευτεί την ΕΡΕ και τον Καραμανλή.[535] Ο Ράλλης λίγο καιρό μετά τις εκλογές του 1958 αποκατέστησε τις σχέσεις του με τον Καραμανλή. Οι δύο άνδρες συναντήθηκαν το καλοκαίρι του 1958[536], γεγονός που καταδεικνύει ότι ο Καραμανλής δεν κρατούσε πολιτική κακία στον Ράλλη και ήταν διατεθειμένος να συγχωρήσει έναν εκ των κορυφαίων παραγόντων της αποστασίας του 1958, που οδήγησε στην πτώση της τότε κυβέρνησης του. Ωστόσο, οι συνθήκες για την επάνοδο του Ράλλη στην ΕΡΕ δεν είχαν ακόμα ωριμάσει. Θα έπρεπε να περάσουν ακόμα δυόμιση χρόνια μέχρι να επανέλθει ο Ράλλης στην ΕΡΕ.

Οι Παπαληγούρας και Ράλλης συναντήθηκαν και πάλι πολιτικά στις αρχές του 1960, στο χώρο του Κέντρου αυτή τη φορά, στην «Ομάδα των Δέκα». Μετά την ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1958, ο κατακερματισμός των πολιτικών δυνάμεων του Κέντρου εντάθηκε. Το κόμμα των Φιλελευθέρων φυλλορροούσε και οδηγήθηκε τελικά σε διάσπαση.[537] Σε αυτό το πλαίσιο των πολιτικών ζυμώσεων που ελάμβαναν χώρα στον ευρύτερο χώρο του Κέντρου, στις αρχές του 1960, εμφανίστηκε στο πολιτικό προσκήνιο ένας νέος πολιτικός φορέας με την ονομασία Νέα Πολιτική Κίνηση (ΝΠΚ), που έμεινε γνωστή ως «Ομάδα των Δέκα», λόγω του ότι αποτελούνταν αρχικά από δέκα βουλευτές. Επρόκειτο για σημαντικά στελέχη του πολιτικού κόσμου, προερχόμενα από το Κόμμα Φιλελευθέρων και την

Αλέξανδρο Μπαλτατζή, την Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) με αρχηγό τον Σάββα Παπαπολίτη και το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού με αρχηγό τον Στέλιο Αλλαμανή. Βλ. Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 229.

[535] Ράλλης, ό.π., σ. 52.

[536] Ό.π., σσ. 57-58.

[537] Άμεσο αποτέλεσμα της εκλογικής ήττας των Φιλελευθέρων το 1958 ήταν η αποσύνθεση του κόμματος. Τους πρώτους μήνες μετά τις εκλογές, το κόμμα εισήλθε σε μια περίοδο εσωστρέφειας, αβεβαιότητας και συγκρούσεων για την ηγεσία. Το μοντέλο της συναρχηγίας είχε αποτύχει και έτσι Παπανδρέου και Βενιζέλος επιδόθηκαν σε μια διελκυστίνδα σχετικά με το ποιος θα κρατήσει την ηγεσία του κόμματος. Μετά από μια περίοδο συγκρούσεων ανάμεσα στους δύο πολιτικούς και τριβών στο εσωτερικό του κόμματος, ο Γ. Παπανδρέου αποφάσισε να ανεξαρτητοποιηθεί και αποχώρησε από το κόμμα Φιλελευθέρων τον Δεκέμβριο του 1958. Τον Παπανδρέου ακολούθησαν άλλοι 5 από τους 34 βουλευτές των Φιλελευθέρων. Βλ. Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 367-371.

ΕΡΕ, που είχαν αποχωρήσει από τα κόμματά τους διότι διαφώνησαν με τις ηγεσίες των κομμάτων τους.

Στη ΝΠΚ εντάχθηκαν οκτώ βουλευτές που είχαν εκλεγεί με το κόμμα Φιλελευθέρων, οι Γ. Νόβας, Γ. Μαύρος, Κ. Μητσοτάκης, Ι. Τούμπας, Ι. Ζίγδης, Εμμ. Λουλακάκης, Δ. Κωστής, ένας με το ΔΚΕΛ, ο Στέλιος Αλλαμανής και ένας με την ΕΛΚ, ο Παναγής Παπαληγούρας. Αυτοί αποτελούσαν την κοινοβουλευτική ομάδα της ΝΠΚ, η οποία συστάθηκε στις 7 Φεβρουαρίου 1960.[538] Στην Ομάδα των Δέκα προσχώρησαν επίσης ορισμένα σημαντικά εξωκοινοβουλευτικά στελέχη, όπως ο Γεώργιος Ράλλης και ο Δημήτρης Παπασπύρου.[539] Οι περισσότεροι ήταν πολιτικοί της νέας γενιάς που προέρχονταν από τον χώρο του Κέντρου. Οι μόνοι που προέρχονταν από τον χώρο της Δεξιάς ήταν οι δύο αποστάτες της ΕΡΕ, που συμμετείχαν στην ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή του 1958, ο Παπαληγούρας και ο Ράλλης.

Η παρουσία στη ΝΠΚ των δύο αυτών προσώπων, που είχαν πρωτοστατήσει μαζί με ανακτορικούς παράγοντες στην ανατροπή του Καραμανλή, δημιούργησε σε αρκετούς την υποψία ότι η Ομάδα των Δέκα είχε την εύνοια των Ανακτόρων[540], χωρίς ποτέ αυτό να επιβεβαιωθεί ή να τεκμηριωθεί. Η ιδεολογική ανομοιογένεια των μελών της ομάδας είχε καταστήσει εξαρχής το εγχείρημα θνησιγενές. Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης είχε χαρακτηρίσει τη ΝΠΚ ως «μια προσπάθεια της νέας γενιάς να χειραφετηθεί από την παλιά ηγεσία του Κέντρου»[541]. Για τον Μητσοτάκη η αδυναμία των μελών της ομάδας να συμφωνήσουν στην ανάδειξη ενός αρχηγού κοινής αποδοχής - απόρροια των αρχηγικών τάσεων που διακατείχε όλους - που θα ετίθετο επικεφαλής της ΝΠΚ, αφαιρούσε από το εγχείρημα οποιαδήποτε προοπτική επιτυχίας.[542]

[538] Δημητράκος, ό.π., σ. 434.
[539] Νικολακόπουλος, ό.π., σσ. 261-262· Βλ. επίσης Ράλλης, ό.π., σ. 58 και Δημητράκος, ό.π., σ. 433.
[540] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 509.
[541] Δημητράκος, ό.π., σ. 435.
[542] Ό.π.

Η απουσία αρχηγού υπήρξε και για τον Ράλλη καθοριστικός παράγοντας αποτυχίας της Ομάδας των Δέκα: «Η ομάδα έπασχε από έλλειψη αρχηγού. Ο καθένας ήταν καπετάνιος και έκανε ό,τι αυτός θεωρούσε σκόπιμο»[543]. Παράλληλα, ο Ράλλης σημείωσε ως ανασταλτικούς παράγοντες για την μακροημέρευση της ΝΠΚ την «απουσία συγκλίσεων» και την αδυναμία των ιδεολογικών τάσεων της ομάδας να ενοποιηθούν.[544] Ο Ιωάννης Τούμπας διαπίστωσε ότι η Ομάδα των Δέκα «ουδεμία ανταπόκριση είχε στον λαό […] το κίνημά μας δεν είχε απήχησιν»[545]. Ο Τούμπας υποδεικνύει και αυτός ως βασικό παράγοντα για την αποτυχία της ΝΠΚ την απουσία αρχηγού. Ο ίδιος πάντως υποστήριξε ότι τα περισσότερα μέλη της ομάδας επιθυμούσαν για αρχηγό το Γεώργιο Παπανδρέου, αλλά οι Παπαληγούρας και Ράλλης αντέδρασαν σε αυτό το ενδεχόμενο και αποχώρησαν από την ομάδα.[546]

Η Ομάδα των Δέκα υπήρξε ένα αστικό πολιτικό σχήμα, Κεντρώου κατά βάση προσανατολισμού, που σκοπό είχε να συνδράμει στην εμπέδωση μιας δημόσιας ζωής απαλλαγμένης από παλαιοκομματικά αναχρονιστικά στοιχεία.[547] Στόχος της ήταν η ανανέωση και όχι η συντήρηση του κοινωνικού καθεστώτος, μέσω πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών.[548] Η Ομάδα των Δέκα προσομοίαζε περισσότερο με όμιλο σκέψης και προβληματισμού πολιτικών προσωπικοτήτων, παρά με ενιαίο πολιτικό κόμμα. Η απουσία αρχηγού, σε συνδυασμό με την ασάφεια των σκοπών και την ανομοιογενή ιδεολογία των μελών της, συνετέλεσε στην περιορισμένη της απήχηση στην κοινωνία και στη βραχύβια παρουσία της στην πολιτική ζωή της χώρας.

[543] Ράλλης, ό.π., σ. 58.
[544] Ό.π., σ. 59.
[545] Συνέντευξη Ι. Τούμπα στον Βασίλειο Μαρκεζίνη, Σπύρος Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος,* Πάπυρος, Αθήνα 1994, τόμ. Γ΄, σσ. 89-90· Βλ. επίσης Ράλλης, ό.π., σ. 59.
[546] Ό.π.
[547] Δημητράκος, ό.π., σ. 434.
[548] Σωτήρης Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική…*, ό.π., σ. 215.

Η ΝΠΚ λίγους μήνες μετά τη σύστασή της διαλύθηκε, αφού δεν κατάφερε να έχει απήχηση στην κοινωνία. Ο Ράλλης και ο Παπαληγούρας[549] επανεντάχθηκαν στην ΕΡΕ τις παραμονές των εκλογών του 1961, ενώ το σύνολο των Κεντρώων βουλευτών εντάχθηκε στην Ένωση Κέντρου, η οποία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δημιουργήθηκε λίγο καιρό πριν τις εκλογές του 1961. Αυτό που τελικά προσέφερε η Ομάδα των Δέκα ήταν να φέρει κοντά μια ομάδα ανθρώπων, όπως τον Μητσοτάκη, τον Νόβα, τον Στεφανόπουλο, τον Μαύρο και τον Τούμπα, που λίγο καιρό αργότερα διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη δημιουργία της ΕΚ. Η ΝΠΚ διεμβόλισε πρόσκαιρα τις δύο παραδοσιακές «φατρίες» του Κέντρου, αυτή του Βενιζέλου και αυτή του Παπανδρέου, που την τελευταία δεκαετία είχαν δράσει διαλυτικά και είχαν υπονομεύσει την ενότητα των Κεντρώων δυνάμεων. Η βραχύβια παρουσία της ΝΠΚ τάραξε τα νερά στον ευρύτερο χώρο του Κέντρου και κατέδειξε την ανάγκη για τη δημιουργία ενός ισχυρού πολιτικού πόλου ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά. Από αυτή την άποψη η ΝΠΚ συνέβαλε, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, στη συνένωση των δυνάμεων του Κέντρου, που μέχρι τότε παρουσιάζονταν κατακερματισμένες, και οδήγησε στη δημιουργία της ΕΚ.

Εκτός από τον Ράλλη και τον Παπαληγούρα, πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανατροπή του Καραμανλή το 1958 είχαν διαδραματίσει ο Χαράλαμπος Ποταμιάνος και ο Πρόδρομος Μποδοσάκης. Ο Καραμανλής δεν ξέχασε τα δύο αυτά πρόσωπα και τη συμμετοχή τους στην συνομωσία εναντίον του, και τα επόμενα χρόνια της διακυβέρνησής του προέβη σε ενέργειες που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν εχθρικές εναντίον τους.

Από τις εκλογές του 1956 και μετά ο Καραμανλής θεωρούσε ότι ο Μποδοσάκης, ο οποίος διατηρούσε στενές επαφές με τον Σοφοκλή Βενιζέλο και τον Σπύρο Μαρκεζίνη, τον υπονόμευε.[550] Η επιφυλακτική και συχνά εχθρική συμπεριφορά του Καραμανλή έναντι του Μποδοσάκη, κλιμακώθηκε

[549] Ο Παπαληγούρας φαίνεται ότι εξέταζε το ενδεχόμενο επιστροφής του στην ΕΡΕ από τον Σεπτέμβριο του 1958, λίγο καιρό μετά την ανεξαρτητοποίησή του από το ΕΛΚ και μόλις 3 μήνες μετά τις εκλογές του Μαΐου. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ. 385, Αρ. Εγγ. 67.

[550] Χατζιώτης, ό.π., σ. 336.

μετά τις εκλογές του 1958. Η επιλογή του Καραμανλή να τοποθετήσει υπουργό Συντονισμού τον Αριστείδη Πρωτοπαπαδάκη δρομολόγησε τις εξελίξεις στον ακήρυχτο πόλεμο του Πρωθυπουργού με τον Μποδοσάκη. Ο Αριστείδης Πρωτοπαπαδάκης ήταν υιός του αντιβενιζελικού πολιτικού Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, που εκτελέστηκε μετά τη Δίκη των Έξι. Ο υιός του Πρωτοπαπαδάκη δεν είχε λησμονήσει ότι τον πατέρα του εκτέλεσαν οι Βενιζελικοί στρατιωτικοί, των οποίων υποστηρικτής ήταν ο Μποδοσάκης.[551]

Για τον Μποδοσάκη η εξέλιξη αυτή ήταν ιδιαιτέρως αρνητική. Λίγο καιρό μετά την ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης Καραμανλή, στις 10 Φεβρουαρίου 1959, η κυβέρνηση αποφάσισε να «εκμεταλλευθεί αποτελεσματικότερα τη λιγνιτοφόρα περιοχή της Πτολεμαΐδας»[552]. Ως πρώτο μέτρο αποφασίστηκε η εθνικοποίηση της ΛΙΠΤΟΛ (Λιγνιτορυχεία Πτολεμαΐδας), ιδιοκτησίας του Μποδοσάκη. Οι μετοχές της ΛΙΠΤΟΛ εκχωρήθηκαν στη ΔΕΗ και στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, «ώστε να αντιμετωπιστεί το θέμα με τρόπο που να διασφαλίζει τα συμφέροντα της εθνικής οικονομίας»[553]. Ο Μποδοσάκης υποχρεώθηκε να αποχωρήσει από μια κερδοφόρα επιχείρηση[554], γεγονός που αποτέλεσε σημαντικό πλήγμα στην επιχειρηματική του δραστηριότητα.

Ο Καραμανλής δεν σταμάτησε στη ΛΙΠΤΟΛ. Επιχείρησε να εθνικοποιήσει και άλλες δύο μεγάλες επιχειρήσεις του Μποδοσάκη. Την Εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων και την ΠΥΡΚΑΛ (Πυριτιδοποιείο-Καλυκοποιείο). Αναφορικά με την Εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, ο Μποδοσάκης ζήτησε, το θέρος του 1958, ένα βραχυπρόθεσμο δάνειο από την Εθνική Τράπεζα. Η τράπεζα ζήτησε, για την εξασφάλιση της, τις μετοχές του Μποδοσάκη στην εταιρία, γεγονός που θα σήμαινε ότι η εταιρία θα περνούσε στον έλεγχο της τράπεζας.[555] Ο

[551] Ό.π., σ. 339.

[552] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 4, σ. 400.

[553] Ό.π.

[554] Στον Μποδοσάκη επεστράφη το αρχικό του κεφάλαιο που είχε καταβάλει στη ΛΙΠΤΟΛ, ύψους 3.000.000 δολαρίων με τόκο 10%. Βλ. Χατζιώτης, ό.π., σ. 340.

[555] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ. 385, Αρ. Εγγ. 82.

Μποδοσάκης αντέδρασε. Συναντήθηκε αρχικά με τον Δημήτριο Χέλμη, διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, υποστηρίζοντας ότι η πολιτική που ακολουθείται εναντίον του από την κυβέρνηση είναι απαράδεκτη και του δήλωσε ότι «μπορεί να πέσετε εσείς, να πέσει η Κυβέρνηση Καραμανλή, εγώ πάντως δεν πρόκειται να πέσω, και αυτούς τους εκβιασμούς να τους χρησιμοποιήσετε αλλού»[556]. Ο Χέλμης αντέτεινε στον Μποδοσάκη, ότι εκτελούσε τις εντολές του Πρωτοπαπαδάκη και της κυβέρνησης.[557] Εν συνεχεία, ο Μποδοσάκης συναντήθηκε με τον ίδιο τον Καραμανλή[558] για να του διαμαρτυρηθεί και του δήλωσε ότι «η τακτική αυτή με υποχρεώνει να αμυνθώ»[559]. Τελικά οι εθνικοποιήσεις αυτές δεν προχώρησαν και οι δύο επιχειρήσεις παρέμειναν στην ιδιοκτησία του Μποδοσάκη.

Την ίδια περίοδο, ο Καραμανλής βρέθηκε αντιμέτωπος με μια υπόθεση από το παρελθόν. Στις 21 Δεκεμβρίου 1958 δημοσιεύτηκε σε εφημερίδα της Πάτρας μια επιστολή του τέως βουλευτή Παναγιώτη Σωτηρόπουλου, η οποία προκάλεσε αναστάτωση στην κυβέρνηση. Ο Σωτηρόπουλος υποστήριξε ότι τον Σεπτέμβριο του 1955, ο τότε Υπουργός Συγκοινωνιών Κωνσταντίνος Καραμανλής είχε δώσει στον Παναγιώτη Πιπινέλη ένα σημείωμα, στο οποίο περιέγραφε την πολιτική που θα έπρεπε να ακολουθήσει μια νέα κυβέρνηση. Ανάμεσα σε άλλα, ο Καραμανλής ζητούσε την γρήγορη διευθέτηση του Κυπριακού. Συγκεκριμένα, στην τελευταία παράγραφο του σημειώματος αναφέρονταν, σύμφωνα με τον Σωτηρόπουλο, τα εξής: « Το επίμαχον Κυπριακόν ζήτημα […] θα εξακολουθήσει να δηλητηριάζει το λαϊκόν αίσθημα εις βάρος των συμμάχων μας […] θα δεήση επομένως να επιδιωχθή η ταχυτέρα διευθέτησις επί τη βάσει μιας αληθούς και ευρείας αυτοκυβερνήσεως της νήσου»[560].

Η υπόθεση που έμεινε γνωστή ως «μνημόνιο Πιπινέλη», προκάλεσε πολιτικό σάλο, διότι αφενός ο Καραμανλής, λίγες ημέρες πριν διαδεχτεί τον

[556]Χατζιώτης, ό.π.

[557] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ. 385, Αρ. Εγγ. 86.

[558] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ. 385, Αρ. Εγγ. 89.

[559]Χατζιώτης, ό.π.

[560] Λιναρδάτος, ό.π., τ. Β΄, σσ. 350-351.

Παπάγο στην πρωθυπουργία, παρουσιαζόταν να επιθυμεί τη γρήγορη διευθέτηση του Κυπριακού, προκρίνοντας την αυτοκυβέρνηση έναντι της ένωσης, και αφετέρου διότι ενισχυόταν με «στοιχεία» η άποψη όσων υποστήριζαν ότι ο Καραμανλής είχε υποσχεθεί στους Αμερικανούς να κάνει υποχωρήσεις στο Κυπριακό, για να κερδίσει την εύνοιά τους στην υπόθεση της διαδοχής του Παπάγου. Αν υπολογίσουμε το γεγονός ότι το «μνημόνιο Πιπινέλη» αποκαλύφθηκε σε μια περίοδο που οι συζητήσεις για την επίλυση του Κυπριακού έμπαιναν σε μια κρίσιμη φάση, γίνεται αντιληπτό το μέγεθος του προβλήματος που δημιουργούσε στην κυβέρνηση αυτή η υπόθεση.

Ο Πιπινέλης ισχυρίστηκε ότι το σημείωμα δεν το είχε συντάξει ο Καραμανλής, αλλά αφορούσε αποκλειστικά δικές του απόψεις, που ο ίδιος υπέβαλε στον Καραμανλή.[561] Η κυβέρνηση είχε βρεθεί σε δύσκολη θέση και για το λόγο αυτό, με πρωτοβουλία του Καραμανλή, διεξήχθη στη Βουλή συζήτηση για το «μνημόνιο Πιπινέλη». Ο Πρωθυπουργός αφού ανέγνωσε από το βήμα της Βουλής το πλήρες κείμενο του σημειώματος, αρνήθηκε ότι ήταν ο συντάκτης του σημειώματος και χαρακτήρισε τον θόρυβο που δημιουργήθηκε ως «ανήθικο» και ως σύμπτωμα «ηθικού και πολιτικού εκτραχηλισμού»[562]. Εν συνεχεία, ο Καραμανλής υποστήριξε ότι το σημείωμα χρησιμοποιήθηκε «ως όπλον πολιτικόν με σκοπόν την πραγματοποίησιν πολιτικών επιδιώξεων» και θα έπρεπε να είναι κανείς «πολύ αφελής» για να πιστέψει ότι αυτός ήταν ο συντάκτης, όταν εμπράκτως είχε αποδείξει με την πολιτική της κυβερνήσεως του, «πολιτική τριάμισι ετών, επί του θέματος αυτού [ενν. του Κυπριακού], επικυρωθείσαν εις δύο αλλεπαλλήλους εκλογάς»[563], ότι δεν ήταν διατεθειμένος να κάνει υποχωρήσεις στο Κυπριακό για να εξυπηρετήσει άλλους σκοπούς.

Ο χώρος του Κέντρου, μετά την αποτυχία του κόμματος των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1958, διακρινόταν από αβεβαιότητα και από

[561] Ό.π., τ. Γ΄, σ. 387.
[562] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 3, σσ. 369.
[563] Ό.π., σσ. 370-371.

διασπαστικές τάσεις. Η αποχώρηση του Παπανδρέου[564] και άλλων βουλευτών από το κόμμα Φιλελευθέρων, σε συνδυασμό με τις έντονες αρχηγικές τάσεις που υπήρχαν στο χώρο του Κέντρου, είχαν οδηγήσει στον κατακερματισμό του. Εξετάσαμε ήδη μία από τις προσπάθειες που έγιναν για την ανανέωση του Κεντρώου πολιτικού χώρου, υπό τη μορφή της ΝΠΚ, η οποία κατέληξε σε αποτυχία. Μια άλλη προσπάθεια για τη δημιουργία ενός νέου Κεντρώου κόμματος έγινε από τον Γεώργιο Γρίβα. Ο αρχηγός της ΕΟΚΑ εγκατέλειψε την Κύπρο λίγο μετά τη σύναψη των συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου τον Φεβρουάριο του 1959 και επέστρεψε στην Ελλάδα. Διάφοροι πολιτικοί και δημοσιογράφοι θεωρούσαν ότι ο πάλαι ποτέ αρχηγός της οργάνωσης «Χ» ήταν δημοφιλής εντός του εκλογικού σώματος και θα μπορούσε να επικρατήσει σε μια εκλογική αναμέτρηση.[565] Η αλήθεια είναι ότι ο στρατηγός Γρίβας ήταν ακατάλληλος για την πολιτική και αυτό το είχαν διαπιστώσει αρκετοί από όσους συναντήθηκαν και συνομίλησαν μαζί του[566], στο πλαίσιο των διεργασιών και των διαβουλεύσεων που έλαβαν χώρα πριν από την δημιουργία κόμματος από τον Γρίβα.

Στις αρχές Νοεμβρίου 1960, ο Γρίβας ανακοίνωσε την ίδρυση του κόμματός του, με την ονομασία «Κίνηση Εθνικής Αναδημιουργίας» (ΚΕΑ). Το κόμμα Φιλελευθέρων του Σοφοκλή Βενιζέλου αποφάσισε την αναστολή της δράσης του και την προσχώρηση των 15 βουλευτών του στην ΚΕΑ.[567] Για ένα διάστημα μερικών μηνών ο Γρίβας και ο Βενιζέλος απευθύνθηκαν στον λαό μέσω συγκεντρώσεων, αλλά πολύ γρήγορα κατέστη σαφές ότι το εγχείρημα δεν είχε την ανταπόκριση που οι εμπνευστές του είχαν υπολογίσει. Η δυσπιστία που προκαλούσε στον κόσμο του Κέντρου ο πρώην αρχηγός της οργάνωσης «Χ», σε συνδυασμό με την πολιτική του ανεπάρκεια και την

[564] Βλ. εδώ, υποσημείωση 537, σ. 192.

[565] Ριζάς, ό.π., σ. 207.

[566] Ο Γεώργιος Ράλλης συναντήθηκε με τον Γρίβα στο πλαίσιο διαβουλεύσεων με την ΝΠΚ, και διαπίστωσε «πόσο ακατάλληλος για την πολιτική ήταν ο στρατηγός». Στο ίδιο συμπέρασμα είχαν καταλήξει τόσο ο Τούμπας όσο και ο Μαύρος. Βλ. Ράλλης, ό.π., σ. 59.

[567] Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 553-554.

αδυναμία προσέγγισης ευρύτερων Κεντρώων δυνάμεων, οδήγησε πολύ γρήγορα το εγχείρημα της ΚΕΑ σε πλήρη αποτυχία.

Η κίνηση του Βενιζέλου να συνταχθεί με τον Γρίβα και να τον επιλέξει ως τον άνθρωπο που θα συνένωνε τις Κεντρώες δυνάμεις, αποδείχθηκε λανθασμένη. Η ΚΕΑ δεν είχε την απήχηση που περίμενε ο Βενιζέλος. Αντιθέτως, η δημιουργία της προκάλεσε μια αντισυσπείρωση των υπόλοιπων δυνάμεων του κεντρώου χώρου που συνασπίστηκαν γύρω από τον Γεώργιο Παπανδρέου.[568] Την πλευρά του Παπανδρέου επέλεξαν και οι περισσότεροι βουλευτές της Ομάδας των Δέκα. Τελικά την άνοιξη του 1961 και ο Σοφοκλής Βενιζέλος συντάχθηκε ανεπιφύλακτα με την προοπτική του ενιαίου Κέντρου.[569]

Ο Καραμανλής από την πλευρά του παρακολουθούσε στενά τις εξελίξεις στο Κέντρο. Σύμφωνα με μια αναφορά του Χαράλαμπου Ποταμιάνου προς τον Βασιλιά Παύλο, ο Καραμανλής βρισκόταν σε συνεννοήσεις με τον Γεώργιο Παπανδρέου, ώστε ο τελευταίος να συνεργαστεί με την ΕΡΕ. Στις 11 Ιουνίου 1959, ο Ποταμιάνος φαίνεται βέβαιος ότι έχει επέλθει συμφωνία ανάμεσα στον Παπανδρέου και στον Καραμανλή και μάλιστα «άνθρωποι του Παπανδρέου θα αναλάμβαναν και κάποια υπουργεία»[570]. Τις επαφές του Παπανδρέου με τον Καραμανλή επιβεβαιώνουν επίσης ο ίδιος ο Καραμανλής, καθώς και ο Υπουργός της ΕΡΕ Δημήτρης Μακρής.[571] Ο Παπανδρέου

[568] Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η πολιτική πορεία του Σοφ. Βενιζέλου, 1952-1961. Το κύκνειο άσμα του Κ.Φ.» στο συλλογικό *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος. Η πολιτική διαδρομή. Το πρόσωπο. Η εποχή.»,* ό.π. , σ. 131.

[569] Ό.π.

[570] ΓΑΚ, Τέως Αρχείο Βασιλικών Ανακτόρων, Αναφορά Χαράλαμπου Ποταμιάνου στον Παύλο, 11 Ιουνίου 1959, Φ. 355, Αρ. Εγγ. 24.

[571] Σύμφωνα με τον Καραμανλή, ο Παπανδρέου του πρότεινε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση, με δύο υπουργούς και έναν υφυπουργό, και στις επόμενες εκλογές να συνεργαζόταν με την ΕΡΕ και αυτές να διεξάγονταν με το πλειοψηφικό. Το επιχείρημα του Παπανδρέου, για μια τέτοια συνεργασία, ήταν ότι με αυτό τον τρόπο «θα τσάκιζαν τον κομμουνιστικό κίνδυνο» και θα απάλλασσαν τον τόπο από τον Βενιζέλο, τον οποίο χαρακτήρισε «καρκίνωμα της πολιτικής ζωής της Ελλάδας». Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 4, σ. 348.

Ο Δημήτρης Μακρής, υπουργός Εσωτερικών της ΕΡΕ, ήταν ο άνθρωπος μέσω του οποίου κανονίστηκε η επαφή Παπανδρέου-Καραμανλή. Η συνάντηση των δύο πολιτικών έλαβε χώρα στο σπίτι του Μακρή και ο ίδιος ήταν αυτήκοος μάρτυρας των όσων διημείφθησαν. Σύμφωνα με τον

επιθυμούσε μέσω της προσέγγισης με τον Καραμανλή να απομονώσει τον Σοφοκλή Βενιζέλο ώστε να καταστεί ο ίδιος πολιτικά κυρίαρχος στον χώρο του Κέντρου. Παράλληλα, ο Παπανδρέου, που ήταν ένας πολιτικός ιδιαιτέρως φιλόδοξος, προσδοκούσε ότι θα μπορούσε να πετύχει ένα σχήμα «εναλλασσόμενης πρωθυπουργίας» με τον Καραμανλή.[572] Το πολιτικό παρελθόν του Γεωργίου Παπανδρέου, ο οποίος είχε συνεργαστεί εκλογικά με την δεξιά και συγκεκριμένα με τον Ελληνικό Συναγερμό του Παπάγου[573], με τον οποίο είχε εκλεγεί βουλευτής, δείχνει ότι θα ήταν ικανός να προχωρήσει σε μια τέτοια συνεργασία.

2. Η οικονομία σε τροχιά ανάπτυξης: Το παρεμβατικό κράτος και η κοινωνική πολιτική

Η περίοδος διακυβέρνησης Καραμανλή 1959-1961 σημαδεύτηκε από σημαντικές τομές στον τομέα της οικονομίας αλλά και της κοινωνικής πολιτικής. Ο Καραμανλής επιθυμούσε να μετασχηματίσει τις παραδοσιακές δομές της ελληνικής οικονομίας, θέτοντας τα θεμέλια μιας νέας εποχής για τη χώρα. Οι σημαντικότερες τομές που συντελέστηκαν στην οικονομία, κατά την δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από την ΕΡΕ (1958-1961) ήταν η εκπόνηση και εφαρμογή πενταετούς προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης, για πρώτη φορά στην ιστορία του Ελληνικού κράτους, καθώς και η συντονισμένη προσπάθεια εκβιομηχάνισης της χώρας. Η προσπάθεια αυτή ήταν οργανικά ενταγμένη στο όραμα του Καραμανλή για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΟΚ και είχε ως στόχο την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και τον περιορισμό της φτώχειας, μέσω της αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος.

Μακρή, ο Παπανδρέου επιθυμούσε την συνεργασία με τον Καραμανλή, ώστε να απαλλαγεί από τον Βενιζέλο και να γίνει κυρίαρχος του πολιτικού χώρου του Κέντρου. Βλ. Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Σημείωμα Δημήτρη Μακρή, Φ. 5Α.

[572] ΓΑΚ, ό.π.

[573] Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία…,* ό.π., σ. 161.

Παράλληλα με την οικονομική ανάπτυξη υλοποιήθηκαν μέτρα κοινωνικής πολιτικής που συνέβαλαν στην αναμόρφωση, ως ένα βαθμό, της ελληνικής κοινωνίας, χωρίς όμως η κοινωνική πολιτική να αποτελέσει προτεραιότητα για την κυβέρνηση της περιόδου. Το κράτος πρόνοιας ενισχύθηκε, χωρίς όμως να πλησιάσει το αντίστοιχο των Δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Το σημαντικότερο μέτρο κοινωνικής πολιτικής ήταν η ίδρυση του Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων, που συνέβαλε στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των αγροτών.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η εκβιομηχάνιση της χώρας ήταν ήπιας μορφής και χαρακτηριζόταν από έντονο κρατικό παρεμβατισμό. Δεν ακολουθήθηκε η οδός της βαριάς εκβιομηχάνισης, στο πρότυπο των χωρών του Ανατολικού συνασπισμού, όπως επιθυμούσε η Αριστερά μεταπολεμικά.[574] Η επιτυχία του σχεδίου εκβιομηχάνισης ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την εισροή ξένων επενδυτικών κεφαλαίων στη χώρα. Την περίοδο 1959-1961 οι ακαθάριστες επενδύσεις στον τομέα της μεταποίησης κυμαίνονταν σε χαμηλά ποσοστά (4% το 1959, 8,5% το 1960, 7,2% το 1961), για να εκτοξευτούν το 1963 στο 24%[575], ως απόρροια της πολιτικής προσέλκυσης ξένων επενδύσεων και του σχεδίου οικονομικής και βιομηχανικής ανάπτυξης από την κυβέρνηση της περιόδου, το οποίο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, απέδωσε καρπούς γρήγορα. Αυτό το κυβερνητικό σχέδιο είχε ως πυρήνα του το Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξεως 1960-1964. Του προγράμματος αυτού προηγήθηκε το Προσωρινό Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως, το οποίο επρόκειτο να αποτελέσει τη βάση για την εκπόνηση του οριστικού προγράμματος.

Το Προσωρινό Πενταετές Πρόγραμμα εξαγγέλθηκε από τον Καραμανλή στις 27 Απριλίου 1959 και είχε ως βασικούς άξονες ανάπτυξης τη γεωργία, τη βιομηχανία και τον τουρισμό, όπου και θα κατευθύνονταν το μεγαλύτερο μέρος των δημοσίων επενδύσεων, ύψους 31,450

[574] Σημαντικότερος υποστηρικτής της κατεύθυνσης της βαριάς βιομηχανίας υπήρξε ο Δημήτρης Μπάτσης, με το έργο του «Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα», Κέδρος, Αθήνα 1977.
[575] Καζάκος, ό.π., Πίνακας 2.4, σ. 191.

δισεκατομμυρίων δρχ.[576] Το υπόλοιπο ποσό των δημοσίων επενδύσεων θα πήγαινε για την ανάπτυξη των υποδομών (ΔΕΗ, οδικό δίκτυο, λιμάνια, αεροδρόμια, σιδηρόδρομοι, τηλεπικοινωνίες κ.α.)[577], οι οποίες ήταν απαραίτητες για την ανάπτυξη των βασικών τομέων της οικονομίας.

Ο Καραμανλής ήταν οπαδός του παρεμβατικού κράτους, αλλά ταυτόχρονα ήταν σταθερά προσηλωμένος στην ανάγκη προσέλκυσης ιδιωτικών επενδύσεων, με χρήση εγχώριων και ξένων κεφαλαίων. Για το λόγο αυτό η παρέμβαση του κράτους αφορούσε πρωτίστως χρηματοδότηση έργων για τα οποία δεν υπήρχε ή ήταν δύσκολο να υπάρξει ενδιαφέρον για ιδιωτικές επενδύσεις. Η συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στο προσωρινό πενταετές πρόγραμμα ανερχόταν στα 70 δισεκατομμύρια περίπου, εκ των οποίων τα 23,1 δις υπολογιζόταν να αντληθούν από το εξωτερικό. Πιο συγκεκριμένα από την αμερικανική βοήθεια, από το Ταμείο δανειακής ανάπτυξης, από Γερμανικά δάνεια, από Ευρωπαϊκά κεφάλαια υποδομής και από καθαρή εισροή ξένων ιδιωτικών κεφαλαίων.[578]

Το προσωρινό πενταετές πρόγραμμα αποτελούσε μια πρώτη προσπάθεια οργανωμένου προγραμματισμού της οικονομίας. Πρωταρχική επιδίωξη του προγράμματος ήταν, σύμφωνα με τον Καραμανλή, η ταχεία εκβιομηχάνιση της χώρας: «Η ταχεία εκβιομηχάνισις της χώρας αποτελεί πρωταρχικήν επιδίωξιν, διότι μόνον δι' αυτής θα καταστή δυνατή η αντιμετώπισις του δημογραφικού προβλήματος και η απορρόφησις του πλεονάζοντος και αργούντος σήμερον εργατικού δυναμικού. Η προσπάθεια στρέφεται κυρίως προς τας βιομηχανίας εκείνας, δια τας οποίας υφίστανται ήδη πρώται ύλαι εν τη χώρα, αίτινες ή παραμένουν ανεκμετάλλευτοι ή εξάγονται αυτούσιαι εις το εξωτερικόν χωρίς να αποδίδουν εις την ελληνικήν οικονομίαν τα οφέλη εκείνα, τα οποία δύναται να αποδώση η επί τόπου αξιοποίησις και εκμετάλλευσίς των»[579].

[576] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 4, σσ. 54-55.
[577] Ό.π.
[578] Ό.π., σ. 55.
[579] Ό.π., σ. 54.

Για τον Καραμανλή λοιπόν η εκβιομηχάνιση ήταν απαραίτητη για την αντιμετώπιση της ανεργίας, αλλά και για την καλύτερη εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας. Είναι γεγονός ότι η επί τόπου επεξεργασία και μεταποίηση των πρώτων υλών που διέθετε η χώρα προσέφερε πολύ μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη, σε σχέση με την εξαγωγή των ακατέργαστων πρώτων υλών.

Ο Καραμανλής πίστευε ότι ο καλύτερος τρόπος αντιμετώπισης του κομμουνισμού, ο οποίος τον ανησυχούσε λόγω της ανόδου της ΕΔΑ, ήταν η άνοδος του βιοτικού επιπέδου του λαού, η πάταξη της ανεργίας και της φτώχειας, που θα επιτυγχάνονταν μέσω της οικονομικής ανάπτυξης. Σε αυτό το πλαίσιο πραγματοποίησε, κατά την εξαγγελία του Προσωρινού Πενταετούς Προγράμματος, μια σύγκριση ανάμεσα στον τρόπο που επιτυγχάνεται η οικονομική ανάπτυξη στις χώρες του Δυτικού κόσμου και στις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού: «Εάν θέλωμεν να συνδυάσωμεν το ελεύθερον πολίτευμα της χώρας με την ανάπτυξιν της οικονομίας μας, οφείλομεν να αποδείξωμεν ότι είμεθα άξιοι του ελεύθερου αυτού πολιτεύματος. Και δια να το αποδείξωμεν οφείλομεν, εκείνο το οποίον εις άλλας χώρας επιτυγχάνεται δια της καταπιέσεως και της βίας, να το πραγματοποιήσωμεν αυτοβούλως, επιδεικνύοντες πειθαρχίαν, αλληλεγγύην και προ παντός προσήλωσιν εις το κοινωνικόν συμφέρον»[580].

Στόχος του Προσωρινού Προγράμματος ήταν να επιτευχθεί «μέγα άλμα προόδου για την ελληνική οικονομία» και ο Ελληνικός λαός «να αποκτήσει ένα σημαντικά ανώτερο επίπεδο διαβίωσης»[581], μέσα από την ισόρροπη ανάπτυξη των παραγωγικών τομέων της οικονομίας, με ιδιαίτερη όμως έμφαση στους τομείς της γεωργίας, της βιομηχανίας και του τουρισμού. Το Προσωρινό Πενταετές Πρόγραμμα αποτέλεσε μια άσκηση προετοιμασίας για τη σύνταξη του οριστικού πενταετούς προγράμματος που θα εκπονείτο περίπου ένα χρόνο αργότερα.

[580] Ό.π., σσ. 56-57.
[581] Ό.π., σ. 57.

Στις 9 Απριλίου 1960 ο Καραμανλής εξήγγειλε το Πενταετές Πρόγραμμα Αναπτύξεως της ελληνικής Οικονομίας 1960-1964, που βασίστηκε επί του προσωρινού προγράμματος, το οποίο είχε τεθεί σε εφαρμογή το προηγούμενο έτος. Βασικοί αντικειμενικοί σκοποί του προγράμματος ήταν «η σταθερά και ταχεία αύξησις του εθνικού εισοδήματος και η δημιουργία περισσοτέρων ευκαιριών απασχολήσεως του ελληνικού λαού προς μείωσιν της υποαπασχολήσεως και ανεργίας»[582]. Κύρια επιδίωξη του προγράμματος παρέμεινε η εκβιομηχάνιση της χώρας, στο πλαίσιο όμως της ισόρροπης ανάπτυξης των παραγωγικών τομέων της οικονομίας.[583]

Στο πλαίσιο του Πενταετούς Προγράμματος, η κυβέρνηση αναγνώριζε την «ανάγκη δημιουργίας παραγωγικών μονάδων ικανών να αντιμετωπίσουν τον διεθνή ανταγωνισμό, εις τρόπον ώστε να καθίσταται δυνατή η ενεργότερη συμμετοχή της χώρας εις την παγκόσμια οικονομία και ιδιαιτέρως εις την διαδικασία ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας»[584]. Όπως θα δούμε παρακάτω, η συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΟΚ αποτελούσε στρατηγικό στόχο του Καραμανλή. Η εκβιομηχάνιση της χώρας ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ισότιμη συμμετοχή της χώρας στην ΕΟΚ, αλλά και η συμμετοχή στην ΕΟΚ ενίσχυε τις προοπτικές εκβιομηχάνισης και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας.

Στο Πενταετές Πρόγραμμα προβλεπόταν η δημιουργία μιας σειράς βιομηχανικών μονάδων, πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε η ταχεία εκβιομηχάνιση της χώρας. Οι περισσότερες από αυτές τις βιομηχανίες άρχισαν να λειτουργούν μεταξύ 1961-1966, ως εξής: Τρία εργοστάσια ζάχαρης· στη Λάρισα ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1961, στο Πλατύ το 1962, στις Σέρρες το 1963. Εργοστάσιο αζωτούχων λιπασμάτων στην Πτολεμαΐδα το 1963. Βιομηχανία αλουμινίου στη Βοιωτία το 1966. Εργοστάσιο υπερφωσφορικών λιπασμάτων στη Νέα Καρβάλη το 1965. ελληνική εταιρία

[582] Ό.π., σσ. 275-276.

[583] Ό.π., σ. 276.

[584] Υπουργείο Συντονισμού, *Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Χώρας 1960-1964,* Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1960, σ. 15.

χάλυβος στη Θεσσαλονίκη το 1968. Βιομηχανία σόδας το 1967. Λιγνιτωρυχείο στη Μεγαλόπολη το 1969. Δεν ιδρύθηκαν, παρότι προβλεπόταν η δημιουργία τους στο Πενταετές, ένα εργοστάσιο κυτταρίνης από δασική ξυλεία και μια βιομηχανία χρωμιούχων και μαγγανιούχων σιδηροκραμάτων.[585] Τέλος, το Λιγνιτωρυχείο Πτολεμαΐδας, που εθνικοποιήθηκε το προηγούμενο έτος[586], από το 1961 αύξησε την παραγωγική του δυναμικότητα, στο πλαίσιο του Πενταετούς Προγράμματος, από 1.800 χιλ. τόνους λιγνίτη το χρόνο σε 4.500 χιλ., ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες της νέας μονάδας της ΔΕΗ.[587]

Οι σημαντικότερες από αυτές τις βιομηχανίες ήταν η βιομηχανία του σιδήρου και χάλυβα και η βιομηχανία του αλουμινίου. Η βιομηχανία σιδήρου και χάλυβα υποκαθιστούσε την εισαγωγή 200 χιλ. τόνων σιδήρου.[588] Είχε ετήσια παραγωγική ικανότητα 250 χιλ. τόνων χάλυβα, χρησιμοποιώντας ελληνικά σιδηρομεταλλεύματα. Ταυτοχρόνως εξασφαλίστηκε η διάθεση 400 χιλ. τόνων ελληνικών σιδηρομεταλλευμάτων, που μέχρι τότε εξάγονταν ακατέργαστα σε χαμηλές τιμές, για την πλήρη κάλυψη της ελληνικής βιομηχανίας, ενώ δόθηκε και η δυνατότητα απασχόλησης σε σημαντικό αριθμό ανθρώπων.[589]

Η βιομηχανία αλουμινίου ήταν μια βαριά βιομηχανία και μια πολύ μεγάλη επένδυση για τα Ελληνικά δεδομένα, που δημιουργήθηκε με χρήση ξένων ιδιωτικών κεφαλαίων. Στόχος της επένδυσης ήταν η αξιοποίηση των μεγάλων κοιτασμάτων βωξίτη, που ως τότε εξάγονταν ως ακατέργαστο προϊόν.[590] Το έργο υλοποιήθηκε από την Γαλλική εταιρία Pechiney[591] που

[585] Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος, 1928-1978,* Αθήνα 1978, Πίνακας 132.

[586] Βλ. εδώ, σσ. 128-129.

[587] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 281.

[588] Ό.π.

[589] Ό.π., σσ. 380-381.

[590] Ό.π., σ. 281.

[591] Στη σύμβαση για την εκμετάλλευση του βωξίτη συμβαλλόμενοι ήταν από την πλευρά του Ελληνικού κράτους ο Οργανισμός Βιομηχανικής Ανάπτυξης (ΟΒΑ), ο οποίος συμμετείχε κατά 12%, και από την άλλη πλευρά η Γαλλική εταιρία αλουμινίου Pechiney, με συμμετοχή 50%, ο όμιλος Νιάρχου, με συμμετοχή 21%, και η αμερικανική εταιρία Reynolds Aluminium, με συμμετοχή 12%. Η

υπέγραψε σύμβαση με το Ελληνικό κράτος τον Αύγουστο του 1960. Κεντρικό σημείο των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στην Pechiney και στο Ελληνικό δημόσιο ήταν η επιδότηση του ηλεκτρικού ρεύματος[592], σε μια εξόχως ενεργοβόρα βιομηχανία, όπως εκείνη του αλουμινίου.

Η σύμβαση της Pechiney επικρίθηκε από την αντιπολίτευση, η οποία αμφισβήτησε τόσο την σκοπιμότητά της όσο και τους όρους της, τους οποίους χαρακτήρισε «αποικιοκρατικούς». Την εντονότερη αντίδραση είχε η ΕΔΑ, η οποία τάχθηκε εξ αρχής και ανεπιφύλακτα εναντίον της σύμβασης. Η ΕΔΑ εστίασε την αντίθεσή της στη συμφωνία στο πραγματικό κόστος που θα είχε για τον Ελληνικό λαό. Υποστήριξε ότι το 12,5% της συμμετοχής του κράτους, μέσω του ΟΒΑ, ήταν πλασματικό και στη πραγματικότητα θα ήταν μικρότερο. Αλλά ακόμα και έτσι, το υπόλοιπο 87,5% της αξίας του παραγόμενου προϊόντος θα πήγαινε στα ξένα μονοπωλιακά κεφάλαια. Παράλληλα η ΕΔΑ, κατέκρινε την κυβέρνηση για τους προνομιακούς όρους και τις φοροαπαλλαγές που θα παρείχε στην Γαλλική εταιρία, καθώς και για την χαμηλή τιμή που της παρείχε το ηλεκτρικό ρεύμα, διότι ο λαός θα ήταν αυτός που θα καλούνταν να καλύψει το κόστος.[593]

Η συμφωνία για χαμηλή τιμή διάθεσης ηλεκτρικού ρεύματος στην Pechiney αποτέλεσε αφορμή για προσωπικές επιθέσεις από την αντιπολίτευση στον Καραμανλή, καθώς και το βασικό επιχείρημα της αντιπολίτευσης στην απόπειρά της να οδηγήσει τον Καραμανλή σε ειδικό δικαστήριο το 1965.[594] Η σύμβαση της Pechiney για την βιομηχανία

εταιρία που δημιουργήθηκε ήταν η «Αλουμίνιο Ελλάδος», η οποία εξελίχθηκε στην σημαντικότερη βιομηχανία της χώρας, .

Για την βιομηχανία αλουμινίου της Pechiney στην Ελλάδα βλ. Κώστας Κωστής, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα,* Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.

[592] Καζάκος, ό.π., σ. 200.

[593] Τρίκκας, ό.π., τόμ. Β΄, σσ. 800-801.

[594] Στις 22 Ιανουαρίου 1965, 21 βουλευτές της ΕΔΑ κατέθεσαν στη Βουλή πρόταση για παραπομπή του πρώην Πρωθυπουργού Καραμανλή, καθώς και των υπουργών των κυβερνήσεων του, Μάρτη, Πρωτοπαπαδάκη, Παπαληγούρα, Χέλμη και Μπουρνιά, με βασική κατηγορία τη διαχειριστική ανωμαλία στη σύμβαση για παροχή ηλεκτρικής ενέργειας στη βιομηχανία αλουμινίου (Pechiney). Ο Πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου συμφώνησε με την πρόταση της ΕΔΑ, υποστηρίζοντας ότι το θέμα «δεν ήταν πολιτικό, αλλά ηθικό και δικαστικό». Ο Καραμανλής απέκρουσε αμέσως τις

αλουμινίου δέχτηκε τη σφοδρή κριτική της αντιπολίτευσης. Η κομματική αντιπαράθεση δημιούργησε κλίμα αβεβαιότητας και προκάλεσε την καθυστέρηση της επένδυσης. Η κυβέρνηση της ΕΚ έθεσε θέμα αναθεώρησης της σύμβασης, τον Απρίλιο του 1964, αλλά δεν κατάφερε να την προχωρήσει πριν ανατραπεί τον Ιούλιο του 1965. Τελικά το έργο προχώρησε από τις μεταβατικές κυβερνήσεις και ξεκίνησε να λειτουργεί το 1966, γνωρίζοντας στη συνέχεια ταχεία ανάπτυξη.[595]

Παράλληλα με την εκβιομηχάνιση, δόθηκε έμφαση και στον τομέα της αγροτικής ανάπτυξης. Η κυβέρνηση Καραμανλή στόχευσε στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής και στη βελτίωση της ποιότητας των αγροτικών προϊόντων. Όπως είδαμε, με το Πενταετές Πρόγραμμα λήφθηκε μέριμνα για εγγειοβελτιωτικά έργα και βελτίωση των υποδομών που θα συνέβαλαν στην ανάπτυξη του τομέα της αγροτικής οικονομίας. Δημιουργήθηκαν με κρατική παρέμβαση αγροτικές βιομηχανίες ζάχαρης, γάλακτος και αζωτούχων λιπασμάτων, που συνέβαλαν καταλυτικά στην αύξηση της προστιθέμενης αξίας των γεωργικών προϊόντων μέσω της μεταποίησης. Στις 25 Ιανουαρίου 1961 καταρτίστηκε ειδικό πενταετές πρόγραμμα γεωργικών βιομηχανιών[596], το οποίο περιλάμβανε εργοστάσια αξιοποίησης των γεωργικών προϊόντων, με σκοπό τη συμπλήρωση και τον εκσυγχρονισμό των υπαρχόντων βιομηχανιών. Το πρόγραμμα προέβλεπε και την προμήθεια μηχανημάτων από το εξωτερικό, με σκοπό την ενίσχυση της εκμηχάνισης της γεωργικής παραγωγής.

κατηγορίες, υποστηρίζοντας ότι ήταν μια «συκοφαντική εκστρατεία» εναντίον του που σκοπό είχε την πολιτική του εξόντωση. Τελικά, τον Απρίλιο του 1965 συστάθηκε εξεταστική επιτροπή της Βουλής, με διευρυμένο αντικείμενο, ώστε να εξετάσει σχεδόν όλα τα έργα που εκτελέστηκαν στη διάρκεια διακυβέρνησης της χώρας από την ΕΡΕ. Τον Ιούνιο του 1965, αφού η εξεταστική επιτροπή ολοκλήρωσε τις εργασίες της, εξέδωσε δύο πορίσματα. Ένα της πλειοψηφίας που στήριζε τις κατηγορίες εναντίον του Καραμανλή και ένα της μειοψηφίας που απάλλασσε τον Καραμανλή και τους υπουργούς του από τις κατηγορίες. Τελικά, κατά τη συζήτηση του πορίσματος της επιτροπής στη Βουλή, η πλειοψηφία ψήφισε υπέρ της παραγραφής ενδεχόμενων αδικημάτων, διότι είχε συμπληρωθεί το χρονικό διάστημα που όριζε ο νόμος περί ευθύνης υπουργών και έτσι η υπόθεση παραπομπής του Καραμανλή σε ειδικό δικαστήριο έκλεισε. Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 6, σσ. 157-185.

[595] Καζάκος, ό.π., σ. 201.

[596] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 4, σ. 501.

Ο τρίτος τομέας της οικονομίας, του οποίου τέθηκαν οι βάσεις ανάπτυξης με το Πενταετές Πρόγραμμα, ήταν ο Τουρισμός.[597] Η χρονική συγκυρία ήταν ευνοϊκή, καθώς εκείνη την περίοδο η οικονομική ευημερία του δυτικού κόσμου, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των αεροπορικών μεταφορών, είχε οδηγήσει σε αύξηση των τουριστικών ρευμάτων στις Δυτικές χώρες. Η Ελλάδα αποσκοπούσε στην προσέλκυση τουριστών με μοχλό τον πολιτισμό της.[598] Με κρατική πρωτοβουλία δημιουργήθηκαν ξενοδοχειακές μονάδες από τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού (ΕΟΤ). Ξενοδοχεία «Ξενία» κατασκευάστηκαν σε ολόκληρη τη χώρα για την κάλυψη των διαρκώς αυξανόμενων τουριστικών αναγκών. Στόχος ήταν το δίκτυο των ξενοδοχείων του ΕΟΤ να δώσει το έναυσμα και το παράδειγμα στη διστακτική ιδιωτική πρωτοβουλία[599], για την αύξηση των τουριστικών καταλυμάτων και των επενδύσεων στον τομέα του τουρισμού.

Ο σχεδιασμός της οικονομικής ανάπτυξης επί τη βάσει του προγραμματισμού από την κυβέρνηση, δεν βασίστηκε σε αποσπασματικές κινήσεις, αλλά σε ένα ολοκληρωμένο κυβερνητικό σχέδιο. Του Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης προηγήθηκε μια σειρά πρωτοβουλιών της κυβέρνησης για την καλύτερη οργάνωση της οικονομίας. Το 1959 ιδρύθηκε το Κέντρο Οικονομικών Ερευνών (μετέπειτα ΚΕΠΕ, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών), τη διεύθυνση του οποίου ανέλαβε, με απόφαση του Καραμανλή, ο γιος του Γεωργίου Παπανδρέου, Ανδρέας.[600] Ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο οποίος ήταν καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Μπέρκλεϊ της Καλιφόρνιας, έφτασε στην Ελλάδα για να αναλάβει τα καθήκοντά του στις 16 Ιανουαρίου 1961. Το Κέντρο Οικονομικών Ερευνών στήριξε την επεξεργασία οικονομικών προγραμμάτων και χρηματοδότησε σειρά σημαντικών ερευνών για την ελληνική οικονομία.[601] Τον Οκτώβριο του 1959 ιδρύθηκε ο Οργανισμός

[597] Ό.π., σ. 277.
[598] Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 360.
[599] Καζάκος, ό.π., σ. 185.
[600] https://www.kepe.gr/index.php/el/to-kepe/istoriko-kepe.html
[601] Καζάκος, ό.π., σ. 183.

Βιομηχανικής Ανάπτυξης (ΟΒΑ)[602], στόχος του οποίου ήταν να προσφέρει κρατική βοήθεια σε τομείς της οικονομίας όπου δεν υπήρχε ενδιαφέρον για ιδιωτικές επενδύσεις. Παρά το γεγονός ότι ο ΟΒΑ όφειλε να λειτουργήσει υποβοηθητικά για την προσέλκυση και ενίσχυση των ιδιωτικών επενδύσεων, στην πράξη συχνά λειτούργησε εναντίον της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας, ευνοώντας την κρατική παρέμβαση.[603] Συγκεκριμένα, το κράτος μέσω του ΟΒΑ καθόριζε σε σημαντικό βαθμό πού θα πρέπει να κατευθύνονται οι τραπεζικές πιστώσεις για τις παραγωγικές επενδύσεις και σε μικρότερο βαθμό οι ιδιώτες που λάμβαναν τις πιστώσεις.

Ο ΟΒΑ δεν κατάφερε να επιτελέσει με επιτυχία τον ρόλο του, δηλαδή να συμβάλει στην ανάπτυξη των τομέων της βιομηχανίας όπου δεν υπήρχε ενδιαφέρον από ιδιώτες να αναλάβουν το επιχειρηματικό ρίσκο, καθώς δεν έδιναν την προσδοκία γρήγορων κερδών, και γρήγορα περιέπεσε σε αδράνεια. Ο ΟΒΑ δεν κατάφερε να εκμεταλλευτεί επαρκώς την δυνατότητα που του έδινε ο έλεγχος των τραπεζικών πιστώσεων από το κράτος, που είχε επιβάλει την υποχρέωση στις τράπεζες να διαθέτουν το 15% των καταθέσεων τους για τη χορήγηση μακροπρόθεσμων δανείων προς την βιομηχανία.[604] Σκοπός του ΟΒΑ δεν ήταν να υποκαταστήσει την ιδιωτική πρωτοβουλία, αλλά να την υποβοηθήσει και να την κατευθύνει σε τομείς της βιομηχανίας, που δεν υπήρχε ιδιωτικό ενδιαφέρον, συνεισφέροντας οικονομικά. Παρά τις όποιες προσπάθειες, οι ελπίδες για επιτάχυνση της βιομηχανικής ανάπτυξης, που θα βασιζόταν στην ιδιωτική πρωτοβουλία και θα ενίσχυε την εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας με αύξηση των εξαγωγών, μέσω του ΟΒΑ δεν επαληθεύτηκαν.[605]

Η αυξανόμενη επιχειρηματική δραστηριότητα του κράτους είχε σκοπό να ενισχύσει την αναπτυξιακή προσπάθεια στην οικονομία και κρίνοντας εκ του αποτελέσματος τα κατάφερε. Οι εξαιρετικά υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης που

[602] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 248-250.
[603] Καζάκος, ό.π., σ. 180.
[604] Ιορδάνογλου, «Η Οικονομία 1949-1974: Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», ό.π., σσ. 76-77.
[605] Ζολώτας, ό.π., σσ. 250-251.

πέτυχε η ελληνική οικονομία[606], σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, ήταν σε σημαντικό βαθμό απόρροια του κυβερνητικού προγραμματισμού και του κρατικού παρεμβατισμού, χωρίς να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η ελληνική οικονομία ξεκίνησε από πολύ χαμηλή βάση, στο πλαίσιο της ανασυγκρότησής της, καθιστώντας ευκολότερη την ταχεία εκτόξευσή της. Η προσέλκυση ιδιωτικών επενδύσεων, με εγχώρια και ξένα κεφάλαια, ήταν πάγιος στόχος, αλλά η κατανομή των ρόλων του κράτους και του ιδιωτικού τομέα στην αναπτυξιακή προσπάθεια δεν ήταν ξεκάθαρη. Το γεγονός αυτό άφησε περιθώριο σε επιχειρηματικά κυκλώματα να λειτουργήσουν εις βάρος της αγοράς και του ανταγωνισμού, κερδοσκοπώντας, κάποιες φορές με την συνδρομή και την υποστήριξη πολιτικών κύκλων.

Ο κρατικός παρεμβατισμός ήταν αναγκαίος ώστε να ελεγχθεί η ραγδαία ανάπτυξη, ενώ παράλληλα ωθούσε την ελληνική οικονομία στην εξωστρέφεια και το διεθνή ανταγωνισμό. Παράλληλα, η συμφωνία σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ το 1961 έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία ενός δυτικοευρωπαϊκού οικονομικού περιβάλλοντος, που δεν επενεργούσε βίαια στην ελληνική παραγωγή, λόγω των μεταβατικών διατάξεων και της μακράς περιόδου δασμολογικής προσαρμογής.[607] Βάσει της Συμφωνίας Σύνδεσης, οι χώρες της ΕΟΚ θα καταργούσαν τους δασμούς τους έναντι των Ελληνικών εξαγωγών μέχρι το 1968. Η Ελλάδα από την πλευρά της θα καταργούσε τους δικούς της δασμούς, έναντι των προϊόντων της ΕΟΚ, σταδιακά μέχρι το 1984.[608]

Η περίοδος 1959-1961 ήταν κομβική στην προσπάθεια των κυβερνήσεων της ΕΡΕ για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Σε όλους τους παραγωγικούς τομείς τα αποτελέσματα ήταν θετικά. Παράλληλα η

[606] Το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ) εκτοξεύτηκε από τα 100.533 εκατομμύρια δρχ το 1955 σε 159.171 εκ. δρχ το 1963, σε σταθερές τιμές του έτους 1970. Βλ. Καζάκος, ό.π., Πίνακας 2.2, σ. 187.

[607] Ιωάννης Φίλανδρος, «Η οικονομική και κοινωνική πολιτική του Κωνσταντίνου Καραμανλή, 1946-1963», στο *Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο αναμορφωτής της μεταπολεμικής Ελλάδας,* Ελλήνων Ιστορικά, τεύχος 15, Εφ. *Ελεύθερος Τύπος,* σσ. 116-117.

[608] Ιορδάνογλου, ό.π., σ. 79.

αναπτυξιακή προσπάθεια συνδυάστηκε με αύξηση των δημοσίων επενδύσεων και σημαντική βελτίωση των υποδομών. Η προσπάθεια προσέλκυσης ξένων επενδύσεων επέφερε καρπούς και συνέβαλε καταλυτικά στην προσπάθεια της εκβιομηχάνισης, για την οποία οι βάσεις που τέθηκαν την περίοδο 1959-1961 οδήγησαν στην απογείωσή της την περίοδο 1963-1973.[609] Αλλά και η εγχώρια ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία διακατεχόταν από ανασφάλεια για επενδύσεις στον τομέα της βιομηχανίας, ξεπέρασε ως ένα βαθμό τις επιφυλάξεις της και συμμετείχε στην προσπάθεια της εκβιομηχάνισης.[610] Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι σε αυτό το πλαίσιο της κυβερνητικής πολιτικής προσέλκυσης επενδύσεων, οι ευνοϊκές νομοθετικές ρυθμίσεις έναντι ξένων και εγχώριων επιχειρηματιών, προκάλεσαν μεγάλη πολιτική αντιπαράθεση και δημιούργησαν έναν κύκλο αμφισβητήσεων και κατηγοριών για συμβάσεις «αποικιακού τύπου», όπως στην περίπτωση της Pechiney που είδαμε προηγουμένως, και για πολιτικο-οικονομικά σκάνδαλα, που απασχόλησαν για μακρά χρονική περίοδο την πολιτική ζωή του τόπου.

Οι επιτυχίες της κυβέρνησης Καραμανλή στον τομέα της οικονομίας είχαν δύο μελανά σημεία. Την μετανάστευση και την ανεργία. Η φτώχεια, η ανεργία αλλά και η αύξηση των απαιτήσεων του εργατικού δυναμικού (υψηλοτέρα ημερομίσθια, καλύτερες συνθήκες εργασίας κ.α.) οδήγησε χιλιάδες Έλληνες στη μετανάστευση, η οποία αποτέλεσε διέξοδο τόσο για αγροτικούς όσο και για αστικούς πληθυσμούς. Οι μεταναστευτικές ροές από την Ελλάδα παρουσίασαν σημαντική αύξηση από τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Από τους 23.684 μετανάστες το 1959, ο αριθμός τους υπερδιπλασιάστηκε το 1960, φτάνοντας τους 47.768, για να εκτοξευτεί στους 100.072 το 1963.[611] Η μετανάστευση στερούσε από την Ελλάδα τα δυναμικότερα στοιχεία της κοινωνίας και του εργατικού δυναμικού, αλλά είχε και δύο θετικά. Την εισροή στην Ελλάδα συναλλάγματος, που έστελναν οι μετανάστες από τις χώρες της δυτικής Ευρώπης, και την εξειδίκευση του

[609] Ό.π., σ. 100.

[610] Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Παναγή Παπαληγούρα, Ομιλίες –Άρθρα*, Αίολος, Αθήνα 1996, σσ. 29-30.

[611] Καζάκος, ό.π. Πίνακας 2.6, σ. 226.

εργατικού δυναμικού, το οποίο άρχισε να επιστρέφει στην Ελλάδα από την δεκαετία του 1970 και μετά, έχοντας συσσωρεύσει γνώσεις και ικανότητες στις χώρες όπου εργαζόταν.[612]

Στον τομέα της απασχόλησης η κυβέρνηση προσδοκούσε ότι η ανεργία θα αντιμετωπιζόταν μέσω της οικονομικής ανάπτυξης, η οποία θα οδηγούσε σε αύξηση των θέσεων εργασίας. Στη βάση αυτής της προσδοκίας, η κυβέρνηση δεν έλαβε συγκεκριμένα μέτρα ενίσχυσης της απασχόλησης. Η διαρκώς αυξανόμενη μετανάστευση μαρτυρά ότι οι προσφερόμενες θέσεις εργασίας δεν επαρκούσαν για να απορροφήσουν το εργατικό δυναμικό της Ελλάδας. Χωρίς βεβαίως να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι ένα ποσοστό από τους μεταναστεύοντες είχε ως κίνητρο την ανεύρεση εργασίας στο εξωτερικό που θα του πρόσφερε υψηλότερες απολαβές και καλύτερες συνθήκες εργασίας.

Επίσημα στοιχεία για τα ποσοστά ανεργίας[613] της περιόδου δεν υπάρχουν και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να έχουμε ακριβή εικόνα. Αλλά όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι αυξημένες μεταναστευτικές ροές καθώς και η μεγάλη ζήτηση εργασίας, φανερώνουν ότι η ανεργία ήταν ένα φαινόμενο που έπληττε την ελληνική κοινωνία. Η μετανάστευση λειτούργησε ως μέσο αποσυμπίεσης αυτού του φαινομένου, καθώς πρόσφερε διέξοδο εργασίας στους ανέργους, και συγκρατούσε χαμηλά τα ποσοστά της ανεργίας. Έτσι ο αριθμός των ανέργων στο εσωτερικό παρουσιαζόταν μικρότερος απ' όσο θα ήταν, αν οι μετανάστες παρέμεναν στη χώρα και ένα σημαντικό ποσοστό εξ αυτών ήταν άνεργοι.

[612] Ό.π., σσ. 225-227.

[613] Μια ιδέα για την εικόνα της ανεργίας στην Ελλάδα μπορούμε να έχουμε από τον αριθμό των επιδοτούμενων ανέργων. Το 1958 ο αριθμός των επιδοτούμενων ανέργων ήταν 178.946. Το 1959 ήταν 198.319. Το 1960 179.584. Το 1961 204.684. Βλ. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1962,* Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελάδος (ΕΛΣΤΑΤ)-Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1962, σ. 159.

Κοινωνική Πολιτική

Την περίοδο 1959-1961 η κυβέρνηση Καραμανλή επέλεξε να θέσει ως προτεραιότητα την επίτευξη των στόχων της οικονομικής ανάπτυξης, γεγονός που λειτούργησε εις βάρος της κοινωνικής πολιτικής. Το κράτος πρόνοιας ήταν υποβαθμισμένο σε όλη την προδικτατορική περίοδο και παρέμεινε έτσι μέχρι και την δεκαετία του 1980.[614] Η κυβέρνηση της ΕΡΕ δεν ήταν διατεθειμένη να προχωρήσει σε αναδιανομή των κερδών της οικονομίας, μέσω άσκησης κοινωνικής πολιτικής, καθώς θα υπονομευόταν οτιδήποτε είχε επιτευχθεί στον τομέα της οικονομίας.[615] Οι καταναλωτικού χαρακτήρα δαπάνες του προϋπολογισμού παρέμεναν χαμηλές, γεγονός που σε συνδυασμό με την γενικότερη πολιτική λιτότητας, περιόριζε τις δυνατότητες ανάπτυξης κοινωνικού κράτους.[616]

Σε αυτό το πλαίσιο της «σφιχτής» δημοσιονομικής πολιτικής και της λιτότητας, η κυβέρνηση της ΕΡΕ έλαβε κάποια μέτρα κοινωνικής πολιτικής. Το σημαντικότερο από αυτά, την περίοδο 1959-1961, ήταν η ίδρυση του Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων (ΟΓΑ), που συνέβαλε καταλυτικά στην βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των αγροτών, παρέχοντάς τους για πρώτη φορά σύνταξη, συμπληρώνοντας την υγειονομική τους περίθαλψη και ασφαλίζοντας την γεωργική παραγωγή από φυσικά φαινόμενα. Στο πλαίσιο της κατάθεσης του σχετικού νομοσχεδίου στη Βουλή στις 18 Νοεμβρίου 1960, ο Καραμανλής επεσήμανε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον και την ευαισθησία της κυβέρνησης για την τάξη των αγροτών: «Η αγροτική τάξις εις την Ελλάδαν υπήρξεν από την φύσιν της αδικημένη […] Η Κυβέρνησις, έχουσα συνείδησιν του γεγονότος τούτου και της ανάγκης όπως σμικρυνθή η απόστασις αυτή και βελτιωθή ουσιαστικά η θέσις του αγρότου, ηκολούθησε πολιτικήν ευρείας υποστηρίξεως της αγροτικής τάξεως»[617]. Ο Πρωθυπουργός έκλεισε την ανακοίνωσή του σχετικά με τον ΟΓΑ, εκφράζοντας την ευτυχία του «διότι είς

[614] Βερναρδάκης, Μαυρής, ό.π., σ. 122.
[615] Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 364.
[616] Ιορδάνογλου, ό.π., σ. 73.
[617] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 444.

εμέ έλαχεν ο κλήρος, συμπληρώνων το μέχρι τούδε εμπράκτως εκδηλωθέν ενδιαφέρον μου δια την αγροτικήν τάξιν, να θεσπίσω την ωλοκληρωμένην προστασίαν του αγροτικού μας πληθυσμού»[618].

Τα πρώτα βιβλιάρια αγροτικών συνταξιοδοτήσεων παραδόθηκαν από τον ίδιο τον Καραμανλή σε 150 αγρότες ασφαλισμένους του ΟΓΑ, σε ειδική τελετή στο Ζάππειο στις 9 Ιουνίου 1962. Ο Πρωθυπουργός εξέφρασε την ευτυχία και την ικανοποίησή του για την δημιουργία του ΟΓΑ, η οποία αποτέλεσε «προσωπική του φιλοδοξία», διότι είχε γνωρίσει ο ίδιος «τον πόνο και τον μόχθο του αγρότη». Εν συνεχεία ζήτησε την συνεργασία των αγροτών με την κυβέρνηση «που εμπράκτως απέδειξε το ενδιαφέρον της για τους αγρότες», ώστε να συνεχιστεί «κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο η υπέρ αυτών πολιτική του κράτους»[619]. Εκτός όμως από το «ενδιαφέρον» της κυβέρνησης για τον αγροτικό κόσμο, στην απόφαση του Καραμανλή για την δημιουργία του ΟΓΑ θα πρέπει να βάρυνε και το γεγονός ότι οι αγροτικές περιοχές ψήφιζαν με μεγάλα ποσοστά Καραμανλή και ΕΡΕ στις εκλογές.[620] Υπό αυτή την έννοια, ο Καραμανλής προσέφερε ένα σημαντικό έργο σε ένα τμήμα του πληθυσμού, τους αγρότες, που αποτελούσε προνομιακό πολιτικό ακροατήριο της Δεξιάς.

Εκτός του ΟΓΑ, η κυβέρνηση έλαβε μέτρα ώστε να βελτιωθούν οι συνθήκες στέγασης των παραπηγματούχων προσφύγων, οι οποίοι εξακολουθούσαν να ζουν κάτω από άθλιες συνθήκες στις περιοχές της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης. Στις 13 Φεβρουαρίου 1960 αποφασίστηκε η ανέγερση 3.500 κατοικιών στις παραπάνω περιοχές. Το κόστος του προγράμματος στέγασης υπολογίστηκε στα 260 εκατ. και θα αποπερατωνόταν εντός διετίας.[621] Το κυβερνητικό αυτό μέτρο συνέβαλε στην εξάλειψη των «παραγκουπόλεων» από τα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά δεν ήταν δυνατόν να αναστρέψει την άθλια στεγαστική κατάσταση που υπήρχε

[618] Ό.π., σ. 447.

[619] Ό.π., τ. 5, σσ. 395-397.

[620] Στις εκλογές του 1958 η ΕΡΕ είχε λάβει 45,1% στις αγροτικές περιοχές, ενώ στο σύνολο της χώρας έλαβε 41,2% και στην περιφέρεια πρωτευούσης 32%. Βλ. Νικολακόπουλος, ό.π., Πίνακας 1, σ. 232.

[621] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 4, σ. 259.

στη χώρα. Σε μια περίοδο που οι επενδύσεις σε ακριβές κατοικίες σημείωναν αύξηση, αλλά ταυτοχρόνως αυξάνονταν τα σπίτια-τρώγλες, τα οποία προορίζονταν για τη στέγαση των μετακινούμενων προς τα αστικά κέντρα πληθυσμών.[622]

Στο πλαίσιο των κυβερνητικών δράσεων κοινωνικής πολιτικής εντάσσεται και η αποπεράτωση 12 νοσοκομείων, με σύνολο 1.530 κλινών, εντός του 1960. Τα πρόγραμμα για την ενίσχυση της δημόσιας υγείας περιελάμβανε επίσης την ανέγερση 20 «πρότυπων αγροτικών ιατρείων», καθώς και την έναρξη των εργασιών για την ανέγερση νοσοκομείου στην Καβάλα, την συμπλήρωση των εγκαταστάσεων του ψυχιατρείου Αθηνών και του Νοσοκομείου Λοιμωδών Νόσων.[623] Οι δράσεις αυτές αν και σημαντικές, δεν ήταν αρκετές για να στηρίξουν ένα πραγματικό κράτος πρόνοιας, το οποίο στην Ελλάδα εξακολουθούσε να υστερεί σημαντικά σε σύγκριση με τα αντίστοιχα δυτικοευρωπαϊκά. Ενδεικτικό αυτής της κατάστασης είναι το γεγονός ότι το 1960 στην Ελλάδα καλυπτόταν μόνο το 30% των εξόδων για νοσοκομειακή περίθαλψη, ενώ ο μέσος όρος των αναπτυγμένων δυτικών χωρών έφτανε το 75,3%[624].

Για την κυβέρνηση Καραμανλή προϋπόθεση για την εφαρμογή μιας εκτεταμένης κοινωνικής πολιτικής ήταν η αύξηση του εθνικού εισοδήματος, η οποία όμως δεν είχε ακόμα επιτευχθεί στον απαιτούμενο βαθμό.[625] Για τον λόγο αυτό, το ποσοστό των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα, ως ποσοστό του ΑΕΠ, παρέμεινε εξαιρετικά χαμηλό σε όλη τη διάρκεια της διακυβέρνησης της χώρας από την ΕΡΕ, αλλά και γενικότερα στο σύνολο της μετεμφυλιακής περιόδου.[626] Η δίκαιη κατανομή του εισοδήματος και η ενίσχυση του κοινωνικού κράτους, που θα προέκυπταν από την οικονομική ανάπτυξη, ήταν διακηρυγμένος στόχος του Καραμανλή, αλλά οι συνθήκες δεν ήταν ακόμα οι

[622] Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του Απριλιανού πραξικοπήματος…*, ό.π., σσ. 179-180· Βερναρδάκης, Μαυρής, ό.π., σ. 124.
[623] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 258-259.
[624] Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 182.
[625] Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 365.
[626] Βερναρδάκης, Μαυρής, ό.π., σ. 123.

κατάλληλες για την υλοποίησή του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα μέτρα κοινωνικής πολιτικής να παραμείνουν περιορισμένα και το κράτος πρόνοιας σχεδόν ανύπαρκτο.

3. Εξωτερική Πολιτική 1959-1961: Το προοίμιο της ευέλικτης εξωτερικής πολιτικής και το «κλείσιμο» του Κυπριακού

Το έτος 1959 ήταν σημείο καμπής, τόσο για το Κυπριακό, όσο και για τον τρόπο άσκησης της εξωτερικής πολιτικής από τις κυβερνήσεις Καραμανλή. Αποτέλεσε το προοίμιο της ευέλικτης εξωτερικής πολιτικής, την οποία ο Καραμανλής και ο Αβέρωφ εφάρμοσαν τα επόμενα χρόνια. Η πολιτική αυτή οδήγησε σταδιακά στη διεύρυνση των οριζόντων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, με την απεξάρτηση από τη μονοδιάστατη σχέση εξάρτησης από τις ΗΠΑ και τη σύσφιξη των δεσμών με τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, κυρίως τη Γερμανία και τη Γαλλία.

Πέραν της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ, που θα εξετεστεί στο Γ΄ Μέρος της διατριβής, το σημαντικότερο γεγονός της περιόδου ήταν η υπογραφή των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου, οι οποίες αποτέλεσαν την ληξιαρχική πράξη γέννησης του ανεξάρτητου κράτους της Κυπριακής Δημοκρατίας και ταυτοχρόνως σηματοδότησαν το τέλος του αγώνα για την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Σε μια περίοδο κατά την οποία ο Καραμανλής δεχόταν τα πυρά της αντιπολίτευσης, που τον κατηγορούσε για ενδοτική στάση στον χειρισμό του Κυπριακού, η επίλυση του εθνικού ζητήματος ήταν δύσκολη υπόθεση. Η κοινωνία στην πλειονότητά της υποστήριζε ως μόνη αποδεκτή λύση του Κυπριακού την ένωση της νήσου με

την Ελλάδα και όποια άλλη λύση εγκυμονούσε μεγάλο πολιτικό κόστος για την κυβέρνηση. Ο Καραμανλής, όμως, παρουσιαζόταν αποφασισμένος να θέσει τέλος σε ένα ζήτημα που προκαλούσε σημαντικές προστριβές στις σχέσεις της Ελλάδας με τους συμμάχους της στο ΝΑΤΟ, Βρετανία, ΗΠΑ και Τουρκία.

Οι βάσεις της Ελληνοτουρκικής προσέγγισης για την επίλυση του Κυπριακού τέθηκαν στα τέλη του 1958, στο πλαίσιο δύο διαδοχικών συναντήσεων ανάμεσα στους Υπουργούς Εξωτερικών των δύο κρατών, του Ευάγγελου Αβέρωφ και του Φατίν Ρουστού Ζορλού. Η πρώτη συνάντηση έλαβε χώρα στο Παρίσι στις 6 Δεκεμβρίου 1958[627], στο περιθώριο της 14ης Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, όπου εκδηλώθηκε η διάθεση των δύο πλευρών για διμερή συνεννόηση επί του Κυπριακού. Οι συνομιλίες Αβέρωφ και Ζορλού συνεχίστηκαν στις 16 Δεκεμβρίου, και πάλι στο Παρίσι, αυτή τη φορά στο περιθώριο της ετήσιας χειμερινής συνόδου του Συμβουλίου του ΝΑΤΟ.[628] Στο πλαίσιο αυτών των συναντήσεων συζητήθηκαν αρκετά από τα επί μέρους ζητήματα του Κυπριακού, καθώς και οι επιθυμίες της κάθε πλευράς για τον τρόπο επίλυσης του ζητήματος. Σύμφωνα με τον Αβέρωφ, οι συνομιλίες του Δεκεμβρίου του 1958 «δεν προχώρησαν πολύ τις συνεννοήσεις», βοήθησαν όμως να αντιληφθεί «καθεμιά από τις δύο πλευρές, τι ήθελε και τι μπορούσε η άλλη πλευρά»[629].

Ως τα τέλη Ιανουαρίου 1959, είχε επέλθει συμφωνία ανάμεσα στον Αβέρωφ και στον Ζορλού στα βασικά σημεία μιας συμφωνίας διευθέτησης του Κυπριακού και ως τις αρχές Φεβρουαρίου είχαν διαμορφωθεί οι συνθήκες ώστε να συζητηθεί το ζήτημα σε επίπεδο Πρωθυπουργών. Η ελληνική πλευρά, στο πλαίσιο της ευέλικτης και ρεαλιστικής εξωτερικής πολιτικής των Καραμανλή και Αβέρωφ, είχε καταλήξει στην απόφαση ότι εφικτή και ρεαλιστική λύση για την Κύπρο ήταν η ανεξαρτησία και όχι η αυτοδιάθεση. Η κυβέρνηση της ΕΡΕ διέθετε νωπή λαϊκή εντολή, μετά τις εκλογές του 1958,

[627] Τα όσα διημείφθησαν στην συνάντηση αυτή, περιγράφει ο Αβέρωφ στο Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Ιστορία Χαμένων Ευκαιριών…*, ό.π., τόμ. Β, σσ. 139-145.

[628] Σχετικά με το περιεχόμενο αυτών των συνομιλιών βλ. ό.π., σσ. 155-158.

[629] Ό.π., σ. 158.

και θεωρούσε ότι μπορούσε να αντιμετωπίσει την λαϊκή και την αντιπολιτευτική πίεση, που θεωρούσαν ως μόνη αποδεκτή λύση για την Κύπρο την αυτοδιάθεση, δηλαδή την ένωση της νήσου με την Ελλάδα.

Η τουρκική πλευρά, που μέχρι το 1958 προτιμούσε τη λύση της διχοτόμησης της Κύπρου, διαφοροποίησε τη στάση της και συμφώνησε με τη θέση για τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης Κύπρου. Αυτή η διαφοροποίηση της τουρκικής πολιτικής ήταν αποτέλεσμα της επιθυμίας της Άγκυρας να μην διαρραγούν οι σχέσεις της με την Αθήνα. Παράλληλα, η Τουρκία με τη στάση της επιθυμούσε, λόγω των πιέσεων των Δυτικών συμμάχων, να εξασφαλιστεί η συνοχή στο εσωτερικό της Βορειοατλαντικής συμμαχίας και να αποφευχθεί μια σύγκρουση με την Ελλάδα, με αφορμή το Κυπριακό, που θα μπορούσε να οδηγήσει στην στρατηγική αποκοπή και απομόνωση της Τουρκίας στην νοτιοανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ.[630]

Οι Βρετανοί, μετά την κρίση του Σουέζ το 1956, είχαν αρχίσει να εγκαταλείπουν τις αποικιακές τους βλέψεις και να προσαρμόζονται στο «μετααποικιακό» διεθνές περιβάλλον, όπως αυτό είχε αρχίσει να διαμορφώνεται μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το Λονδίνο αποφάσισε ότι η διατήρηση στρατιωτικών βάσεων στην Κύπρο, αντί για την αποικιακή κυριαρχία στο νησί, ήταν αρκετή για να εξασφαλίσει τα συμφέροντά του στη Μέση Ανατολή.[631]

Και οι Αμερικανοί από την πλευρά τους, είχαν αρχίσει να μεταβάλλουν τη στάση τους έναντι του Κυπριακού. Οι Αμερικανοί μεταπολεμικά τάσσονταν υπέρ της κατάργησης των αποικιών, ως εκ τούτου ένα καθεστώς βρετανικής κυριαρχίας στην Κύπρο δεν ήταν σύμφωνο με την αντιαποικιακή πολιτική τους. Στο πλαίσιο όμως του Ψυχρού πολέμου, η αμερικανική στάση διαφοροποιήθηκε, με τις διαφορές ανάμεσα στην Ουάσινγκτον και στο Λονδίνο για το Κυπριακό, να αμβλύνονται σημαντικά από το 1957 και μετά. Οι ΗΠΑ, ως ηγεμονεύουσα δύναμη μεταπολεμικά, δεν επιθυμούσε τη

[630] Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού…*, ό.π., σσ. 318-319.
[631] Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική…*, ό.π., σ. 241.

δυσαρέσκεια των Βρετανών, ενώ παράλληλα ήθελε να αποφύγει μια αντιπαράθεση ανάμεσα στις τρεις ΝΑΤΟικές δυνάμεις με αφορμή το Κυπριακό. Παράλληλα, η στρατηγική σημασία της Τουρκίας για τις ΗΠΑ αυξανόταν ραγδαία μετά το 1957[632], με αφορμή και σε αυτή την περίπτωση τον Ψυχρό πόλεμο και την πυρηνική ισορροπία ανάμεσα σε ΗΠΑ και ΕΣΣΔ, όπου η Τουρκία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο, καθώς στο έδαφός της είχαν εγκατασταθεί βαλλιστικοί πύραυλοι που μπορούσαν να φέρουν πυρηνικές κεφαλές. Οι Αμερικανοί διαχρονικά επιθυμούσαν μια γρήγορη διευθέτηση του Κυπριακού, το οποίο αποτελούσε αγκάθι στο εσωτερικό του ΝΑΤΟ. Στόχος των ΗΠΑ ήταν να προκύψει μια αμοιβαία αποδεκτή λύση, που θα έθετε τέλος στις προστριβές ανάμεσα σε Ελλάδα, Βρετανία και Τουρκία και θα συνέβαλε στην σταθεροποίηση της νοτιοανατολικής πτέρυγας του ΝΑΤΟ.

Η Ελληνοκυπριακή πλευρά από το 1958 παρουσιαζόταν διατεθειμένη να εγκαταλείψει το αίτημα της αυτοδιάθεσης και να συμβιβαστεί με την ανεξαρτησία, η οποία απέκλειε το ενδεχόμενο της ένωσης με την Ελλάδα, που αποτελούσε τον διακηρυγμένο στόχο και των Ελληνοκυπρίων. Ο Μακάριος είχε πλέον αποδεχτεί ότι ο διεθνής συσχετισμός δυνάμεων δεν άφηνε περιθώριο επιτυχίας στο αίτημα της Ελληνοκυπριακής κοινότητας για ένωση και παρουσιαζόταν διατεθειμένος να αποδεχτεί το καθεστώς της ανεξαρτησίας. Ο Μακάριος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, διατύπωσε σοβαρές αντιρρήσεις ως προς το περιεχόμενο και τους όρους των συμφωνιών που οδήγησαν στην γέννηση της Κυπριακής Δημοκρατίας, αλλά όχι προς την αρχή της ανεξαρτησίας. Η Τουρκοκυπριακή πλευρά, εξαρτώμενη σε σημαντικό βαθμό από την Άγκυρα, υποστήριζε την προοπτική της διχοτόμησης της Κύπρου και της ένωσης με την Τουρκία, αλλά παρουσιαζόταν διατεθειμένη να ακολουθήσει την πολιτική της Άγκυρας για την επίλυση του Κυπριακού.

Οι προπαρασκευαστικές συνομιλίες Αβέρωφ και Ζορλού, για την εξεύρεση αμοιβαία αποδεκτής λύσης στο Κυπριακό, οδήγησαν στην έναρξη

[632] Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 300.

των συνομιλιών ανάμεσα στον Πρωθυπουργό της Ελλάδας Κωνσταντίνο Καραμανλή και στον Πρωθυπουργό της Τουρκίας Αντνάν Μεντερές, στις 5 Φεβρουαρίου 1959 στην Ζυρίχη της Ελβετίας. Τους δύο Πρωθυπουργούς συνόδευαν οι υπουργοί εξωτερικών, καθώς και πλήθος άλλων διπλωματών. Οι ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις στην Ζυρίχη διήρκεσαν έξι ημέρες. Οι Αβέρωφ και Ζορλού είχαν συμφωνήσει στα κύρια σημεία από τις μεταξύ τους συνομιλίες στο Παρίσι. Η ένωση με άλλη χώρα ή η διχοτόμηση της νήσου αποκλείονταν. Η Κύπρος θα γινόταν κράτος ανεξάρτητο, αλλά δεν θα μπορούσε να συμμετάσχει σε συνασπισμό κρατών στον οποίο δεν θα μετείχαν η Ελλάδα και η Τουρκία. Στη Βρετανία θα παραχωρούνταν βάσεις στο έδαφος της Κύπρου. Ελλάδα, Τουρκία και Βρετανία θα εγγυούνταν από κοινού και χωριστά την ανεξαρτησία του νέου κράτους, ενώ στην Κύπρο θα εγκαθίστατο ελληνική και τουρκική στρατιωτική Δύναμη.[633]

Οι συζητήσεις των δύο Πρωθυπουργών αφορούσαν σε ζητήματα σχετικά με τον τρόπο διακυβέρνησης του νέου κράτους, όπως στην αναλογία Τουρκοκυπρίων και Ελληνοκυπρίων στο υπουργικό συμβούλιο, στον τρόπο λήψης των αποφάσεων από την εκτελεστική εξουσία, καθώς και στην έκταση του βέτο του Τούρκου Αντιπροέδρου.[634] Τα ζητήματα αυτά ήταν καθοριστικής σημασίας για τη λειτουργία του κράτους, αλλά και για την ειρηνική συνύπαρξη των δύο κοινοτήτων στην Κύπρο. Η συμφωνία στην οποία θα κατέληγαν ο Καραμανλής με τον Μεντερές, επί αυτών των θεμάτων, θα έκρινε σε σημαντικό βαθμό το αν η συμφωνία θα γινόταν αποδεκτή από τις δύο κοινότητες της Κύπρου.

Ο Καραμανλής πήγε στην Ζυρίχη έχοντας προηγουμένως ζητήσει από τους Αμερικανούς να «συμβουλεύσουν» την τουρκική πλευρά να προβεί στις αναγκαίες υποχωρήσεις ώστε να υπάρξει συμφωνία για το Κυπριακό. Στις 29 Ιανουαρίου 1959, πέντε ημέρες πριν μεταβεί στη Ζυρίχη ο Καραμανλής συνομίλησε με τον απεσταλμένο του Αμερικανού προέδρου Αϊζενχάουερ, Τζωρτζ ΜακΓκή. Σε αυτή την συνομιλία του τόνισε ότι η Ελλάδα, αλλά και ο

[633] Λιναρδάτος, ό.π., τ. Γ', σ. 401.
[634] Ό.π.

ίδιος προσωπικά, είχαν κάνει μεγάλες υποχωρήσεις στο Κυπριακό, εγκαταλείποντας το όνειρο της ένωσης. Ο Καραμανλής υποστήριξε στον ΜακΓκή ότι «θα μπορούσε να έχει μείνει στην ιστορία της Ελλάδας ως ένας μεγάλος άνδρας που είχε υποστηρίξει την επιθυμία όλων των Ελλήνων για ένωση, αλλά εγκαταλείποντας την ένωση τώρα τον αποκαλούσαν προδότη»[635]. Ο ίδιος συμφώνησε να δώσει στην Τουρκοκυπριακή πλευρά το 1/3 της εκπροσώπησης στα όργανα διακυβέρνησης της Κύπρου, παρότι ο πληθυσμός τους αντιπροσώπευε μόλις το 18%, και πλέον ήταν η ώρα της Τουρκίας να κάνει υποχωρήσεις. Ο Καραμανλής έκλεισε την συνομιλία τονίζοντας στον ΜακΓκή ότι ο ίδιος υποστηρίζει την ανεξαρτησία της Κύπρου, εις βάρος της ένωσης, «προσδοκώντας στην αποκατάσταση της Ελληνοτουρκικής φιλίας» και εξέφρασε την επιθυμία του η Κύπρος μελλοντικά να γίνει μέλος του ΝΑΤΟ.[636]

Μετά την θετική έκβαση των συνομιλιών στην Ζυρίχη, εκδόθηκε κοινό ανακοινωθέν, στο οποίο γινόταν ιδιαίτερη αναφορά στο «πνεύμα αμοιβαίας κατανόησης» ανάμεσα στις δύο πλευρές, που οδήγησε τελικά σε «μια συμβιβαστική λύση, παρά τις μεγάλες δυσκολίες που παρουσίαζε το πρόβλημα του Κυπριακού». Το ανακοινωθέν ήταν αόριστο ως προς τις λεπτομέρειες της συμφωνίας, καθώς ακόμα δεν είχαν ενημερωθεί οι υπόλοιπες άμεσα εμπλεκόμενες πλευρές, η Βρετανία και η Ελληνοκυπριακή και Τουρκοκυπριακή πλευρά. Σε ένα είδος απολογισμού της συμφωνίας της Ζυρίχης, το κοινό ανακοινωθέν ανέφερε ότι «η υπόθεσις της ελευθερίας της συνεργασίας και της ευημερίας εν Κύπρω εξέρχεται νικήτρια εκ της δοκιμασίας»[637].

Μετά τη δημοσιοποίηση του κοινού ανακοινωθέντος για την Συμφωνία της Ζυρίχης, όλες οι πλευρές εξέφρασαν την ικανοποίησή τους. Από την

[635] Memorandum of Conversation. McGhee meeting with Greek Prime Minister, 29/1/1959, FRUS, Vol. X, Document 255.
[636] Ό.π.
[637] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 3, σ. 392.

τουρκική πλευρά Μεντερές, Ζορλού και Κιουτσούκ[638] υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό τη θετική έκβαση των συνομιλιών.[639] Από την Βρετανική πλευρά, ο Υπουργός Εξωτερικών Σέλγουιν Λόυντ, σε συνομιλία του με τον Αμερικανό πρέσβη στην Βρετανία, χαρακτήρισε την Ελληνοτουρκική συμφωνία ως πολύ θετική εξέλιξη, εκφράζοντας την πίστη του ότι η λύση του Κυπριακού προβλήματος πλησίαζε.[640] Ο Καραμανλής, επιστρέφοντας από την Ζυρίχη στην Αθήνα, δήλωσε ότι «η ημέρα αυτή ανήκει εις τας ευτυχεστέρας της ζωής μου και θα αποτελέση σταθμόν εις την ιστορίαν της Κύπρου». Ενώ παράλληλα σημείωσε ότι με την επίλυση του Κυπριακού «αποκαθίσταται η φιλία και η συνεργασία μεταξύ Ελλάδος, Τουρκίας και Αγγλίας»[641].

Για λογαριασμό της Ελληνοκυπριακής πλευράς, ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος εξέφρασε την ικανοποίησή του και συνεχάρη τον Καραμανλή για την επίτευξη της συμφωνίας της Ζυρίχης, η οποία «θέτει τα θεμέλια αμέσου και οριστικής λύσεως του Κυπριακού»[642]. Όμως ενώ στην δημόσια δήλωσή του ο Μακάριος εξέφραζε την πλήρη συμφωνία του με τους χειρισμούς του Καραμανλή στη Ζυρίχη, ιδιωτικώς εξέφραζε αμφιβολίες και δισταγμούς σχετικά με το περιεχόμενο της συμφωνίας. Στον στενό συνεργάτη του Νίκο Κρανιδιώτη, ο Μακάριος εκμυστηρεύτηκε ότι αποδεχόταν την συμφωνία τη Ζυρίχης, διότι στο πλαίσιο της ρεαλιστικής πολιτικής ήταν καλύτερη λύση, σε σχέση με το σχέδιο Μακμίλαν, το οποίο προέβλεπε τη διχοτόμηση της Κύπρου.[643]

Ο Μακάριος αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στον ρεαλισμό, που του υπαγόρευε ότι η συμφωνία της Ζυρίχης ήταν μια καλή λύση, και στην ευθύνη έναντι της ιστορίας και του Κυπριακού λαού, που συνεπαγόταν η εγκατάλειψη

[638] Ο Φαζίλ Κιουτσούκ ήταν ο αντιπρόσωπος της Τουρκοκυπριακής κοινότητας και διατέλεσε ως ο πρώτος εκλεγμένος Αντιπρόεδρος της κυπριακής Δημοκρατίας.

[639] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 402.

[640] Telegram from the embassy in the UK to the Department of State, 12/2/1959, FRUS, Vol X. Document 309.

[641] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 396.

[642] Ό.π., σ. 399.

[643] Κρανιδιώτης, ό.π., σσ. 362-365.

του αιτήματος της ένωσης. Τις επόμενες ημέρες, μετά την δημόσια εκ μέρους του αποδοχή της συμφωνίας της Ζυρίχης, οι δισταγμοί του Μακάριου εκφράστηκαν μέσω της δήλωσής του ότι δεν θα υπέγραφε την συμφωνία αν δεν συμβουλευόταν αντιπροσωπευτικούς παράγοντες του Κυπριακού λαού[644], που θα μελετούσαν το περιεχόμενο και τους όρους της συμφωνίας.

Αμέσως μετά την υπογραφή της Ελληνοτουρκικής συμφωνίας στην Ζυρίχη, ο Αβέρωφ και ο Ζορλού μετέβησαν στο Λονδίνο, με σκοπό να ενημερώσουν την Βρετανική κυβέρνηση και να ολοκληρώσουν τις συνεννοήσεις μεταξύ των τριών χωρών. Στις 12 Φεβρουαρίου 1959 ξεκίνησαν οι συνομιλίες με τον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών Σέλγουιν Λόυντ, με κύριο θέμα την διευθέτηση του ζητήματος της βρετανικής παρουσίας στην Κύπρο, μετά την ανεξαρτητοποίηση της νήσου.[645]

Στις 17 Φεβρουαρίου ξεκίνησαν οι εργασίες της Πενταμερούς διάσκεψης του Λονδίνου, στην οποία συμμετείχαν αντιπροσωπείες της Ελλάδας, της Τουρκίας, της Βρετανίας, καθώς και των δύο κοινοτήτων της Κύπρου, της Ελληνοκυπριακής και της Τουρκοκυπριακής. Σκοπός της Πενταμερούς του Λονδίνου ήταν να επικυρωθούν από τους Βρετανούς, τους Ελληνοκύπριους και τους Τουρκοκύπριους τα όσα είχαν συμφωνηθεί στη Ζυρίχη μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, όπως επίσης να καθοριστεί η έκταση της βρετανικής κυριαρχίας και το καθεστώς των βάσεων της Βρετανίας στο ανεξάρτητο κράτος της Κύπρου. Η πρώτη ημέρα των εργασιών της Πενταμερούς στιγματίστηκε από ένα τραγικό γεγονός. Το αεροπλάνο που μετέφερε τον Μεντερές στο Λονδίνο συνετρίβη λίγο πριν προσγειωθεί στο αεροδρόμιο του Λονδίνου. Ο Τούρκος Πρωθυπουργός επέζησε του δυστυχήματος, αλλά μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο, με ελαφρά τραύματα και νευρικό κλονισμό, όπου παρέμεινε σε όλη την διάρκεια της Πενταμερούς συνδιάσκεψης.[646]

---

[644] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 410.

[645] Σακελλαρόπουλος, *Ο Κυπριακός κοινωνικός σχηματισμός…*, ό.π., σ. 420.

[646] Αβέρωφ, ό.π., σ. 206.

Εν τω μεταξύ όμως ο Μακάριος, ο οποίος στις 15 Φεβρουαρίου είχε φτάσει στο Λονδίνο μαζί με αντιπροσωπεία 27 Ελληνοκύπριων[647], παρουσιάστηκε να υπαναχωρεί από την αρχική του πρόθεση να υπογράψει τις συμφωνίες, όπως είχαν διαμορφωθεί στην Ζυρίχη. Ο Καραμανλής, ο οποίος είχε ενημερωθεί από τον Αβέρωφ για την πρόθεση του Μακάριου να υπαναχωρήσει και να μην λάβει μέρος στην πενταμερή διάσκεψη, έφτασε στο Λονδίνο στις 17 Φεβρουαρίου και ζήτησε να συναντηθεί αμέσως με τον Μακάριο. Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε στην ελληνική πρεσβεία του Λονδίνου, σε τεταμένο κλίμα. Ο Καραμανλής εξέφρασε την έκπληξή του για την αλλαγή στάσης του Μακαρίου, τονίζοντάς του ότι η ελληνική πλευρά τον κρατούσε διαρκώς ενήμερο για την εξέλιξη των διαπραγματεύσεων, οι οποίες προχώρησαν με την έγκριση και την σύμφωνη γνώμη του Αρχιεπισκόπου.[648]

Ο Αβέρωφ, που ήταν παρών στην συνάντηση, αναφέρει ότι ο Μακάριος αντέτεινε στον Καραμανλή ότι είχε «συνειδησιακό πρόβλημα και δεν μπορούσε να αναλάβει περαιτέρω ευθύνες». Ο Καραμανλής σε έντονο ύφος, απευθυνόμενος προς όλους τους παριστάμενους, δήλωσε ότι ο ίδιος θα συμμετείχε στην πενταμερή διάσκεψη, ανεξαρτήτως του τι θα έκανε ο Αρχιεπίσκοπος, γιατί αλλιώς η Ελλάδα θα εκτίθετο σε γελοιοποίηση. Αποχωρώντας από την συνάντηση απείλησε τον Μακάριο ότι η Κύπρος από τούδε και στο εξής μένει μόνη της και δεν θα μπορεί να υπολογίζει στην στήριξη της Ελλάδας: «Στο σημείο αυτό τερματίζω την κυπριακή πολιτική της ελληνικής κυβερνήσεως. Και αν ο Μακάριος θέλει να συνεχίσει τον αγώνα, θα πρέπει να αναζητήσει αλλού συμπαραστάτες»[649].

Μετά την συνάντηση στην πρεσβεία, ο Καραμανλής επικοινώνησε με τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Παναγιώτη Κανελλόπουλο στην Αθήνα, για να του διαμηνύσει τα βήματα που θα ακολουθούσε αν ο Μακάριος επέμενε να μην υπογράψει τις συμφωνίες. Σε αυτή την περίπτωση, ο Καραμανλής ζήτησε

[647] Σακελλαρόπουλος, ό.π.

[648] Σημείωμα με ημερομηνία 17 Φεβρουαρίου 1959, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 28Α.

[649] Αβέρωφ, ό.π., σ. 209· Αναφέρεται επίσης στο Κρανιδιώτης, ό.π., σ. 370.

από τον Κανελλόπουλο να φροντίσει ώστε οι εφημερίδες να γράψουν πώς αν η Πενταμερής διάσκεψη του Λονδίνου ναυαγούσε, η κυβέρνηση ήταν αποφασισμένη να προσφύγει αμέσως σε εκλογές, με μόνο ερώτημα το Κυπριακό. Ο λαός θα ενημερωνόταν για τα γεγονότα, θα δημοσιεύονταν τα κείμενα των συμφωνιών και θα ετίθετο στον λαό το ερώτημα αν συμφωνούσε με την πολιτική της κυβέρνησης στο Κυπριακό ή αν προτιμούσε μια άλλη κυβέρνηση να αναλάβει τη διαχείριση του Κυπριακού, εγκαταλείποντας την ιδέα της ανεξαρτησίας και συνεχίζοντας τον αγώνα για την ένωση.[650]

Την επόμενη ημέρα, 18 Φεβρουαρίου 1959, ο Αβέρωφ μίλησε στην κυπριακή αντιπροσωπεία, παρόντος του Μακάριου, προειδοποιώντας για τις ολέθριες συνέπειες που θα είχε για την Κύπρο η απόρριψη των συμφωνιών που θα οδηγούσαν στην ανεξαρτησία της Κύπρου. Ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών σημείωσε ότι από εδώ και πέρα το αίμα που θα χυνόταν στην Κύπρο θα βάραινε αυτούς που θα λάμβαναν την απόφαση της υπαναχώρησης από την συμφωνία.[651]

Τελικά, την 19η Φεβρουαρίου και κατόπιν των ισχυρών πιέσεων που του ασκήθηκαν από την ελληνική πλευρά, ο Μακάριος ενημέρωσε ότι αποφάσισε να αποδεχτεί τις συμφωνίες, έτσι ώστε να μην δημιουργηθεί χάος στην Κύπρο. Οι συμφωνίες υπογράφηκαν την ίδια ημέρα, από όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές.[652] Η συμφωνία αποτέλεσε την ληξιαρχική πράξη γέννησης της κυπριακής Δημοκρατίας και σηματοδότησε για την Κυβέρνηση Καραμανλή το τέλος της ιδιόμορφης σχέσης Αθήνας και Λευκωσίας. Η Κύπρος θα παρέμενε αδελφό κράτος, αλλά ανεξάρτητο. Η Ελλάδα αναλάμβανε την υποχρέωση να μεριμνά για την ασφάλεια και την ευημερία του νεοσύστατου κράτους, αλλά όχι να λαμβάνει καθοριστικές αποφάσεις για το μέλλον της Κύπρου, ούτε να της επιβάλλει την πολιτική που θα ακολουθούσε.[653]

---

[650] Αβέρωφ, ό.π., σ. 220.

[651] Ό.π., σ. 210.

[652] Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 421.

[653] Χατζηβασιλείου, ό.π., σσ. 354-355.

Η Συμφωνία του Λονδίνου, που υπογράφηκε στις 19 Φεβρουαρίου 1959, αποτέλεσε την επισφράγιση της Ελληνοτουρκικής Συμφωνίας της Ζυρίχης από τα έτερα εμπλεκόμενα μέρη του Κυπριακού, την Βρετανία, την Ελληνοκυπριακή και την Τουρκοκυπριακή κοινότητα. Οι άμεσα ενδιαφερόμενοι, δηλαδή οι δύο κοινότητες της Κύπρου, δεν είχαν καθοριστικό ρόλο και λόγο στην διαμόρφωση του περιεχομένου των συμφωνιών που καθόριζαν την μορφή της πολιτείας τους και τον τρόπο διακυβέρνησής τους. Στο Λονδίνο, οι δύο κοινότητες της Κύπρου δεν είχαν παρά μόνο δύο επιλογές: ή να αποδεχτούν τη συμφωνία εξ ολοκλήρου ή να την απορρίψουν εξ ολοκλήρου. Δεν μπορούσαν δηλαδή να διαπραγματευθούν τα επί μέρους σημεία της συμφωνίας, γεγονός παράδοξο, που ήταν αντίθετο στην αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών.[654]

Τα κείμενα των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου[655] δημοσιεύτηκαν στις 23 Φεβρουαρίου 1959. Οι Συμφωνίες αποτέλεσαν τη ληξιαρχική πράξη γέννησης του ανεξάρτητου κράτους της κυπριακής Δημοκρατίας, σηματοδοτώντας ταυτόχρονα τη λήξη της βρετανικής αποικιοκρατίας στο νησί. Το περιεχόμενο των Συμφωνιών ρύθμιζε μια σειρά πολιτειακών και πολιτικών ζητημάτων, όπως την μορφή του πολιτεύματος, τη διάρθρωση του συντάγματος, τους όρους της βρετανικής παρουσίας, καθώς και εγγυήσεις ασφάλειας. Πιο συγκεκριμένα, ως πολίτευμα της Κύπρου οριζόταν η Προεδρική Δημοκρατία, με Ελληνοκύπριο πρόεδρο και Τούρκο αντιπρόεδρο, που θα εκλέγονταν χωριστά από την κάθε κοινότητα, με καθολική ψηφοφορία και θα είχαν πενταετή θητεία.

Η εκτελεστική εξουσία ασκείται από τον πρόεδρο, τον αντιπρόεδρο και από ένα δεκαμελές υπουργικό συμβούλιο, στο οποίο συμμετέχουν εκπρόσωποι των δύο κοινοτήτων κατ' αναλογία 7:3, υπέρ των Ελληνοκυπρίων. Τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου επιλέγονται από τον

[654] Σακελλαρόπουλος, ό.π. σ. 432.

[655] Για το περιεχόμενο και τα κύρια σημεία των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου βλ. Σακελλαρόπουλος, ό.π., σσ. 415-418.

πρόεδρο και τον αντιπρόεδρο. Ο Πρόεδρος και ο Αντιπρόεδρος έχουν χωριστά και από κοινού το δικαίωμα του βέτο.

Η νομοθετική εξουσία ασκείται από την Βουλή των Αντιπροσώπων, η οποία αποτελείται από 35 Ελληνοκύπριους και 15 Τουρκοκύπριους βουλευτές που εκλέγονται ανά 5 έτη, από κάθε κοινότητα ξεχωριστά. Παράλληλα με την Βουλή των Αντιπροσώπων, κάθε κοινότητα θα έχει και τη δική της κοινοτική Βουλή, με περιορισμένες όμως αρμοδιότητες, καθώς θα μπορεί να αποφασίζει μόνο για θέματα θρησκευτικά, εκπαιδευτικά, πολιτιστικά και τα συναφή.

Η στελέχωση της δημόσιας διοίκησης και των σωμάτων ασφαλείας θα γίνεται σε αναλογία 7:3, υπέρ των Ελληνοκυπρίων. Η Δικαστική εξουσία αποτελείται από ένα ανώτατο συνταγματικό δικαστήριο και ένα ανώτατο δικαστήριο. Τα Σύνταγμα της Κύπρου μπορεί να αναθεωρηθεί μόνο με πλειοψηφία 2/3 της Βουλής, ξεχωριστά για τα μέλη της κάθε κοινότητας, ωστόσο τα βασικά άρθρα του Συντάγματος είναι μη αναθεωρητέα.

Εκτός από τις ρυθμίσεις για το Σύνταγμα, στις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου περιλαμβάνονταν η Συνθήκη Συμμαχίας και η Συνθήκη Εγγυήσεως. Η Συνθήκη Συμμαχίας μεταξύ Κύπρου, Ελλάδας και Τουρκίας αποσκοπούσε στη συνεργασία των χωρών αυτών για την κοινή τους άμυνα. Οι τρεις χώρες αναλάμβαναν την υποχρέωση να συνεργάζονται για την άμυνα της Κύπρου. Για αυτόν τον σκοπό προβλεπόταν η ίδρυση Τριμερούς Στρατηγείου στη νήσο. Στην Κύπρο θα στάθμευε ελληνική στρατιωτική δύναμη (ΕΛΔΥΚ) 950 αξιωματικών, υπαξιωματικών και στρατιωτών και τουρκική δύναμη (ΤΟΥΡΔΥΚ) 650 ανδρών. Οι δυνάμεις αυτές είχαν ως αποστολή να συμβάλουν στην άμυνα της νήσου και να εκπαιδεύσουν τον Κυπριακό στρατό, ο οποίος θα αποτελείτο από δύναμη 2.000 ανδρών, με αναλογία 60:40 υπέρ των Ελληνοκυπρίων.[656]

[656] Ό.π., σ. 418.

Η Συνθήκη Εγγυήσεως μεταξύ της Δημοκρατίας της Κύπρου, από το ένα μέρος, και από την Ελλάδα, την Τουρκία και την Βρετανία, από το άλλο, είχε ως στόχο να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία, την εδαφική ακεραιότητα και την ασφάλεια της Κύπρου. Οι τρεις εγγυήτριες δυνάμεις αναλάμβαναν την ευθύνη να προστατέψουν την Κύπρο από έξωθεν απειλή και να εξασφαλίσουν την τήρηση της Συνταγματικής νομιμότητας στο εσωτερικό, αποκλείοντας παράλληλα το ενδεχόμενο διχοτόμησης ή ένωσης με άλλο κράτος. Σύμφωνα με το τρίτο άρθρο της Συνθήκης Εγγυήσεως, οι τρεις εγγυήτριες δυνάμεις δεσμεύονταν ότι θα συνεννοούνταν μεταξύ τους για την λήψη των αναγκαίων μέτρων που θα εξασφάλιζαν την τήρηση των όρων της Συνθήκης. Σε περίπτωση που η συνεννόηση μεταξύ των τριών δυνάμεων δεν ήταν δυνατή, είχαν το δικαίωμα η κάθε μία χωριστά, να ενεργήσουν μονομερώς με αποκλειστικό σκοπό την αποκατάσταση της Συνταγματικής τάξης και τον όρων της Συνθήκης Εγγυήσεως.

Το τρίτο άρθρο της Συνθήκης Εγγυήσεως εμπεριέχει μια σημαντική ασάφεια, ως προς τα όρια και τα μέσα που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν μονομερώς από κάθε εγγυήτρια δύναμη, σε περίπτωση παραβίασης των όρων της Συνθήκης. Η ασάφεια αυτή χρησιμοποιήθηκε από την Τουρκία για να κινηθεί μονομερώς, με χρήση στρατιωτικής βίας, «προς αποκατάσταση της συνταγματικής τάξης» στην Κύπρο, μετά την ανατροπή του Μακαρίου από την Χούντα των Αθηνών, που οδήγησε τελικά σε διχοτόμηση της νήσου και στην στρατιωτική κατοχή της βόρειας Κύπρου από τον Τουρκικό στρατό.

Ο Ευάγγελος Αβέρωφ απορρίπτει τον ισχυρισμό ότι η Τουρκία, εκμεταλλευόμενη την ασάφεια του άρθρου 3 της Συνθήκης Εγγυήσεως, είχε δικαίωμα μονομερούς στρατιωτικής επέμβασης στην Κύπρο. Ο Αβέρωφ υποστηρίζει ότι η «στρατιωτική ενέργεια ήταν κάτι τόσο σοβαρό, ώστε αν αυτή είχε συμφωνηθεί, και μάλιστα για να γίνει μονομερώς, έπρεπε να είχε ειδικά μνημονευθεί»[657]. Επίσης, η χρήση στρατιωτικής βίας ήταν αντίθετη προς τις

[657] Αβέρωφ, ό.π., σ. 243.

πιο βασικές αρχές του καταστατικού του ΟΗΕ. Ήταν συνεπώς αδύνατο, σύμφωνα με τον Αβέρωφ, Ελλάδα, Τουρκία και Βρετανία να συνάψουν μια συμφωνία που θα παραβίαζε τον καταστατικό χάρτη του ΟΗΕ, που απαγόρευε τη χρήση βίας.[658]

Σε κάθε περίπτωση, ακόμα και αν δεχτούμε ότι το άρθρο 3 της Συνθήκης Εγγυήσεως έδινε στην Τουρκία το δικαίωμα μονομερούς στρατιωτικής επέμβασης στη Κύπρο, αυτό θα χρησιμοποιείτο αποκλειστικά προς αποκατάσταση της Συνταγματικής τάξης και των όρων της Συνθήκης και όχι για αυτό που τελικά η τουρκική πλευρά έπραξε: τη διχοτόμηση της νήσου και τη στρατιωτική κατοχή ενός μέρους της Κύπρου από τον Τουρκικό στρατό.

Ποικίλες ήταν οι αντιδράσεις που ακολούθησαν μετά την υπογραφή των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου, από τις διάφορες εμπλεκόμενες πλευρές στο Κυπριακό. Άλλοι υποδέχτηκαν τις Συμφωνίες με αισθήματα χαράς, ανακούφισης και ικανοποίησης και άλλοι με αισθήματα απογοήτευσης, ανησυχίας και δυσπιστίας ως προς την βιωσιμότητα της λύσης του Κυπριακού. Από την ελληνική πλευρά, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής εξέφρασε την απόλυτη ικανοποίησή του, υπογραμμίζοντας, αμέσως μετά την υπογραφή των συμφωνιών στις 19 Φεβρουαρίου 1959, ότι «μετά μακρούς αιώνας ο πληθυσμός της Κύπρου αποκτά το δικαίωμα όπως αποφασίζη και ρυθμίζη τας τύχας του […] η ελληνική Κυβέρνησις, η οποία εργάσθη με όλας της τας δυνάμεις δια την επίτευξιν των αποτελεσμάτων αυτών, απευθύνει προς ολόκληρον τον πληθυσμόν της Κύπρου τας ευχάς της δια μιαν σταθεράν πρόοδον και ευημερίαν, αι βάσεις των οποίων ετέθησαν σήμερον»[659].

Ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος παρουσιάστηκε και αυτός ικανοποιημένος και ευτυχής για την υπογραφή των Συμφωνιών, μέσω των οποίων «ετέθησαν τα θεμέλια της ελευθέρας και ανεξαρτήτου Δημοκρατίας της Κύπρου, και νέα περίοδος ευημερίας και προόδου διανοίγεται δι' ολόκληρον τον Κυπριακόν

[658] Ό.π.

[659] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 408.

λαόν […] Το μέλλον διανοίγεται ελπιδοφόρον και λαμπρόν ενώπιόν μας. Ύστερα από μακρούς αιώνας δουλείας, ανατέλλει και πάλιν εις την νήσον μας ο ήλιος της ελευθερίας»[660].

Ο αρχηγός της ΕΟΚΑ Γεώργιος Γρίβας υποδέχτηκε και αυτός θετικά τις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου. Με προκήρυξή του ανήγγειλε την κατάπαυση του πυρός και το τέλος της δράσης της ΕΟΚΑ στην Κύπρο, ενώ ταυτοχρόνως τάχθηκε ανεπιφύλακτα υπέρ της αποδοχής των Συμφωνιών. Ο Γρίβας τόνισε ότι η λύση της ανεξαρτησίας μπορεί να μην είναι εκείνη που ανέμενε ο Ελληνικός και ο Ελληνοκυπριακός λαός, δηλαδή εκείνη της ένωσης, αλλά είναι προτιμότερη από τον «εθνικό διχασμό», που θα προκαλούσε η απόρριψη των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου εκ μέρους της ΕΟΚΑ.[661]

Η τουρκική πλευρά παρουσιάστηκε και αυτή απολύτως ικανοποιημένη για το τελικό αποτέλεσμα των Συμφωνιών, καθώς οι βασικοί στόχοι της Τουρκίας στο Κυπριακό είχαν επιτευχθεί.[662] Οι σημαντικότεροι από αυτούς ήταν η μη προσάρτηση της Κύπρου από την Ελλάδα, η εξασφάλιση της συμμετοχής της στην άμυνα της Κύπρου και η συμμετοχή των Τουρκοκυπρίων στα πολιτειακά όργανα της Κύπρου σε ποσοστό 30%, ενώ ο πληθυσμός των Τουρκοκυπρίων δεν υπερέβαινε το 18% του συνολικού πληθυσμού στης Κύπρου.

Οι Βρετανοί υποδέχτηκαν και αυτοί θετικά τις Συμφωνίες, οι οποίες έθεταν τέλος σε ένα ζήτημα, το Κυπριακό, το οποίο επί σειρά ετών έπληττε το κύρος τους διεθνώς και προκαλούσε τριγμούς στο εσωτερικό του ΝΑΤΟ. Η βασική επιδίωξη των Βρετανών, που ήταν η διατήρηση της στρατιωτικής τους παρουσίας στην Κύπρο μέσω βάσεων, πραγματοποιήθηκε. Παράλληλα, η Βρετανία θα μπορούσε πλέον να αποδεσμεύσει μια δύναμη περίπου 20.000 στρατιωτών, που βρισκόντουσαν στην Κύπρο προς αντιμετώπιση της ΕΟΚΑ.[663] Μέσω των βάσεων που θα διατηρούσε η Βρετανία στην Κύπρο,

[660] Ό.π., σσ. 409-410.

[661] Για το πλήρες κείμενο της προκήρυξης του Γρίβα βλ. Εφ. *Ελευθερία,* 10/3/1959.

[662] Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 425.

[663] Ό.π., σ. 424.

επιτύγχανε τον στρατηγικό στόχο της εξασφάλισης της παρουσίας της στην νοτιανατολική Μεσόγειο, σε ένα σημείο του χάρτη κρίσιμο για τον έλεγχο των γεωπολιτικών εξελίξεων στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής.

Οι Αμερικανοί ήταν και αυτοί από την πλευρά τους ικανοποιημένοι με την υπογραφή των Συμφωνιών.[664] Στόχος των Αμερικανών, που δεν συμμετείχαν στις συνομιλίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου, ήταν να εξασφαλιστούν τα συμφέροντά τους στην Κύπρο[665] και παράλληλα να λήξει ένα ζήτημα που προκαλούσε τριγμούς στο εσωτερικό του ΝΑΤΟ, όπως ήταν το Κυπριακό. Οι Αμερικανοί, αναλύοντας τη νέα κατάσταση που διαμορφωνόταν στην Κύπρο μετά την υπογραφή των Συμφωνιών, ανησυχούσαν για το ενδεχόμενο ενίσχυσης των κομμουνιστών[666] στη νήσο, τους οποίους θεωρούσαν την σημαντικότερη απειλή για το μέλλον της ανεξάρτητης Κύπρου. Σε αυτό το πλαίσιο, οι ΗΠΑ επιθυμούσαν να ενισχύσουν «διακριτικά» την νέα κυβέρνηση της Κύπρου να δημιουργήσει και να εκπαιδεύσει την αστυνομία και τις υπηρεσίες εσωτερικής ασφαλείας «προς

[664] Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 419-420.

[665] Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων στο Λονδίνο, οι Βρετανοί ενημέρωσαν τους Αμερικανούς ότι ο Αβέρωφ και ο Ζορλού σκόπευαν να προτείνουν μελλοντικά την ένταξη της Κύπρου στο ΝΑΤΟ. Βλ. Letter From the British Ambassador (Caccia) to Acting Secretary of State Herter, FRUS, vol. X, 16/2/1959, document 310.

[666] Το Ανορθωτικό Κόμμα Εργαζομένου Λαού (ΑΚΕΛ) είναι η πολιτική παράταξη των κομμουνιστών στην Κύπρο. Το ΑΚΕΛ τέθηκε εκτός νόμου από την Βρετανική διοίκηση της Κύπρου τον Δεκέμβριο του 1955. Στο πλαίσιο των συζητήσεων για την συμφωνία της Ζυρίχης, ο Καραμανλής με τον Μεντερές συμφώνησαν μυστικά, να πιέσουν τον Μακάριο και τον Κιουτσούκ ώστε το ΑΚΕΛ να παραμείνει εκτός νόμου και να απαγορευτεί η κομμουνιστική δράση στην Κύπρο. Την θέση ότι το ΑΚΕΛ έπρεπε να παραμείνει εκτός νόμου υποστήριζαν και οι Αμερικανοί με τους Βρετανούς. Το ΑΚΕΛ, παρότι βρισκόταν στην παρανομία, ήταν το μαζικότερο οργανωμένο πολιτικό κόμμα στην Κύπρο, με τις εκτιμήσεις για την πολιτική του δύναμη το 1959 να ανέρχονται στο 40%. Μετά από μια σειρά πολύμηνων διαβουλεύσεων, ανάμεσα σε όλες τις εμπλεκόμενες στο Κυπριακό πλευρές, στις αρχές Δεκεμβρίου 1959 αποφασίστηκε η νομιμοποίηση του ΑΚΕΛ, ενόψει των προεδρικών εκλογών στην Κύπρο, που θα διεξάγονταν στις 13 Δεκεμβρίου 1959. Η νομιμοποίηση του ΑΚΕΛ σηματοδοτούσε την έναρξη του ελεύθερου πολιτικού βίου στο νεοσύστατο κράτος της Κύπρου. Το ΑΚΕΛ στις προεδρικές εκλογές του 1959 στήριξε τον αντίπαλο του Μακαρίου, τον Ιωάννη Κληρίδη, ο οποίος συγκέντρωσε το 33%, ενώ ο νικητής Μακάριος το 66,2% των ψήφων. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η νομιμοποίηση του ΑΚΕΛ: Μια κρίσιμη πτυχή της μεταζυριχικής πολιτικής σκηνής στην Κύπρο, με βάση Βρετανικές πηγές» στο *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, XVII,* Λευκωσία 2001, σσ. 339-365.

καταπολέμηση του κομμουνιστικού κινδύνου»[667]. Επιπροσθέτως οι ΗΠΑ θα επιδίωκαν να εξασφαλίσουν τη δυνατότητα χρησιμοποίησης των βρετανικών βάσεων στην Κύπρο αδιαλείπτως. Τέλος, η αμερικανική πολιτική στην Κύπρο θα ήταν αυτή της ουδετερότητας ανάμεσα στις δύο κοινότητες, με την αποφυγή κάθε ενέργειας που θα μπορούσε να δείξει ότι μεροληπτούν υπέρ της Ελληνοκυπριακής ή της Τουρκοκυπριακής κοινότητας.[668]

Στο εσωτερικό της Ελλάδας και την Κύπρου, οι Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου έγιναν δεκτές αρνητικά, σε σημαντικό βαθμό, από την ελληνική και από την Ελληνοκυπριακή κοινή γνώμη, καθώς σήμαιναν την εγκατάλειψη του αιτήματος της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα. Η αντιπολίτευση στην Ελλάδα κατέκρινε την συμφωνία για το γεγονός ότι εκτός από την εγκατάλειψη της αυτοδιάθεσης, προέβλεπε την ενισχυμένη, σε σχέση με την πληθυσμιακή αναλογία, συμμετοχή των Τουρκοκυπρίων στην εκτελεστική και νομοθετική εξουσία και τον κρατικό μηχανισμό.[669] Και οι Ελληνοκύπριοι θεωρούσαν τις Συμφωνίες ετεροβαρείς, καθώς παρότι αποτελούσαν την πληθυσμιακή πλειοψηφία δεν θα μπορούσαν να διευθύνουν κατά τις επιθυμίες τους τις Κυπριακές υποθέσεις[670], λόγω της ενισχυμένης θέσης των Τουρκοκυπρίων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Η αντιπολίτευση στην Ελλάδα αποδοκίμασε την υπογραφή των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου και κατέθεσε στη Βουλή πρόταση δυσπιστίας εναντίον της κυβέρνησης για τους χειρισμούς της στο Κυπριακό.[671] Ο Καραμανλής βρισκόταν στο επίκεντρο της κριτικής της αντιπολίτευσης, καθώς τον κατηγορούσαν ότι είχε ενεργήσει εξυπηρετώντας τα συμφέροντα των Αμερικανών και του ΝΑΤΟ[672], εγκαταλείποντας το αίτημα της ένωσης και προωθώντας μια λύση εις βάρος των εθνικών συμφερόντων στο Κυπριακό. Οι κατηγορίες εναντίον του Καραμανλή, για ενδοτική στάση στο Κυπριακό, τον

[667] Παπαχελάς, ό.π., σ. 68.
[668] Ό.π.
[669] Ριζάς, ό.π., σσ. 243-244.
[670] Ό.π., σ. 244.
[671] Εφ. *Ελευθερία*, 24/2/1959.
[672] Ριζάς, ό.π., 244.

ακολουθούσαν από την εποχή που διαδέχτηκε τον Παπάγο και κορυφώθηκαν με αφορμή την υπογραφή των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για την επίλυση του Κυπριακού ήρθε στην δημοσιότητα το «μνημόνιο Πιπινέλη»[673], βάση του οποίου η αντιπολίτευση κατηγόρησε τον Καραμανλή ότι επελέγη από τους Αμερικανούς ως διάδοχος του Παπάγου διότι είχε δεσμευτεί να βρεθεί μια συμβιβαστική λύση για το Κυπριακό, εγκαταλείποντας το αίτημα της αυτοδιάθεσης.[674] Το «μνημόνιο Πιπινέλη» συζητήθηκε στη Βουλή στις 22 Ιανουαρίου 1959, λίγες ημέρες πριν ξεκινήσουν οι Ελληνοτουρκικές συνομιλίες στη Ζυρίχη.

Για λογαριασμό του Κέντρου, ο Σοφοκλής Βενιζέλος κατηγόρησε τον Καραμανλή, στο πλαίσιο της συζήτησης των Συμφωνιών στη Βουλή, ότι προέβη σε υποχωρήσεις στο Κυπριακό «ώστε να εξασφαλισθή η σύμπνοια και η ενότης των συμμαχικών κρατών», υποστηρίζοντας ότι η ανεξαρτησία ήταν περιορισμένη, όπως και η δυνατότητα άσκησης πολιτικής από την πλειοψηφία των Ελληνοκυπρίων, λόγω του δικαιώματος βέτο που είχαν οι Τουρκοκύπριοι. Ο Βενιζέλος, στην συζήτηση για την πρόταση δυσπιστίας, δεσμεύτηκε ότι όταν θα ερχόταν το Κέντρο στην εξουσία θα εργαζόταν για την τροποποίηση των Συμφωνιών, «ώστε η Κύπρος να καταστεί πραγματικά ανεξάρτητη πολιτεία»[675].

Η ΕΔΑ τάχθηκε και αυτή εναντίον των Συμφωνιών. Οι βασικοί λόγοι διαφωνίας της Αριστεράς ήταν ότι αποκλειόταν το ενδεχόμενο της αυτοδιάθεσης του Κυπριακού λαού· ότι η ανεξαρτησία της Κύπρου ήταν επίπλαστη, καθώς η νήσος θα ήταν δέσμια των Άγγλων, των Αμερικανών και τω Τούρκων· δεν θα υπάρχει δημοκρατία, καθώς η Ελληνοκυπριακή πλειοψηφία θα είναι δέσμια του βέτο «των οργάνων της Άγκυρας». Τέλος, η ΕΔΑ στο κείμενό της τονίζει ότι βασική επιδίωξη των Συμφωνιών ήταν να

[673] Για το «μνημόνιο Πιπινέλη» Βλ. εδώ, σσ. 197-198.
[674] Εφ. *Ελευθερία*, 23/1/1959.
[675] Εφ. *Ελευθερία*, 26/2/1959.

αποκλειστεί ο σχηματισμός μιας αριστερής, κομμουνιστικής κυβέρνησης στη νήσο.[676]

Τη διαφωνία του με τη λύση που δόθηκε στο Κυπριακό διατύπωσε ο βουλευτής της ΕΔΑ Ηλίας Ηλιού, με άρθρο του στην *Αυγή*. Το άρθρο του Ηλιού είναι αξιοσημείωτο και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί προφητικό, διότι προειδοποιούσε για τα όσα θα ακολουθούσαν τα επόμενα χρόνια στην Κύπρο. Χαρακτηρίζει τη συμφωνία «ταπείνωση» και τη συγκρίνει με τη Συμφωνία του Μονάχου, όταν οι Δυτικοί Σύμμαχοι επιχείρησαν να «κατευνάσουν» την επιθετικότητα του Χίτλερ, προχωρώντας σε έναν συμβιβασμό μαζί του. Σύμφωνα με τον Ηλιού, η συμφωνία επίλυσης του Κυπριακού δημιουργούσε ένα ζήτημα «προστριβών, εκβιασμών, κινδύνων πολέμου» από τουρκικής πλευράς, πολύ πιο επικίνδυνο του υπάρχοντος Κυπριακού προβλήματος.[677]

Η λύση της ανεξαρτησίας, όπως αυτή ρυθμίστηκε στη Ζυρίχη, αποδείχτηκε μη βιώσιμη. Οι ενδοκοινοτικές διαμάχες στην Κύπρο και η *de facto* διχοτόμηση του νησιού, που ακολούθησαν τα επόμενα χρόνια, είχαν άμεση σχέση με την αδυναμία των Συμφωνιών να ρυθμίσουν αποτελεσματικά τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο κοινότητες, αλλά και ανάμεσα στις εγγυήτριες δυνάμεις. Ελλάδα, Τουρκία και Βρετανία δεν κατάφεραν να βρουν ένα *modus operendi* που θα εξασφάλιζε την ειρηνική συνύπαρξη των δύο Κυπριακών κοινοτήτων και τον ομαλό πολιτικό βίο στη νήσο. Ο αμερικανικός παράγοντας επιθυμούσε μια γρήγορη διευθέτηση του Κυπριακού, που θα επανέφερε την ηρεμία στην νοτιανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ, χωρίς να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για το αν η διευθέτηση αυτή θα ήταν βιώσιμη για την Κύπρο. Ερμηνεύοντας υπό το πρίσμα του ρεαλισμού την λύση που δόθηκε στο Κυπριακό με τις συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου, την δεδομένη χρονική στιγμή όλες οι εμπλεκόμενες πλευρές πήραν αυτό που επιθυμούσαν: Η Ελλάδα πέτυχε να απεμπλακεί από την δύνη που το Κυπριακό είχε δημιουργήσει στις σχέσεις της με τους Δυτικούς συμμάχους· η Τουρκία πέτυχε να καταστεί

[676] Τρίκκας, ό.π., σσ. 597-598.
[677] Ό.π., σ. 598.

ρυθμιστικός παράγοντας στις εσωτερικές υποθέσεις της Κύπρου· η Βρετανία πέτυχε να κρατήσει τις εξαιρετικής στρατηγικής σημασίας στρατιωτικές βάσεις στην Κύπρο· οι ΗΠΑ απέφυγαν το ενδεχόμενο να επέλθει ρήξη στην νοτιανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ. Η λύση της ανεξαρτητοποίησης της Κύπρου ήταν η μόνη αμοιβαία αποδεκτή και εφικτή λύση για το Κυπριακό, την δεδομένη χρονική στιγμή.

Ο Καραμανλής σε μια επιστολή του προς τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο τον Μάρτιο του 1964, αναφερόμενος στο Κυπριακό, υποστηρίζει ότι η Ελληνοκυπριακή πλευρά το 1959 βρισκόταν σε δεινή διπλωματική θέση, λόγω της «απαρασκεύαστης» ανακίνησης του Κυπριακού στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Δεδομένων των συνθηκών, η δοθείσα λύση στο Κυπριακό «υπήρξεν όχι μόνον εθνικώς αναγκαία αλλά και εθνικώς ωφέλιμος. Έδωσεν εις την Κύπρον, μετά μακραίωνα δουλείαν, την ελευθερίαν της». Στην ίδια επιστολή, ο Καραμανλής εκφράζει την πεποίθησή του ότι η συμφωνία για την ανεξαρτησία της Κύπρου θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την οριστική δικαίωση των Κυπρίων μελλοντικά, με την ένωση της νήσου με την Ελλάδα.[678] Η εξέλιξη της ιστορίας διέψευσε αυτή την προσδοκία του Καραμανλή, καθώς αντί για την ένωση ήρθε η διχοτόμηση.

Για τον Αβέρωφ οι Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου ήταν η καλύτερη δυνατή λύση, την δεδομένη χρονική στιγμή. Ο αγώνας για ένωση της δεκαετίας του 1950 είχε αποδειχτεί ανέφικτος και οι υπεύθυνοι πολιτικοί θα έπρεπε να αναζητήσουν μια λύση που μπορεί να μην ήταν η επιθυμητή, αλλά θα επιτύγχανε κάποιους από τους βασικούς στόχους του έθνους. Ο πιο σημαντικός ήταν η αποτίναξη του Βρετανικού αποικιοκρατικού ζυγού και η δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους, που θα διατηρούσε την ενότητα της Κύπρου, γεωγραφικά και διοικητικά, καθώς και την «Ελληνικότητα» της.[679]

Η δημιουργία ενός κράτους υπό την προστασία και την εγγύηση τριών δυνάμεων δεν ήταν κάτι συνηθισμένο και η λειτουργία του δεν ήταν εύκολο να

[678] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 6, σ. 126.
[679] Αβέρωφ, ό.π., σσ. 231-234.

προβλεφτεί. Η μοίρα της Δημοκρατίας της Κύπρου συνδεόταν άρρηκτα με την βούληση των τριών αυτών κρατών, καθώς και με τους συσχετισμούς δυνάμεων που θα διαμορφώνονταν μεταξύ τους.[680] Παράλληλα, η ειρηνική συνύπαρξη των δύο κοινοτήτων και η ομαλή διακυβέρνηση της Κύπρου υπονομεύτηκε από το γεγονός ότι το Σύνταγμα του νέου κράτους δεν ήταν προϊόν μιας συντακτικής εθνοσυνέλευσης του Κυπριακού λαού, αλλά δημιουργήθηκε από τις εγγυήτριες δυνάμεις.[681] Οι εκπρόσωποι των δύο κοινοτήτων δεν είχαν άλλη επιλογή στην Πενταμερή του Λονδίνου από το να αποδεχτούν το Σύνταγμα ή να το απορρίψουν ως όλον.

Στα παράδοξα των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου ανήκει και το δικαίωμα του βέτο που παρείχε στον Τουρκοκύπριο αντιπρόεδρο. Για μια σειρά κρίσιμων ζητημάτων, όπως η εξωτερική πολιτική και η άμυνα της Κύπρου, ο Αντιπρόεδρος είχε καθοριστικό ρόλο καθώς μπορούσε να προβάλει βέτο στις αποφάσεις του προέδρου και της πλειοψηφίας. Το γεγονός αυτό καθιστούσε το σύστημα διακυβέρνησης προβληματικό και αναποτελεσματικό, καθώς η Τουρκοκυπριακή πλευρά είχε την δυνατότητα να μπλοκάρει αποφάσεις κατά το δοκούν.

Ένα από τα σημαντικότερα μειονεκτήματα των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου, όπως αποδείχτηκε, ήταν η ασάφεια της Συνθήκης Εγγυήσεως. Συγκεκριμένα, η ασάφεια του τρίτου άρθρου δημιούργησε προβλήματα που μέχρι σήμερα παραμένουν άλυτα.[682] Κατέστησε το ανεξάρτητο κράτος της Κύπρου στρατιωτικά εξαρτώμενο από τις εγγυήτριες δυνάμεις και έδωσε στην Τουρκία τη δυνατότητα να προχωρήσει στη διχοτόμηση της Κύπρου. Το δικαίωμα ανάληψης μονομερούς δράσης από τα συμβαλλόμενα μέρη δόθηκε ώστε να αποτραπεί μελλοντικά το ενδεχόμενο της προσάρτησης της Κύπρου

[680] Σακελλαρόπουλος, ό.π., σ. 459.

[681] Ό.π., σ. 460.

[682] Από την επανέναρξη των διαπραγματεύσεων για το Κυπριακό το 2014, η Ελλάδα και η Κύπρος ζητούν την κατάργηση της Συνθήκης Εγγυήσεως, την απάλειψη κάθε δυνατότητας στρατιωτικής επέμβασης καθώς και την απόσυρση των κατοχικών στρατευμάτων από το νησί. Η Τουρκία αρνείται να συναινέσει. Το ζήτημα συζητήθηκε τελευταία φορά υπό την αιγίδα του ΟΗΕ στο Κραν Μοντανά της Ελβετίας τον Ιούλιο του 2017.

από άλλο κράτος και της διχοτόμησης αλλά τελικά έφερε τα αντίθετα αποτελέσματα: Όχι μόνο δεν κατάφερε να αποτρέψει τη διχοτόμηση, αλλά σε αυτό, το τρίτο άρθρο, στηρίχθηκε η Τουρκία για να την επιτύχει.

Οι Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου εντάσσονται στο πλαίσιο της ευέλικτης και ρεαλιστικής εξωτερικής πολιτικής των κυβερνήσεων Καραμανλή. Σταθμίζοντας τα δεδομένα και τον συσχετισμό δυνάμεων, υπό το πρίσμα του ρεαλισμού, ο Καραμανλής είχε αποφασίσει ότι η λύση της ανεξαρτησίας για την Κύπρο ήταν η καλύτερη δυνατή. Θεωρούσε το αίτημα της αυτοδιάθεσης ανέφικτο και ήταν αποφασισμένος να μην υποκύψει στις πιέσεις του λαού και της αντιπολίτευσης, που κινούμενοι περισσότερο με το θυμικό παρά με τη λογική, επιθυμούσαν τη συνέχιση του αγώνα για ένωση μέχρι τέλους. Η εξέλιξη της ιστορίας κατέστησε σαφές ότι η Τουρκία δεν ήταν διατεθειμένη να απεμπολήσει τη δυνατότητα παρεμβάσεων στο εσωτερικό της Κύπρου, την οποία της παρείχε η παρουσία του Τουρκοκυπριακού πληθυσμού στη νήσο. Ήταν λοιπόν σαφές ότι η Τουρκία δεν θα επέτρεπε την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Σε συνδυασμό με την όλο και αυξανόμενη σημασία της γεωπολιτικής θέσης της Τουρκίας για τους Αμερικανούς και το ΝΑΤΟ, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, η προσκόλληση στο αίτημα της αυτοδιάθεσης θα ήταν μια πολιτική αδιέξοδος. Η ανεξαρτησία της Κύπρου μπορεί να μην δικαίωσε τους αγώνες και τα όνειρα των Ελλήνων και Ελληνοκυπρίων για ένωση της νήσου με την Ελλάδα, όμως στο μέτρο του εφικτού και δεδομένων των ιστορικών συνθηκών, ήταν η μόνη λύση που έδινε την δυνατότητα στην Κύπρο να ελευθερωθεί από τα δεσμά της βρετανικής κυριαρχίας.

Η εξέλιξη της ιστορίας καθώς και ο τρόπος με τον οποίο η Κύπρος διαχειρίστηκε τα εσωτερικά της ζητήματα, εντός του νέου θεσμικού πλαισίου που όριζαν οι συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου, οδήγησαν τις σχέσεις ανάμεσα στην Ελληνοκυπριακή και Τουρκοκυπριακή κοινότητα σε μια σειρά συγκρούσεων, οι οποίες συνέβαλαν στην αποσταθεροποίηση του νησιού. Οι επεμβάσεις της Ελλάδας και της Τουρκίας στις εσωτερικές υποθέσεις της Κύπρου, με αποκορύφωμα το πραξικόπημα εναντίον του Μακαρίου από την Χούντα των Αθηνών το 1974 και την στρατιωτική εισβολή της Τουρκίας στην

Κύπρο λίγες ημέρες αργότερα, οδήγησαν στην διχοτόμηση της Κύπρου, που οι συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου είχαν ως στόχο να αποτρέψουν, αλλά που στην πράξη δεν αποδείχτηκαν ικανές να το πετύχουν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Β΄ Μέρους

Η δεύτερη περίοδος διακυβέρνησης της Ελλάδας από την ΕΡΕ ήταν το ιντερλούδιο της Καραμανλικής οκταετίας. Ήταν μια σχετικά ανέφελη περίοδος για τον Καραμανλή, σε σχέση με την προηγούμενη και την επόμενη. Μετά την κρίση του 1958, που οδήγησε στην ανατροπή της κυβέρνησης, οι εσωκομματικές ισορροπίες στην ΕΡΕ αποκαταστάθηκαν, με τον Καραμανλή να εδραιώνει την απόλυτη κυριαρχία στο εσωτερικό της Συντηρητικής παράταξης. Ο Καραμανλής εξήλθε της κρίσης ενισχυμένος, γεγονός που ανάγκασε τους αντιπάλους του, εντός και εκτός του κόμματός του, να συμβιβαστούν με την ιδέα ότι θα παρέμενε και για τα επόμενα χρόνια στην εξουσία. Τα Ανάκτορα συνειδητοποίησαν ότι ο Καραμανλής δεν μπορούσε να εξελιχθεί σε ένα πειθήνιο όργανό τους και στο πλαίσιο αυτής της περιόδου επιδίωξαν μια θεσμική σχέση με τον Πρωθυπουργό. Άλλωστε προτεραιότητα για τα Ανάκτορα αποτελούσε πλέον η αντιμετώπιση του «κομμουνιστικού κινδύνου», που επανερχόταν στο προσκήνιο μετά την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση.

Ο Καραμανλής επιχείρησε να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του και με πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στις παρασκηνιακές διεργασίες για την

ανατροπή του. Ένα από αυτά τα πρόσωπα ήταν ο Πρόδρομος Μποδοσάκης, τον οποίο ο Καραμανλής προσπάθησε να εκδικηθεί επιδιώκοντας να πλήξει την επιχειρηματική του δραστηριότητα. Εθνικοποίησε μια από τις πλέον κερδοφόρες επιχειρήσεις του, την ΛΙΠΤΟΛ, ενώ παράλληλα επιχείρησε να πάρει από τον έλεγχο του Μποδοσάκη δύο ακόμα επιχειρήσεις, την ΠΥΡΚΑΛ και την εταιρεία Χημικών και Λιπασμάτων. Η πίεση που του άσκησε ο Καραμανλής, ανάγκασε τον Μποδοσάκη να τον αντιμετωπίσει με περισσότερο σεβασμό και ρεαλισμό, περιορίζοντας τις παρασκηνιακές πολιτικές παρεμβάσεις του εναντίον του Πρωθυπουργού.

Η περίοδος 1958-1961 υπήρξε περίοδος ανακατατάξεων στον χώρο του Κέντρου. Η εκλογική επικράτηση της ΕΡΕ στις εκλογές του 1958 και η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση, οδήγησε σε αναδιαμόρφωση του κατακερματισμένου Κέντρου. Το κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο ταλανιζόταν από την διαμάχη των δύο ηγετών του, Σοφοκλή Βενιζέλου και Γεωργίου Παπανδρέου, διαλύθηκε. Στον χώρο του Κέντρου εμφανίστηκε μια ανανεωτική πολιτική κίνηση, η Νέα Πολιτική Κίνηση που έμεινε γνωστή ως Ομάδα των Δέκα. Σε αυτή συμμετείχαν φιλόδοξοι πολιτικού, κυρίως από τον χώρο του Κέντρου, αλλά και από την Δεξιά. Η Ομάδα των Δέκα δεν κατάφερε να αποκτήσει λαϊκό έρεισμα, αλλά πέτυχε να κινητοποιήσει τις Κεντρώες δυνάμεις και να συμβάλει, ως έναν βαθμό, στην ενοποίηση όλων των δυνάμεων του Κέντρου σε έναν νέο κομματικό φορέα, την Ένωση Κέντρου.

Στην διάρκεια της δεύτερης περιόδου διακυβέρνησης της ΕΡΕ ολοκληρώθηκε η διευθέτηση του Κυπριακού. Επιστέγασμα της πολιτικής Καραμανλή στο Κυπριακό αποτέλεσαν οι Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου του 1959 που σηματοδότησαν την ολοκλήρωση μιας μακράς δοκιμασίας της Ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που είχε ξεκινήσει με την διεθνοποίηση του Κυπριακού από τον Παπάγο το 1954. Ο συσχετισμός δυνάμεων ήταν εις βάρος της Ελλάδας και για τον λόγο αυτόν ο Καραμανλής είχε επιλέξει από την αρχή την μεταβολή του στόχου της ένωσης Ελλάδας και Κύπρου με μια περισσότερο ρεαλιστική και εφικτή λύση του ζητήματος. Η ανεξαρτητοποίηση της Κύπρου, υπό ένα καθεστώς ισότιμης εξουσίας της Ελληνοκυπριακής και

Τουρκοκυπριακής κοινότητας του νησιού, σηματοδότησε την οριστική εγκατάλειψη του αιτήματος της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα. Τόσο στην Κύπρο όσο και στην Ελλάδα, οι Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου θεωρήθηκαν, από διάφορες πλευρές, ως ένας επώδυνος συμβιβασμός. Κρίνοντας με βάση την εξέλιξη της ιστορίας, η λύση που δόθηκε στο Κυπριακό αποδείχτηκε ότι δεν ήταν βιώσιμη, πρωτίστως γιατί υπονομεύτηκε από τους ίδιους τους Κύπριους. Αλλά με δεδομένο ότι μέχρι το 1959 κάθε πρόταση για την επίλυση του Κυπριακού ήταν για την Ελληνική πλευρά χειρότερη από την προηγούμενη, η λύση της ανεξαρτησίας, υπό τους συγκεκριμένους όρους, ήταν μια ευκαιρία για την απελευθέρωση της Κύπρου από την Βρετανική επικυριαρχία, που δεν έπρεπε να χαθεί.

Μέρος Γ΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Εκλογές 1961 και Ανένδοτος Αγώνας

1. Οι εκλογές «βίας και νοθείας»

Από τον Ιούλιο του 1961 είχε αρχίσει να συζητείται έντονα στην κοινή γνώμη το ενδεχόμενο διεξαγωγής πρόωρων εκλογών. Αφορμή στάθηκε η ψήφιση νέου εκλογικού νόμου στη Βουλή, στις 23 Ιουνίου 1961.[683] Από τις 5 Μαΐου η κυβέρνηση είχε καταθέσει προς συζήτηση στη Βουλή το νομοσχέδιο, το οποίο προέβλεπε το ίδιο εκλογικό σύστημα με τον προηγούμενο εκλογικό νόμο (ν.3822/1958)[684], με κάποιες αλλαγές. Τα κόμματα του Κέντρου αρχικά παρουσιάστηκαν ευνοϊκά διακείμενα έναντι του νέου εκλογικού νομοσχεδίου, καθώς οι προβλέψεις του ευνοούσαν την ενοποίηση του Κέντρου[685], αλλά τελικά δεν το ψήφισαν.[686] Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε, στο σύνολό του, μόνο από την ΕΡΕ.

Οι βασικές διαφωνίες των κομμάτων του Κέντρου με τον εκλογικό νόμο, εντοπίζονταν στις εγγυήσεις για την ψήφο του στρατού, στη μη ανανέωση των εκλογικών καταλόγων βάσει της απογραφής του 1961 και κυρίως στην πρόβλεψη ότι οι μεθεπόμενες εκλογές θα διεξάγονταν με το

[683] Λίγες ημέρες μετά την ψήφιση του νέου εκλογικού νόμου, η *Ελευθερία* κυκλοφόρησε με τίτλο στο πρωτοσέλιδο: «Η κυβέρνησις ετοιμάζει εκλογάς τον Νοέμβριον». Σύμφωνα με την *Ελευθερία,* «ο κ. Καραμανλής παραιτείται του ρεκόρ της 4ετίας. Αποβλέπει να αιφνιδιάση την Αντιπολίτευσιν».
Βλ. Εφ. *Ελευθερία,* 30/7/1961.

[684] Για τον εκλογικό νόμο του 1958 βλ. εδώ, σσ. 136 κ.ε.

[685] Για τις προσπάθειες ενοποίησης των κομμάτων του Κέντρου, με την συμβολή και του Καραμανλή, βλ. Χρήστος Χρηστίδης, *Ο Ανένδοτος αγώνας της Ένωσης Κέντρου: Από τις εκλογές του 1961 στην παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή,* Διδακτορική Διατριβή ΕΚΠΑ, Αθήνα 2012, σσ. 13-15.

[686] Τα κόμματα του Κέντρου ψήφισαν υπέρ μόνο ορισμένων άρθρων του εκλογικού νόμου.

πλειοψηφικό σύστημα, με τα κόμματα του Κέντρου να είναι κάθετα αντίθετα σε αυτό.[687]

Η Αριστερά, από την πλευρά της, στάθηκε εξ αρχής αντίθετη με τον νέο εκλογικό νόμο. Η ΕΔΑ, ακολουθώντας τις πάγιες θέσεις της, τάχθηκε υπέρ της απλής αναλογικής «ή έστω της ελαφρότατα ενισχυμένης», υποστηρίζοντας ότι το νομοσχέδιο της κυβέρνησης προέβλεπε μια «υπερενισχυμένη» αναλογική που σκοπό είχε τον αποκλεισμό της εκπροσώπησης ευρύτατων δημοκρατικών μαζών από τη νέα Βουλή και την λεηλασία των ψήφων τους από την ΕΡΕ.[688]

Οι τελικές ρυθμίσεις του εκλογικού νόμου 4173/1961[689], προέβλεπαν το ίδιο εκλογικό σύστημα με αυτό της ενισχυμένης αναλογικής του 1958, με κάποιες κρίσιμες τροποποιήσεις. Καθιερωνόταν ρήτρα 1% για τον υπολογισμό του εκλογικού μέτρου της πρώτης κατανομής. Μειωνόταν στο 15% το ποσοστό που χρειαζόταν ένα αυτοτελές κόμμα για να συμμετάσχει στην δεύτερη κατανομή, από 25% που προέβλεπε ο εκλογικός νόμος του 1958. Για τη συμμετοχή συνασπισμού κομμάτων στην δεύτερη κατανομή των ψήφων, απαιτούνταν ποσοστό 25%, έναντι 35% για συνασπισμό δύο κομμάτων και 40% για συνασπισμό 3 ή περισσοτέρων κομμάτων, που προέβλεπε ο εκλογικός νόμος του 1958. Τέλος, προβλεπόταν ότι οι μεθεπόμενες εκλογές θα διεξάγονταν με το εκλογικό σύστημα του πλειοψηφικού, το οποίο πριμοδοτούσε το πρώτο κόμμα και ευνοούσε τον σχηματισμό ισχυρών μονοκομματικών κυβερνήσεων.

Όπως και με τον εκλογικό νόμο του 1958, στόχος του νέου εκλογικού νόμου ήταν ο περιορισμός της δύναμης της ΕΔΑ, παρόλο που στην πράξη ο νόμος του 1958 περιόρισε την αντιπροσώπευση του Κέντρου στην Βουλή και όχι της ΕΔΑ. Παράλληλα, όπως σημειώνει ο Ηλίας Νικολακόπουλος, οι τροποποιήσεις στον εκλογικό νόμο έγιναν από την κυβέρνηση με την

[687] Λιναρδάτος, ό.π., τ. Δ΄, σσ. 19-20· Εφ. *Ελευθερία,* 6 και 7/5/1961.

[688] Τρίκκας, ό.π., τ. Β΄, σσ. 833-834.

[689] Για περισσότερα σχετικά με τον εκλογικό νόμο 4173/1961 βλ. Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 265-266 και ΦΕΚ 104/Α/27-6-1961.

προοπτική ότι το Κέντρο θα κατέβαινε στις εκλογές διασπασμένο σε μικρότερα κόμματα, αλλά και ως «έμμεσος αντιπερισπασμός στις προσπάθειες ενοποίησης του Κέντρου»[690]. Πάντως, βασικός στόχος του Καραμανλή, αλλά και των Ανακτόρων και των Αμερικανών, παρέμενε η αποτροπή της συνεργασίας του Κέντρου με την Αριστερά και η δημιουργία Λαϊκού Μετώπου. Παρότι αυτός ο κίνδυνος το 1961 δεν ήταν το ίδιο σοβαρός με το 1958, η απομόνωση της Αριστεράς συνέχιζε να αποτελεί προτεραιότητα για το αστικό σύστημα εξουσίας.

Σύμφωνα με τα όσα ο ίδιος ο Καραμανλής υποστηρίζει, το αποτέλεσμα των εκλογών του 1958, που οδήγησε την Αριστερά στην αξιωματική αντιπολίτευση, ώθησε στην απόφαση να βοηθήσει «εις την δημιουργίαν εθνικής αντιπολιτεύσεως», ικανής να τον διαδεχτεί στην εξουσία.[691] Ο Πρωθυπουργός επιθυμούσε τη δημιουργία μιας «εθνικόφρονος» αντιπολίτευσης, που θα συνέβαλε στη δημιουργία ενός δικομματικού συστήματος εξουσίας, επί τη βάσει του δίπολου Κέντρου-Δεξιάς, που θα έθετε στο πολιτικό περιθώριο την Αριστερά. Ο Καραμανλής θεωρούσε ότι η ύπαρξη ενός ισχυρού Κεντρώου κόμματος, που θα απέκλειε από το εσωτερικό του την Αριστερά, ήταν αναγκαία προϋπόθεση για τη μείωση της εκλογικής δύναμης της ΕΔΑ. Η πραγματικότητα όμως δεν συμβαδίζει με τα όσα ο Καραμανλής υποστηρίζει. Όπως είδαμε προηγουμένως, ο εκλογικός νόμος του 1961 αποτελούσε περισσότερο έναν αντιπερισπασμό στο ενδεχόμενο ενοποίησης του Κέντρου, παρά ως καταλύτης για την συσπείρωση των Κεντρώων κομμάτων. Παράλληλα, είναι σαφές ότι ένα ενιαίο Κέντρο θα ήταν ένας ισχυρός αντίπαλος για τον Καραμανλή και θα αποτελούσε κίνδυνο απώλειας της εξουσίας για την ΕΡΕ, γεγονός που αποδείχτηκε στις εκλογές του 1963, όπου η Ένωση Κέντρου επικράτησε της Συντηρητικής παράταξης.

[690] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 266.

[691] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 3, σ. 85.

Οι Αμερικανοί από την πλευρά τους, θεωρούσαν ότι ένα ενωμένο Κέντρο ήταν αναγκαίο για την ήττα της ΕΔΑ στις επόμενες εκλογές.[692] Δηλαδή είχαν την ίδια θέση με αυτή που ο Καραμανλής είχε εκφράσει μεταγενέστερα, σχετικά με την επιθυμία του για ενοποίηση των Κεντρώων κομμάτων, ως προϋπόθεση για την δημιουργία «εθνικής αντιπολιτεύσεως». Ο Καραμανλής μάλιστα είχε πει στους Αμερικανούς ότι ήταν διατεθειμένος «να χάσει κάποιες έδρες» από το Κέντρο στις επόμενες εκλογές, αρκεί να δημιουργούνταν «η αντιπολίτευση που η Ελλάδα είχε ανάγκη»[693]. Από αυτό συνάγεται ότι ο Καραμανλής ενδεχομένως υποτιμούσε την δυναμική που θα μπορούσε να αναπτύξει ένα ενιαίο Κεντρώο κόμμα στην Ελληνική κοινωνία και που θα ήταν δυνατόν να τον οδηγήσει στην απομάκρυνση από την εξουσία.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου εκμεταλλεύτηκε την πολιτική συγκυρία, που ήταν ευνοϊκή για την ενοποίηση των δυνάμεων του Κέντρου, και συσπείρωσε γύρω του τους ισχυρότερους παράγοντες του Κεντρώου χώρου. Την 19η Σεπτεμβρίου 1961 ο Παπανδρέου εξήγγειλε την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου, λίγες μόνο εβδομάδες πριν τις εκλογές της 29ης Οκτωβρίου 1961. Είχε προηγηθεί στις 11 Σεπτεμβρίου, δήλωση του Καραμανλή ότι η κυβέρνηση προσανατολιζόταν στην ιδέα διεξαγωγής εκλογών το φθινόπωρο[694], γεγονός που επιτάχυνε τις εξελίξεις στο χώρο του Κέντρου. Η Ένωση Κέντρου έθεσε τέλος στο πάγιο πρόβλημα που αντιμετώπιζε ο χώρος του Κέντρου κατά τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου, που ήταν ο κατακερματισμός των δυνάμεών του. Το νέο κόμμα αποτελούσε μια συνάθροιση ετερόκλιτων ιδεολογικά πολιτικών δυνάμεων και προσώπων. Εκτός από τους Κεντρώους πολιτικούς, στην ΕΚ εντάχθηκαν από συντηρητικοί και φιλοβασιλικοί μέχρι κεντροαριστεροί, που τους συνένωνε η κοινή επιθυμία για την εξουσία.[695]

[692] Miller, ό.π., σ. 53· Οι Αμερικανοί προωθούσαν τη δημιουργία ενός κεντροαριστερού φορέα, που θα μπορούσε να παίξει το ρόλο της «εθνικής αντιπολίτευσης». Η αμερικανική πρεσβεία είχε ενημερωθεί για τις προσπάθειες του Παπανδρέου να δημιουργήσει ένα νέο Κεντρώο κόμμα. Βλ. Παπαχελάς, ό.π., σ. 63.

[693] Ό.π.

[694] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 5, σ. 170.

[695] Λιναρδάτος, ό.π., τ. Δ΄, σ. 52.

Στην πραγματικότητα η ΕΚ είχε απορροφήσει εντός της όλο τον πολιτικό χώρο ανάμεσα στην ΕΡΕ και στην ΕΔΑ.

Βασική επιδίωξη της ΕΚ, σύμφωνα με τον Γεώργιο Παπανδρέου, ήταν να περιορίσει την ΕΔΑ σε ποσοστά μικρότερα του 20%, για να παύσει η Αριστερά να αποτελεί «ρυθμιστικό παράγοντα», οπότε «τα δύο εθνικόφρονα κόμματα θα παλαίουν εντός των πλαισίων της δημοκρατίας»[696]. Οι Αμερικανοί είδαν θετικά την δημιουργία της ΕΚ[697], καθώς θεωρούσαν ότι η παρουσία ενός ισχυρού «εθνικού» Κεντρώου κόμματος, που θα εναλλασσόταν στην εξουσία με την Δεξιά, ήταν αναγκαία, καθώς ο Καραμανλής δεν θα μπορούσε να παραμείνει για πάντα στην εξουσία. Ο Καραμανλής από την πλευρά του, σύμφωνα με μεταγενέστερες δηλώσεις του που είδαμε προηγουμένως, είδε κατ' αρχάς θετικά την δημιουργία της ΕΚ, καθώς φαίνεται ότι επιθυμούσε την δημιουργία ενός ισχυρού Κεντρώου κόμματος, που θα αποτελούσε ανάχωμα για την Αριστερά.

Η χώρα όδευε προς τις εκλογές με το Αστικό σύστημα εξουσίας να διακατέχεται από την ανησυχία και τον φόβο που του είχε προκαλέσει η εκλογική επιτυχία της Αριστεράς το 1958, με την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση. Βασική επιδίωξη, τόσο των Ανακτόρων όσο και των Αμερικανών, ήταν ο περιορισμός της εκλογικής επιρροής της ΕΔΑ. Οι εκλογές θα διεξάγονταν από υπηρεσιακή κυβέρνηση, η σύνθεση της οποίας προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις. Η επιλογή του πρωθυπουργού και του υπουργού Εθνικής Άμυνας της υπηρεσιακής κυβέρνησης αποτέλεσε σημείο αντιδικίας ανάμεσα στον Καραμανλή και τα Ανάκτορα. Ο Καραμανλής πρότεινε στον Παύλο για πρωθυπουργό τον στρατηγό Θρασύβουλο Τσακαλώτο, διότι υπήρχαν πληροφορίες, σύμφωνα με τον Καραμανλή, ότι η Αριστερά θα προκαλούσε ταραχές για να ματαιώσουν τις εκλογές ή να

[696] Εφ. *Ελευθερία,* 13/10/1961· Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία…,* ό.π., σσ. 267-268.
[697] Miller, ό.π., σ. 54.

πλήξουν το κύρος τους.[698] Ο Παύλος συμφώνησε με την πρόταση Τσακαλώτου και ο Καραμανλής ενημέρωσε αυτοπροσώπως τον στρατηγό.

Ο Παύλος ανέθεσε στον στενό του συνεργάτη Χαράλαμπο Ποταμιάνο να έρθει σε επαφή με τον Τσακαλώτο και να τον ενημερώσει για την πρόθεσή του να αναλάβει το υπουργείο Εθνικής Άμυνας ο ίδιος ο Ποταμιάνος. Η επιλογή του Ποταμιάνου από τον Παύλο είχε διττό λόγο. Από τη μία ήθελε να προβάλει τον ευνοούμενό του Ποταμιάνο στην κοινή γνώμη ως πολιτικό πρόσωπο που θα είχε συμμετοχή και στο μελλοντικό πολιτικό σκηνικό της Ελλάδος. Από την άλλη, τα Ανάκτορα με τον Ποταμιάνο ήθελαν να εξασφαλίσουν τη συμμετοχή των Ενόπλων Δυνάμεων στην εκλογική διαδικασία.[699]

Όπως έχουμε δει, ο Καραμανλής θεωρούσε εχθρό του τον Ποταμιάνο και είναι σαφές ότι δεν επιθυμούσε την συμμετοχή του στην υπηρεσιακή κυβέρνηση. Ο Τσακαλώτος αρνήθηκε να αποδεχτεί τον Ποταμιάνο ως υπουργό Εθνικής Άμυνας στην υπηρεσιακή του κυβέρνηση, με αποτέλεσμα ο Παύλος να υπαναχωρήσει από την αρχική έγκρισή του για σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης Τσακαλώτου. Αντί του Τσακαλώτου, ο Παύλος επέλεξε ως πρωθυπουργό έναν στρατηγό, τον αρχηγό του Στρατιωτικού Οίκου του Βασιλιά, Κωνσταντίνο Δόβα, ο οποίος όρισε ως υπουργό Εθνικής Άμυνας τον εκλεκτό των Ανακτόρων Χαράλαμπο Ποταμιάνο.[700] Ο Καραμανλής θεώρησε «ατυχή» την επιλογή του Δόβα, «κυρίως διότι ήτο ανακτορικός», το ίδιο και την επιλογή Ποταμιάνου για τη θέση του Υπουργού Εθνικής Άμυνας, διότι τα αισθήματά του έναντι του Καραμανλή ήταν εχθρικά.[701]

Η υπηρεσιακή κυβέρνηση Δόβα οδήγησε τη χώρα στις εκλογές της 29ης Οκτωβρίου 1961, στις οποίες η ΕΡΕ επικράτησε συγκεντρώνοντας 50,81%

[698] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 180.
[699] Λιναρδάτος, ό.π., τ. Δ΄, σ. 53.
[700] Ό.π.
[701] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 180-181.

και 176 έδρες, έναντι της ΕΚ που συγκέντρωσε 33,65% και 100 έδρες.[702] Η ΕΔΑ συμμετείχε στις εκλογές του 1961 με το Πανδημοκρατικό Αγροτικό Μέτωπο Ελλάδος (ΠΑΜΕ), το οποίο αποτελούσε συνασπισμό των κομμάτων της ΕΔΑ και του Εθνικού Αγροτικού Κόμματος (ΕΑΚ).[703] Το ΠΑΜΕ έλαβε 14,62% και 24 έδρες. Από τους 24 βουλευτές που εξέλεξε το ΠΑΜΕ, οι 20 ήταν της ΕΔΑ, οι δύο του ΕΑΚ και οι άλλοι δύο συνεργαζόμενοι[704], ο ένας εκ των οποίων ήταν ο Γρηγόρης Λαμπράκης.

Παρότι η ΕΡΕ επικράτησε με μεγάλη διαφορά στις εκλογές, η επιτυχία της ΕΚ, που μετρούσε μόλις ένα μήνα ζωής, ήταν αξιοσημείωτη. Η ΕΚ κατάφερε να συσπειρώσει τις δυνάμεις του Κέντρου και να αποσπάσει ένα σημαντικό κομμάτι του ΕΑΜικού κόσμου που το 1958 είχε ψηφίσει την ΕΔΑ. Ειδικότερα, η μεγαλύτερη επιτυχία της ΕΚ ήταν στην περιφέρεια Πρωτευούσης, όπου κατάφερε να αποσπάσει από την ΕΔΑ περίπου το ¼ της εκλογικής δύναμης που είχε το 1958, πετυχαίνοντας να αναδειχτεί δεύτερο κόμμα, περιορίζοντας την ΕΔΑ στην τρίτη θέση.[705] Παρότι η ΕΔΑ, έχασε ένα σημαντικό μέρος της εκλογικής της δύναμης και έπεσε στην τρίτη θέση, κατάφερε να παραμείνει ένας ισχυρός πόλος του πολιτικού συστήματος. Και αυτό, παρά το γεγονός ότι η «βία και η νοθεία» των εκλογών του 1961, όπως θα δούμε παρακάτω, είχαν ως βασικό στόχο τον περιορισμό της εκλογικής δύναμης της ΕΔΑ.

2. Σχέδιο «Περικλής» και Ανένδοτος Αγώνας

Τέσσερα χρόνια αργότερα, στις 23 Φεβρουαρίου 1965, αφού η ΕΚ είχε ανέλθει στην εξουσία, ο Γεώργιος Παπανδρέου αποκάλυψε στη Βουλή την ύπαρξη ενός επιτελικού σχεδίου, με την ονομασία «Περικλής», που στόχο είχε

[702] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 275.

[703] Βλ. σχετικά ό.π., σ. 274· Βλ. και Τρίκκας, ό.π., σσ. 840-842.

[704] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 275

[705] Βερναρδάκης, Μαυρής, ό.π., σ. 222-223· Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 288.

να επηρεάσει το εκλογικό αποτέλεσμα υπέρ της ΕΡΕ.[706] Στο σχέδιο Περικλής συμμετείχαν οι ένοπλες δυνάμεις, η αστυνομία και παρακρατικές ομάδες. Η ΚΥΠ ήταν αυτή που κατήρτισε το σχέδιο, το οποίο εν συνεχεία, σύμφωνα με τον Αρχηγό ΓΕΕΘΑ Αθανάσιο Φροντιστή, γνωστοποιήθηκε στον Καραμανλή, ο οποίος «ενέκρινε γενικώς το Σχέδιον»[707]. Ο ίδιος ο Καραμανλής είχε αρνηθεί οποιαδήποτε σχέση με το σχέδιο Περικλής, επιρρίπτοντας την ευθύνη στις ένοπλες δυνάμεις και τα Ανάκτορα «που εσκέφθησαν, εν αγνοία μου και κατά τρόπον επιπόλαιον, να αναπτύξουν πέραν του δέοντος τας συνήθεις αντικομμουνιστικάς τους δραστηριότητας»[708].

Η ΕΚ και ΕΔΑ είχαν υποδεχτεί θετικά την κυβέρνηση Δόβα, χωρίς βέβαια να γνωρίζουν την ύπαρξη του σχεδίου Περικλής, θεωρώντας επιτυχία της αντιπολίτευσης το γεγονός ότι οι εκλογές δεν θα διεξάγονταν από την κυβέρνηση της ΕΡΕ, αλλά από υπηρεσιακή, έστω κι αν αυτή είχε «Ανακτορικό» χαρακτήρα.[709] Αμέσως μετά την ορκωμοσία της υπηρεσιακής κυβέρνησης Δόβα, αντιπροσωπεία του ΠΑΜΕ, που αποτελούνταν από τους βουλευτές της ΕΔΑ Σταύρο Ηλιόπουλο και Λεωνίδα Σπαή, συναντήθηκε με τους Δόβα και Ποταμιάνο και τους ζήτησε να εξασφαλίσουν κλίμα ελεύθερου ανταγωνισμού στις εκλογές. Ο Δόβας δεν τους απάντησε, ενώ ο Ποταμιάνος απάντησε κυνικά, ότι θα έκανε ότι μπορούσε για να καταπολεμήσει τον κομμουνισμό.[710]

Λίγες ημέρες μετά, η ΕΔΑ επέδωσε στους αρχηγούς των άλλων κομμάτων της αντιπολίτευσης αντίγραφα ενός σχεδίου για την διενέργεια των εκλογών, που είχε καταρτιστεί από κρατικές υπηρεσίες. Δεν επρόκειτο για το σχέδιο Περικλής, αλλά για ένα παραπλήσιο σχέδιο, που πιθανώς αποτελούσε τμήμα του σχεδίου Περικλής, σύμφωνα με το οποίο ο κρατικός μηχανισμός, ο στρατός και τα ΤΕΑ (Τάγματα Εθνοφυλακής Άμυνας) θα στρέφονταν εναντίον

[706] Εφ. *Ελευθερία,* 24/2/1965.

[707] Παύλος Πετρίδης (επιμ.), *Εξουσία και παραεξουσία στην Ελλάδα (1957-1967), Απόρρητα Ντοκουμέντα,* Προσκήνιο, Αθήνα 2000, σ. 110.

[708] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 7, σ. 90.

[709] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 54.

[710] Ό.π., σ. 55· Τρίκκας, ό.π., σσ. 841-842.

της ΕΔΑ, στις εκλογές αλλά και στην διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, με άσκηση βίας έναντι των Αριστερών πολιτών και αντισυγκεντρώσεις.[711]

Δύο ημέρες μετά τις εκλογές, στις 31 Οκτωβρίου, ο αρχηγός της ΕΚ Γεώργιος Παπανδρέου, με την παρότρυνση του Σοφοκλή Βενιζέλου[712], καταγγέλλει, το εκλογικό αποτέλεσμα ως προϊόν «βίας και νοθείας» και δηλώνει ότι δεν αναγνωρίζει τη νομιμότητα της νέας Βουλής.[713] Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα πυρά του Παπανδρέου στρέφονται κατά της ΕΡΕ και όχι κατά της κυβέρνησης του Στρατηγού Δόβα, η οποία είχε την ευθύνη διεξαγωγής των εκλογών και την οποία κατηγορεί απλώς για αδράνεια: «Η υπηρεσιακή κυβέρνησις του Στρατηγού Δόβα, είτε ηθελημένως είτε αθελήτως, περιήλθεν εις πλήρη ανυπαρξίαν, η οποία επέτρεψεν εις τον παράνομον μηχανισμόν της ΕΡΕ να λειτουργήσει ανεμπόδιστος»[714].

Την ίδια ημέρα, είχε προηγηθεί δήλωση της ΕΔΑ, η οποία κατήγγειλε την εκλογική διαδικασία ως «εκλογικό πραξικόπημα τρομοκρατίας και νοθείας»[715]. Η ΕΔΑ σύγκρινε την εκλογική διαδικασία του 1961 με «Χιτλερικά πρότυπα» και υποστήριξε ότι ήταν ένα οργανωμένο σχέδιο «ξένων και ντόπιων σκοτεινών δυνάμεων» για να καταπνίξει την αντίσταση του λαού εναντίον μιας «ξενόδουλης και αντιλαϊκής πολιτικής»[716]. Οι καταγγελίες αυτές, της ΕΚ και της ΕΔΑ, αποτέλεσαν το προοίμιο του «ανένδοτου αγώνα», που καθόρισε σε σημαντικό βαθμό τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα.

Ο Καραμανλής απέκρουσε τις κατηγορίες του Παπανδρέου, σύμφωνα με τις οποίες ο ίδιος ο Καραμανλής και η ΕΡΕ ήταν υπεύθυνοι για τη βία και νοθεία. Αναφερόμενος κάποια χρόνια αργότερα στα γεγονότα, υποστήριξε ότι δεν είχε καμία γνώση οποιουδήποτε σχεδίου για άσκηση βίας και νοθείας και ούτε γνώριζε αν έλαβαν χώρα τέτοια περιστατικά. Προς επίρρωση των

[711] Εφ. *Αυγή,* 17/9/1961· Τρίκκας, ό.π., σσ. 861-866.
[712] Δαφνής, ό.π., σ. 560.
[713] Εφ. *Ελευθερία,* 1/11/1961.
[714] Ό.π.
[715] Τρίκκας, ό.π., σ. 875.
[716] Ό.π.

λεγομένων του, ισχυρίστηκε ότι η εκλογική του νίκη ήταν βεβαία και δεν χρειαζόταν να χρησιμοποιήσει τέτοια μέσα για να την πετύχει.[717] Σύμφωνα με τον Καραμανλή, ο Υπουργός Εθνικής Άμυνας της κυβέρνησης Δόβα, Χαράλαμπος Ποταμιάνος, ενημέρωσε τον Παπανδρέου και τον Βενιζέλο για τα σχέδια άσκησης βίας εις βάρος της Αριστεράς, προτρέποντάς τους να επωφεληθούν οι ίδιοι.[718]

Την άποψη ότι ο Παπανδρέου γνώριζε για το σχέδιο Περικλής, αναφορικά με την άσκηση βίας στους ψηφοφόρους της Αριστεράς, υποστηρίζει και ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης σε μεταγενέστερη μαρτυρία του. Ο ίδιος πάντως υποστηρίζει πως ούτε είχε ενημερωθεί ούτε γνώριζε το σχέδιο, «αλλά κάτι καταλάβαινε». Πίστευε όμως ότι η άσκηση βίας στους Αριστερούς ψηφοφόρους δεν θα λειτουργούσε υπέρ της ΕΚ, όπως πίστευε ο Παπανδρέου, αφού ο τρομοκρατημένος ψηφοφόρος θα ψήφιζε κόντρα στη συνείδησή του, θα έδινε την ψήφο του στην ΕΡΕ και όχι στην ΕΚ. Ο Μητσοτάκης υποστηρίζει «ότι η βία και νοθεία δεν μπορεί να ριχτεί αποκλειστικά στους ώμους του Καραμανλή. Ο Καραμανλής βέβαια ήταν ο ωφελημένος. Και το κόμμα μας όμως κάτι ήξερε. Και μετά σκούξαμε ίσαμε τα κεραμίδια»[719]. Θα πρέπει να σημειωθεί βέβαια, ότι όλα αυτά ο Μητσοτάκης τα είπε πολλά χρόνια μετά και ενώ είχε προηγηθεί η σύγκρουσή του με τον Γεώργιο Παπανδρέου. Στην τελευταία αναφορά του στα γεγονότα των εκλογών του 1961, ο Μητσοτάκης είχε δηλώσει στον Αλέξη Παπαχελά ότι «δεν μπορεί να ισχυριστεί κάποιος στα σοβαρά ότι το αποτέλεσμα [των εκλογών του 1961] ήταν προϊόν βίας και νοθείας»[720].

Το ότι το σχέδιο για βία και νοθεία στις εκλογές του 1961 ήταν σε γνώση του Γεωργίου Παπανδρέου υποστήριξε με άρθρο της και η εφημερίδα *Ελευθερία,* κάποια χρόνια αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1965. Θα πρέπει να

[717] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Απάντηση Καραμανλή σε γραπτό ερώτημα του Σπύρου Μαρκεζίνη το 1968, Φ. 73Β.

[718] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 5, σ. 222.

[719] Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Κώστας Μητσοτάκης, Πολιτική Βιογραφία, 1961-1974, Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία,* Παπαζήσης, Αθήνα 1990, τ. Β΄, σσ. 72-73.

[720] Παπαχελάς, *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης…*, ό.π., σ. 117.

ληφθεί υπόψη ότι η *Ελευθερία* του Πάνου Κόκκα στήριζε εκείνη την περίοδο τους αποστάτες της ΕΚ, ενώ και ο Κόκκας ήταν στενός συνεργάτης του Μητσοτάκη, ο οποίος βρισκόταν σε σύγκρουση με τον Παπανδρέου. Σύμφωνα με το άρθρο της *Ελευθερίας* «ο αρχηγός της Ενώσεως Κέντρου ήτο πλήρως ενήμερος της σχεδιαζόμενης βίας και νοθείας. Και επίστευεν ότι μέριμνα του κ. Δόβα […] και του κ. Ποταμιάνου, θα ήσαν τα δικά μας συμφέροντα και πάλιν». Επίσης στο άρθρο γίνεται αναφορά και σε παράπονα που εξέφρασε ο Παπανδρέου στον Βασιλιά ότι η κυβέρνηση Δόβα «δεν έρριπτε το βάρος *και* υπέρ αυτού, μολονότι ήταν δεδοκιμασμένος αντικομμουνιστής»[721].

Στις 26 Νοεμβρίου 1965, ο Υφυπουργός Συγκοινωνιών της κυβέρνησης των αποστατών, Ευάγγελος Δενδρινός, αποκάλυψε από το βήμα της Βουλής ότι το 1960 ο Παπανδρέου διαπραγματευόταν εκλογική συνεργασία με τον Καραμανλή, με σκοπό να κατέλθουν στις εκλογές δύο παρατάξεις. Από τη μία οι εθνικόφρονες, των οποίων θα ηγούνταν ο Παπανδρέου και ο Καραμανλής, και από την άλλη οι κομμουνιστές. Ο Δενδρινός, σύμφωνα με τα όσα υποστήριξε, ήταν παρών σε μια σύσκεψη στο Καστρί, όπου ο Παπανδρέου ανακοίνωσε στους παρευρισκόμενους ότι «θα κάμωμεν τας εκλογάς με τους χωροφύλακες και με το πιστόλι στο χέρι»[722]. Τα όσα υποστηρίζει ο Δενδρινός, επιβεβαιώνει ο φίλος του Παπανδρέου, Γιάννης Κάτρης[723], καθώς και ο συνεργάτης και υπουργός του Παπανδρέου, Γεώργιος Μυλωνάς. Ο Μυλωνάς υποστηρίζει ότι ο Παπανδρέου, λίγους μήνες πριν την ίδρυση της ΕΚ, είχε αποκαλύψει στον ίδιο και σε άλλα στελέχη του Κέντρου, ότι βρισκόταν σε διαπραγματεύσεις με τον Καραμανλή και «θα έπαιρναν τις εκλογές με τον χωροφύλακα»[724].

Είναι γεγονός ότι η διαφορά του εκλογικού αποτελέσματος, ανάμεσα στην ΕΡΕ και την ΕΚ, ήταν πολύ μεγάλη και είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν το

[721] Εφ. *Ελευθερία,* 7/9/1965.

[722] Εφ. *Ελευθερία,* 27/11/1965· Διαμαντόπουλος, ό.π., σ. 64.

[723] Γιάννης Κάτρης, *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα,* Παπαζήσης, Αθήνα 1974, σ. 119.

[724] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 16.

εύρος των περιστατικών βίας και νοθείας που σημειώθηκαν έκριναν τον νικητή των εκλογών. Σε κάθε περίπτωση όμως, αλλοίωσαν το εκλογικό αποτέλεσμα ως προς τα τελικά ποσοστά των κομμάτων και ως προς το εύρος εκπροσώπησης τους στη Βουλή. Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, «δεν υπήρχε καμία αμφιβολία ότι η ΕΡΕ θα αναδεικνυόταν πρώτο κόμμα και χωρίς τα περιστατικά βίας και νοθείας», αλλά το κρίσιμο ερώτημα ήταν αν η ΕΡΕ «θα εξασφάλιζε χωρίς τη βία και νοθεία αυτοδύναμη κοινοβουλευτική πλειοψηφία»[725]. Την ίδια άποψη υποστηρίζει και ο τότε Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης της ΕΡΕ, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, σύμφωνα με τον οποίο «η ΕΡΕ θα κέρδιζε, βέβαια, τις εκλογές, αλλά θα τις έλειπαν κάποια εκατοστά ψήφων, αν δεν είχαν σημειωθεί ορισμένες ανωμαλίες, που εμεγαλοποιήθηκαν από τον Γεώργιο Παπανδρέου, όταν απέδωσε το γενικό αποτέλεσμα των εκλογών σε βία και νοθεία»[726].

Παράλληλα με την ΕΚ, περιστατικά βίας και νοθείας εναντίον της κατήγγειλε και η ΕΔΑ, η οποία είχε συμμετάσχει στις εκλογές με τον εκλογικό σχηματισμό του ΠΑΜΕ, μαζί με το Εθνικό Αγροτικό Κόμμα. Από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι η «βία και νοθεία» είχε περισσότερο ως στόχο να περιορίσει την εκλογική επιρροή της ΕΔΑ, παρά αυτή της ΕΚ.[727] Για τους Αμερικανούς, και συγκεκριμένα για τον Αμερικανό πρέσβη στην Αθήνα Έλις Μπριγκς, το εκλογικό αποτέλεσμα ήταν «ένα τόσο δυνατό χαστούκι για τους κομμουνιστές, που έκανε τα δόντια τους να κουνηθούν».[728]

Με αφορμή την άσκηση βίας και νοθείας εις βάρος της, η ΕΔΑ εξέδωσε την «Μαύρη Βίβλο»[729], στην οποία αναλύονταν τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της προεκλογικής περιόδου του 1961 καθώς και λεπτομέρειες για τον τρόπο σχεδιασμού και δράσης της κρατικής μηχανής για

[725] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 282.

[726] Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορικά Δοκίμια, Ά Πώς Εφθάσαμε στην 21η Απριλίου 1967, ΄Β 1940-1944 Εθνική Αντίσταση*. Αθήνα 1975, σ. 48.

[727] Νικολακόπουλος, ό.π., σσ. 276-281· Τρίκκας, ό.π., σσ. 868-873.

[728] Παπαχελάς, ό.π., σ. 74.

[729] ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, *Μαύρη Βίβλος, Το εκλογικό πραξικόπημα της 29ης Οκτωβρίου 1961,* ΕΔΑ, Αθήνα 1962.

την αλλοίωση των εκλογικών αποτελεσμάτων. Η «Μαύρη Βίβλος» παρουσιάζει μια εικόνα τρομοκρατίας, με άσκηση σωματικής και ψυχολογικής βίας από τον κρατικό μηχανισμό εναντίον των ψηφοφόρων: «Ένα τεράστιο κύμα βίας, τρομοκρατικών πράξεων και εγκληματικών ενεργειών εκάλυψε ολόκληρη τη χώρα […] Δεν υπάρχει πόλη, δεν υπάρχει χωριό ή συνοικία σ' οποιαδήποτε γωνιά της Ελλάδος, που να μην εξεδηλώθη, ωμή και απροσχημάτιστη η αιματηρή δράση των στραγγαλιστών της θελήσεως του λαού μας. Αλλά δεν ήταν μόνο η υλική βία […] Μια ασύλληπτη εκστρατεία απειλών, εκβιασμών, οικονομικών πιέσεων και αφόρητου πολέμου νεύρων ανεπτύσσετο συνεχώς προς επηρεασμό του φρονήματος των οπαδών των δημοκρατικών κομμάτων»[730].

Εκτός από τα περιστατικά βίας και τρομοκρατίας, η ΕΔΑ κατήγγειλε την κυβέρνηση και για νόθευση του εκλογικού αποτελέσματος. Πιο συγκεκριμένα, η ΕΔΑ κατήγγειλε την ΕΡΕ ότι «ενέγραψε, το 1961, με πλαστά πιστοποιητικά και μέσω του κομματικού της μηχανισμού, 100.000 περίπου εκλογείς φίλους της, που δεν είχαν δικαίωμα να εγγραφούν, γιατί δεν ήσαν κάτοικοι Αθηνών προ του 1948, πολλοί δε από αυτούς είναι και ανύπαρκτοι»[731]. Σύμφωνα με τον εκλογικό νόμο οι ψηφοφόροι εγγράφονταν στους εκλογικούς καταλόγους του δήμου ή της κοινότητας που είχαν γεννηθεί. Σε περίπτωση που διέμεναν αλλού, για να εγγραφούν στους καταλόγους του δήμου όπου διέμεναν θα έπρεπε να έχουν εγκατασταθεί σε αυτόν πριν το 1948.

Με την καταγγελία των αποτελεσμάτων των εκλογών του 1961 ξεκινάει ουσιαστικά και ο Ανένδοτος αγώνας, με στόχο την ανατροπή της κυβέρνησης της ΕΡΕ, το βάρος του οποίου σήκωσε προσωπικά ο ίδιος ο Γεώργιος Παπανδρέου. Όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, ανάμεσα στους δύο ισχυρούς άνδρες της ΕΚ, Γεώργιο Παπανδρέου και Σοφοκλή Βενιζέλο, δημιουργήθηκε διάσταση απόψεων ως προς τον στόχο του Ανένδοτου. Ο μεν Παπανδρέου επιδίωκε την όσο το δυνατόν γρηγορότερη διάλυση της Βουλής και προκήρυξη νέων εκλογών, ο δε Βενιζέλος, προσδοκούσε τον σχηματισμό

[730] Ό.π., σσ. 67-68.
[731] Ό.π., σ. 29.

κυβέρνησης συνεργασίας ΕΚ και ΕΡΕ από την υπάρχουσα Βουλή, με την υποστήριξη των Ανακτόρων.

Η πρώτη φάση του Ανένδοτου διεξήχθη σε θεσμικό επίπεδο, στην βουλή και στην δικαιοσύνη. Στις 17 Ιανουαρίου 1962 η ΕΚ κατέθεσε πρόταση δυσπιστίας προς την κυβέρνηση «διότι ηρνήθη να παράσχη τα αποδεικτικά στοιχεία της νοθείας των εκλογών της 29ης Οκτωβρίου. Απέφυγε να επιβάλη πειθαρχικάς κυρώσεις εις όργανα, τα οποία αποδεδειγμένως παρέσχον ψευδείς βεβαιώσεις προς έκδοσιν εκλογικών βιβλιαρίων ή απέκτησαν παρανόμως ταύτα. Επίσης, διότι απέφυγε να επιβάλη κυρώσεις και επί των οργάνων, τα οποία ήσκησαν υλικήν ή ψυχολογικήν βίαν προς αλλοίωσιν του εκλογικού φρονήματος του Ελληνικού λαού και παρέσχε τοιουτοτρόπως μια επιπλέον απόδειξιν δια την συνενοχήν της με την υπό κατηγορίαν Κυβέρνησιν του Στρατηγού Δόβα»[732]. Τελικά, η πρόταση δυσπιστίας της ΕΚ, την οποία στήριξαν και οι βουλευτές της ΕΔΑ, απέτυχε καθώς στις 22 Ιανουαρίου 1962 η κυβέρνηση έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από την βουλή, με 173 ψήφους υπέρ, 111 κατά και 2 παρών, ενώ 14 βουλευτές απουσίαζαν.[733]

Στο επίπεδο της δικαιοσύνης εξετάστηκαν μια σειρά καταγγελίες της ΕΚ σχετικά με τα γεγονότα των εκλογών της 29ης Οκτωβρίου. Η εισαγγελία Αθηνών διεξήγαγε προκαταρκτική εξέταση για παράνομες εγγραφές ψηφοφόρων στη Νέα Φιλαδέλφεια. Ο εισαγγελέας έστειλε την δικογραφία στο αρχείο, καθώς διαπίστωσε ότι οι εγγραφέντες ήταν υπαρκτά πρόσωπα και διότι δεν προέκυψε κανένα στοιχείο ότι διπλοψήφισαν.[734] Αντίθετα με την Νέα Φιλαδέλφεια, στο Χαϊδάρι, ο εισαγγελέας Αντώνης Φλώρος, διαπίστωσε παράνομες εγγραφές ψηφοφόρων. Στις 26 Φεβρουαρίου 1962, υπέβαλε πόρισμα, σύμφωνα με το οποίο 110 στρατιωτικοί, που υπηρετούσαν στο Χαϊδάρι, ψήφισαν με εκλογικό βιβλιάριο που τους έδωσε η μονάδα τους, χωρίς να το δικαιούνται. 123 ψηφοφόροι ψήφισαν χωρίς να έχουν εγκατασταθεί ποτέ στο Χαϊδάρι, ενώ άλλοι 55 διαπιστώθηκε ότι ήταν

[732] Εφ. *Ελευθερία,* 17/1/1962.
[733] Ό.π., 23/1/1962.
[734] Λιναρδάτος, ό.π., τ. Δ΄, σσ. 121-122.

εγγεγραμμένοι και σε άλλες εκλογικές περιφέρειες. Το πόρισμα καταλήγει ότι για την εγγραφή όλων αυτών που ψήφισαν, κατά παράβαση της ελογικής νομοθεσίας, μερίμνησαν κατά κανόνα τα γραφεία της ΕΡΕ.[735]

Η δημοσιοποίηση του συγκεκριμένου πορίσματος αποτέλεσε μια μορφή δικαίωσης για την ΕΚ. Ο Παπανδρέου δήλωσε ότι «το εκλογικόν πραξικόπημα είχε πλέον δικαστικώς επιβεβαιωθεί» και ότι η κυβέρνησης είναι υπόλογη έναντι της βουλής και του λαού, ζητώντας την άμεση παραίτηση της κυβέρνησης. Η κυβέρνηση από την πλευρά της υποβάθμισε την σημασία του πορίσματος, υποστηρίζοντας ότι ακόμα κι αν όλα τα περιστατικά νοθείας που κατήγγειλε η ΕΚ ήταν πραγματικά, το αποτέλεσμα των εκλογών δεν άλλαζε ουσιαστικά, παρά μόνο για λίγες έδρες.[736]

Η δεύτερη φάση του Ανένδοτου ήταν η «πορεία στον λαό», όπου ο αγώνας της ΕΚ μεταφέρθηκε από την βουλή και τα δικαστήρια στον δρόμο, με τον λαό. Η ΕΚ ξεκίνησε το 1962 μια σειρά εκδηλώσεων, συγκεντρώσεων και διαδηλώσεων, επιχειρώντας να εκμεταλλευτεί πολιτικά την κοινωνική δυναμική που είχε δημιουργηθεί τους προηγούμενους μήνες.[737] Στις συγκεντρώσεις αυτές συμμετείχαν και οι ψηφοφόροι και τα μέλη της ΕΔΑ. Ο Καραμανλής, στις 25 Οκτωβρίου 1962, κατηγόρησε την αντιπολίτευση ότι επεδίωκε την δημιουργία «πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ανωμαλίας»[738] για να ανατρέψει την κυβέρνηση.

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 29 Οκτωβρίου 1962, με αφορμή την συμπλήρωση ενός χρόνου από τις εκλογές της 29ης Οκτωβρίου 1962, ο Παπανδρέου κατήγγειλε και πάλι την βία και νοθεία, υποστηρίζοντας παράλληλα ότι ο Ανένδοτος «είχε απήχηση» στον λαό και η κυβέρνηση βρισκόταν σε δύσκολη θέση.[739] Παράλληλα, ο Παπανδρέου ζητούσε από τον

[735] Ό.π., σ. 122.
[736] Εφ. *Ελευθερία,* 27/2/1962.
[737] Χρηστίδης, ό.π., σ. 95.
[738] Ομιλία του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Καβάλα, 25/10/1962, Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 5, σ. 490.
[739] Λιναρδάτος, ό.π., τ. Δ΄, σ. 184.

Βασιλιά να παρέμβει στις πολιτικές εξελίξεις και να οδηγήσει την χώρα σε νέες εκλογές. Σε πολυπληθή συγκέντρωση της ΕΚ στην Αθήνα, στις 22 Νοεμβρίου 1962, ο Παπανδρέου κάλεσε τον Παύλο «να εκπληρώση την αποστολήν του. Να αποκαταστήση το Σύνταγμα το οποίον παρεβιάσθη και να εναρμονίση την θέλησιν του λαού και της Βουλής […] Μεγαλειότατε, ο λαός ωμίλησε και αναμένει»[740].

Ο Ανένδοτος αγώνας της ΕΚ ήταν διμέτωπος. Από τη μία πλευρά στόχευε ευθέως την κυβέρνηση και τον Καραμανλή προσωπικά και από την άλλη στόχευε τα Ανάκτορα. Οι επιθέσεις στα Ανάκτορα, στο πλαίσιο του Ανένδοτου, αποτελούσαν έμμεση επίθεση στην κυβέρνηση. Ο Παπανδρέου δεν είχε σκοπό να πλήξει τον θεσμό της Βασιλείας ούτε τον Παύλο προσωπικά. Επιχειρούσε να ασκήσει πίεση στα Ανάκτορα, ώστε να τα έχει με το μέρος του. Γεγονός είναι ότι τα Ανάκτορα δεν ενεπλάκησαν στον Ανένδοτο για να στηρίξουν την κυβέρνηση. Αντιθέτως, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο Παύλος είχε παράπονα αφενός από τον Καραμανλή, ότι άφηνε εκτεθειμένα τα Ανάκτορα στις επιθέσεις της αντιπολίτευσης[741] και αφετέρου από τον Παπανδρέου, διότι οι επιθέσεις της αντιπολίτευσης στόχευαν το Στέμμα αντί να στοχεύουν την κυβέρνηση. Ο Παπανδρέου από την πλευρά του, διαβεβαίωνε τον Παύλο ότι οι δράσεις του Ανένδοτου ήταν «πράξεις πολιτικές», που στόχο είχαν την ανατροπή της «νόθου κυβερνήσεως» και όχι να πλήξουν τον θεσμό της Βασιλείας.[742]

[740] Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της *Ελευθερίας,* στην συγκεκριμένη ομιλία του Παπανδρέου, στην πλατεία Κλαυθμώνος, είχαν συγκεντρωθεί 200.000 άνθρωποι. Εφ. *Ελευθερία,* 23/11/1962.

[741] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Αναφορά του συμβούλου του Γραφείου του Βασιλέως, Κωνσταντίνου Χοϊδά, στον Παύλο, Φ. 387, Αρ. Εγγ. 15, σ. 5.

[742] Βλ. επιστολή Παπανδρέου προς Παύλο, της 18ης Μαρτίου 1963, όπως δημοσιεύεται το περιεχόμενό της στην Εφ. *Ελευθερία,* 19/3/1963.

3. Κοινωνικά κινήματα στο πλαίσιο του Ανένδοτου

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 στην Ελλάδα είχε αρχίσει να κυριαρχεί το αίτημα για μια δημοκρατικότερη και δικαιότερη κοινωνία. Παρά τα καταπιεστικά μέτρα που εφαρμόζονταν την εποχή εκείνη από το κυρίαρχο μετεμφυλιακό κράτος, με κύριο στόχο την δίωξη του κομμουνισμού, τα πολιτικά κινήματα, με «αιχμή του δόρατος» το φοιτητικό κίνημα, γνώρισαν άνθηση. Οι εκλογές του 1961, που χαρακτηρίστηκαν ως «εκλογές βίας και νοθείας» από την ΕΚ και την ΕΔΑ, και ο Ανένδοτος αγώνας για την πτώση της Δεξιάς που ακολούθησε, αποτέλεσαν τον καταλύτη για τις μεγάλες λαϊκές κινητοποιήσεις της περιόδου. Νέες κοινωνικές διεκδικήσεις εμφανίστηκαν, από ένα λαό που, σύμφωνα με τον Θανάση Διαμαντόπουλο, «στερήθηκε και πόνεσε αλλά που τότε άρχιζε πια να γεμίζει το στομάχι του και παράλληλα άρχισε να διεκδικεί και το δικαίωμα στη μόρφωση και το δικαίωμα στην έκφραση και το δικαίωμα στην πολιτική αυτοδιάθεση, που στο κλίμα της εποχής σήμαινε δικαίωμα στην επιλογή της πολιτικής αλλαγής»[743]. Η κοινωνία βρισκόταν σε αναβρασμό ζητώντας αλλαγές, οι οποίες μπορούσαν να προέλθουν μόνο μέσω του θεσμικού εκσυγχρονισμού και της αναθεώρησης των αρχών πάνω στις οποίες ήταν δομημένο το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας.

Οι εκλογές «βίας και νοθείας» του 1961 αποτέλεσαν τον καταλύτη για την αλλαγή του προσανατολισμού του φοιτητικού κινήματος. Τα αιτήματα των φοιτητών συνδέθηκαν άμεσα με την προάσπιση των δημοκρατικών ελευθεριών και συμπυκνώθηκαν στο σύνθημα «1-1-4».[744] Το σύνθημα αυτό αποτελούσε επίκληση στο ακροτελεύτιο άρθρο του Συντάγματος, σύμφωνα με

[743] Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Η τελευταία αναλαμπή της βενιζελικής παράταξης: Η ΕΚ και η αποστασία του 65», στο Συλλογικό *Μελέτες ελληνικής Πολιτικής,* Σάκκουλας, Αθήνα 1985, σ. 70.

[744] Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Το Ελληνικό παρακράτος και η μακρά ιστορία του, το φοιτητικό κίνημα των αρχών της δεκαετίας του 1960: Η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη», στο συλλογικό Παύλος Σούρλας (επίμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη, η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά,* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων/Ευρασία, Αθήνα 2016, σ. 161.

το οποίο η τήρηση του Συντάγματος επαφιόταν στον πατριωτισμό των Ελλήνων, και υποδήλωνε την έντονη πολιτικοποίηση του φοιτητικού κινήματος.[745] Το «1-1-4» διατυπώθηκε για πρώτη φορά σε φοιτητικές συγκεντρώσεις του Απριλίου του 1962. Το σύνθημα αυτό δεν συνιστούσε απλώς μια επίκληση στην νομιμότητα του Συντάγματος του 1952, αλλά στόχευε στην αμφισβήτηση της νομιμοποίησης της καθεστηκυίας τάξης. Ήταν «προπομπός μιας αυτόβουλης και αδιαμεσολάβητης κοινωνικής παρέμβασης, με στόχο την αποτροπή παραμορφωτικών διαμεσολαβήσεων και ελλειμματικών εκπροσωπήσεων»[746]. Η κινηματική δράση του φοιτητικού κινήματος της περιόδου 1961-1963, κορυφώθηκε με την συμμετοχή του στις μεγάλες κινητοποιήσεις που ακολούθησαν την δολοφονία Λαμπράκη τον Απρίλιο του 1963.

Η κήρυξη του Ανένδοτου αγώνα υποβοήθησε στην προσέγγιση του Αριστερού κόσμου με τον πολιτικό κόσμο του Κέντρου. Αυτή η προσέγγιση δεν συνέβη στο υψηλό-κομματικό επίπεδο, αλλά στον δρόμο, στο πλαίσιο των κοινωνικών αγώνων. Η εξέλιξη αυτή είχε επιπτώσεις και στο φοιτητικό κίνημα και οδήγησε στην είσοδο πλατειών μαζών νεολαίας στο πολιτικό προσκήνιο. Αποκορύφωμα την οργανωτικής δράσης του φοιτητικού κινήματος αποτέλεσε η συγκρότηση της ΕΦΕΕ (Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδος) τον Απρίλιο του 1963.[747]

Το 1962, πλάι στο «1-1-4» εμφανίστηκε και το σύνθημα «δώστε λεφτά για την παιδεία και όχι για προίκα στη Σοφία», με αφορμή την προίκα που θα έδινε το Ελληνικό κράτος στην Πριγκίπισσα Σοφία για τον γάμο της με τον

[745] Γιώργος Μητροφάνης, «Το Φοιτητικό Κίνημα, Πολιτικά Κινήματα - Οργανώσεις Νεολαίας, στο Συλλογικό *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000,* Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τόμ. 9, σσ. 144-145.

[746] Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η «σύντομη» δεκαετία του ’60 ως «συγκρουσιακός κύκλος», στο συλλογικό Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «Σύντομη» Δεκαετία του ’60, θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες,* Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 65.

[747] Αλέξης Χαρίτσης, «Η ανασυγκρότηση του φοιτητικού κινήματος μετά τον Εμφύλιο 1949-1963», στο συλλογικό Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επίμ.), *Αριστερά και Αστικός πολιτικός κόσμος, 1940-1960 (Πρακτικά Συνεδρίου),* Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014, σσ. 607-608.

Χουάν Κάρλος της Ισπανίας. Οι φοιτητές και μαζί τους οι μαθητές ζητούσαν αύξηση των δαπανών για την παιδεία στο 15% από τα κονδύλια του κρατικού προϋπολογισμού.[748] Την ίδια χρονική περίοδο, η αύξηση των φοιτητικών και μαθητικών κινητοποιήσεων είναι εντυπωσιακή. Το 1962 οι κινητοποιήσεις φοιτητών, σπουδαστών και μαθητών ξεπέρασαν τις 140, ενώ το 1961 ήταν περίπου 40 και το 1960 περίπου 20.[749]

Τον Απρίλιο του 1962 η διαμαρτυρία των φοιτητών κορυφώθηκε με δύο μεγάλες συγκεντρώσεις στην Αθήνα, στις 6 και στις 11 του μηνός. Στην δεύτερη συγκέντρωση σημειώθηκαν συγκρούσεις με την αστυνομία, που είχαν ως αποτέλεσμα τον τραυματισμό 130 φοιτητών. Σύμφωνα με ανακοίνωση της αστυνομίας, οι τραυματίες φοιτητές ήταν 11. Οι δέκα από αυτούς ήταν σοβαρότερα και χρειάστηκε να νοσηλευτούν.[750] Ο Καραμανλής κατηγόρησε την αντιπολίτευση ότι υποκίνησε τα επεισόδια στο φοιτητικό συλλαλητήριο και ότι τα εκμεταλλεύτηκε πολιτικά.[751] Ο Παπανδρέου, από την πλευρά του, κατηγόρησε την κυβέρνηση ως υπεύθυνη του αιματοκυλίσματος, «αποβλέπουσα εις τρομοκρατίαν των φοιτητών»[752]. Η ΕΚ έβλεπε ότι αυτή η ένταση μπορούσε να λειτουργήσει ως μέσο υπονόμευσης της κυβέρνησης. Για τον λόγο αυτό επιχείρησε να συνδέσει άμεσα τις διαμαρτυρίες των φοιτητών με τον ανένδοτο, αναδεικνύοντας το θέμα ως ζήτημα δημοκρατίας και κατηγορώντας τον Καραμανλή ότι προσπαθούσε να επιβληθεί με κάθε τρόπο στους φοιτητές και την κοινωνία.[753]

Πέραν όμως του φοιτητικού κινήματος, η περίοδος 1961-1963 χαρακτηρίζεται από γενικότερη όξυνση της ταξικής πάλης και ενίσχυσης των κοινωνικών αγώνων, τόσο των εργατών όσο και των αγροτών, που

[748] Σύλλας Ζήλιας, Αλέκος Ιερεμίας, Χρήστος Καρατζάς, *Ιστορία του φοιτητικού μας κινήματος,* Νέο Φοιτητικό Κίνημα, Αθήνα 1975, σσ. 77-79.

[749] Νίκος Σερντεδάκης, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα, στο συλλογικό Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), ό.π., Γράφημα 3, σ. 257.

[750] Εφ. *Ελευθερία,* 12/4/1962.

[751] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 347.

[752] Εφ. *Ελευθερία,* 12/4/1962.

[753] Χρηστίδης, ό.π., σσ. 117-118.

συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στην πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα, με την επικράτηση της ΕΚ στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963. Το 1962 σημειώθηκε διπλασιασμός των απεργιών. Συγκεκριμένα, από 103-115 απεργίες το 1961, ο αριθμός τους ανήλθε σε 182-183 το 1962.[754] Τα βασικά αιτήματα των εργατών ήταν οικονομικά ή αφορούσαν στην επίλυση εργασιακών προβλημάτων ή σχετίζονταν με τα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα.[755]

Παρατηρώντας τον αριθμό των συμμετεχόντων ανά έτος, στις απεργίες της περιόδου 1961-1963, διαπιστώνεται μια σημαντική αύξηση, από 215.000 απεργούς το 1961 σε 450.000 το 1962 και σε 748.900 το 1963.[756] Η εξέλιξη αυτή των κοινωνικών διεκδικήσεων, μέσω των απεργιακών αγώνων, συνδέεται αφενός με την πολιτική της κυβέρνησης έναντι των εργαζομένων και αφετέρου με τον Ανένδοτο που τροφοδοτούσε τα διεκδικητικά κινήματα. Ρόλο στην ενδυνάμωση των εργατικών διεκδικήσεων, που παρατηρείται την περίοδο 1961-1963, διαδραμάτισε και το 8^{ο} Συνέδριο του ΚΚΕ, τον Μάιο του 1961. Τα εργατικά συνδικάτα «καλυτέρεψαν την ενιαιομετωπική τους δουλειά και την οργάνωση και καθοδήγηση της καθημερινής μαζικής πάλης των εργαζομένων», χάρη στην «σωστή στρατηγική και τακτική δράση των κομμουνιστών στα συνδικάτα».[757]

Τους εργαζόμενους απασχολούσαν προβλήματα που σχετίζονταν με τα χαμηλά ημερομίσθια, τις συνθήκες εργασίας και την ανεργία.[758] Η κατάθεση στη Βουλή του κρατικού προϋπολογισμού από την κυβέρνηση, στις 3 Μαρτίου 1962, αποτέλεσε την αφορμή για την έναρξη ενός κύκλου κινητοποιήσεων από τους εργαζόμενους. Η ΓΣΕΕ αντέδρασε έντονα στα σχέδια της κυβέρνησης και προειδοποίησε «για έντονες κινητοποιήσεις»[759]. Η

[754] Βερναρδάκης, Μαυρής, ό.π., πίνακας 31, σ. 147.
[755] Σερντεδάκης, ό.π., σ. 254.
[756] Γεράσιμος Στεφανάτος, «Η άνοδος της πάλης της εργατικής τάξης στη δεκαετία 1956-1966», *Ελληνική Αριστερά,* τευχ. 33-34, Αθήνα 1967, Πίνακας 4, σ. 78.
[757] Ό.π., σ. 73.
[758] Για την ανεργία της περιόδου 1955-1963 βλ. εδώ, σσ. 78 και 213.
[759] Εφ. *Αυγή,* 3/3/1962.

ΑΔΕΔΥ επεσήμανε ότι η στάση της κυβέρνησης, ως προς το μισθολογικό πρόβλημα των δημοσίων υπαλλήλων, ήταν αρνητική και κάλεσε τα μέλη της σε επιφυλακή.[760]

Στην Ελλάδα οι κυβερνήσεις διαδραμάτιζαν κεντρικό ρόλο στην ρύθμιση της αμοιβής της εργασίας. Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις, μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών, τελούσαν υπό άμεσο κρατικό έλεγχο.[761] Η διοίκηση της ΓΣΕΕ εκλεγόταν από ένα πλήθος μικρών συνδικάτων που ελεγχόταν από τις δυνάμεις της Δεξιάς, με αποτέλεσμα οι δυνάμεις της αντιπολίτευσης να υποαντιπροσωπεύονται.[762] Στο πλαίσιο των συλλογικών διαπραγματεύσεων, ο νόμος έδινε το δικαίωμα σε εργοδότες, εργαζόμενους, αλλά και στην κυβέρνηση, να προσφύγουν στην διαιτησία, όπου οι εργαζόμενοι ήταν υποχρεωμένοι να διακόψουν οποιαδήποτε απεργιακή κινητοποίηση και να οδηγηθούν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Παράλληλα, το Υπουργείο Εργασίας διατηρούσε το δικαίωμα να τροποποιεί αποφάσεις της διαιτησίας, σε περίπτωση που έκρινε ότι αυτές δεν συμβάδιζαν με την εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης.[763] Η διαδικασία αυτή έθετε σε μειονεκτική θέση την πλευρά των εργαζομένων, έναντι των εργοδοτών και της κυβέρνησης, και λειτουργούσε ανασταλτικά στην βελτίωση της μισθολογικής τους κατάστασης.

Στις 11 Ιουνίου 1962 υπογράφηκαν οι νέες συλλογικές συμβάσεις εργασίας, παρουσία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, υπουργών, προέδρων εργοδοτικών συλλόγων και του γενικού γραμματέα της ΓΣΕΕ, Φώτη Μακρή.[764] Το ημερομίσθιο των ανειδίκευτων εργατών αυξήθηκε από 53 δρχ σε 57 δρχ.[765] Μια αύξηση 7,5%. Η αύξηση αυτή ήταν πλασματική, καθώς ο

[760] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 308.

[761] Χρήστος Ιωάννου, «Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 63, Αθήνα 1989.

[762] Μεϋνώ, ό.π., σ. 182.

[763] Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια…,* ό.π., σσ. 231-233.

[764] Ο Φώτης Μακρής ήταν διορισμένος γενικός γραμματέας της ΓΣΕΕ, από το 1948 έως το 1965. Οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούσαν τον Μακρή για να ελέγχουν το εργατικό κίνημα.

[765] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 21Α. Πίνακας εξέλιξης εθνικών κατώτατων ορίων ημερομισθίων κατά τα έτη 1955-1962.

τιμάριθμος, δηλαδή το κόστος ζωής, είχε αυξηθεί κατά 1,5% από το 1960, οπότε είχε υπογραφεί η προηγούμενη συλλογική σύμβαση εργασίας, ενώ κατά την διάρκεια της περιόδου 1950-1963, ο τιμάριθμος αυξανόταν κατά μέσο όρο 4,9% ετησίως[766]. Με αφορμή την υπογραφή της νέας συλλογικής σύμβασης εργασίας, ο Καραμανλής ανακοίνωσε ότι θα προχωρούσε στην κατάργηση του άρθρου 20 του ν. 3239/1955, σύμφωνα με το οποίο η κυβέρνηση είχε το δικαίωμα να τροποποιεί ή να απορρίπτει μονομερώς τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Σύμφωνα με τον Καραμανλή, μέσω αυτής της αλλαγής στην νομοθεσία, κατοχυρωνόταν πλήρως «η αυτονομία των επαγγελματικών οργανώσεων στις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Η αυτονομία όμως αυτή προϋποθέτει την ύπαρξιν ηυξημένου αισθήματος ευθύνης των εκπροσώπων των οργανώσεων εργοδοτών και μισθωτών έναντι του κοινωνικού συνόλου»[767].

Οι αγροτικοί αγώνες και οι κινητοποιήσεις για την βελτίωση της ζωής των αγροτών εντάθηκαν και αυτοί στην διάρκεια της περιόδου 1961-1963, με βασικά αιτήματα τις χαμηλές τιμές των αγροτικών προϊόντων και τα αγροτικά χρέη. Σε κάποιες περιπτώσεις οι κινητοποιήσεις των αγροτών είχαν βίαιο χαρακτήρα και αιματηρή καταστολή. Παρά την δυναμική των κινητοποιήσεων όμως, οι αγροτικοί αγώνες δεν πήραν την μορφή της οργανωμένης πάλης και δεν κατάφεραν να συντονιστούν με τα άλλα κοινωνικά κινήματα της περιόδου.[768]

Κατά την διάρκεια του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1960, άρχισαν να εμφανίζονται νέες μορφές κινητοποιήσεων των αγροτών, εκτός από τις συγκεντρώσεις και τα συλλαλητήρια. Οι αγρότες άρχισαν να καταλαμβάνουν δημόσιους δρόμους, να κάνουν πορείες στις πόλεις και να προχωρούν στην

Το κατώτατο ημερομίσθιο για τους άντρες ήταν 37 δρχ το 1955, 42 δρχ το 1956, 43 δρχ το 1957, 47,5 δρχ το 1958, 52 δρχ το 1960, 53 δρχ το 1961 και 57 δρχ το 1962.

[766] Βλ. Ζολώτας, ό.π., Πίνακας 7, σ. 46.

[767] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 391.

[768] Βερναρδάκης, Μαυρής, ό.π., σσ. 157-158.

καταστροφή των προϊόντων τους.[769] Ο Ανένδοτος αγώνας δημιούργησε μια κλιμάκωση των ευρύτερων διεκδικητικών κινημάτων στην κοινωνία, που επηρέασε και το αγροτικό κίνημα. Η εξέλιξη αυτή λειτούργησε ενθαρρυντικά για την ανάπτυξη των αγώνων των αγροτών, που μέχρι τότε ζούσαν σε καθεστώς φόβου λόγω του ισχυρού ελέγχου που ασκούσε το μετεμφυλιακό κράτος.[770]

Μια από της σημαντικότερες αγροτικές κινητοποιήσεις της περιόδου ήταν αυτή των καπνοπαραγωγών στην Αιτωλοακαρνανία, στις 8 Σεπτεμβρίου 1962. Χιλιάδες καπνοπαραγωγοί απέκλεισαν για ώρες την εθνική οδό Ηγουμενίτσας - Αγρινίου - Αθηνών, ζητώντας υψηλότερη τιμή πώλησης των προϊόντων τους. Εναντίον των αγροτών εστάλησαν «ισχυρόταται δυνάμεις της Χωροφυλακής, μεταφερθείσαι δι' αεροπλάνων, στρατιωτικών αυτοκινήτων και πούλμαν, φέρουσαι στρατιωτικόν οπλισμόν και κράνη»[771]. Οι καπνοπαραγωγοί συγκρούστηκαν με τους χωροφύλακες με αποτέλεσμα τον θανάσιμο τραυματισμό ενός αγρότη, του Παναγιώτη Βλάχου 30 ετών, μετά από χτύπημα που δέχτηκε στο κεφάλι. Επίσης τραυματίστηκαν 17 αγρότες και 12 χωροφύλακες.[772] Η κυβέρνηση κατηγόρησε την αντιπολίτευση για υποκίνηση των αγροτών, με σκοπό την πρόκληση επεισοδίων και αναταραχής, που θα οδηγούσε σε πτώση της κυβέρνησης: «Αδίστακτος δημαγωγία επιχειρεί από των τελευταίων ετών εκλογών και εντεύθεν να παρασύρη ομάδας του ελληνικού λαού εις ενεργείας κατά του Κράτους και εις εκδηλώσεις αναρχικάς. Το πνεύμα ανυπακοής έναντι των νόμων κυρύσσεται δημόσια και το κήρυγμα τούτο προέρχεται από χείλη πολιτικών ανδρών, οι

[769] Λεωνίδας Στρίγκος, «Η κατάσταση στο χωριό και τα καθήκοντα των αριστερών», *Ελληνική Αριστερά*, Μηνιαία πολιτική επιθεώρηση της ΕΔΑ, Νοέμβριος 1964, τεύχος 16, σ. 41.

[770] Σπύρος Σακελλαρόπουλος, «Η επίδραση του αγροτικού κινήματος στην εκλογική συμπεριφορά των αγροτικών στρωμάτων (1961-1964)», στο Αντώνης Μωυσίδης (επίμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από τον 19ο αιώνα ως σήμερα,* Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς/Νήσος, Αθήνα 2011.

[771] Εφ. *Ελευθερία,* 9/9/1962.

[772] Ό.π.

οποίοι, κατεχόμενοι από αντιπολιτευτικόν πάθος, αδιαφορούν για την τύχην του λαού και αποβλέπουν εις την δια παντός μέσου επικράτησίν των»[773].

Η ανάπτυξη των αγροτικών αγώνων την περίοδο 1961-1963, σηματοδότησε την διάρρηξη, ως έναν βαθμό, των σχέσεων εκπροσώπησης των αγροτών με τη συντηρητική παράταξη.[774] Στην διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου, οι αγροτικές περιοχές αποτελούσαν προνομιακό εκλογικό πεδίο της Δεξιάς. Στις εκλογές της 29ης Οκτωβρίου 1961, η ΕΡΕ είχε λάβει το 55,6% των ψήφων στις αγροτικές περιοχές.[775] Στις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 1963, η ΕΡΕ δέχτηκε ισχυρό πλήγμα και αναδείχτηκε δεύτερη δύναμη στις αγροτικές περιοχές, συγκεντρώνοντας το 42,6% των ψήφων. Η ΕΚ, που επικράτησε της ΕΡΕ στις εκλογές του 1963, έλαβε το 43,2% των ψήφων.[776] Σημαντικό ρόλο σε αυτή την εκλογική ανατροπή στις αγροτικές περιοχές, όπου η εκλογική επιρροή της ΕΡΕ μειώθηκε κατά 13% ανάμεσα στις εκλογές του 1961 και του 1963, διαδραμάτισε ο Ανένδοτος και η ανάπτυξη του διεκδικητικού κινήματος των αγροτών, το οποίο ήρθε σε σύγκρουση με τις πολιτικές της ΕΡΕ.

[773] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 461.
[774] Βερναρδάκης, Μαυρής, ό.π., σ. 158.
[775] Νικολακόπουλος, ό.π., Πίνακας 6, σ. 285.
[776] Ό.π., Πίνακας 1, σ. 312.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1961-1963: Ευελιξία και Ρεαλισμός

Μετά την υπογραφή των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου, το Κυπριακό έπαψε να αποτελεί τη βασική προτεραιότητα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ο Πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής και ο Υπουργός Εξωτερικών Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, που αποτελούσαν τους κύριους σχεδιαστές των κατευθύνσεων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, έθεσαν νέες προτεραιότητες, χωρίς όμως να αναθεωρήσουν τα θεμέλια της εξωτερικής πολιτικής. Ως νέα προτεραιότητα τέθηκε η εξασφάλιση των απαραίτητων οικονομικών πόρων για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και για την κάλυψη των δαπανών για την άμυνα της χώρας. Σε μια περίοδο που η Διεθνής Ύφεση κέρδιζε έδαφος, με τις δύο υπερδυνάμεις του Ψυχρού Πολέμου να επιδιώκουν την αποκλιμάκωση της μεταξύ τους έντασης, οι ΗΠΑ εμφάνισαν μια τάση απεμπλοκής τους από την οικονομική στήριξη ορισμένων χωρών, ανάμεσά τους και η Ελλάδα. Από το 1960, που η τάση αυτή είχε μετατραπεί σε καθαρή θέση των ΗΠΑ, η ελληνική κυβέρνηση στράφηκε στην αναζήτηση νέων πηγών χρηματοδότησης που θα κάλυπταν τις οικονομικές της ανάγκες. Η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ και η σύσφιξη των διμερών σχέσεων με τη Δυτική Γερμανία και την Γαλλία εξυπηρετούσαν ακριβώς αυτόν το σκοπό.

Σταθεροί και αδιαπραγμάτευτοι πυλώνες ασφαλείας για την Ελλάδα παρέμειναν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1955-1963, το ΝΑΤΟ και οι ΗΠΑ. Παράλληλα όμως, ο Καραμανλής επεδίωξε να βρει και άλλα ερείσματα, που

θα μπορούσαν να συμβάλουν στην ενίσχυση της ασφάλειας της χώρας. Η σύνδεση με την ΕΟΚ και η προσέγγιση με τη Γαλλία του Ντε Γκωλ εξυπηρετούσαν αυτή την επιδίωξη. Από την μονοδιάστατη προσέγγιση στο θέμα της ασφάλειας, που κυριάρχησε την δεκαετία του 1950 στην ελληνική εξωτερική πολιτική, με την απόλυτη πρόσδεση στο άρμα των ΗΠΑ, εισήλθαμε σε μια φάση πολυδιάστατης προσέγγισης. Χωρίς να αμφισβητείται η πρωταρχική σημασία των ΗΠΑ στο ζήτημα της ασφάλειας, η ελληνική εξωτερική πολιτική έγινε περισσότερο ευέλικτη, αναζητώντας κι άλλους συμμάχους που θα μπορούσαν να συμβάλουν, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, στην ασφάλεια της χώρας.

Την περίοδο 1961-1963, η ελληνική εξωτερική πολιτική επεδίωξε την εξομάλυνση των σχέσεων της Ελλάδας με τους βόρειους γείτονές της, στο πλαίσιο της Διεθνούς Ύφεσης του Ψυχρού Πολέμου, χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία.[777] Παράλληλα, το εμπορικό άνοιγμα προς τις χώρες του Ανατολικού μπλοκ και τη Σοβιετική Ένωση, που είχε ξεκινήσει από το 1956, συνεχίστηκε. Τα αγροτικά πλεονάσματα, τα οποία δεν μπορούσαν να διοχετευθούν στις Ευρωπαϊκές αγορές και παρέμεναν αδιάθετα, απορροφούνταν από τις αγορές

[777] Βασική αιτία της μη εξομάλυνσης των σχέσεων ανάμεσα στην Ελλάδα και τους βόρειους γείτονές της ήταν η αμοιβαία καχυποψία. Η Ελλάδα και οι χώρες που συνόρευαν μαζί της στα βόρεια ανήκαν στα αντιμαχόμενα στρατόπεδα του Ψυχρού πολέμου. Τα γειτονικά κράτη ανήκαν στον Ανατολικό συνασπισμό ενώ η Ελλάδα στο ΝΑΤΟ. Ταυτόχρονα, οι μνήμες από τον Εμφύλιο πόλεμο και την υποστήριξη που παρείχαν οι βόρειοι γείτονες στον Δημοκρατικό Στρατό παρέμεναν νωπές. Με την Αλβανία η Ελλάδα είχε διακόψει τις διπλωματικές σχέσεις πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ παρέμενε ανοιχτό το Ηπειρωτικό ζήτημα καθώς και το ζήτημα της Ελληνικής μειονότητας της Βορείου Ηπείρου. Με την Βουλγαρία οι σχέσεις παρέμεναν ψυχρές, καθώς αποτελούσε ιστορικά την σημαντικότερη απειλή για την ελληνική εδαφική ακεραιότητα και οι Ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου θεωρούσαν την απειλή υπαρκτή. Με την Γιουγκοσλαβία οι σχέσεις της Ελλάδας ήταν περισσότερο σύνθετες, καθώς εξαρτιόντουσαν, ως ένα βαθμό, από το πόσο καλές ή κακές ήταν οι σχέσεις της Γιουγκοσλαβίας με την Σοβιετική Ένωση. Σε γενικές γραμμές όμως, η Γιουγκοσλαβία ήταν το γειτονικό κράτος με το οποίο η Ελλάδα διατηρούσε τις καλύτερες σχέσεις, σε σχέση με τις υπόλοιπες γειτονικές χώρες. Όλα αυτά μέχρι το 1961, οπότε επήλθε ρήξη στις Ελληνο-Γιουγκοσλαβικές σχέσεις, με αφορμή τον ισχυρισμό του Βελιγραδίου περί ύπαρξης «Μακεδονικής» μειονότητας στην Ελλάδα. Οι σχέσεις των δύο κρατών θα επανέρχονταν στο προ του 1961 καλό επίπεδο, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, το 1974.

των Ανατολικών χωρών, καθιστώντας το εμπορικό ισοζύγιο με τις χώρες αυτές ιδιαίτερα πλεονασματικό για την Ελλάδα.[778]

Οι Ελληνικές κυβερνήσεις μεταπολεμικά ασκούσαν σταθερά φιλοαραβική πολιτική. Αρχής γενομένης από την μη αναγνώριση του νεοσύστατου κράτους του Ισραήλ[779], το οποίο βρισκόταν σε διαρκή πολεμική σύγκρουση με τον Αραβικό κόσμο, οι Ελληνικές κυβερνήσεις παρουσιάζονταν ευνοϊκά διακείμενες έναντι των Αραβικών διεκδικήσεων. Η σύσφιξη των διπλωματικών σχέσεων με τις Αραβικές χώρες έγινε εντονότερη μετά την άνοδο του Καραμανλή στην εξουσία. Το Κυπριακό ζήτημα και η αναζήτηση συμμάχων, που θα μπορούσαν να υποστηρίξουν τις ελληνικές θέσεις εντός του ΟΗΕ, ώθησαν τους Καραμανλή και Αβέρωφ στο να δώσουν μια σαφώς φιλοαραβική κατεύθυνση στην ελληνική εξωτερική πολιτική. Αυτή η πολιτική έφερε αποτέλεσμα, αφού στην πλειονότητά τους, τα μέλη του Αραβικού Συνδέσμου πρόσφεραν υποστήριξη, με την ψήφο τους, στην Ελλάδα για το Κυπριακό.

1. ΗΠΑ: Βασικός εταίρος και αδιαπραγμάτευτος πυλώνας εθνικής ασφάλειας

Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας καθόριζε σε σημαντικό βαθμό τη θέση της στο διεθνές πλαίσιο του Ψυχροπολεμικού περιβάλλοντος. Ο «από βορράν κίνδυνος» δημιουργούσε μια διαρκή ανασφάλεια στις ελληνικές μεταπολεμικές

[778] Οι εξαγωγές προς τις χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού εκτινάχτηκαν από το 4,4% του συνόλου των Ελληνικών εξαγωγών το 1955 στο 23,3% το 1961. Βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, *Ασύμμετροι Εταίροι: Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961,* Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 109.

[779] Η αναγνώριση του κράτους του Ισραήλ επέφερε την εχθρότητα του Αραβικού κόσμου έναντι του κράτους που προχωρούσε στην αναγνώριση. Η Ελλάδα καταψήφισε το σχέδιο για την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ, που κατατέθηκε στον ΟΗΕ το 1949. Μέχρι το 1990 η Ελλάδα δεν είχε αναγνωρίσει *de jure* το Ισραήλ, ούτε είχε συνάψει μαζί του πλήρεις διπλωματικές σχέσεις. Βλ. Moshe Gilboa, *The background to Greece's recognition of Israel,* The Ministry for Foreign Affairs, The First Fifty Years, Part 1, Jerusalem 2002, pp. 377-379.

κυβερνήσεις που αναζητούσαν τρόπους ανάσχεσης του κινδύνου. Στις δεκαετίες του 1950 και 1960, ο «από βορράν κίνδυνος» αφορούσε κυρίως στη Βουλγαρία.[780] Οι πρόσφατες πολεμικές συγκρούσεις (Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος, Α΄ και Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος), καθώς και οι εδαφικές διεκδικήσεις που η Βουλγαρία εξακολουθούσε να διατυπώνει εις βάρος της Ελλάδας, σε συνδυασμό με το κοινωνικό-πολιτικό καθεστώς της χώρας, που είχε συνταχθεί στο πλευρό της Σοβιετικής Ένωσης, ενίσχυαν το αίσθημα της ανασφάλειας των ελληνικών κυβερνήσεων. Μέσω της ένταξής της στο ΝΑΤΟ, η Ελλάδα επεδίωκε την ανάσχεση του «από βορράν κινδύνου». Για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία της, η Ελλάδα είχε μια εδαφική εξασφάλιση, στο πλαίσιο του Βορειοατλαντικού Συμφώνου, την οποία εγγυούνταν οι ισχυρές δυνάμεις της Δύσης[781], καθώς και την θωράκιση του αστικού χαρακτήρα του κράτους έναντι κάθε κομμουνιστικής απειλής, εξωτερικής ή εσωτερικής. Πέρα όμως από τις συμβατικές εγγυήσεις που περιέχονταν στο βασικό πλαίσιο λειτουργίας του ΝΑΤΟ, οι Ελληνικές κυβερνήσεις διαχρονικά, και εν προκειμένω οι κυβερνήσεις Καραμανλή, επεδίωκαν συστηματικά την διασφάλιση των αμυντικών αναγκών και την ενίσχυση της ασφάλειας της χώρας μέσω της ενίσχυσης των διμερών σχέσεων με τις ΗΠΑ.

Κοινή συνισταμένη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, από όλες τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις, ήταν η αδιαπραγμάτευτη θέση της Ελλάδας εντός της Δυτικής Συμμαχίας. Χωρίς να αμφισβητούν τη θέση αυτή, ούτε και τη σημασία του αμερικανικού παράγοντα για την κατοχύρωση της ασφάλειας της Ελλάδας, οι κυβερνήσεις Καραμανλή επιχείρησαν να προσδώσουν μεγαλύτερη ευελιξία στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής, διευρύνοντας τις διπλωματικές σχέσεις της χώρας με τον Ανατολικό Συνασπισμό και υποστηρίζοντας ένθερμα το όραμα της Ενωμένης Ευρώπης. Την περίοδο 1961-1963 οι σχέσεις του Καραμανλή με τους Αμερικανούς πέρασαν σε μια

[780] Σχετικά με το πώς οι Ελληνικές κυβερνήσεις αντιλαμβάνονταν την Βουλγαρική απειλή βλ. Evanthis Hatzivassiliou, "Greece and Bulgaria 1949-1964. The unspoken Assumptions", *Balkan Studies*, vol. 33, no 1, 1992, pp. 143-153.

[781] Evanthis Hatzivassiliou, "Security and the European Option: Greek Foreign Policy, 1952-1962", *Journal of Contemporary History,* Vol. 30, Issue 1, January 1995, p. 193.

φάση ψύχρανσης. Οι Αμερικανοί θεωρούσαν ότι ο Μακεδόνας πολιτικός είχε φθαρεί πολιτικά και δεν θα μπορούσε να μείνει για πολύ ακόμα στην εξουσία.[782] Ο Καραμανλής θεωρούσε ότι οι Αμερικανοί δεν τον στήριζαν αρκετά και εξέφραζε την έντονη απογοήτευση και ενόχλησή του για την περικοπή της αμερικανικής οικονομικής βοήθειας.[783] Το νεοδιαμορφωθέν κλίμα οδήγησε τον Καραμανλή στην αναζήτηση νέων ερεισμάτων που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά στην στήριξη που παρείχαν οι ΗΠΑ στην Ελλάδα. Η ελληνική εξωτερική πολιτική, ακόμα και σε αυτή την περίοδο της αύξησης της ευελιξίας της, είχε σταθερά ως ακρογωνιαίο λίθο της την προσήλωση στον Δυτικό κόσμο και την εξασφάλιση της αρωγής των ΗΠΑ σε διπλωματικό επίπεδο.

Σύμφωνα με τον ίδιο τον Καραμανλή την εξωτερική πολιτική της Ελλάδος «προσδιορίζουν η ιστορία της, η γεωγραφική της θέσις και η πίστις

[782] Χαρακτηριστικό της ψύχρανσης των σχέσεων Καραμανλή-Αμερικανών είναι ότι ο υφυπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ, υπεύθυνος Μεσανατολικών και Νοτιοασιατικών Υποθέσεων, Φίλιπ Τάλμποτ θεωρούσε ότι η περίοδος διακυβέρνησης της Ελλάδας από τον Καραμανλή πλησίαζε στο τέλος της, γράφοντας στον Λαμπουίζ, τον Αμερικανό Πρέσβη στην Αθήνα, στις 22 Απριλίου 1963, ότι «είναι προφανώς αδύνατον να παραμείνει ο Καραμανλής στην εξουσία επ' άπειρον και είμαστε προετοιμασμένοι να συνεργαστούμε με μια άλλη κυβέρνηση». Βλ. Letter From Talbot to Labouisse, 22/3/1963, FRUS, Vol. XVI, p. 668˙ Η θέση ότι οι Αμερικανοί είχαν αρχίσει να αποστασιοποιούνται από τον Καραμανλή, τον οποίο δεν θεωρούσαν αναντικατάστατο, ενισχύεται από το γεγονός ότι Αμερικανοί διπλωμάτες που υπηρετούσαν το 1963 στο State Department μαρτυρούν ότι είχε δημιουργηθεί η πεποίθηση πως ο Καραμανλής είχε διαγράψει τον κύκλο του ύστερα από οκταετή παραμονή στην εξουσία και πως χρειαζόταν κάποιου είδους ανανέωση του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα. Βλ. Παπαχελάς, ό.π., σ. 88.

[783] Βλ. το προσωπικό μήνυμα του Καραμανλή στον Πρόεδρο των ΗΠΑ Κέννεντυ, όπου ο Έλληνας Πρωθυπουργός εκφράζει την απογοήτευσή του για την έλλειψη υποστήριξης των Ελληνικών θέσεων στις διαφορές της Ελλάδας με τις γειτονικές της χώρες: «Εις τας διαφοράς αυτάς, τα αναμφισβήτητα δίκαια της Ελλάδος δεν τυγχάνουν […] της απαραιτήτου συμμαχικής υποστηρίξεως και αλληλεγγύης». Πιο συγκεκριμένα, ο Καραμανλής έφερε το παράδειγμα της Τουρκίας, η οποία αν και δεν πολέμησε και δεν «θυσιάστηκε» στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως η Ελλάδα, εντούτοις χαίρει καλύτερης μεταχείρισης από την Ελλάδα. Στο ίδιο μήνυμα, ο Καραμανλής εκφράζει στον Κέννεντυ τα παράπονά του για τον τρόπο διαχείρισης του Ελληνικού δημόσιου χρέους από τους Αμερικανούς ομολογιούχους και σημειώνει ότι «ο ελληνικός λαός, έχων και άλλους λόγους πικρίας [ενν. έναντι των Αμερικανών], θα θεωρήση αδικαιολόγητον το ότι κομμουνιστικαί χώραι τυγχάνουν καλυτέρας μεταχειρίσεως των πιστών συμμαχικών χωρών». Επιστολή Καραμανλή προς Κέννεντυ, 8/8/1962, Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 5Β, σσ. 436,438.

της εις τας ιδέας της ελευθερίας και της ειρήνης»[784]. Η σύνθεση αυτών των παραγόντων δημιουργούσε την πεποίθηση στον Καραμανλή ότι η αγαστή σύμπλευση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής με τις ΗΠΑ ήταν απαραίτητη για την ελληνική πολιτική ασφαλείας. Πέραν όμως του ζητήματος της ασφάλειας, η Ελλάδα εξαρτιόταν σε σημαντικό βαθμό από τον Αμερικανικό παράγοντα και για την ανάπτυξη της οικονομίας της. Το ζήτημα της περικοπής της αμερικανικής βοήθειας, το οποίο τέθηκε επιτακτικά στα τέλη της δεκαετίας του 1950, δημιουργούσε έντονες τριβές στις σχέσεις των δύο χωρών. Από τις αρχές τις δεκαετίας του 1960 η κυβέρνηση Καραμανλή επιδόθηκε σε μια συστηματική προσπάθεια ώστε να πείσει τους Αμερικανούς ότι η περικοπή της οικονομικής βοήθειας θα είχε ολέθριες επιπτώσεις τόσο στην άμυνα της Ελλάδας, όσο και στον ρυθμό ανάπτυξης της οικονομίας.

Η αμερικανική οικονομική βοήθεια είχε εξελιχθεί μεταπολεμικά σε βασικό μοχλό ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και διατήρησης του αξιόμαχου της άμυνας της χώρας. Αν και μειωμένη, από το 1954, σε σχέση με τον Εμφύλιο και την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο, εκτός από την οικονομική της σημασία, συνιστούσε και έμπρακτη πολιτική εκδήλωση του ενδιαφέροντος των ΗΠΑ για την Ελλάδα, ενδιαφέροντος ζωτικού για την επιβίωση της ελληνικής ηγετικής τάξης και τη διατήρηση του πολιτικού καθεστώτος που παγιώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1950.[785] Η διακοπή της δωρεάν οικονομικής βοήθειας των ΗΠΑ προς την Ελλάδα αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης μεταξύ Αθηνών και Ουάσινγκτον και προκάλεσε τριγμούς στις διμερείς σχέσεις των χωρών την περίοδο 1961-1963.

Από το 1956 η αμερικανική οικονομική βοήθεια έβαινε μειούμενη, μέχρι το 1959 οπότε και το ύψος της βοήθειας αυξήθηκε πρόσκαιρα.[786] Οι

[784] Προγραμματικές δηλώσεις κυβέρνησης ΕΡΕ, 5/12/1961, Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 5Α, σ. 250.

[785] Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 12.

[786] Το 1951, την τελευταία χρονιά του σχεδίου Μάρσαλ (1947-1951) η Ελλάδα έλαβε 3.463 εκ. δραχμές δωρεάν οικονομική βοήθεια από τις ΗΠΑ. Μέχρι το 1954 η Ελλάδα λάμβανε μόνο δωρεάν οικονομική βοήθεια από τις ΗΠΑ. Από το 1955, εκτός από την δωρεάν βοήθεια λάμβανε και οικονομική βοήθεια υπό την μορφή πιστώσεων. Το 1955 η Ελλάδα έλαβε 1.080 εκ. δρχ δωρεάν

εκλογές του 1958, που έφεραν στην αξιωματική αντιπολίτευση την ΕΔΑ, δημιούργησαν ανασφάλεια στους Αμερικανούς, οι οποίοι επιθυμούσαν να ενισχύσουν την κυβέρνηση και να αποτρέψουν το ενδεχόμενο ανόδου της Αριστεράς στην εξουσία. Το αποτέλεσμα ήταν η αύξηση της οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας προς την Ελλάδα, στο ποσό ρεκόρ, μετά το 1953, των 230 εκ. δολαρίων συνολικά.[787] Για το οικονομικό έτος 1960-61 η δωρεάν αμυντική βοήθεια προς την Ελλάδα περιορίστηκε στα 20 εκ. δολάρια[788], με την προοπτική το επόμενο έτος να διακοπεί. Από το 1959 η ελληνική κυβέρνηση και ο Καραμανλής προσωπικά έθεταν συστηματικά το ζήτημα σε Αμερικανικούς αξιωματούχους, όλων των βαθμίδων, υπογραμμίζοντας τις αρνητικές επιπτώσεις που θα είχε η διακοπή της οικονομικής βοήθειας για την Ελλάδα.

Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Αμερικανού προέδρου Αϊζενχάουερ στην Αθήνα τον Δεκέμβριο του 1959, ο Καραμανλής του έθεσε το ζήτημα της περικοπής της βοήθειας. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός είπε στον Αμερικανό πρόεδρο ότι η Ελλάδα αντιμετώπιζε το τελευταίο διάστημα οικονομικά προβλήματα και του ζήτησε να μελετήσει την κατάσταση και να βοηθήσει με όποιο τρόπο μπορούσε.[789] Το αίτημα της μη περικοπής της οικονομικής βοήθειας έθεσε ο Καραμανλής αναλυτικότερα στον Αμερικανό Πρέσβη στην Αθήνα Έλις Μπριγκς τον Αύγουστο του 1959. Ο Καραμανλής εξέφρασε τα παράπονά του στον Μπριγκς διότι από τότε που ο Μακεδόνας πολιτικός ανήλθε στην εξουσία η αμερικανική βοήθεια «κατ΄ουσίαν εξέλιπεν». Στη συνέχεια του ζήτησε να κάνει ό,τι μπορούσε για να μην περικοπεί η βοήθεια, τονίζοντάς του ότι η κυβέρνησή του «αποτελεί τον κατ' εξοχήν φορέα

οικονομική βοήθεια και 240 εκ. δρχ σε δάνεια. Το 1956, 1.184 εκ. δωρεάν και 510 εκ. σε δάνεια. Από το 1957 η δωρεάν οικονομική βοήθεια περιορίστηκε σημαντικά, στα 550 εκ. Το 1958, 326 εκ. Το 1959 αυξήθηκε σε 644 εκ. , ενώ το 1960 σε 752 εκ. Το 1961 μειώθηκε σε 633 εκ. και το 1962 σε 559 εκ., για μειωθεί απότομα και ουσιαστικά να σταματήσει το 1963, οπότε και ανήλθε σε μόλις 33 εκ.
Βλ. Ζολώτας, ό.π., πίνακες 42 και 43, σσ. 136-137.

[787] Στεφανίδης, ό.π., σ. 284.

[788] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 4, σ. 315.

[789] Memorandum of Conference With President Eisenhower, 15/12/1959, FRUS, Vol. X, pp. 693-694.

της φιλοδυτικής πολιτικής» και ζήτησε τη στήριξη των ΗΠΑ «δια να δυνηθή να συνεχίση την εσωτερικήν και εξωτερικήν γραμμήν, ήν από ετών τηρεί»[790].

Από το 1961 η ανησυχία της ελληνικής κυβέρνησης, σχετικά με την περικοπή της οικονομικής βοήθειας, εντάθηκε. Επί προεδρίας Κέννεντυ η αμερικανική πολιτική εξωτερικής βοήθειας ανανεώθηκε ριζικά, κυρίως λόγω των μεγάλων ελλειμμάτων στην οικονομία. Η νέα αμερικανική στρατηγική έδινε έμφαση στη συνέχιση της δωρεάν βοήθειας προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Νοτιοανατολικής Ασίας.[791] Ο νέος νόμος περί εξωτερικής βοήθειας που ψηφίστηκε το 1961, συνδυάστηκε με την υποκατάσταση της δωρεάν στρατιωτικής βοήθειας από πωλήσεις επί πιστώσει. Η Ελλάδα, έχοντας σημειώσει σημαντικά βήματα προόδου στο πεδίο της οικονομικής ανάπτυξης, δεν θα περιλαμβανόταν στις χώρες – όπως η Ν.Κορέα, το Ιράν και η Τουρκία – που θα παρέμεναν κατ' εξαίρεση αποδέκτες της βοήθειας.[792]

Ο Καραμανλής πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στις ΗΠΑ τον Απρίλιο του 1961, όπου του δόθηκε η ευκαιρία να θέσει το ζήτημα της οικονομικής βοήθειας στα μέλη της αμερικανικής κυβέρνησης. Στην συνάντησή του με τον πρόεδρο Κέννεντυ δεν έθεσε ευθέως το ζήτημα, αλλά προέβη στην επισήμανση ότι τα επόμενα 3-4 χρόνια θα ήταν κρίσιμα για την ελληνική οικονομία και τον παρακάλεσε «να συστήση ευμενή μεταχείρισιν της Ελλάδος εις τους συνεργάτας του»[793]. Ο Κέννεντυ είχε λάβει από το επιτελείο του συμβουλές σχετικά με το ζήτημα της βοήθειας στην Ελλάδα. Σύμφωνα με αυτές θα έπρεπε να αναφέρει στον συνομιλητή του ότι η δωρεάν αμυντική βοήθεια θα σταματούσε και η όποια συζήτηση σχετικά με αμερικανική βοήθεια

[790] Μνημόνιο συνομιλίας Καραμανλή-Μπριγκς, 18/8/1959, Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 145.

[791] Γιάννης Σακκάς, «Ατλαντική Συμμαχία, Διεθνής Ύφεση και ελληνική Διπλωματία, 1961-1967», *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, επιμ. Μανώλης Βασιλάκης, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης-Παπαζήσης, Αθήνα 2009, σσ. 179-180. Για μια γενική θεώρηση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής επί προεδρίας Κέννεντυ βλ. *Kennedy's Quest for Victory. American Foreign Policy, 1961-1963,* Edited by Thomas G. Paterson, Oxford University Press, New York/Oxford 1989.

[792] Σβολόπουλος, ό.π., σ. 101.

[793] Ιδιαίτερη συνομιλία Καραμανλή-Κέννεντυ, 19/4/1961, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 15Α.

προς την Ελλάδα θα έπρεπε να αφορά μόνο σε παροχή δανείων.[794] Της συνάντησης με τον Κένεντυ, είχε προηγηθεί αντίστοιχη του Πρωθυπουργού με τον υπουργό Εξωτερικών Ντην Ρασκ και τον υφυπουργό Οικονομικών Τζωρτζ Μπωλλ. Κατά τη διάρκεια της συνομιλίας του με τον Μπωλλ, ο Καραμανλής εξέθεσε αναλυτικά τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας. Εστίασε την ανάλυσή του στο γεγονός ότι η Ελλάδα δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να σηκώσει μόνη της το βάρος των αμυντικών δαπανών, υπογραμμίζοντας ότι στον προϋπολογισμό του τρέχοντος έτους καταβάλλονταν 168 εκ. δολάρια για αμυντικές δαπάνες και μόλις 30 εκ. για τη χρηματοδότηση του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων. Για το λόγο αυτό, ζήτησε από τον Μπωλλ να συμβάλουν οι ΗΠΑ στην κάλυψη των αναγκών του προϋπολογισμού κατά τα 2/3 με αμυντική βοήθεια και κατά το 1/3 με δάνεια πενταετούς διάρκειας. Η απάντηση του Μπωλλ δεν άφηνε περιθώριο αισιοδοξίας στην ελληνική πλευρά: «Η παρούσα κατάσταση επέβαλλε στις ΗΠΑ την αναθεώρηση της μέχρι τότε ακολουθηθείσας πολιτικής στην χορήγηση εξωτερικής βοήθειας». Παράλληλα, ο Μπωλλ σύστησε στον Καραμανλή να στραφεί στα Ευρωπαϊκά κράτη και συγκεκριμένα στη Γερμανία για την αναζήτηση πηγών χρηματοδότησης.[795]

Κατά την διάρκεια της συνομιλίας του με τον Μπωλλ, ο Καραμανλής πρότεινε την δημιουργία ταμείου του ΝΑΤΟ, το οποίο θα συνέβαλλε στη χρηματοδότηση των αμυντικών αναγκών των ασθενέστερων κρατών-μελών της συμμαχίας. Ο Μπωλλ ενημέρωσε τον Καραμανλή ότι το ζήτημα παροχής οικονομικής βοήθειας από το ΝΑΤΟ μελετάται.[796]

Πέραν των οικονομικών και τεχνοκρατικών επιχειρημάτων που χρησιμοποίησε ο Καραμανλής για να πείσει τους Αμερικανούς ιθύνοντες να συνεχίσουν την οικονομική βοήθεια προς την Ελλάδα, επιστράτευσε και

[794] Διαβαθμισμένο έγγραφο με σήμανση "Official Use Only", σχετικά με την επίσκεψη Καραμανλή στις ΗΠΑ τον Απρίλιο του 1961, Αρ. Εγγ. 5, John F. Kennedy Library and Museum, Folder: Greece, 1961-1963.

[795] Πρακτικά συνομιλίας Καραμανλή με Αμερικανό υπουργό Εξωτερικών Ρασκ και υφυπουργό Οικονομικών Μπωλλ, 18/4/1961, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 15Α.

[796] Ό.π.

ιδεολογικά επιχειρήματα. Δεν ήταν τυχαία η επιμονή του Καραμανλή ότι η Ελλάδα αποτελούσε έμπρακτη απόδειξη ότι ένα μικρό αδύναμο οικονομικά κράτος, όπως η Ελλάδα, μπορούσε να πετύχει σε σύντομο χρονικό διάστημα το στόχο της οικονομικής ανάπτυξης στο πλαίσιο της δυτικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Ο Καραμανλής υπονοούσε ότι ενδεχόμενη οικονομική επιτυχία της Ελλάδας, η οποία εξαρτιόταν από την συνέχιση της αμερικανικής βοήθειας, θα σηματοδοτούσε μια νίκη της Δύσης και θα κατάφερνε ένα αποφασιστικό πλήγμα στο Ανατολικό μπλοκ, στο πεδίο της προπαγάνδας.[797]

Τους επόμενους μήνες, ο Καραμανλής, χωρίς να εγκαταλείπει τις προσπάθειες και την άσκηση πίεσης για να αλλάξει η πολιτική των ΗΠΑ ως προς την παροχή βοήθειας στην Ελλάδα, έστρεψε παράλληλα τις προσπάθειες για την κάλυψη των αμυντικών αναγκών της χώρας προς το ΝΑΤΟ. Η δημιουργία ενός κοινού ταμείου, στο οποίο θα συνέβαλλαν όλα τα μέλη του ΝΑΤΟ, και το οποίο θα χρηματοδοτούσε τις αμυντικές δαπάνες των ασθενέστερων οικονομικά μελών, αποτέλεσε σταθερή του επιδίωξη. Από τις επαφές στην Ουάσινγκτον προέκυψε με σαφήνεια ότι η εποχή που η αμερικανική οικονομική βοήθεια στήριζε την ελληνική οικονομία είχε παρέλθει. Μόλις ο Καραμανλής επέστρεψε στην Ελλάδα, συγκέντρωσε τις προσπάθειές του στο ΝΑΤΟ, ως εναλλακτική πηγή χρηματοδότησης.[798]

Από τον Μάιο του 1961 το ΝΑΤΟ είχε συγκροτήσει ειδική τριμελή επιτροπή για να μελετήσει τα οικονομικά προβλήματα της Ελλάδας και της Τουρκίας.[799] Τον Μάρτιο του 1962 η επιτροπή κατέληξε στο πόρισμά της.

[797] Λυκούργος Κουρκουβέλας, «Η επίσκεψη Καραμανλή στις ΗΠΑ», άρθρο στην εφ. *Καθημερινή,* 18/10/2015.

[798] Γούντχάουζ, ό.π., σ. 148.

[799] Στην τριμελή επιτροπή συμμετείχαν ο πρώην Πρωθυπουργός της Γαλλίας Edgar Faure, ο πρώην Αντιπρόεδρος της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων von Mangoldt-Reiboldt και ο πρώην ειδικός συνεργάτης του State Department John Ferguson. Σκοπός της επιτροπής ήταν να προτείνει τρόπους επιτάχυνσης των προγραμμάτων οικονομικής ανάπτυξης και ανόδου του βιοτικού επιπέδου των πολιτών, καθώς και να εξετάσει τα «ειδικά οικονομικά προβλήματα» των δύο χωρών. Το πόρισμα της επιτροπής θα έπρεπε να έχει κατατεθεί μέχρι την 1η Δεκεμβρίου 1961. Βλ. Press Release (61) 18, 4/9/1961, NATO Archives.

Σύμφωνα με αυτό, η Ελλάδα ήταν οικονομικά επιτυχημένη και μπορούσε να αντιμετωπίσει το αμυντικό της βάρος εάν λάμβανε απλώς μακροπρόθεσμα δάνεια και όχι δωρεάν βοήθεια.[800] Η ανακοίνωση της έκθεσης της επιτροπής του ΝΑΤΟ, αρχικά σε έναν κλειστό κύκλο προσώπων στις 7 Απριλίου, προκάλεσε απογοήτευση, αναστάτωση και οργή στην Αθήνα. Η ελληνική κυβέρνηση καλούνταν ουσιαστικά να αναδιαμορφώσει τον οικονομικό της προγραμματισμό για να διατηρήσει την αμυντική της ικανότητα στο ίδιο επίπεδο με την περίοδο που δεχόταν δωρεάν αμυντική βοήθεια.[801] Στις 11 Απριλίου ο Καραμανλής συναντήθηκε με τον Αμερικανό πρέσβη Λαμπουίς, εκφράζοντάς του την έντονη δυσφορία του για την απόφαση της επιτροπής. Τα πρακτικά του διαλόγου είναι ενδεικτικά του εξαιρετικά τεταμένου κλίματος που επικράτησε στην συνάντηση: «Τα πορίσματα της ως άνω εκθέσεως είναι εξωφρενικά και η ελληνική Κυβέρνησις ευρίσκεται εν αδυναμία να θεωρήση αυτά έστω και ως απαρχήν δια περαιτέρω συζήτησιν. Είναι υποχρεωμένη η ελληνική Κυβέρνησις […] να δηλώση ότι η έκθεσις αυτή είναι τελείως απαράδεκτος και να διαπιστώση ότι διέπεται από μη φιλικά αισθήματα προς την Ελλάδα […] Μου είναι αδύνατον να καταλάβω πώς χώραι, ως η Πορτογαλία, η Ισπανία και η Τουρκία, αι οποίαι δεν συμμετέσχον του πολέμου, δεν υπέστησαν καταστροφάς και απεναντίας εξεμεταλλεύθησαν επωφελώς δι' αυτάς τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον, τυγχάνουν γενναιοδώρου αντιμετωπίσεως, ενώ η Ελλάς έχει το συναίσθημα ότι δεν τυγχάνει της υποστηρίξεως την οποίαν εδικαιούτο να αναμένη. Έτι πλέον περίεργον είναι το ότι ενισχύονται Κυβερνήσεις μη φιλικώς διακείμεναι προς την Δύσιν, ως της Αιγύπτου και της Γιουγκοσλαβίας […] Προσβάλλει την προσωπικήν και εθνικήν μου αξιοπρέπειαν η αντίληψις ότι οι πάντες

[800] Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων…*, ό.π., σ. 223.

[801] Στις 12 Απριλίου η κυβέρνηση αντέκρουσε τα συμπεράσματα της τριμελούς επιτροπής του ΝΑΤΟ, μέσω μιας επιστολής προς τον ΓΓ του οργανισμού Ντιρκ Στίκερ. Η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε ότι ο Ελληνικός προϋπολογισμός ήταν ελλειμματικός και ότι το έλλειμμα αυτό δεν θα μπορούσε να καλυφθεί πλήρως χωρίς την αμερικανική οικονομική βοήθεια. Παράλληλα, η ελληνική πλευρά τόνισε ότι καλούνταν να δαπανά το 5% του ΑΕΠ για αμυντικές δαπάνες, ενώ τα υπόλοιπα κράτη-μέλη του ΝΑΤΟ, με υψηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα από αυτό της Ελλάδας, δαπανούσαν κάτω από 4% του ΑΕΠ για την άμυνά τους. Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 5Α, σ. 356.

δικαιούνται ενισχύσεως πλην της Ελλάδος»[802]. Η οργισμένη αντίδραση του Καραμανλή έναντι της στάσης των Αμερικανών στο ζήτημα της περικοπής της βοήθειας είναι ενδεικτική της ψύχρανσης των σχέσεων ανάμεσα στις δύο πλευρές.

Από τις 3 έως τις 6 Μαΐου 1962, έλαβε χώρα στην Ελλάδα η εαρινή υπουργική σύνοδος του ΝΑΤΟ, στην οποία έλαβαν μέρος ο γενικός γραμματέας του ΝΑΤΟ Ντιρκ Στίκκερ και οι υπουργοί Άμυνας και Εξωτερικών των κρατών-μελών του ΝΑΤΟ. Στο πλαίσιο της συνόδου ο Καραμανλής είχε την ευκαιρία να συναντηθεί με τον Στίκκερ. Στο επίκεντρο της συνομιλίας τους ήταν το ζήτημα της βοήθειας από το ΝΑΤΟ και τα συμπεράσματα από την αρνητική για την Ελλάδα έκθεση της τριμελούς επιτροπής του ΝΑΤΟ. Ο Καραμανλής τόνισε ότι το όλο σκεπτικό της έκθεσης της επιτροπής ήταν λανθασμένο και πιθανώς βασιζόταν «επί εσφαλμένων δεδομένων ή αντιλήψεων». Ο Στίκκερ είπε στον Καραμανλή ότι και ο ίδιος διαφωνεί με τα πορίσματα της επιτροπής, χωρίς όμως να αφήσει κάποια ελπίδα στον Έλληνα Πρωθυπουργό ότι το ΝΑΤΟ θα συνέβαλλε ουσιαστικά στην κάλυψη των αμυντικών αναγκών της Ελλάδας.[803]

Στο κείμενο του κοινού ανακοινωθέντος της συνόδου του ΝΑΤΟ αναφέρεται ότι οι υπουργοί του ΝΑΤΟ έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ανάγκες οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας και της Τουρκίας. Οι υπουργοί αναγνώρισαν την ανάγκη παροχής εξωτερικής οικονομικής βοήθειας στις δύο χώρες ώστε να επιτευχθεί οικονομική ανάπτυξη και βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των λαών τους. Υπήρξε συμφωνία ώστε τα ισχυρότερα οικονομικά μέλη του ΝΑΤΟ, που ήταν σε θέση να βοηθήσουν τα δύο κράτη, σε συνεργασία με άλλους διεθνείς οργανισμούς, να παράσχουν τους αναγκαίους πόρους ώστε να ενισχυθεί η οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Τέλος, οι υπουργοί συμφώνησαν στη δημιουργία μιας ομάδας

[802] Πρακτικό συνομιλίας Καραμανλή-Λαμπουίς, 11/4/1962, Αρχείο Καραμανλή, τ. 5Α, ό.π., 353-356.
[803] Συνομιλία Καραμανλή-Στίκκερ, 2/5/1962, Αρχείο Καραμανλή, τ. 5Β, ό.π., σ. 366.

εργασίας που θα εξέταζε περαιτέρω τα ειδικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η Ελλάδα, ως προς την χρηματοδότηση των αμυντικών αναγκών της.[804]

Το περιεχόμενο του κοινού ανακοινωθέντος ήταν κατώτερο των προσδοκιών της Ελλάδας, που ανέμενε άμεσες και απτές λύσεις, ενόψει της επικείμενης διακοπής της δωρεάν αμερικανικής αμυντικής βοήθειας. Παρόλα αυτά, η Ελλάδα πέτυχε να λάβει από το ΝΑΤΟ έκτακτη βοήθεια αμυντικής στήριξης ύψους 20 εκ. δολαρίων για το έτος 1963.[805] Στο κοινό ανακοινωθέν των υπουργών που συμμετείχαν στη σύνοδο του ΝΑΤΟ στις 13-15 Δεκεμβρίου 1962, αναφέρεται ότι αποφασίστηκε η έκτακτη ενίσχυση της Ελλάδας «σε πνεύμα αλληλεγγύης και αλληλεξάρτησης» για να καλύψει η χώρα το πρόβλημα που αντιμετώπιζε στην χρηματοδότηση της άμυνάς της.[806]

Η θέση της ελληνικής κυβέρνησης γινόταν δυσχερέστερη, από τη στιγμή που το ΝΑΤΟ αποδείχτηκε ότι δεν μπορούσε να αποτελέσει εναλλακτική πηγή χρηματοδότησης για την επαρκή και μακροπρόθεσμη κάλυψη των αμυντικών αναγκών της Ελλάδας. Οι Αμερικανοί από την πλευρά τους, εκτός από την αλλαγή πολιτικής στο θέμα της εξωτερικής βοήθειας που επέφερε η προεδρία Κέννεντυ[807], εκτιμούσαν ότι η ελληνική οικονομία ήταν σε θέση να καλύψει της αμυντικές ανάγκες της χώρας από μόνη της. Χαρακτηριστικό είναι το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε η αμερικανική Πρεσβεία στην Αθήνα, σχετικά με το ζήτημα της χρηματοδότησης των αμυντικών αναγκών της Ελλάδας: «Η παύση της αμερικανικής βοήθειας δεν θα έχει δραστική επίδραση [ενν. στην αμυντική ικανότητα της Ελλάδος], εκτός αν έτσι το θέλει η ελληνική κυβέρνηση»[808].

Η διακοπή της αμερικανικής βοήθειας και η αντικατάστασή της με πωλήσεις επί πιστώσει την 1η Ιουλίου 1962, οδήγησε την ελληνική πλευρά, εκ

[804] Press Release M1 (62) 4, 6/5/1962, NATO Archives.
[805] Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 226.
[806] Press Communique M2 (62) 2, 15/12/1962, NATO Archives.
[807] Βλ. εδώ, σσ. 274-275.
[808] Labouisse, Telegram From Embassy in Greece to the Embassy in France, 6/3/1962, FRUS, Vol, XVI, p. 631.

των πραγμάτων, στο δίλημμα να μειώσει τις ένοπλες δυνάμεις της ή να αυξήσει τις αμυντικές της δαπάνες εις βάρος της οικονομικής της ανάπτυξης και της κοινωνικής συνοχής.[809] Στις αρχές Ιουλίου ο Καραμανλής μετέφερε στον υπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ Ντιν Ρασκ, μέσω του πρέσβη Λαμπουίς, τις θέσεις της ελληνικής κυβέρνησης σχετικά με το ζήτημα της αμυντικής βοήθειας, αλλά και του δημόσιου χρέους της Ελλάδας[810], και ζήτησε επανεξέταση της κατάστασης από τον Ρασκ, υπονοώντας ότι αν δεν έβρισκε ανταπόκριση θα απευθυνόταν στον ίδιο τον Πρόεδρο.

Ο Λαμπουίς συναντήθηκε με τον Καραμανλή στις 23 Ιουλίου για να του μεταφέρει τις απόψεις του Ρασκ σχετικά με το θέμα της αμυντικής βοήθειας και του δημοσίου χρέους. Ο Ρασκ είχε ζητήσει από τον Λαμπουίς να ενημερώσει τον Καραμανλή ότι οι ΗΠΑ επιδιώκουν σταθερά να έχουν στενούς δεσμούς φιλίας με την Ελλάδα και θα καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια να βρει πηγές χρηματοδότησης για να χρηματοδοτηθούν οι αμυντικές ανάγκες της Ελλάδας.[811] Πέραν όμως αυτής της αόριστης δέσμευσης, ο Λαμπουίς δεν άφησε κανένα περιθώριο ελπίδας στον Καραμανλή, καθιστώντας του σαφές ότι η αμερικανική θέση ήταν τελεσίδικη και ότι δεν θα ήταν δυνατή η συνέχιση παροχής δωρεάν αμυντικής βοήθειας. Στο θέμα του δημοσίου χρέους της Ελλάδας, ο Λαμπουίς συμβούλευσε τον Πρωθυπουργό να μην εκμαιεύσει την συμφωνία των ομολογιούχων στον διακανονισμό, διότι ήταν ενδεχόμενο να επιβαρύνει τις σχέσεις των δύο πλευρών.[812]

[809] Σακκάς, ό.π., σ. 180.

[810] Η ελληνική κυβέρνηση είχε συμφωνήσει σε έναν διακανονισμό με τους Αμερικανούς ομολογιούχους, οι οποίοι κατείχαν ένα σημαντικό μέρος του ελληνικού δημοσίου χρέους, και ζητούσε και από τις κυβερνήσεις των άλλων χωρών να «συστήσουν εις τους ομολογιούχους των αποδοχήν» του ίδιου διακανονισμού που είχε γίνει με τους Αμερικανούς. Σε περίπτωση που δεν δεχόντουσαν, ο Καραμανλής ζητούσε οι κυβερνήσεις των κρατών να αποσυνδέσουν «κατηγοριματικώς και απεριφράστως» τα μέτρα για την χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας από τη ρύθμιση του ελληνικού δημοσίου χρέους. Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 414.

[811] Βλ. υποσημείωση 2 στο Memorandum from Klein to Bundy, 11/7/1962, FRUS, vol. XVI, p. 645.

[812] Συνομιλία Καραμανλή-Λαμπουίς, 23/7/1962, Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 421-422.

Ο Καραμανλής, εξαιρετικά απογοητευμένος από την εξέλιξη των γεγονότων, διαπίστωσε διάσταση απόψεων ανάμεσα στις δύο πλευρές και παρατήρησε ότι «υφίσταται πάντοτε μια διαφορά εκτιμήσεως της ελληνικής πραγματικότητας». Εξαιτίας αυτών, «η επίλυσις του θέματος της συμπαραστάσεως της Ελλάδος καθίσταται συνεχώς πολυπλοκωτέρα και δυσκολωτέρα». Στη συνέχεια, ο Καραμανλής αναφερόμενος στο ΝΑΤΟ, χαρακτήρισε τη στάση του, στο θέμα της βοήθειας προς την Ελλάδα, «θέατρο», με την όλη διαδικασία να «προσβάλλει την αξιοπρέπειαν της Ελλάδος». Ολοκληρώνοντας την τοποθέτησή του ο Καραμανλής, εξαπέλυσε μια συγκαλυμμένη απειλή προς τους Αμερικανούς, λέγοντας ότι η στάση των συμμάχων αναγκάζει την ελληνική κυβέρνηση να επανεξετάσει τη θέση της. Ο Πρωθυπουργός συνέχισε λέγοντας ότι εκ των εξελίξεων «γεννάται πλέον η ανάγκη δια την ελληνικήν Κυβέρνησιν να προβή εις τοιούτον καθορισμόν θέσεως» και έκλεισε τη συζήτηση λέγοντας ότι θα ενημερώσει τον Ελληνικό λαό για την κατάσταση και τις «αδυναμίες των συμμάχων» και «ούτος [ενν. ο λαός] θα κρίνη δια το μέλλον της χώρας»[813].

Από την τελευταία συνομιλία του Καραμανλή με τον Λαμπουίς καθίσταται σαφές ότι οι σχέσεις του Μακεδόνα πολιτικού με τους Αμερικανούς είχαν επιβαρυνθεί επικίνδυνα. Η στάση του Μακεδόνα πολιτικού, η οποία χαρακτηρίζεται από επιθετικότητα και απογοήτευση έναντι των Αμερικανών, είναι ενδεικτική της κρισιμότητας της κατάστασης. Παρά ταύτα, οι απειλές που εκτόξευσε ο Καραμανλής, υπονοώντας ότι θα έθετε σε διακύβευση τη θέση της Ελλάδας στη Δυτική συμμαχία, ήταν μια διπλωματική «μπλόφα». Δεν προκύπτει από καμία πλευρά και δεν υπάρχει κανένα στοιχείο, που να μπορεί να υποστηρίξει τον ισχυρισμό ότι ο Καραμανλής συζητούσε ή σκεφτόταν το ενδεχόμενο να αμφισβητήσει την παρουσία της Ελλάδας στη Δυτική συμμαχία και στο ΝΑΤΟ, τουλάχιστον τη συγκεκριμένη περίοδο. Ο Καραμανλής χρησιμοποίησε μια απειλή για να πιέσει την αμερικανική πλευρά και να λάβει ό,τι καλύτερο μπορούσε από αυτή τη διαπραγμάτευση. Σε κάθε περίπτωση

[813] Ό.π.

όμως, η θέση της Ελλάδας στο πλαίσιο της Βορειοατλαντικής συμμαχίας ήταν για την ελληνική εξωτερική πολιτική αδιαπραγμάτευτη.

Η τελευταία φορά που τέθηκε σε ανώτερο επίπεδο το ζήτημα της δωρεάν αμυντικής βοήθειας ήταν τον Αύγουστο του 1962, κατά τη διάρκεια της επίσημης επίσκεψης του Αντιπροέδρου των ΗΠΑ Λίντον Τζόνσον στην Ελλάδα. Ο Τζόνσον ξεκαθάρισε ότι η συνέχιση της δωρεάν αμυντικής βοήθειας από τις ΗΠΑ αποκλείστηκε, «διά λόγους αρχής», ενώ παρέμενε εκκρεμές το ζήτημα της χορήγησης αμυντικής βοήθειας από το ΝΑΤΟ. Παράλληλα όμως, ο Αμερικανός Αντιπρόεδρος άφησε υποσχέσεις για χορήγηση διακρατικού δανείου στην Ελλάδα, με πολύ συμφέροντες όρους (1,5-2% επιτόκιο, 40-50 χρόνια διάρκεια εξόφλησης και μια δεκαετία μέχρι την έναρξη αποπληρωμής). Η αμυντική βοήθεια με πωλήσεις επί πιστώσει ήταν ήδη δεδομένη, οπότε σχετική αναφορά δεν έγινε. Τέλος, στο ζήτημα του δημοσίου χρέους της Ελλάδας, ο Τζόνσον ξεκαθάρισε ότι οποιαδήποτε οικονομική βοήθεια από την αμερικανική πλευρά δεν πρόκειται να συνδεθεί με την εξυπηρέτηση του χρέους.[814]

Η παύση της δωρεάν αμυντικής βοήθειας από τις ΗΠΑ στην Ελλάδα συνέπεσε χρονικά με την υιοθέτηση από την αμερικανική κυβέρνηση ενός νέου στρατηγικού δόγματος για την αντιμετώπιση της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία έμεινε στην ιστορία με την ονομασία «ευέλικτη απάντηση» (flexible response). Οι ΗΠΑ μετά τον πόλεμο της Κορέας, επί προεδρίας Αϊζενχάουερ, είχαν υιοθετήσει το δόγμα των «μαζικών αντιποίνων» (massive retaliation), σύμφωνα με το οποίο θα έπληττταν άμεσα, με μαζική χρήση πυρηνικών όπλων, τη Σοβιετική Ένωση, σε περίπτωση που αυτή επετίθετο σε κράτος-μέλος του ΝΑΤΟ.[815] Από τη στιγμή που η Σοβιετική Ένωση απέκτησε την δυνατότητα να πλήξει με πυρηνικά όπλα τις ΗΠΑ και κυρίως μετά την κρίση της Κούβας το φθινόπωρο του 1962, η αμερικανική πολιτική αντιποίνων

[814] Δελτίο τύπου με τα αποτελέσματα των συνομιλιών του Τζόνσον με την ελληνική κυβέρνηση, Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 451-452.

[815] Σχετικά με το δόγμα των «μαζικών αντιποίνων» βλ. Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου,* ό.π., σσ. 139-143.

αναθεωρήθηκε. Η νέα προεδρία του Κέννεντυ υιοθέτησε το δόγμα της «ευέλικτης απάντησης», σύμφωνα με το οποίο η απάντηση των ΗΠΑ σε μια επίθεση της Σοβιετικής Ένωσης θα κρινόταν ανάλογα με το είδος της επίθεσης και θα κλιμακωνόταν σταδιακά, ξεκινώντας από το διπλωματικό επίπεδο και καταλήγοντας στη χρήση πυρηνικών όπλων μόνο ως έσχατη επιλογή.[816]

Οι Αμερικανικές δυνάμεις μετά την κρίση της Κούβας το φθινόπωρο του 1962, όπου η ανθρωπότητα βρέθηκε στο χείλος της πυρηνικής καταστροφής, έδωσαν, στο πλαίσιο του δόγματος της «ευέλικτης απάντησης», μεγαλύτερη βαρύτητα στην πολυέξοδη άμυνα με συμβατικά όπλα, σε σχέση με την οικονομικότερη άμυνα που πρόσφεραν τα πυρηνικά. Η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένη να ενισχύσει την άμυνα της, καθώς πλέον η εξασφάλιση που της πρόσφεραν τα μαζικά πυρηνικά αντίποινα των ΗΠΑ, σε περίπτωση επίθεσης της Βουλγαρίας εναντίον της, έπαψε να είναι δεδομένη. Η Ελλάδα, μέσω του Αβέρωφ εξέφραζε την έντονη ανησυχία της για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας σε περίπτωση τοπικού πολέμου. Στην υπουργική σύνοδο του ΝΑΤΟ, τον Δεκέμβριο του 1962, ο Αβέρωφ τόνισε στον Αμερικανό ομόλογό του, Ντιν Ρασκ, την ελληνική ανασφάλεια σε σχέση με την Βουλγαρία. Την Αθήνα απασχολούσε το ενδεχόμενο η Βουλγαρία να καταλάβει αιφνιδιάστηκα τμήμα της ελληνικής επικράτειας, να σταματήσει τις πολεμικές της επιχειρήσεις μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, δημιουργώντας τετελεσμένα πριν το ΝΑΤΟ προλάβει να επέμβει.[817] Από τη στιγμή που η Βουλγαρία και ο Ανατολικός Συνασπισμός δεν θα έκαναν χρήση πυρηνικών, η Αμερική δεν θα ήταν σε θέση να προσφέρει ουσιαστικά βοήθεια στην Ελλάδα για την απόκρουση της απειλής. Η Ελλάδα υπολόγιζε ότι οι Αμερικανοί δεν θα ρίσκαραν μια γενικότερη ανάφλεξη στην ευρύτερη περιοχή της Νοτιοανατολικής Μεσογείου, για να υπερασπιστούν ένα μικρό κομμάτι ελληνικής γης που θα είχαν καταλάβει οι Βούλγαροι.

[816] Σχετικά με το δόγμα της «ευέλικτης απάντησης» βλ. Χατζηβασιλείου, ό.π., σσ. 199-205.

[817] Memorandum of Conversation, Meeting of the North Atlantic Council, 13-15/12/1962, FRUS, Vol. XVI, pp. 658-661.

Οι αδιευκρίνιστοι όροι με τους οποίους θα εφαρμοζόταν η «ευέλικτη απάντηση» από τους Αμερικανούς και το ΝΑΤΟ δημιουργούσε εξαιρετική ανασφάλεια στην Αθήνα. Ερωτηματικό αποτελούσε, σε περίπτωση τοπικής σύρραξης, η αποφασιστικότητα των Αμερικανών να ρισκάρουν την κλιμάκωση σε γενικευμένο πόλεμο για να υπερασπιστούν την Ελλάδα. Στον ίδιο τον Καραμανλή, το νέο δόγμα άμυνας των ΗΠΑ, είχε δημιουργήσει την εντύπωση ότι η Ελλάδα κινδύνευε να μείνει ακάλυπτη από το ΝΑΤΟ, σε περίπτωση που δεχόταν επίθεση από τον Ανατολικό Συνασπισμό. Ζητούσε από τους Αμερικανούς να αναλάβουν συγκεκριμένες δεσμεύσεις. Τον Σεπτέμβριο του 1962, ο Καραμανλής συναντήθηκε με τον νέο Αμερικανό πρέσβη στην Αθήνα, Χένρι Λαμπουίς, και του δήλωσε ότι οι νέες αμερικανικές εγγυήσεις για την άμυνα της Ελλάδας[818] «δεν τον ικανοποιούν απόλυτα». Ο Πρωθυπουργός τόνισε στον Λαμπουίς ότι «έχει κλονιστεί η εμπιστοσύνη του ως προς την ικανότητα του ΝΑΤΟ να προσφέρει άμεσα βοήθεια στην Ελλάδα, σε περίπτωση που δεχτεί ξαφνική επίθεση»[819].

Η παύση της αμερικανικής δωρεάν αμυντικής βοήθειας προς την Ελλάδα, σε συνδυασμό με την υιοθέτηση του δόγματος της «ευέλικτης απάντησης», δημιούργησαν ψυχρότητα στις σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ. Η ανασφάλεια που δημιούργησαν τα νέα δεδομένα, σχετικά με την αμυντική της ικανότητα να αποτρέψει μια εξωτερική απειλή, έστρεψαν την ελληνική εξωτερική πολιτική, όπως θα δούμε παρακάτω, στην αναζήτηση νέων ερεισμάτων για την ενίσχυση της αμυντικής της ικανότητας. Η όποια βοήθεια δεχόταν η Ελλάδα εκτός του πλαισίου του ΝΑΤΟ και των ΗΠΑ θα είχε χαρακτήρα συμπληρωματικό, καθώς ακόμα και υπό τις νέες συνθήκες, η ελληνική εξωτερική πολιτική θεωρούσε σταθερά το ΝΑΤΟ τον βασικό πυλώνα ασφάλειας της χώρας.

[818] Ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών Ντιν Ρασκ είχε διαβεβαιώσει τον Καραμανλή τον Σεπτέμβριο του 1962, μέσω του Λαμπουίς, ότι οι ΗΠΑ θα αντιμετώπιζαν μια Σοβιετική ή Βουλγαρική επίθεση εναντίον της Ελλάδας με την ενεργοποίηση του άρθρου 5 του Βορειοατλαντικού Συμφώνου, σύμφωνα με το οποίο το ΝΑΤΟ θα έπρεπε να επέμβει για να βοηθήσει την ελληνική άμυνα. Βλ. υποσημείωση 2 στο FRUS, vol. XVI, p. 617.

[819] Telegram from the Embassy in Greece to the Department of State, 13/9/1962, FRUS, vol. XVI, p. 616.

Η Ουάσινγκτον, από την πλευρά της, υπό την προεδρία του Κέννεντυ, είχε γυρίσει σελίδα ως προς τον τρόπο που προσέγγιζε τον Ψυχρό Πόλεμο. Η επιχείρηση ανάσχεσης της Σοβιετικής επέκτασης, μέσω της απλόχερης παροχής οικονομικής βοήθειας στις χώρες που ήταν περισσότερο ευάλωτες έναντι του Ανατολικού Συνασπισμού, περιορίστηκε δραστικά και σε πολλές περιπτώσεις σταμάτησε. Στο πλαίσιο αυτό, οι ΗΠΑ επεδίωκαν την ανάληψη ενός τμήματος της οικονομικής βοήθειας, το βάρος της οποίας μέχρι τότε σήκωνε μόνη της η Αμερική, προς τις οικονομικά αδύναμες χώρες της Δυτικής συμμαχίας από τους Δυτικοευρωπαίους στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ. Οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης είχαν ανακάμψει πλέον από τον πόλεμο και ήταν σε θέση να συμβάλλουν στον επιμερισμό των οικονομικών βαρών της συμμαχίας.

Την περίοδο 1961-1963 η μονοδιάστατη προσκόλληση της ελληνικής εξωτερικής πολικής στον αμερικανικό παράγοντα, είχε αρχίσει να αντικαθίσταται από μια πιο ευέλικτη πολιτική προσέγγιση, που αφορούσε κυρίως στην προσέγγιση με τους Δυτικοευρωπαίους συμμάχους. Η αδιαμφισβήτητη ιδεολογική ταύτιση του Καραμανλή με τις ΗΠΑ δεν επηρέαζε την κρίση του στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής. Αντιμετώπιζε τις σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ πρώτιστα με βάση τον ρεαλισμό, τη λογική και το συμφέρον της χώρας και μόνο δευτερευόντως με βάση τους όρους της ιδεολογικής σύγκρουσης Δύσης-Ανατολής. Η αποτυχία του Καραμανλή να εξασφαλίσει τη συνέχιση της δωρεάν αμυντικής βοήθειας από την Ουάσινγκτον, καθώς και η αδυναμία του να πείσει το ΝΑΤΟ να συμβάλει ουσιαστικά και μακροπρόθεσμα στην χρηματοδότηση των ελληνικών αμυντικών δαπανών, τον ανάγκασαν να αναζητήσει και άλλες πηγές χρηματοδότησης. Χωρίς να θέτει υπό αμφισβήτηση την πρωταρχική σημασία που είχαν οι ΗΠΑ για την ελληνική εξωτερική πολιτική και έχοντας εξασφαλίσει την συναίνεση της Ουάσινγκτον, ο Καραμανλής επιχείρησε μέσω της σύνδεσης με την ΕΟΚ και την ανάπτυξη στενών διμερών επαφών με τη Γαλλία και τη Γερμανία, να εξασφαλίσει νέους χρηματοδοτικούς πόρους για την Ελλάδα και να διευρύνει το πλαίσιο ασφάλειας της χώρας.

2. Αραβικές χώρες και ανατολικός συνασπισμός

Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου ο Αραβικός κόσμος αποτέλεσε «μήλο της έριδος» για τις δύο υπερδυνάμεις, ως περιοχή εξέχουσας γεωπολιτικής σημασίας, κυρίως λόγω των πλουτοπαραγωγικών πηγών του. Στο ψυχροπολεμικό αυτό πλαίσιο, η Ελλάδα επιχείρησε να διαδραματίσει κομβικό ρόλο, εν είδει διαμεσολαβητή μεταξύ της Δύσης και των Αραβικών κρατών. Η απόφαση της Ελλάδας να καταψηφίσει το 1947 στον ΟΗΕ την πρόταση για την διαίρεση της Παλαιστίνης σε ένα αραβικό και ένα ιουδαϊκό κράτος, εγκαινίασε τα διπλωματικά ανοίγματα της χώρας προς τον Αραβικό κόσμο. Σε όλη τη διάρκεια των δεκαετιών του 1950 και 1960 η Ελλάδα ακολούθησε φιλοαραβική στάση, και συγκεκριμένα: Δεν αναγνώριζε *de jure* το κράτος του Ισραήλ[820]· συντασσόταν σε αρκετές περιπτώσεις με τις Αραβικές χώρες στις ψηφοφορίες του ΟΗΕ˙ όμως αποκορύφωμα της φιλοαραβικής πολιτικής της Ελλάδας αποτέλεσε η διαφοροποίησή της από τους Δυτικούς συμμάχους της σχετικά με την κρίση του Σουέζ.[821]

Η κρίση του Σουέζ οδήγησε στην πτώση της Βρετανικής επιρροής στην Μέση Ανατολή. Το κενό που δημιουργήθηκε επιχείρησαν να καλύψουν η Σοβιετική Ένωση και οι ΗΠΑ. Σε αυτή την κατεύθυνση ήταν η εξαγγελία του

[820] Βλ. εδώ, υποσημείωση 779, σ. 269.

[821] Η Ελλάδα τάχθηκε με το μέρος της Αιγύπτου, στην διαμάχη που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στην Αίγυπτο και τους Αγγλογάλλους, σχετικά με την εθνικοποίηση της διώρυγας του Σουέζ από τον Πρόεδρο της Αιγύπτου, Γκαμάλ Άμπντελ Νάσσερ. Η εθνικοποίηση της διώρυγας οδήγησε στην απόσυρση όλων των Δυτικών που εργάζονταν ως πλοηγοί στην διώρυγα. Χωρίς τους Δυτικούς πλοηγούς η διώρυγα δεν μπορούσε να λειτουργήσει, καθώς δεν υπήρχαν Αιγύπτιοι που να διέθεταν την εμπειρία που απαιτούνταν για αυτή τη δουλειά. Το 85% των πλοηγών στην διώρυγα ήταν Έλληνες. Η Ελληνική κυβέρνηση τους διαμήνυσε, μέσω των προξενικών αρχών, να συνεχίσουν να εργάζονται υπό την διοίκηση του νέου Αιγυπτιακού Οργανισμού διαχείρισης της διώρυγας, που προέκυψε μετά την εθνικοποίηση. Έτσι η διώρυγα συνέχισε να λειτούργει κανονικά, γεγονός που ικανοποίησε τους Άραβες που ήταν πλέον ευγνώμονες στην Ελλάδα. Οι Δυτικοί σύμμαχοι της Ελλάδας δυσαρεστήθηκαν με την στάση της, αλλά καταλάβαιναν ότι η στάση αυτή αποτελούσε μια έμμεση συνέπεια του Κυπριακού. Βλ. Αβέρωφ, ό.π., τόμ. Α΄, σσ. 136-138.

Δόγματος Αϊζενχάουερ[822] από τις ΗΠΑ τον Ιανουάριο του 1957, που αποτέλεσε μια προσπάθεια άσκησης επιρροής της Δύσης στην Μέση Ανατολή, που θα κρατούσε τις χώρες του αραβικού κόσμου μακριά από τον εναγκαλισμό της Σοβιετικής Ένωσης. Η Ελλάδα αρχικά επιχείρησε να εκμεταλλευτεί το Δόγμα Αϊζενχάουερ, τόσο οικονομικά[823] όσο και πολιτικά, στο πλαίσιο της αναβάθμισης του γεωπολιτικού της ρόλου ως διαμεσολαβητή ανάμεσα στην Δύση και στο αραβικό κόσμο. Ο Αβέρωφ τόνισε στους Αμερικανούς ότι οι Άραβες δεν θεωρούσαν ότι η διαμάχη ανάμεσα στις μεγάλος δυνάμεις, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, τους αφορούσε[824], γεγονός που θα καθιστούσε το εγχείρημα του Δόγματος θνησιγενές. Πράγματι, το Δόγμα Αϊζενχάουερ δεν πέτυχε να δημιουργήσει έναν αντικομμουνιστικό συνασπισμό στο πλαίσιο της Μέσης Ανατολής και η Ελλάδα δεν κατάφερε να αποκομήσει τα οφέλη που προσδοκούσε από αυτό.

Οι κυβερνήσεις Καραμανλή, της περιόδου 1955-1963, ενίσχυσαν τα διπλωματικά ανοίγματα προς τις χώρες του Αραβικού κόσμου και ακολούθησαν γενικότερα μια φιλοαραβική πολιτική. Η πολιτική αυτή υπαγορευόταν από μια σειρά παραγόντων. Η Ελλάδα χρειαζόταν την υποστήριξη των Αραβικών κρατών στο Κυπριακό, καθώς και τις ψήφους τους στον ΟΗΕ. Η ύπαρξη των ισχυρών, οικονομικά και εμπορικά, Ελληνικών κοινοτήτων στην Αίγυπτο και σε άλλες αραβικές χώρες εξαρτάτο, ως ένα βαθμό, από την πολιτική που ακολουθούσε έναντι των Αραβικών κρατών η

[822] Το Δόγμα Αϊζενχάουερ έλαβε την ονομασία του από τον Πρόεδρο των ΗΠΑ, Ντουάιτ Αϊζενχάουερ που το εξήγγειλε. Σκοπός του σχεδίου ήταν η παροχή οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας στις χώρες της Μέσης Ανατολής που θα το ζητούσαν, ώστε να μην πέσουν στην σφαίρα επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης. Επρόκειτο δηλαδή για ένα σχέδιο αντίστοιχο, τηρουμένων των αναλογιών, του Σχεδίου Τρούμαν που καταρτίστηκε για την Ελλάδα και την Τουρκία δέκα χρόνια νωρίτερα, το 1947. Οι χώρες της Μέσης Ανατολής δεν έδειξαν ιδιαίτερη ανταπόκριση στο Δόγμα Αϊζενχάουερ, αφού οι περισσότερες δεν αντιμετώπιζαν την Σοβιετική Ένωση ως σοβαρό κίνδυνο.

[823] Στο πλαίσιο της επίσκεψης στην Ελλάδα του ειδικού απεσταλμένου του Αϊζενχάουερ στην Μέση Ανατολή, Τζαίημς Ρίτσαρντς, συζητήθηκε με τον Καραμανλή και μέλη της Ελληνικής κυβέρνησης το ενδεχόμενο η Ελλάδα να συμπεριληφθεί ως ωφελούμενη στο Δόγμα Αϊζενχάουερ. Ο Ρίτσαρντς άφησε ανοιχτό το ενδεχόμενο να λάβει οικονομική βοήθεια η Ελλάδα και ο ίδιος θα υποστήριζε μια τέτοια εξέλιξη. Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 2, σσ. 328-331.

[824] Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού…,* ό.π., σ. 181.

Ελλάδα.[825] Τέλος η Ελλάδα θεωρούσε ότι ο γεωπολιτικός της ρόλος αναβαθμιζόταν μέσω του διαμεσολαβητικού ρόλου που διαδραμάτιζε μεταξύ Δύσης και Αραβικών κρατών.

Η επίλυση του Κυπριακού ζητήματος σηματοδότησε μια αποστασιοποίηση της Ελλάδας από το ευρύτερο αντιαποικιακό μέτωπο, το οποίο στήριζε τις ελληνικές θέσεις στο Κυπριακό. Η Ελλάδα επεδίωκε την ενίσχυση των δεσμών της με τα αραβικά κράτη, σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, καθώς χρειαζόταν τις ψήφους τους στον ΟΗΕ. Από το 1960 και μετά, αυτή η αναγκαιότητα είχε εκλείψει για την Ελλάδα. Παρά ταύτα, η κυβέρνηση Καραμανλή παρέμεινε σταθερά προσανατολισμένη στη διατήρηση και την ενίσχυση των παραδοσιακών σχέσεων φιλίας και συνεργασίας με τις αραβικές χώρες, η οποία και εναρμονιζόταν με τις αρχές που ενέπνεαν γενικότερα την ελληνική εξωτερική πολιτική.[826] Στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης στις 5 Δεκεμβρίου 1961, ο Καραμανλής αναφερόμενος στις σχέσεις της Ελλάδας με τις αραβικές χώρες, τόνισε ότι η Ελλάδα: «θα συνεχίση την πατροπαράδοτον πολιτικήν φιλίας και συνεργασίας με τον αραβικόν κόσμον», υπογραμμίζοντας όμως την ανησυχία του για τους Έλληνες της Αιγύπτου «εν όψει ωρισμένων μέτρων άτινα καθιστούν επισφαλή την εκεί θέσιν των»[827]. Η γενικόλογη και εξαιρετικά

[825] Η θέση της ακμάζουσας ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου αποτελούσε ένα ισχυρό διαπραγματευτικό όπλο στα χέρια του Νάσσερ. Το κλίμα των διμερών σχέσεων Αιγύπτου-Ελλάδας καθόριζε σε σημαντικό βαθμό την ευμενή ή δυσμενή αντιμετώπιση της Ελληνικής κοινότητας. Οι κυβερνήσεις Καραμανλή ζητούσαν την ευνοϊκή μεταχείριση των Ελλήνων της Αιγύπτου από το νασερικό καθεστώς, μολονότι αναγνώριζαν ότι οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που συντελούνταν στην Αίγυπτο επηρέαζαν όλους τους πολίτες. Πάντως, σύμφωνα με την ελληνική κυβέρνηση, λόγοι εθνικής σημασίας – ο σπουδαιότερος ήταν η ανάγκη της συμπαράστασης στο Κυπριακό που της πρόσφερε το κίνημα των Αδεσμεύτων, ηγετική φυσιογνωμία του οποίου ήταν ο Νάσσερ – επέβαλλαν την συνέχιση της φιλοαραβικής πολιτικής, στο πλαίσιο της οποίος εντάσσονταν και η διατήρηση καλών σχέσεων με την Αίγυπτο, ανεξαρτήτως της στάσης του νασερικού καθεστώτος έναντι των Ελλήνων της Αιγύπτου. Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 5, σ. 687. Για τη συρρίκνωση του Ελληνισμού της Αιγύπτου βλ. Ιωάννης Σακκάς, «Το νασερικό καθεστώς, το ελληνικό κράτος και η συρρίκνωση του ελληνισμού στην Αίγυπτο, 1952-1970», στο συλλογικό *Πρακτικά του ΚΣΤ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου,* Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 525-535 και Φωτεινή Τομαή, «Η έξοδος των Ελλήνων από την Αίγυπτο», άρθρο στην εφ. *Το Βήμα*, 5/8/2007.

[826] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική Εξωτερική…*, ό.π., τομ. Β΄, σ. 96.

[827] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τ. 5, σ. 252.

σύντομη αναφορά του Καραμανλή στις σχέσεις της Ελλάδας με τις αραβικές χώρες, σε συνδυασμό με τον υπαινιγμό για την μεταχείριση των Ελλήνων της Αιγύπτου από το νασερικό καθεστώς, είναι ενδεικτική του γεγονότος ότι τη δεκαετία του 1960 η κυβέρνηση Καραμανλή δεν απέδιδε στην φιλοαραβική πολιτική την ίδια βαρύτητα με την αντίστοιχη της δεκαετίας του 1950.

Τα διπλωματικά ανοίγματα προς τις χώρες του Αραβικού κόσμου εντάσσονταν οργανικά στο πλαίσιο της ευέλικτης και ρεαλιστικής εξωτερικής πολιτικής που ασκούσαν ο Καραμανλής και ο Αβέρωφ. Με άξονα το Κυπριακό στη χάραξη εξωτερικής πολιτικής μέχρι το 1959, και αργότερα την οργανική ένταξη στην ΕΟΚ, οι δύο πολιτικοί ενίσχυσαν τους δεσμούς με τις Αραβικές χώρες, θέτοντας ως «κόκκινη γραμμή» την ομαλή παρουσία της Ελλάδας στο Δυτικό στρατόπεδο. Όσες φορές η Ελλάδα έφτασε στο σημείο να συγκρουστεί με τους Δυτικούς της συμμάχους, υποστηρίζοντας τις αραβικές χώρες (χαρακτηριστικά παραδείγματα η κρίση του Σουέζ το 1956 και σε μικρότερο βαθμό η υπερψήφιση της πρότασης των Αραβικών χωρών υπέρ της αυτοδιάθεσης της Αλγερίας, τον Φεβρουάριο του 1957)[828], δεν υπερέβη ποτέ το σημείο που θα οδηγούσε σε σύγκρουση, για χάρη των αραβικών αιτημάτων, και σε μια ανεπανόρθωτη ρήξη στις σχέσεις με τους Δυτικούς.

Στο πλαίσιο της ευέλικτης και ρεαλιστικής εξωτερικής πολιτικής, οργανικό τμήμα της οποίας ήταν η προσέγγιση των Αραβικών κρατών, ο Καραμανλής προσδοκούσε να αποκομίσει οφέλη τόσο στο Κυπριακό όσο και γενικότερα, αναβαθμίζοντας τη γεωπολιτική θέση της χώρας. Αποτιμώντας τα

[828] Στις 15 Φεβρουαρίου του 1957 η Ελλάδα υπερψήφισε στον ΟΗΕ την πρόταση για την αυτοδιάθεση της Αλγερίας, η οποία πολεμούσε το Γαλλικό αποικιοκρατικό καθεστώς για να κερδίσει την ανεξαρτησία της. Η Αγγλία απείχε από τη συζήτηση, ενώ η Γαλλία δεν έλαβε μέρος στην ψηφοφορία. Βλ. εφ. *Ελευθερία*, 16/2/1957. Η προσπάθεια της Ελλάδας για σύνδεση με την ΕΟΚ στις αρχές τις δεκαετίας του 1960, επέφερε στροφή 180 μοιρών στην ελληνική στάση στο Αλγερινό ζήτημα. Η στήριξη της Γαλλίας ήταν απαραίτητη για να επιτευχθεί η σύνδεση και για το λόγο αυτό η Ελλάδα στήριζε πλέον τις Γαλλικές θέσεις στην διεθνή σκακιέρα, συμπεριλαμβανομένου του Αλγερινού ζητήματος. Βλ. Βασιλική Κιλεκλή, «Από τη σύσφιξη στη στασιμότητα. Οι Ελληνογαλλικές σχέσεις της περιόδου 1961-1967 μέσα από τα αρχεία του Quai D' Orsay», στο συλλογικό *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία,* επίμ. Μανώλης Βασιλάκης, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης - Παπαζήσης, Αθήνα 2009, σσ. 235-236.

αποτελέσματα που είχε η φιλοαραβική πολιτική των κυβερνήσεων Καραμανλή, αυτά ήταν μάλλον πενιχρά. Πέραν του ότι η Ελλάδα διατήρησε και ενίσχυσε τους δεσμούς φιλίας με τις Αραβικές χώρες, το Κυπριακό δεν επιλύθηκε στον ΟΗΕ, εκεί που τα Αραβικά κράτη παρείχαν εμπράκτως τη στήριξή τους στην Ελλάδα, αλλά με την τριμερή διευθέτηση (Ελλάδας, Βρετανίας, Τουρκίας) των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου. Η φιλοδοξία της Ελλάδας να διαδραματίσει ρόλο περιφερειακής δύναμης, λειτουργώντας ως διαμεσολαβητής ανάμεσα στη Δύση και τον Αραβικό κόσμο, δεν αποδείχτηκε ρεαλιστική. Τόσο οι ΗΠΑ όσο και οι αραβικές χώρες ήταν απρόθυμες να αναγνωρίσουν τέτοιο ρόλο στην Ελλάδα.[829]

Πέραν των διπλωματικών ανοιγμάτων των κυβερνήσεων της ΕΡΕ στις Αραβικές χώρες, που μπορεί να υποστηριχθεί ότι εντάσσονταν στο πλαίσιο της παραδοσιακής φιλίας της Ελλάδας με αυτές, ο Καραμανλής επιχείρησε ανοίγματα και προς τις χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού. Ενώ όμως τα ανοίγματα στις Αραβικές χώρες είχαν κυρίως πολιτικό χαρακτήρα και αποσκοπούσαν στις εξασφάλιση πολιτικών-διπλωματικών ωφελημάτων, η προσέγγιση με τις Ανατολικές χώρες αφορούσε κυρίως το εμπόριο και είχε ως στόχο την απορρόφηση των Ελληνικών γεωργικών πλεονασμάτων από τις χώρες αυτές.

Στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου ακόμα και οι διακρατικές εμπορικές συναλλαγές ανάμεσα σε δύο χώρες, που δεν ανήκαν στο ίδιο στρατόπεδο, δεν ήταν απλή υπόθεση. Πιο συγκεκριμένα, όποιες επαφές με την Σοβιετική Ένωση, ακόμα και οι εμπορικές, προκαλούσαν ανησυχία στις ΗΠΑ, ειδικά την δεκαετία του 1950, όταν ο Ψυχρός Πόλεμος κορυφωνόταν. Σε μια περίοδο που η Ελλάδα είχε έρθει αρκετές φορές σε σύγκρουση με τους Δυτικούς συμμάχους της με αφορμή το Κυπριακό, που ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα σημείωνε άνοδο και που η χώρα είχε στενές διπλωματικές επαφές με τις χώρες του κινήματος των Αδεσμεύτων (κυρίως με την Αίγυπτο του Νάσσερ και την Γιουγκοσλαβία του Τίτο), οι Αμερικανοί παρακολουθούσαν με εμφανή

[829] Στεφανίδης, ό.π., σ. 125-126.

ανησυχία την ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων της Ελλάδας με τη Σοβιετική Ένωση. Φοβόντουσαν ότι μπορούσε να αναπτυχθεί μια στρατηγική εξάρτηση της Ελλάδας από το Ανατολικό μπλοκ λόγω εμπορίου, χωρίς όμως να θεωρούν ότι ήταν πιθανό η Ελλάδα να αλλάξει στρατόπεδο.[830]

Η Μόσχα από την πλευρά της επιθυμούσε να απομακρύνει την Ελλάδα από το Δυτικό στρατόπεδο και να εξασθενίσει όσο ήταν δυνατόν τους δεσμούς της με τους Δυτικούς συμμάχους της, κυρίως τις ΗΠΑ. Η Σοβιετική Ένωση, στο πλαίσιο του γεωστρατηγικού πραγματισμού της, θεωρούσε την Ελλάδα αρκετά ευάλωτη γεωπολιτικά ώστε να την προσεγγίσει και να επιχειρήσει να την απομακρύνει από την επιρροή της Ουάσινγκτον.[831] Η Ελλάδα, καθώς ήταν αποκομμένη στο νοτιοανατολικό άκρο της Ευρώπης και περικυκλωμένη από χώρες του Ανατολικού μπλοκ, φάνταζε ως προσεγγίσιμος στόχος για άσκηση επιρροής. Η ενίσχυση των εμπορικών συναλλαγών ανάμεσα στις δύο χώρες εξυπηρετούσε τα συμφέροντα και των δύο: Η Σοβιετική Ένωση αύξανε την επιρροή της στη χώρα και η Ελλάδα εύρισκε αγορές που μπορούσαν να απορροφήσουν τα αδιάθετα γεωργικά της πλεονάσματα.

Το συνολικό εμπόριο (εισαγωγές και εξαγωγές) της Ελλάδας, ως ποσοστό του ΑΕΠ, με τις ανατολικές χώρες σημείωνε συνεχή αύξηση από την αρχή της διακυβέρνησης της χώρας από τον Καραμανλή το 1955, μέχρι και το 1962, όταν έμεινε στάσιμο, για να αυξηθεί ξανά το 1963 με ρυθμό 15%.[832] Οι εξαγωγές προς τις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού, που το 1955 έφταναν μόλις στο 7,7% των συνολικών Ελληνικών εξαγωγών, αυξάνονταν σταθερά φτάνοντας στο 28,8% το 1961, το 26,8% το 1962 και 23,4% το 1963.[833] Η συμμετοχή των ανατολικών χωρών στις Ελληνικές εισαγωγές ήταν

[830] FRUS, *National Intelligence Estimate,* 26/6/1956, vol. XXIV, p. 567.

[831] Artiom Ulunyan, "Karamanlis's Greece and the Soviet Union (Flashpoints and Observations), late 1950s-1970s", στο συλλογικό *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα,* Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα 2008, τομ. Β΄, σσ. 395-397.

[832] Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές Χώρες 1950-1967: Οικονομικές Σχέσεις και Πολιτική,* Οδυσσέας – Ίδρυμα Μεσογειακών Σπουδών, Αθήνα 1991, τομ. Β΄, Πίνακας Α4, σ. 281.

[833] Ό.π., πίνακας Α5, σ. 282.

μικρότερη από την αντίστοιχη των εξαγωγών, αλλά και αυτή σημείωνε σταθερή άνοδο από την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από την ΕΡΕ. Το 1955 το ποσοστό ανερχόταν στο 4,8%, για να φτάσει το 1961 το 10,3%, το 1962 το 10% και το 1963 το 11,1%.[834] Η χώρα με την οποία είχε η Ελλάδα τον μεγαλύτερο όγκο συναλλαγών ήταν η Σοβιετική Ένωση, η οποία κάλυπτε το 8,4% των Ελληνικών εξαγωγών το 1961 και το 7,7% το 1962 και το 1963.[835] Η Ελλάδα λάμβανε από τη Σοβιετική Ένωση το 2,8% των εισαγωγών της, το 2,9% το 1962 και το 3,5% το 1963.[836]

Αν και το βάρος του ανατολικού εμπορίου για την ελληνική εθνική οικονομία δεν μπορεί να θεωρηθεί μεγάλο, το μέγεθός του δεν ήταν αμελητέο. Ειδικά στο σκέλος των εξαγωγών, την περίοδο 1961-1963, η εξάρτηση από τις ανατολικές χώρες ήταν έντονη. Το μερίδιο των ανατολικών χωρών στις ελληνικές εξαγωγές ήταν πολύ υψηλότερο απ' ότι στο συνολικό εμπόριο της χώρας, με αποκορύφωμα το 1961 όταν έφτασε το 28,8%.[837] Ένα σημαντικό τμήμα του πλεονάσματος των ελληνικών αγροτικών προϊόντων απορροφούνταν από τις ανατολικές χώρες, προσφέροντας σημαντική ώθηση στις ελληνικές εξαγωγές. Η Σοβιετική Ένωση παρουσιαζόταν διατεθειμένη να απορροφήσει το σύνολο των πλεοναζόντων Ελληνικών αγροτικών προϊόντων, αλλά ο Καραμανλής ήταν αρνητικός σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο.[838] Πιθανώς ο Πρωθυπουργός φοβόταν ότι σε μια τέτοια περίπτωση η εμπορική εξάρτηση της Ελλάδας από τη Σοβιετική Ένωση θα αυξανόταν επικίνδυνα, θα λάμβανε πολιτικές προεκτάσεις και ενδεχομένως να δημιουργούσε μεγάλη δυσαρέσκεια στους Αμερικανούς.

---

[834] Ό.π., πίνακας Α7, σ. 284.

[835] Ό.π., πίνακας Α5, σ.282.

[836] Ό.π., πίνακας Α7, σ. 284.

[837] Ό.π., σ. 88 και πίνακας Α5, σ. 282.

[838] Σε άρθρο του στην αμερικανική εφ. *Arkansas Time,* ο δημοσιογράφος Ντρου Πήρσον αναφέρει ότι σε συνέντευξή που πήρε από τον Καραμανλή τον ρώτησε τι απέγινε με τη Σοβιετική προσφορά αγοράς όλων των πλεοναζόντων ελληνικών αγροτικών προϊόντων, αναφερόμενος σε πρόταση που είχε γίνει μέσω του Σοφοκλή Βενιζέλου, κατόπιν συνεννόησης με τη Μόσχα. Ο Καραμανλής του απάντησε ότι «ουδέποτε αποδέχτηκε αυτή την πρόταση». Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, αναδημ. *Η Καθημερινή,* 7/8/1962*,* Φ. 18Α.

Πέραν των εμπορικών σχέσεων, σε πολιτικό επίπεδο, οι σχέσεις της Ελλάδας με τις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού βελτιώθηκαν αισθητά στην διάρκεια της οκταετούς διακυβέρνησης της ΕΡΕ. Με την εξαίρεση της Αλβανίας, με την οποία η Ελλάδα τυπικώς βρισκόταν ακόμα σε εμπόλεμη κατάσταση, οι επαφές με την Βουλγαρία αποκαταστάθηκαν και οι διμερείς σχέσεις με την Γιουγκοσλαβία αναθερμάνθηκαν μετά το 1962, χωρίς όμως να επανέλθουν στο πριν του 1961 επίπεδο στενής φιλίας και συνεργασίας.[839] Η περίοδος της Ύφεσης του Ψυχρού πολέμου, που ακολούθησε μετά την αποτυχημένη απόπειρα απόβασης των Αμερικανών στον Κόλπο των Χοίρων στην Κούβα το 1961, δημιούργησε το κατάλληλο περιβάλλον για την επαναπροσέγγιση της Μόσχας με το Βελιγράδι. Η διαφαινόμενη αποστασιοποίηση της Αλβανίας από τη Σοβιετική πολιτική (τελικά η Αλβανία εντάχθηκε στη σφαίρα επιρροής της Μαοϊκής Κίνας), σε συνδυασμό με την Ύφεση, οδήγησαν την Σοβιετική Ένωση στο να μειώσει την πίεση στην Γιουγκοσλαβία.[840] Το γεγονός αυτό καθιστούσε για την Γιουγκοσλαβία λιγότερο σημαντική την Ελληνογιουγκοσλαβική φιλία και συνεργασία, μέσω

[839] Οι σχέσεις με την Γιουγκοσλαβία διήλθαν μια περίοδο σοβαρής κρίσης το 1961-1962, με αφορμή το Μακεδονικό ζήτημα. Τον Νοέμβριο του 1961, ο Αλεξάντερ Γκριλίκοφ, ο νέος Πρωθυπουργός της Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, η οποία ανήκε στη Γιουγκοσλαβία, αναφέρθηκε σε συνέντευξή του σε «κακομεταχείριση» της «μακεδονικής» μειονότητας στην Ελλάδα. Η Ελλάδα αντέδρασε έντονα, τονίζοντας ότι δεν αναγνώριζε την ύπαρξη «μακεδονικής» μειονότητας στην Ελλάδα. Η Ελληνογιουγκοσλαβική σύγκρουση, με φόντο την ύπαρξη ή μη «μακεδονικής» μειονότητας στην Ελλάδα, κράτησε αρκετές ημέρες και σηματοδότησε το τέλος της «χρυσής εποχής» στις Ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, μιας περιόδου στενής φιλίας και συνεργασίας μεταξύ των δύο κρατών. Στην διακοπή των στενών σχέσεων Ελλάδας – Γιουγκοσλαβίας, εκτός από το ζήτημα της «μακεδονικής» μειονότητας, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η επαναπροσέγγιση Μόσχας – Βελιγραδίου το 1961, που μείωσε σημαντικά την πίεση που ασκούσε το Σοβιετικό μπλοκ στην Γιουγκοσλαβία, μετατρέποντας την σημασία της Ελληνογιουγκοσλαβικής φιλίας σε λιγότερο σημαντική για το Βελιγράδι. Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τομ. 5, σ. 264. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την κρίση στις Ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις την περίοδο 1960-1962 βλ. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Επώδυνη γειτονιά: Οι Ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις στη σκιά του Μακεδονικού ζητήματος (1960-1962), στο συλλογικό *Η Σύντομη Δεκαετία του 1960,* επίμ. Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – Καστανιώτης, Αθήνα 2008· Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων…*, ό.π., σσ. 275-279.

[840] Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia: Civil Conflict, Politics of Mutation, National Identity,* New York 1993, pp. 217-220· Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα – Γιουγκοσλαβία: Γέννηση και εξέλιξη μιας κρίσης,* Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σσ. 28-33.

της οποίας προσέγγιζε το Δυτικό στρατόπεδο, ασκώντας παράλληλα πολιτική πίεση στον Ανατολικό συνασπισμό.

Στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης, τον Δεκέμβριο του 1961, ο Καραμανλής έθεσε το πλαίσιο εντός του οποίου επιθυμούσε να αναπτυχθούν οι σχέσεις και οι επαφές με τις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού. Ο Πρωθυπουργός τόνισε ότι η Ελλάδα επιθυμεί να έχει καλές σχέσεις με όλες τις χώρες, ανεξάρτητα από το κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς που υπάρχει σε αυτές, υπό την προϋπόθεση του αμοιβαίου σεβασμού και κυρίως της τήρησης της αρχής της μη ανάμιξης στις εσωτερικές υποθέσεις της κάθε χώρας: «Η Ελλάς επιθυμεί να έχη ομαλάς σχέσεις με όλας τα χώρας, ανεξαρτήτως του κρατούντος εις αυτάς κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος, υπό τον όρον της αμοιβαιότητος και προ πάντος, της μη αναμίξεως εις τα εσωτερικά της. Υπό το πνεύμα αυτό, η χώρα μας θα έβλεπεν ευχαρίστως την ανάπτυξιν καλών σχέσεων με όλας τας χώρας του Ανατολικού Συνασπισμού και ιδίως με την Σοβιετικήν Ένωσιν»[841].

Η Ελλάδα στην προ του 1961 περίοδο, ήταν περισσότερο ευάλωτη στις «επιθέσεις» ειρήνης της Σοβιετικής Ένωσης και προσπαθούσε να τηρεί μια ισορροπία στις σχέσεις με το Ανατολικό στρατόπεδο, διότι είχε ανάγκη τις ψήφους των Ανατολικών χωρών στον ΟΗΕ για το Κυπριακό. Η Αθήνα ερμήνευε την Σοβιετική συμπαράσταση στο Κυπριακό ως υστερόβουλη τακτική, μέσω της οποίας η Σοβιετική Ένωση επιχειρούσε να αποκομίσει οφέλη από την κρίση στις σχέσεις της Ελλάδας με τους δυτικούς συμμάχους της.[842] Μετά την επίλυση του Κυπριακού, η Αθήνα αντιμετώπιζε με μεγαλύτερη καχυποψία τα ανοίγματα των Σοβιετικών προς αυτήν. Η Ύφεση του Ψυχρού πολέμου μετά το 1961, δημιουργούσε ανασφάλεια στην Ελλάδα, εντείνοντας τους φόβους της ότι οι δυτικοί της σύμμαχοι δεν θα ήταν διατεθειμένοι να την στηρίξουν με επιτυχία, σε περίπτωση που δεχόταν

[841] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 252.
[842] Στεφανίδης, ό.π., σ. 106.

επίθεση από το βορρά, από τις γειτονικές χώρες που ανήκαν στο κομμουνιστικό στρατόπεδο.[843]

Χαρακτηριστικός της καχυποψίας με την οποία αντιμετώπιζε η κυβέρνηση Καραμανλή τον Ανατολικό συνασπισμό την περίοδο 1961-1963, είναι ο διάλογος του Καραμανλή με τον απερχόμενο Σοβιετικό πρέσβη στην Αθήνα Μιχαήλ Σεργκέεφ, τον Ιανουάριο του 1962. Ο Σεργκέεφ εξέφρασε την απογοήτευσή του για τη στασιμότητα που επικράτησε στις σχέσεις της χώρας του με την Ελλάδα στη διάρκεια της θητείας του. Ο Καραμανλής, απευθυνόμενος στον Σεργκέεφ, τόνισε ότι η Ελλάδα επιθυμεί καλές σχέσεις με την Σοβιετική Ένωση, στο μέτρο όμως της αμοιβαίας μη επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις της μιας χώρας από την άλλη. Ο Πρωθυπουργός κατηγόρησε την Σοβιετική κυβέρνηση ότι επεμβαίνει, με τρόπο απαράδεκτο, στα εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας «υποστηρίζουσα τον εγχώριον και ανθελληνικόν κομμουνισμόν». Ο Καραμανλής ξεκαθάρισε στον Σεργκέεφ ότι η Ελλάδα σέβεται τον «κομμουνισμόν εν Ρωσία και δεν περνά καν από την σκέψιν μας να πράξωμεν τι όπερ θα αποτελεί επέμβασιν επ' αυτού». Αλλά ζήτησε να συμβεί το ίδιο και από την Σοβιετική Ένωση. Ολοκληρώνοντας την τοποθέτησή του, ο Καραμανλής αναφέρθηκε στον «από βορρά κίνδυνο» που προβλημάτιζε διαχρονικά την Ελλάδα, εντοπίζοντας την αιτία του κινδύνου στην γεωγραφία και την ιστορία και όχι στο κοινωνικό-πολιτικό καθεστώς των βορείων γειτόνων της χώρας: «Όταν λέγομεν ότι πρέπει να προφυλασσώμεθα από τον εκ βορρά κίνδυνον, δεν εννοούμεν την Σοβιετικήν Ένωσιν. Η γεωγραφική ρύθμισις της Ελλάδος είναι τοιαύτη ώστε να έχωμεν κατά ξηράν σύνορα μόνο προς βορράν. Φυσικόν, λοιπόν, είναι ο κίνδυνος επιθέσεως εκ

[843] Τον Αύγουστο του 1961, οι Σοβιετικοί, μέσω του Χρουστσώφ, είχαν απειλήσει ότι θα στόχευαν με πυρηνικά την Ακρόπολη. Το γεγονός αυτό προκάλεσε ιδιαίτερη ανησυχία στην Αθήνα, σε μια στιγμή που η ύφεση του Ψυχρού πολέμου έθετε εν αμφιβόλω την άμεση αντίδραση των Δυτικών συμμάχων, υπό την έννοια ότι το ΝΑΤΟ, στο πλαίσιο της Ύφεσης, δεν θα ριψοκινδύνευε μια γενικευμένη πυρηνική σύρραξη για να υπερασπιστεί την Ελλάδα απέναντι στους Σοβιετικούς. Από το 1962 και μετά, η Αθήνα άρχισε να εξοικειώνεται σταδιακά με τα νέα δεδομένα που είχε δημιουργήσει η Ύφεση και να προσαρμόζει την πολιτική της στο νέο διεθνές περιβάλλον.
Για τον τρόπο με τον οποίο η Κυβέρνηση Καραμανλή αντιμετώπισε την Ύφεση του Ψυχρού πολέμου βλ. Χατζηβασιλείου, ό.π., σσ. 242-256.

του βορρά και πράγματι και ιστορικώς, αλλά και κατά την παρούσαν γενεάν, η Ελλάς, επανειλημμένως προσεβλήθη – και υπέστη τα πάνδεινα – από τον βορράν»[844].

Η καχυποψία με την οποία αντιμετώπιζε η κυβέρνηση τον Ανατολικό συνασπισμό, την περίοδο της Ύφεσης, δεν επηρέασε αρνητικά τις εμπορικές συναλλαγές των δύο πλευρών. Η απορρόφηση των Ελληνικών αγροτικών προϊόντων από τις Ανατολικές χώρες ήταν απαραίτητη για την ελληνική οικονομία, αλλά μπορούσε εύκολα να την οδηγήσει σε εξάρτηση από τις ανατολικές αγορές, άρα και σε πολιτική αδυναμία απέναντι σε αυτές.[845] Η αναθεώρηση, όμως, της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από τον Καραμανλή και τον Αβέρωφ - που περιελάμβανε την ενίσχυση των εμπορικών σχέσεων με τις ανατολικές χώρες - δεν έθεσε ποτέ σε διακύβευση την θεμελιώδη αρχή σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα ανήκε στο Δυτικό στρατόπεδο.[846]

Τα εμπορικά ανοίγματα προς τις Ανατολικές χώρες δεν οδήγησαν σε αλλαγή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Το ανατολικό εμπόριο είχε ασφαλώς εκτός από οικονομικές και πολιτικές-στρατηγικές προεκτάσεις, αλλά σε καμία περίπτωση δεν σηματοδοτούσε μια στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς την Ανατολή. Εντός αυτού του πλαισίου, η κυβέρνηση Καραμανλή επιχείρησε, με κάποια επιτυχία, να εκμεταλλευτεί την προσέγγιση με τη Σοβιετική Ένωση, προκειμένου να αποσπάσει μεγαλύτερη οικονομική βοήθεια από τους Αμερικανούς, αρχικά, αλλά και από τις ισχυρές Ευρωπαϊκές χώρες στη συνέχεια.[847] Είναι γεγονός ότι οι Αμερικανοί ένιωσαν πίεση, έστω και σε μικρό βαθμό, από τα αμοιβαία εμπορικά ανοίγματα Μόσχας-Αθήνας, καθώς ήθελαν να αποφύγουν το ενδεχόμενο η εμπορική

[844] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τομ. 5, σ. 291.
[845] Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 244.
[846] Σύμφωνα με τον Ευάγγελο Αβέρωφ, έπρεπε να επιδιωχθεί η ανάπτυξη όσο το δυνατόν καλύτερων σχέσεων με την Σοβιετική Ένωση, χωρίς όμως αυτό να οδηγήσει σε εξασθένηση των δεσμών με τους δυτικούς συμμάχους της χώρας. Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τομ. 2, σσ. 113-114.
[847] Στεφανίδης, ό.π., σ. 106.

συνεργασία της Ελλάδας με τη Σοβιετική Ένωση να οδηγήσει σε αύξηση της επιρροής της Μόσχας στην Αθήνα.[848]

Στην περίοδο διακυβέρνησης του Καραμανλή η ελληνική εξωτερική πολιτική τόσο προς τις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού, όσο και ως προς τις χώρες του Αραβικού κόσμου, απέκτησε ευελιξία και βασίστηκε στον ρεαλισμό. Η προσδοκία ότι η σύσφιξη των σχέσεων με τις Αραβικές χώρες θα καθιστούσε την Ελλάδα προνομιακό διαμεσολαβητή των χωρών αυτών με την Δύση αποδείχτηκε υπερβολικά φιλόδοξος και την περίοδο 1961-1963 ουσιαστικά εγκαταλείφθηκε. Η Ελλάδα συνέχισε σταθερά να έχει σχέσεις φιλίας με αυτές τις χώρες, αλλά δεν παρουσιαζόταν πλέον διατεθειμένη, μετά το κλείσιμο και του Κυπριακού, να λάβει διπλωματικά ρίσκα στηρίζοντας αυτές τις χώρες, αν αυτό είχε ως συνέπεια να διαταραχθεί η ομαλότητα των σχέσεων της με τις συμμαχικές χώρες της Δύσης.

3. Η Ευρωπαϊκή επιλογή και η προσέγγιση με τη Γαλλία και τη Γερμανία

Η ανάγκη για την ενοποίηση των χωρών της Ευρώπης σε έναν συνασπισμό προέκυψε, εντονότερα από ποτέ, μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι αλλεπάλληλοι πόλεμοι που είχαν πλήξει την Ευρωπαϊκή ήπειρο είχαν οδηγήσει στον θάνατο εκατομμυρίων ανθρώπων, σε τεράστιες υλικές καταστροφές και υπονόμευσαν το πνεύμα συνεργασίας των Ευρωπαϊκών λαών. Η ενοποίηση της Ευρώπης, υπό την μορφή μιας ομοσπονδίας κρατών,

[848] Λίγες ημέρες πριν την παραίτηση του Καραμανλή τον Ιούνιο του 1963, οι Αμερικανοί θεωρούσαν ότι ο κομμουνιστικός κίνδυνος στην Ελλάδα ήταν εσωτερικός και όχι εξωτερικός (ο «από βορράν κίνδυνος») όπως υποστήριζε η ελληνική κυβέρνηση. Οι Αμερικανοί επιθυμούσαν να αποτρέψουν μια «αναζωπύρωση» του κομμουνισμού στο εσωτερικό της Ελλάδας, που θα μπορούσε να προκύψει ως παρεπόμενο της περικοπής της αμερικανικής βοήθειας και της επιβάρυνσης των σχέσεων της Αθήνας με την Ουάσινγκτον. Βλ. Memorandum of Conversation, 3/6/1963, FRUS, vol. XVI, p. 669.

θα μπορούσε να αποτελέσει την απάντηση στην διαρκή υπονόμευση της ειρήνης.

Η ιδέα της Ευρωπαϊκής ενοποίησης είχε ξεκινήσει να εκφράζεται από τις αρχές του 20ου αιώνα. Η σημαντικότερη πρωτοβουλία ανήκε στον Πρωθυπουργό της Γαλλίας Αριστείδη Μπριάν, που το 1929-1930 επιχείρησε να μετουσιώσει την ιδέα της ενοποίησης σε πράξη, αλλά η Ευρώπη του Μεσοπολέμου με την οικονομική κρίση και την άνοδο του εθνικισμού, δεν πρόσφερε έφορο έδαφος για την υλοποίηση ενός τέτοιου σχεδίου.[849] Η καταστροφή που προκάλεσε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στην Ευρώπη οδήγησε στην ωρίμανση της ιδέας της ενοποίησης. Η μεταπολεμική Ευρώπη βρέθηκε κατεστραμμένη μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε τον καταλύτη για την επίσπευση της υλοποίησης της ιδέας της ενοποίησης των Ευρωπαϊκών κρατών, με την ελπίδα ότι η ενωμένη Ευρώπη θα μπορούσε να αποτελέσει μια «τρίτη δύναμη»[850] ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις της ανατολής και της δύσης, που θα συνέβαλε στη δημιουργία μιας καλύτερης προοπτικής ασφάλειας και οικονομικής συνεργασίας των Ευρωπαϊκών κρατών, στο νέο διεθνές περιβάλλον που δημιουργούσε ο Ψυχρός Πόλεμος.

Ένα πρώτο βήμα προς την Ευρωπαϊκή ενοποίηση, με τη μορφή της οικονομικής συνεργασίας ανάμεσα στα Ευρωπαϊκά κράτη, έγινε με τον Οργανισμό Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας (ΟΕΟΣ), ο οποίος αποτέλεσε ένα είδος προπομπού της Ευρωπαϊκής οικονομικής ενοποίησης. Ο ΟΕΟΣ δημιουργήθηκε τον Απρίλιο του 1948 κατόπιν αμερικανικής πρωτοβουλίας, στο πλαίσιο του Σχεδίου Μάρσαλ (1947), το οποίο εκπονήθηκε από τις ΗΠΑ για να βοηθήσει οικονομικά στην ανοικοδόμηση της

[849] Για το σχέδιο Ευρωπαϊκής ενοποίησης του Αριστείδη Μπριάν βλ. Francis j. Murphy, "The Briand Memorandum and the Quest for European Unity 1929-1932", *Contemporary French Civilization*, vol. 4 Issue 3, 1980, pp. 319-330.

[850] Ο Ντε Γκωλ από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 φιλοδοξούσε να οικοδομήσει μια ηπειρωτική Ευρώπη, της Βρετανίας εξαιρουμένης, η οποία θα μπορούσε να γίνει μια Τρίτη δύναμη δίπλα στις ΗΠΑ και τη Σοβιετική Ένωση. Βλ. Κιλεκλή, ό.π., σ. 234.

Ευρώπης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και για να κρατήσει μακριά από την Σοβιετική σφαίρα επιρροής τα κράτη της δυτικής Ευρώπης. Τα κράτη που θα λάμβαναν την αμερικανική βοήθεια του σχεδίου Μάρσαλ ήταν υποχρεωμένα να συμμετάσχουν στον ΟΕΟΣ, στο πλαίσιο του οποίου θα γινόταν συλλογική διαχείριση της οικονομικής βοήθειας και θα σχεδιαζόταν ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για την Ευρωπαϊκή ανοικοδόμηση. Πέραν της διανομής της οικονομικής βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλ, σκοπός του ΟΕΟΣ ήταν να προάγει την συνεργασία των Ευρωπαϊκών κρατών, επιδιώκοντας τον συντονισμό των οικονομικών πολιτικών των μελών του.[851]

Η πορεία προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση συνεχίστηκε από τον Γάλλο υπουργό Εξωτερικών Ρομπέρ Σουμάν το 1950, που έθεσε επιτακτικά το ζήτημα της υπερεθνικής συνεργασίας των κρατών της Ευρώπης σε μια σειρά τομέων. Ο πρώτος τομέας ήταν αυτός του άνθρακα και του χάλυβα. Τον Απρίλιο του 1951 υπογράφτηκε η σχετική συνθήκη και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ) ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1952 με την συμμετοχή της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ολλανδίας, του Βελγίου, της Ιταλίας και του Λουξεμβούργου.[852] Τα επόμενα χρόνια, οι έξι αυτές χώρες συνεργάστηκαν και διαπραγματεύτηκαν την διεύρυνση της οικονομικής τους συνεργασίας, η οποία οδήγησε στη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ). Η δημιουργία της ΕΟΚ επισφραγίσθηκε με την Συμφωνία της Ρώμης τον Μάρτιο του 1957 και τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου 1958. Τα έξι κράτη της ΕΟΚ συμφώνησαν στη σταδιακή δημιουργία μια κοινής αγοράς, με τελωνειακή ένωση και κατάργηση των δασμών, και τη διαμόρφωση Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ).[853]

Οι κυβερνήσεις Καραμανλή, όπως είδαμε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου, ήταν σταθερά προσανατολισμένες στην αναζήτηση πρόσθετων ερεισμάτων ενίσχυσης της ασφάλειας της χώρας, πέραν του σταθερού

[851] Θεόδωρος Χριστοδουλίδης, *Από την Ευρωπαϊκή Ιδέα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Η ιστορική διάσταση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, 1923-2004,* Σιδέρης, Αθήνα 2010, σσ. 41-42.

[852] Για την ΕΚΑΧ βλ. Young, ό.π., σσ. 95-98.

[853] Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία…,* ό.π., σσ. 454-456.

πυλώνα ασφαλείας, δηλαδή του ΝΑΤΟ και των ΗΠΑ. Η ίδρυση της ΕΟΚ αποτέλεσε ένα σημαντικό εγχείρημα για την οικονομική σύνδεση των Ευρωπαϊκών κρατών, αλλά αντιμετωπίστηκε με επιφυλακτικότητα και σκεπτικισμό από τις περισσότερες χώρες, οι οποίες υποβάθμισαν τη σημασία της, το εύρος των δυνατοτήτων της και τις πιθανότητες επιτυχίας της. Η συνέχεια της ιστορίας απέδειξε ότι επρόκειτο για ένα γεγονός μεγάλης σημασίας για την μεταπολεμική Ευρώπη, που δεν θα συνδεόταν απλώς με μια σειρά οικονομικών θεμάτων, αλλά θα οδηγούσε μακροπρόθεσμα στην ευρύτερη πολιτική ένωση των Ευρωπαϊκών κρατών, υπό την μορφή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο πλαίσιο αυτό η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε αίτηση για τη σύνδεση της χώρας με την ΕΟΚ, η οποία έγινε καταρχήν δεκτή στις 27 Ιουλίου 1959 και σηματοδότησε την έναρξη των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ.[854] Ο βασικός στόχος της ελληνικής κυβέρνησης ήταν να πετύχει μέσω της σύνδεσης με την ΕΟΚ την ενίσχυση της ελληνικής οικονομίας, προσβλέποντας παράλληλα και στη δημιουργία ενός νέου ερείσματος ασφαλείας, που θα λειτουργούσε συμπληρωματικά σε αυτό του ΝΑΤΟ και των ΗΠΑ. Σε καθαρά πολιτικό επίπεδο, η πρωτοβουλία της Αθήνας να ενταχθεί σε έναν ισχυρό Ευρωπαϊκό σχηματισμό μαρτυρούσε την επιθυμία της να ενδυναμώσει τους δεσμούς της με τη Δύση και να αντισταθεί στην επιρροή του Ανατολικού συνασπισμού[855], η οποία εκφραζόταν σε σημαντικό βαθμό μέσω της ελληνικής εξάρτησης από το Ανατολικό εμπόριο.[856]

---

[854] Η Ελλάδα αποφάσισε να ζητήσει καθεστώς σύνδεσης και όχι πλήρη ένταξη στην ΕΟΚ, καθώς η κυβέρνηση και προσωπικά ο Καραμανλής θεωρούσαν ότι η ελληνική οικονομία δεν ήταν έτοιμη να ενταχθεί ισότιμα στο ανταγωνιστικό περιβάλλον της ΕΟΚ. Η πλήρης ένταξη στην ΕΟΚ αποτελούσε βασική επιδίωξη για την ελληνική κυβέρνηση, αλλά για κάποια στιγμή στο μέλλον, όταν η ελληνική οικονομία θα ήταν έτοιμη. Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τομ. 4, σ. 131· Ο ίδιος ο Καραμανλής είχε ξεκαθαρίσει τον Αύγουστο του 1959, κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης των διαπραγματεύσεων, ότι βασικός στόχος της Ελλάδας ήταν η πλήρης ένταξη στην ΕΟΚ: «Η σύνδεσις της Ελλάδας μετά της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητος αποβλέπει εις πλήρη ένταξιν και συνεπώς θα πρέπει να προβλεφθή μέθοδος αναθεωρήσεως της συμφωνίας [ενν. σύνδεσης] δια την σταδιακήν επίτευξιν του ανωτέρω αντικειμενικού σκοπού». Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 162.

[855] Maria Repoussi, *Les Relations franco-helleniques de 1958 a 1963 et le voyage du general de Gaulle en Grece,* Complexe, Bruxelles 1997, p. 8.

[856] Βλ. εδώ, σσ. 290-292.

Οι βασικές Ελληνικές θέσεις που θα προβάλλονταν στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση με την ΕΟΚ, τέθηκαν σε σύσκεψη που έλαβε χώρα στις 13 Οκτωβρίου 1959. Σε αυτή συμμετείχαν, μεταξύ άλλων, τα πρόσωπα που είχαν επιφορτιστεί από τον Καραμανλή να σηκώσουν το κύριο βάρος της διαπραγμάτευσης, ήτοι ο Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδας Ξενοφών Ζολώτας και ο πληρεξούσιος Υπουργός για θέματα Κοινής Αγοράς, ο οποίος ήταν και ο επικεφαλής της ομάδας διαπραγμάτευσης, Ιωάννης Πεσμαζόγλου.[857] Η ελληνική πλευρά θα ζητούσε, στο πλαίσιο της διαπραγμάτευσης, τα ελληνικά αγροτικά προϊόντα να έχουν την ίδια ευνοϊκή μεταχείριση, με αυτά των έξι χωρών της ΕΟΚ· την εξασφάλιση μαζικής αύξησης των εξαγωγών της Ελλάδας προς τις έξι χώρες της ΕΟΚ, με ιδιαίτερη έμφαση στον καπνό· την επαρκή χρηματοδότηση «υπό καταλλήλους όρους» για έργα υποδομής στην Ελλάδα και για άμεσες παραγωγικές επενδύσεις.[858]

Η επιμονή της Ελλάδας στην ικανοποίηση των απαιτήσεών της, ως προϋπόθεση για τη σύνδεσή της με την ΕΟΚ, σε συνδυασμό με τη ρευστότητα στις σχέσεις μεταξύ των έξι χωρών της ΕΟΚ και την ασάφεια που χαρακτήριζε το νεογέννητο κοινοτικό καθεστώς, είχαν οδηγήσει τις διαπραγματεύσεις σε τέλμα.[859] Η Ιταλία πρόβαλε έντονες αντιρρήσεις στους όρους που έθετε η Ελλάδα στο ζήτημα των αγροτικών προϊόντων, διότι ανησυχούσε ότι θα πλήττονταν οι δικές της εξαγωγές αγροτικών προϊόντων.[860]

---

[857] Στην προετοιμασία της Ελλάδας για την κατάθεση του αιτήματος σύνδεσης με την ΕΟΚ συμμετείχε, έχοντας μάλιστα διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο, και ο Παναγής Παπαληγούρας. Η σύγκρουσή του με τον Καραμανλή το 1958 οδήγησε στην αποχώρησή του από την ΕΡΕ. Ο Παπαληγούρας επανήλθε στην ΕΡΕ και στην κυβέρνηση μετά τις εκλογές του 1961, λαμβάνοντας κορυφαία θέση στις διαπραγματεύσεις με την ΕΟΚ, ως υπουργός Συντονισμού. Για τη συμβολή του Παναγή Παπαληγούρα στο εγχείρημα σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ βλ. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός…*, ό.π., σσ. 368 και 370-371.

[858] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 171-172.

[859] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική Εξωτερική…,* ό.π., σσ. 126-127.

[860] Ενδεικτική για την αρνητική στάση της Ιταλίας έναντι της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ είναι η συνομιλία του Καραμανλή με τον Ιταλό πρέσβη στην Αθήνα, Κόντι, η οποία έλαβε χώρα στις 4 Ιουλίου 1960 και στην οποία ο Έλληνας Πρωθυπουργός εξέφρασε την ανησυχία του για την μη

Ενώπιον του κινδύνου της αποτυχίας των διαπραγματεύσεων, ο Καραμανλής, κατά τη διάρκεια επίσημης επίσκεψής του στο Παρίσι τον Ιούλιο του 1960, έθεσε το ζήτημα στον πρόεδρο της Γαλλίας. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός ζήτησε από τον Ντε Γκωλ να παρέμβει προσωπικά ώστε να αρθεί το αδιέξοδο και να προχωρήσουν οι διαπραγματεύσεις. Η υποστήριξη του Γάλλου προέδρου υπήρξε καθοριστική, ιδιαίτερα κατά την τελευταία φάση των διαπραγματεύσεων, για την ολοκλήρωση της συμφωνίας σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ.[861]

Στις 26 Νοεμβρίου 1960 ο Καραμανλής έστειλε ισάριθμες επιστολές, με παρεμφερές περιεχόμενο, στους έξι Πρωθυπουργούς των κρατών-μελών της ΕΟΚ, με τις οποίες ζητούσε την επίσπευση των διαπραγματεύσεων, ώστε να ολοκληρωθεί το ταχύτερο δυνατό η συμφωνία σύνδεσης. Με αυτές τις επιστολές ο Καραμανλής επιχειρούσε να καταστήσει σαφές στους συνομιλητές του ότι η διακύβευση της σύνδεσης δεν ήταν αποκλειστικά οικονομική, αλλά κατά μείζονα λόγο πολιτική.

Ο Καραμανλής, αφού επέστησε την προσοχή των αποδεκτών των επιστολών στο γεγονός ότι «αντί προόδου προς το προσδοκώμενον αποτέλεσμα, βαίνομεν προς επικίνδυνον αποτελμάτωσιν, η οποία, από απόψεως συνεπειών, δεν απέχει πολύ της αποτυχίας», επιχείρησε να μετατοπίσει το βάρος της διαπραγμάτευσης από το τεχνοκρατικό κομμάτι σχετικά με τους όρους της σύνδεσης, σε πολιτικό επίπεδο. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός ζητούσε να εξαλειφθούν τα εμπόδια που έθεταν οι ειδικές ρυθμίσεις που ζητούσε η Ελλάδα για τα αγροτικά της προϊόντα «άνευ των

ικανοποιητική πορεία των ελληνοιταλικών σχέσεων. Ο Καραμανλής αναφερόμενος στη στάση της Ιταλίας έναντι της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ ανέφερε τα εξής: «Ενεφανίζετο συχνά η Ιταλία ως επιδιώκουσα να εξαρτήση την στάσιν της εις μεγάλα ζητήματα από την προώθησιν ειδικών συμφερόντων της, την ικανοποίησιν των οποίων ανήγεν ούτω η Ιταλία εις προϋπόθεσιν υιοθετήσεως ευνοϊκωτέρας στάσεως απέναντι της Ελλάδος εις γενικά και σπουδαία ζητήματα ως το της συνδέσεώς μας με την ΕΟΚ». Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 337.

[861] Μανόλης Κούμας, «Η επίσκεψη του Καραμανλή στη Γαλλία», άρθρο στην εφ. *Καθημερινή*, 6/9/2015· Βλ και μεταγενέστερο σημείωμα του Καραμανλή σχετικά με την επίσκεψή του στο Παρίσι τον Ιούλιο του 1960 και τα όσα διημείφθησαν στην κατ' ιδίαν συνάντησή του με τον Στρατάρχη Ντε Γκωλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 4, σσ. 362-363.

οποίων, λόγω της μεγάλης διαφοράς οικονομικής αναπτύξεως προς τας εξ χώρας, όχι μόνον ωφελείας δεν θα απεκόμιζε εκ της συνδέσεως αλλά και επικινδύνους ζημίας θα υφίστατο εξ αυτής», διότι ήταν προς το γενικότερο Ευρωπαϊκό συμφέρον η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας εντός του δυτικοευρωπαϊκού πλαισίου. Το βασικό επιχείρημα του Καραμανλή για επίτευξη πολιτικής λύσης, που θα ξεπερνούσε τα τεχνοκρατικά εμπόδια, ήταν ότι χωρίς την σύνδεση με την ΕΟΚ, η Ελλάδα θα αναγκαζόταν να αυξήσει την εμπορική της εξάρτηση από τις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού, γεγονός που θα την καθιστούσε ευάλωτη στις πολιτικές πιέσεις της Σοβιετικής Ένωσης: «Η σύνδεσις της Ελλάδος με την Κοινήν Αγοράν δεν ημπορεί να κριθή παρά δια του πρίσματος του γενικωτέρου Ευρωπαϊκού συμφέροντος, όπως η ελληνική οικονομία συγκρατηθή, δεόντως αναπτυσσομένη, μέσα εις το πλαίσιον της ελευθέρας δυτικοευρωπαϊκής οικονομίας. Τούτο θα προελάμβανε την απειλούσαν την οικονομίαν της Ελλάδος εξάρτησιν, δυναμένην να έχη ολεθρίας συνεπείας, όχι μόνον δια την χώραν μας, αλλά και δια την Δυτικήν Ευρώπην»[862].

Το πολιτικό κίνητρο που πρόταξε με επιτακτικό τρόπο ο Καραμανλής άρχισε να αποδίδει καρπούς από τις αρχές του 1961. Τόσο ο Πρόεδρος της Γαλλίας, Σαρλ Ντε Γκωλ, όσο και ο Καγκελάριος της Δυτικής Γερμανίας, Κόνραντ Αντενάουερ, συμπαραστάθηκαν ενεργά στην προσπάθεια της Ελλάδας για την εξεύρεση μιας πολιτικής λύσης, που θα οδηγούσε στην επίτευξη της συμφωνίας σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ. Την 1η Ιανουαρίου 1961, με την ευκαιρία δεξιώσεως στο Μέγαρο των Ηλυσίων, ο Ντε Γκωλ διαβεβαίωσε τον Έλληνα πρέσβη στο Παρίσι, Φίλωνα Φίλωνα, ότι «παρέσχεν νέας οδηγίας προς καταβολήν αποφασιστικής προσπαθείας δια την επίτευξιν συμφωνίας». Παράλληλα, πληροφόρησε τον πρέσβη ότι βρίσκεται σε συνεννόηση με την Γερμανική κυβέρνηση «προς εναρμόνισιν

[862] Επιστολή Καραμανλή προς τον Γάλλο ομόλογό του Μισέλ Ντεμπρέ, 26/11/1960, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 13Α.

των προσπαθειών των δύο κυβερνήσεων», με σκοπό να ξεπεραστούν τα εμπόδια στις διαπραγματεύσεις και να ολοκληρωθεί η συμφωνία σύνδεσης.[863]

Τον Φεβρουάριο του 1961, ο Καραμανλής, σε ανεπίσημη επίσκεψή του στο Παρίσι, είχε την ευκαιρία να συναντήσει τον Ντε Γκωλ και να συζητήσει μαζί του το ζήτημα των διαπραγματεύσεων. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός ευχαρίστησε τον Γάλλο πρόεδρο για την στήριξη που παρείχε στην ελληνική πλευρά και στηλίτευσε, με τρόπο έντονο, την στάση της Ιταλίας και της Ολλανδίας, που ήταν οι δύο χώρες που εξακολουθούσαν, τη συγκεκριμένη περίοδο, να εγείρουν αντιρρήσεις στη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ. Χαρακτήρισε μάλιστα τη στάση τους «μικρόψυχη», καθώς πρόβαλλαν αντιρρήσεις για θέματα που ελάχιστη ουσιαστική σημασία είχαν για αυτές. Συγκεκριμένα, για τη στάση της Ιταλίας, ο Καραμανλής αμφισβήτησε το επιχείρημα ότι τα Ιταλικά γεωργικά και οπωροκηπευτικά προϊόντα θα κινδύνευαν από τον Ελληνικό ανταγωνισμό, υποστηρίζοντας ότι «παραμένουσι τεράστια περιθώρια πολλαπλασιασμού των ιταλικών εξαγωγών, υπερβαίνοντας τας ιταλικάς δυνατότητας και παραλλήλως αι ελληνικαί εξαγωγαί είναι συγκριτικώς ασήμαντοι»[864].

Για την επίμονη απαίτηση των Ολλανδών για τη θέσπιση αυστηρότατων όρων για τη χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας από την ΕΟΚ, ο Καραμανλής υποστήριξε ότι οι όροι ήταν «τελείως απαράδεκτοι», καθώς η χρηματοδότηση της Ελλάδας για την δημιουργία βιομηχανικών υποδομών ήταν εκ των ων ουκ άνευ για την ομαλή λειτουργία της ελληνικής συνδέσεως με την ΕΟΚ. Στη συνέχεια ο Πρωθυπουργός στηλίτευσε ως «τελείως απαράδεκτη», την διαχρονικά σταθερή απαίτηση της Ολλανδικής πλευράς, όπως η Ελλάδα προβεί σε δεσμευτική δήλωση ότι θα διακανονίσει το παλιό προπολεμικό δημόσιο χρέος της[865], για να γίνει δεκτή στην ΕΟΚ.

[863] Τηλεγράφημα του Φίλωνος Φίλωνος, Έλληνα πρέσβη στο Παρίσι, προς Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, 3/1/1961, Φ.77Α.

[864] Τηλεγράφημα του Φίλωνος Φίλωνος, Έλληνα πρέσβη στο Παρίσι, προς Υπουργείο Εξωτερικών Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τομ. 4, σ. 521.

[865] Ο Καραμανλής είχε δηλώσει ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν πρόθυμη να αρχίσει να εξυπηρετεί το προπολεμικό χρέος, υπό την προϋπόθεση ότι θα μπορούσε να επιτευχθεί μια ρύθμιση που θα

Στην προσπάθεια να μεταστραφεί η αρνητική στάση της Ολλανδίας, έναντι του Ελληνικού αιτήματος, είχε συμμετάσχει και ο Γενικός Γραμματέας του ΝΑΤΟ, Πωλ Ανρί Σπάακ. Τον Ιούλιο του 1959, ο μόνιμος αντιπρόσωπος της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ, Μιχαήλ Μελάς, είχε ενημερώσει την Αθήνα ότι έλαβε την υπόσχεση του Σπάακ ότι «θα εξακολουθούσε εμμόνως να παρεμβαίνει» στην Ολλανδική κυβέρνηση υπέρ του Ελληνικού αιτήματος σύνδεσης με την ΕΟΚ.[866]

Ο Καραμανλής είχε επιχειρήσει να ερμηνεύσει την αρνητική στάση της Ολλανδίας έναντι της Ελλάδας, ως προϊόν των στενών δεσμών των Ολλανδών με τη Βρετανία, που δεν έβλεπε την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ ως θετική εξέλιξη.[867] Οι οικονομικοί δεσμοί της Ελλάδας με την Βρετανία ήταν ισχυροί. Η Βρετανία ήταν η τρίτη στη σειρά χώρα στον όγκο εξαγωγών της Ελλάδας.[868] Η εμπορική σχέση των δύο χωρών δεν επηρεάστηκε λόγω της έντασης που δημιούργησε τα προηγούμενα χρόνια ανάμεσά τους το Κυπριακό. Ωστόσο τώρα, η Βρετανική πλευρά ανησυχούσε ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΟΚ θα μείωνε την εμπορική εξάρτηση της Ελλάδας από την Βρετανία, γεγονός που θα είχε ως άμεση συνέπεια και την μείωση της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα.

Σε μεταγενέστερο σημείωμά του ο Καραμανλής είχε προσδώσει ιδιαίτερη σημασία στην επίσκεψή του στο Παρίσι, που σκοπός της ήταν η προώθηση των συνομιλιών της σύνδεσης με την ΕΟΚ. Το αποτέλεσμα των συνομιλιών με τον Ντε Γκωλ ήταν ικανοποιητικό, καθώς η Γαλλική κυβέρνηση και προσωπικά ο Γάλλος Πρόεδρος παρείχαν «ειλικρινή και σταθερά συμπαράσταση προς την Ελλάδα». Σχετικά με το πόσο σημαντικό ρόλο έπαιξε η πολιτική παρέμβαση του Ντε Γκωλ στις διαπραγματεύσεις για τη

ικανοποιούσε και τις δύο πλευρές, δηλαδή την Ελλάδα και τους ξένους ομολογιούχους, καθώς και ότι η ρύθμιση αυτή θα βρισκόταν εντός των ορίων της ελληνικής οικονομίας. Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 519.

[866] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Τηλεγράφημα Μελά (Μόνιμη ελληνική Αντιπροσωπεία ΝΑΤΟ) προς Αθήνα, 20/7/1959, Φ. 355, Αρ. Εγγ. 20.

[867] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 521.

[868] Ό.π., σ. 519.

σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, είναι ενδεικτικά τα όσα αναφέρει ο Καραμανλής στο σημείωμα του: «Ημπορώ να πω ότι χωρίς την παρέμβαση του Ντε Γκωλ κατά την τελευταία στιγμή η προσπάθεια της συνδέσεως θα είχε ναυαγήσει»[869].

Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι συμβολή του Σαρλ Ντε Γκωλ, στην επιτυχία των διαπραγματεύσεων για την σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, υπήρξε καταλυτική. Ο Γάλλος Πρόεδρος πρόταξε το πολιτικό κριτήριο, επιλέγοντας να στηρίξει την Ελλάδα, προσπερνώντας τις όποιες οικονομικές συνέπειες και περιφρονώντας τα πρόσκαιρα συμφέροντα, των αντιτιθέμενων στην σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ χωρών, που αποτελούσαν εμπόδιο για την ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων της σύνδεσης.[870] Για την αποφασιστικότητα του Ντε Γκωλ υπέρ των Ελληνικών θέσεων πρωτεύοντα ρόλο διαδραμάτισε η σταθερή του πίστη ότι η Ελλάδα ανήκε στον Δυτικό κόσμο. Η αποτυχία των διαπραγματεύσεων θα άνοιγε τον δρόμο για την αύξηση της επιρροής του Ανατολικού συνασπισμού στην Ελλάδα, μέσω της εξάρτησης της τελευταίας από το εμπόριο με τις Ανατολικές χώρες, που θα αύξανε αν η Ελλάδα δεν συνδεόταν με την κοινή αγορά. Η σταθεροποίηση της θέσης της Ελλάδας στον Δυτικό κόσμο, μέσω της σύνδεσης με την ΕΟΚ, θα εξυπηρετούσε τα ευρύτερα συμφέροντα της Ευρώπης.[871]

Όπως ο Ντε Γκωλ, έτσι και ο Κόνραντ Αντενάουερ υποστήριξε ενεργά την προσπάθεια της Ελλάδας να συνδεθεί με την ΕΟΚ. Ο καγκελάριος της Δυτικής Γερμανίας έδειξε ιδιαίτερη κατανόηση για τις Ελληνικές θέσεις, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων με την ΕΟΚ, και κάλυψε αρνητικές αντιδράσεις υποστηρίζοντας την ελληνική πλευρά με υποδειγματικό τρόπο.[872] Τον Ιανουάριο του 1961 ο Αντενάουερ απάντησε στην από 26 Νοεμβρίου

[869] Ό.π., σσ. 522-523.

[870] Κιλεκλή, ό.π., σ. 233.

[871] Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, «Ντε Γκωλ και Καραμανλής», στο συλλογικό *Ντε Γκωλ και Καραμανλής: Το Έθνος, το Κράτος, η Ευρώπη,* επίμ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος και Chantal Morelle, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής – Πατάκης, Αθήνα 2002, σ. 46.

[872] Δημήτρης Αποστολόπουλος, «Ελλάδα – Γερμανία 1961-1967. Εξωτερική πολιτική: συνέχεια ή ασυνέχεια;», στο συλλογικό *Η Σύντομη Δεκαετία του 1960,* ό.π., σ. 325.

1960 επιστολή του Καραμανλή, τονίζοντας ότι στηρίζει τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, διότι σε αυτήν βλέπει «την καλυτέραν εγγύησιν δια την αντιμετώπισιν του […] κινδύνου να φθάση η ελληνική οικονομία μίαν ημέραν εις το να εξαρτάται από του κομμουνιστικού συνασπισμού, ενός κινδύνου, των ολεθρίων συνεπειών του οποίου, όχι μόνον δια την χώραν σας, αλλά και δι' ολόκληρον την Δυτικήν Ευρώπην, έχω πλήρη συνείδησιν». Στη συνέχεια της επιστολής του, ο καγκελάριος της Δυτικής Γερμανίας διαβεβαιώνει τον Καραμανλή ότι θα χρησιμοποιήσει την επιρροή του εντός της ΕΟΚ για να ικανοποιηθούν τα ελληνικά συμφέροντα. Κλείνοντας την επιστολή του, ο Αντενάουερ εκφράζει την πεποίθησή του ότι «η συμφωνία συνδέσεως θα συναφθή ταχέως υπό μορφήν ικανοποιούσαν αμφότερα τα μέρη»[873].

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η Γαλλική και η Γερμανική πλευρά ταυτίζονταν με τη θέση ότι τα εμπόδια της διαπραγμάτευσης έπρεπε να ξεπεραστούν, ώστε να επιτευχθεί η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ. Το πρόταγμα ήταν προδήλως πολιτικό καθώς στο Ψυχροπολεμικό πλαίσιο της περιόδου η Δύση, και ειδικότερα η Ευρώπη, δεν ήταν διατεθειμένες να αφήσουν την Ελλάδα ευάλωτη στα πολιτικά και οικονομικά ανοίγματα του Ανατολικού συνασπισμού. Η πολιτική βούληση ήταν ισχυρή, τόσο στη Γαλλική όσο και στη Γερμανική κυβέρνηση, και στηριζόταν στην πεποίθηση ότι η οικονομική ενίσχυση της Ελλάδας και η εξύψωση του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων, θα λειτουργούσε αποτρεπτικά στο ενδεχόμενο προσέγγισης με τον Ανατολικό συνασπισμό. Η απεξάρτηση της Ελλάδας από το εμπόριο με το Ανατολικό μπλοκ υπήρξε ένα από τα βασικά επιχειρήματα που κινητοποίησε τις μεγάλες Ευρωπαϊκές δυνάμεις, Γαλλία και Γερμανία, ώστε να παρακάμψουν τις αντιρρήσεις ορισμένων κρατών-μελών της ΕΟΚ – κατά κύριο λόγο της Ιταλίας και της Ολλανδίας – και να προχωρήσουν στην πολιτική παρέμβαση, που ήταν απαραίτητη για να ολοκληρωθούν με επιτυχία οι διαπραγματεύσεις σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ.

[873] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 4, σ. 452.

Τον Ιανουάριο του 1961 οι διαφορές ανάμεσα στην Αθήνα και την ΕΟΚ γεφυρώθηκαν. Τα δύο σοβαρότερα προσκόμματα των διαπραγματεύσεων, αυτό της χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας από Κοινοτικούς πόρους και αυτό της ανησυχίας της Ιταλίας σχετικά με τις αρνητικές επιπτώσεις που θα είχαν στις Ιταλικές εξαγωγές τα αδασμολόγητα Ελληνικά αγροτικά προϊόντα, εξομαλύνθηκαν μέχρι τις αρχές Μαρτίου, αφού και η ελληνική πλευρά εξεδήλωσε την πρόθεσή να επιδιώξει τον διακανονισμό του προπολεμικού δημοσίου χρέους της. Η συμφωνία Συνδέσεως υπογράφηκε τελικά στις 9 Ιουλίου 1961, επικυρώθηκε από το Ελληνικό Κοινοβούλιο στις 28 Φεβρουαρίου 1962 και τέθηκε σε ισχύ από την 1η Νοεμβρίου του ίδιου έτους.[874]

Η Ελλάδα έγινε έτσι, ύστερα από διετείς διαπραγματεύσεις, το πρώτο συνδεδεμένο μέλος της ΕΟΚ στην ιστορία. Η συμφωνία προέβλεπε την τελωνειακή ένωση, η οποία θα επιτυγχανόταν σταδιακά, μετά από μια μεταβατική περίοδο 22 ετών.[875] Αυτό σήμαινε ότι η ελληνική οικονομία είχε περιθώριο 22 ετών ώστε να προσαρμοστεί σταδιακά στο κοινοτικό σύστημα, έως ότου αρθεί πλήρως η δασμολογική προστασία των ελληνικών προϊόντων. Για την ενίσχυση της ελληνικής οικονομίας θα χορηγούνταν από την ΕΟΚ δάνεια ύψους 125 εκ. δολαρίων διάρκειας 25 ετών. Τέλος, προβλεπόταν ρητώς ότι τελικός στόχος της σύνδεσης ήταν η πλήρης ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, ως ισότιμο μέλος, όταν η πρόοδος της ελληνικής οικονομίας επέτρεπε στη χώρα να αναλάβει όλες τις προβλεπόμενες από τη Συνθήκη της Ρώμης υποχρεώσεις.[876]

Μετά την υπογραφή της συμφωνίας, στις 9 Ιουλίου 1961, ο Καραμανλής απηύθυνε πολιτικό λόγο, ενώπιον των έξι εκπροσώπων της ΕΟΚ. Ο Πρωθυπουργός εξήρε τη σημασία της συμφωνίας για την Ελλάδα,

[874] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 1955-1967», στο συλλογικό *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, τόμ. ΙΣΤ', σσ. 264-265.

[875] Καζάκος, ό.π., σ. 233· Σβολόπουλος, *Η ελληνική Εξωτερική…,* ό.π., σσ. 129-130· Λιναρδάτος, ό.π., τόμ. Δ΄, σ. 25.

[876] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 26.

τονίζοντας το γεγονός ότι δεν πρόκειται για μια αποκλειστικώς οικονομική συνεργασία ανάμεσα στα Ευρωπαϊκά κράτη, αλλά για μια συνεργασία με ευρύτερο πολιτικό περιεχόμενο, που θα συμβάλει στην κατοχύρωση της ασφάλειας και της ελευθερίας όλων των Ευρωπαϊκών κρατών: «Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότης, δεν συνιστά απλώς μιαν οικονομικήν κοινοπραξίαν, αλλά αποτελεί οντότητα με ευρυτέραν πολιτικήν αποστολήν και σημασίαν. Εάν πρώτοι επιδιώξαμεν την μετά της Κοινότητος σύνδεσίν μας, επράξαμεν τούτο, εμπνεόμενοι από την πίστιν ότι η οικονομική ενοποίησις της Ευρώπης θα οδηγήση εις την ουσιαστικήν ευρωπαϊκήν ενότητα και δι' αυτής εις την ενίσχυσιν της δημοκρατίας και της ειρήνης εις ολόκληρον τον κόσμον […] Εις την Ρώμην, ετέθη ο θεμέλιος λίθος της νέας Ευρώπης […] θα έλθει η στιγμή καθ' ήν η Ευρώπη θα περιλάβη εις τους κόλπους της όλους ανεξαιρέτως τους ελευθέρους ευρωπαϊκούς λαούς. Μια ενιαία και ισχυρά Ευρώπη θα αποτελέση εγγύησιν, όχι μόνον δια την ιδικήν της επιβίωσιν, αλλά και δια την επικράτησιν της ελευθερίας ανά το κόσμον. Διότι εδώ, εις την Ευρώπην, θα κριθή τελικώς η τύχη του ελευθέρου ανθρώπου»[877].

Μακροπρόθεσμος, αλλά και βασικός, στόχος του Καραμανλή ήταν η πλήρης ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Η συμφωνία σύνδεσης αποτελούσε το πρώτο αποφασιστικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Η διαδικασία θα ήταν μακροχρόνια και δύσκολη, καθώς η ελληνική οικονομία υπολειπόταν σημαντικά σε σχέση με τις οικονομίες της ΕΟΚ, αλλά ο Καραμανλής παρουσιαζόταν αποφασισμένος να τα καταφέρει. Στο πλαίσιο συνέντευξης που παραχώρησε στον Γάλλο δημοσιογράφο Ροζέ Μασσίπ ο Καραμανλής, προσδιόρισε τους λόγους που τον οδήγησαν στην επιλογή της οργανικής ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ ως εξής: Πρώτον, η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ θα κατοχύρωνε την εθνική της ανεξαρτησία· δεύτερον, θα σταθεροποιούσε τους δημοκρατικούς της θεσμούς, καθώς όποιος επιχειρούσε να τους ανατρέψει θα γνώριζε εκ των προτέρων ότι θα αποβαλλόταν από

[877] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 5, σσ. 110-112.

τους κόλπους της Ευρώπης, με οδυνηρές για τη χώρα συνέπειες· τρίτον, θα επιταχυνόταν η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Ελλάδας.[878]

Για τη διερεύνηση και την ερμηνεία των λόγων που οδήγησαν την κυβέρνηση της ΕΡΕ στη στρατηγική επιλογή της σύνδεσης με την ΕΟΚ, είναι χρήσιμη η μελέτη της ομιλίας του Παναγή Παπαληγούρα στη Βουλή, την ημέρα της συζήτησης για την κύρωση της συμφωνίας σύνδεσης, την 25η Ιανουαρίου 1962. Ο Παπαληγούρας τόνισε στην ομιλία του ότι η σύνδεση με την ΕΟΚ αποτελούσε στάδιο προετοιμασίας για τη μελλοντική πλήρη ένταξη, μια «τεχνιτή αναπνοή» μέχρις ότου η Ελλάδα θα ήταν σε θέση να αναλάβει όλες τις υποχρεώσεις ενός κράτους μέλους. Ο Υπουργός Συντονισμού υπογράμμισε ως βασική ωφέλεια για τον τόπο την αλλαγή νοοτροπίας που θα επέφερε η σύνδεση και εξήρε τις ευεργετικές συνέπειες που θα είχε στην ελληνική οικονομία. Ειδικότερα αναφέρθηκε στην προοπτική της αύξησης των ελληνικών εξαγωγών, καθώς και στις ευκαιρίες για αύξηση της απασχόλησης και για άνοδο του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού.[879] Στην τελευταία ενότητα της ομιλίας του, ο Παπαληγούρας αναφέρθηκε στην πολιτική φύση της συμφωνίας σύνδεσης, τονίζοντας ότι αυτή αποτελούσε μια στρατηγική επιλογή της Ελλάδας για περαιτέρω σύσφιξη των δεσμών με τη Δύση και παράλληλα έναν αποτρεπτικό παράγοντα για την ενίσχυση της εξάρτησης από το εμπόριο με τον Ανατολικό συνασπισμό: «Η Ελλάς δεν ευρίσκεται προ τριλήμματος, ευρίσκεται προ διλήμματος. Ή θα πορευθή προς την Κοινήν Αγοράν την Ευρωπαϊκήν ή θα πορευθή προς την Κοινήν Αγοράν την Ανατολικήν»[880].

Η χρονική συγκυρία και το ιστορικό περιβάλλον, εντός του οποίου έλαβαν χώρα οι διαπραγματεύσεις για τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, ήταν θετικά για την Ελλάδα. Οι έξι της ΕΟΚ δέχθηκαν την Ελλάδα στους κόλπους της Κοινότητας, παρότι η χώρα ήταν λιγότερο ανεπτυγμένη. Στην

[878] Ροζέ Μασσίπ, *Καραμανλής, ο Έλληνας που ξεχώρισε,* Σιδέρης, Αθήνα 1982, σ. 144.

[879] Κωνσταντίνα Μπότσιου (επίμ.), *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Ελέγχου,* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010, σσ. 430-431.

[880] Ό.π., σ. 435.

απόφαση προσμετρήθηκαν περισσότερο γεωπολιτικοί λόγοι, παρά οικονομικοί. Οι γεωπολιτικοί αυτοί λόγοι, ταυτίζονταν με τους στόχους που επεδίωκε να πετύχει η Ελλάδα μέσω της σύνδεσης.[881] Η πολιτική βούληση των ισχυρών της Ευρώπης, της Γαλλίας και Γερμανίας, έπαιξε καθοριστικό ρόλο και η πολιτική διαπραγμάτευση επικράτησε επί των τεχνοκρατικών εμποδίων.

Η Ελλάδα ήλπιζε ότι θα αντλούσε τόσο οικονομικά όσο και πολιτικά πλεονεκτήματα από τη σύνδεση. Για την Ελλάδα η συμμετοχή σε αυτή την πρώιμη μορφή Ευρωπαϊκής ενοποίησης, όπως διαμορφωνόταν μέσω της ΕΟΚ, ήταν ένα μέσο για την οργανική της ένταξη στο δυτικοευρωπαϊκό πλαίσιο[882], ενώ παράλληλα θα την «ανακούφιζε» από την εξαγωγική της εξάρτηση από τις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού.[883] Στο πεδίο της οικονομίας, η Ελλάδα ανέμενε σημαντική αύξηση των εξαγωγών της στις αγορές της ΕΟΚ, καθώς τα ελληνικά προϊόντα θα απολάμβαναν ελεύθερη και αδασμολόγητη είσοδο, σε αντίθεση με ανταγωνιστικά προϊόντα από τρίτες χώρες. Ταυτόχρονα, η αύξηση του ανταγωνισμού εντός της ελληνικής αγοράς θα ασκούσε πίεση στη βιομηχανία και θα την ωθούσε να επενδύσει στον εκσυγχρονισμό και να γίνει περισσότερο ανταγωνιστική. Τέλος, η άμεση οικονομική βοήθεια από την Κοινότητα, υπό τη μορφή δανείων, θα ελάφρυνε τις πιέσεις πάνω στον προϋπολογισμό από τις αυξημένες αμυντικές δαπάνες.[884]

Η παρούσα έρευνα απορρίπτει την άποψη ότι ο Καραμανλής έλαβε την απόφαση να οδηγήσει την Ελλάδα στη σύνδεση με την ΕΟΚ ορμώμενος από οικονομικά κίνητρα. Αντιθέτως, υποστηρίζει ότι η Ευρωπαϊκή επιλογή του

---

[881] Πάνος Καζάκος, «Η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ», άρθρο στην εφ. *Καθημερινή,* 29/11/2015.

[882] Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων…,* ό.π., σ. 160· βλ. επίσης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός…,* ό.π., σ. 369, όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι «η σύνδεση με την ΕΟΚ δεν ήταν μόνο ένα μέτρο "εξωτερικής πολιτικής": αποσκοπούσε να προσδώσει ένα μακροπρόθεσμο προσανατολισμό στην ελληνική οικονομία, κοινωνία και πολιτικό σύστημα, ενσωματώνοντας οργανικά τη χώρα στον σκληρό πυρήνα του δυτικοευρωπαϊκού συστήματος».

[883] Εφ. *Καθημερινή,* 4/4/1962.

[884] Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά…,* ό.π., σσ. 234-235.

Καραμανλή υπαγορεύτηκε πρωτίστως για πολιτικούς λόγους. Το αποφασιστικό κριτήριο για τον Καραμανλή δεν ήταν η αύξηση των εξαγωγών προς τις χώρες της δυτικής Ευρώπης, αλλά η οργανική σύνδεση της γεωγραφικά απομονωμένης στην νοτιοανατολική Ευρώπη Ελλάδας με τον σκληρό πυρήνα της Ευρώπης και κατ' επέκταση της Δύσης. Η διαρκώς απειλούμενη ανεξαρτησία της Ελλάδας, τόσο τα προηγούμενα χρόνια όσο και στο πλαίσιο του Ψυχρού πολέμου με τον «από βορράν κίνδυνο»[885], θα κατοχυρωνόταν, καθώς όταν θα επιτυγχανόταν η πολιτική ένωση της Ευρώπης – όπως σταθερά ήλπιζε και πίστευε ο Καραμανλής – τα σύνορα της γεωγραφικά απομονωμένης Ελλάδας θα ήταν πλέον σύνορα της Ευρώπης. Τέλος, ο Καραμανλής θεωρούσε ότι η δημοκρατία στην Ελλάδα ήταν «εύθραυστη». Τα πολιτικά πάθη και η ανωριμότητα των κομμάτων, πίστευε ότι έπληττων το δημοκρατικό πολίτευμα και το έθεταν σε κίνδυνο. Για το λόγο αυτό, η ένταξη της Ελλάδας σε μια Κοινότητα με ισχυρή δημοκρατική δομή, με κανόνες και προϋποθέσεις, θα μείωνε δραματικά τον κίνδυνο κατάλυσης της δημοκρατίας και θα εξασφάλιζε την ελευθερία του Ελληνικού λαού.

Η αντιπολίτευση στο σύνολό της, με την εξαίρεση της ΕΔΑ, παρουσιαζόταν θετικά διακείμενη έναντι της προοπτικής ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, στηρίζοντας την πολιτική της κυβέρνησης. Τα κόμματα του Κέντρου συμφωνούσαν επί της αρχής με την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, προβάλλοντας αντιρρήσεις και διαφωνίες μόνο σε επιμέρους ζητήματα. Αντίθετα η ΕΔΑ ήταν επί της αρχής αντίθετη με την συμμετοχή της χώρας στην ΕΟΚ. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούσε το Κόμμα Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη που τασσόταν ανεπιφύλακτα υπέρ της συμμετοχής της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Ο Μαρκεζίνης όμως εγκαλούσε την κυβέρνηση, υποστηρίζοντας ότι θα έπρεπε να είχε επιλέξει την άμεση προσχώρηση στην ΕΟΚ και όχι τη σύνδεση, η οποία ήταν εξαιρετικά χρονοβόρα και θα προκαλούσε οικονομικές ζημίες, που θα αποφεύγονταν αν είχε προταχθεί η επιλογή της πλήρους ένταξης.[886]

[885] Βλ. εδώ, σσ. 269-270.

[886] Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη Πολιτική…,* ό.π., σ. 95.

Τα κόμματα του Κέντρου αρχικά ασκούσαν κριτική στην κυβέρνηση για το γεγονός ότι δεν ενημερώθηκαν για τις διαπραγματεύσεις ώστε να μπορούν να κρίνουν εάν η σύνδεση έγινε με τους καλύτερους δυνατούς όρους.[887] Στη διαδικασία για την κύρωση της συμφωνίας σύνδεσης με την ΕΟΚ, που ξεκίνησε στις 24 Ιανουαρίου 1962 και ολοκληρώθηκε στις 28 Φεβρουαρίου 1962 με την υπερψήφιση της συμφωνίας, έλαβαν τον λόγο και τοποθετήθηκαν επί της συμφωνίας κάποια από τα κορυφαία στελέχη της Ένωσης Κέντρου. Ο Πέτρος Γαρουφαλιάς δήλωσε ότι υπερψηφίζει την συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ, η οποία επιτελεί «έργον υψίστης πολιτικής σημασίας, διότι αποτελεί παράγοντα ειρήνης και οικονομικής ευημερίας εις την Ευρώπην». Ο Στέφανος Στεφανόπουλος τάχθηκε και αυτός υπέρ της συμφωνίας σύνδεσης, υποστηρίζοντας ότι η πολιτική και οικονομική ένωση της Ευρώπης θα διασφάλιζε την ανθρωπότητα από τον κίνδυνο ενός νέου πολέμου. Παράλληλα όμως, επέκρινε την κυβέρνηση ότι δεν προετοίμασε τη χώρα για τη σύνδεση με την ΕΟΚ. Υπέρ της σύνδεσης με την ΕΟΚ τάχθηκε και ο Σταύρος Κωστόπουλος, εστιάζοντας στο γεγονός ότι καμία μικρή χώρα όπως η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να είναι οικονομικά ανεξάρτητη και ενώπιον του διλήμματος ΕΟΚ ή ΚΟΜΕΚΟΝ[888], η επιλογή θα έπρεπε να είναι η ΕΟΚ.[889]

Ο φιλικά προσκείμενος στην Ένωση Κέντρου τύπος υποδέχτηκε με ικανοποίηση τη συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ. Το *Βήμα* χαρακτήρισε ως «σταθμόν αποφασιστικής σημασίας», την είσοδο της χώρας στην ΕΟΚ, εντός της οποίας η Ελλάδα θα είχε την ευκαιρία «να απαλλαγή από την βαλκανικήν κληρονομιάν της υπαναπτύξεως και να αξιοποιήση τας εγνωσμένας αρετάς του ανθρωπίνου υλικού της». Το *Βήμα* πίστωσε στην κυβέρνηση ότι «έλαβεν την ορθήν θέσιν εις το βασικόν θέμα του μελλοντικού της

[887] Λιναρδάτος, ό.π., τόμ. Δ΄, σ. 27.

[888] Η ΚΟΜΕΚΟΝ (Οικονομικό Συμβούλιο Αμοιβαίας Βοήθειας) ήταν οργανισμός που ίδρυσαν το 1949 η ΕΣΣΔ και οι σύμμαχοί της με σκοπό την συνεργασία των κρατών-μελών για την αρμονική ανάπτυξη της οικονομικής κι εμπορικής δραστηριότητάς τους και την ανύψωση του βιοτικού επιπέδου των λαών τους.

[889] Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (ΕΠΣΒ), Περίοδος ΣΤ΄, Σύνοδος Α΄, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1962, σσ. 330-438.

προσανατολισμού»[890]. Η *Ελευθερία* σε κύριο άρθρο της με τίτλο «Η Σύνδεσις με την Ε.Κ.Α.[891]» και υπότιτλο «Κίνδυνοι και ωφέλειαι δια την ελληνικήν Οικονομίαν», επιχείρησε να προσδιορίσει τις θετικές συνέπειες και τις αρνητικές επιπτώσεις που θα είχε η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ. Το άρθρο εστίαζε στον κίνδυνο που θα εδημιουργείτο μελλοντικά για την εγχώρια παραγωγή και τις εξαγωγές της χώρας από την άρση των δασμών. Παράλληλα όμως, τόνιζε το θετικό στοιχείο της δημιουργίας ευνοϊκών συνθηκών για την είσοδο μιας σειράς ελληνικών προϊόντων στις αγορές των χωρών της ΕΟΚ.[892]

Η ΕΔΑ τήρησε ξεκάθαρα αρνητική στάση τόσο έναντι της προοπτικής προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, όσο και έναντι της ίδιας της ΕΟΚ ως διεθνούς οικονομικού οργανισμού. Η ΕΔΑ ήταν το πρώτο κόμμα που τοποθετήθηκε αναλυτικά και εμπεριστατωμένα επί των οικονομικών και πολιτικών ζητημάτων που θα προέκυπταν από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην κοινή αγορά. Ο βουλευτής της ΕΔΑ Ηλίας Ηλιού, λίγους μήνες μετά την ιδρυτική συμφωνία της Ρώμης τον Μάρτιο του 1957, δημοσίευσε μια σειρά άρθρων στην *Αυγή,* επί των οποίων βασίστηκε η μελέτη του για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΟΚ, που εκδόθηκε λίγο καιρό αργότερα, με τίτλο «Η ελληνική οικονομία κάτω από τον οδοστρωτήρα της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς»[893]. Το περιεχόμενο της μελέτης του Ηλιού αποτέλεσε τη βάση επί της οποίας στηρίχτηκε η πολιτική της Αριστεράς έναντι της ΕΟΚ τα επόμενα χρόνια.

Ήδη από τον Ιούλιο του 1957, πριν ακόμα ξεκινήσουν οι διαπραγματεύσεις για την σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, ο Ηλιού προειδοποιούσε ότι «η τυχόν ενσωμάτωσις της χώρας […] εις την τροχιάν της δυτικοευρωπαϊκής Κοινής Αγοράς αποτελεί τον μεγαλύτερον κίνδυνον δια τον

[890] Εφ. *Το Βήμα,* 1/4/1961.

[891] Την περίοδο προ του 1962, στον Ελληνικό Τύπο είναι συχνότερη η χρήση του όρου Ε.Κ.Α. (Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά) από την επίσημη ονομασία ΕΟΚ.

[892] Εφ. *Ελευθερία,* 1/4/1961.

[893] ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Ηλίας Ηλιού, *Η ελληνική οικονομία κάτω από τον οδοστρωτήρα της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς,* Έκδοση ΕΔΑ, Αθήνα 1959.

ελληνικόν λαόν και πρόκειται να αποβή, αν τελικά επραγματοποιείτο, γεγονός τόσον ολέθριον δια την Ελλάδα, όσον η μικρασιατική καταστροφή ή η γερμανοϊταλοβουλγαρική κατοχή». Στο ζήτημα των εμπορικών συναλλαγών, ο Ηλιού υποστήριζε ότι η κατάργηση των προστατευτικών δασμών για τα ελληνικά προϊόντα καθώς και «η ελευθέρα εισβολή των προϊόντων χωρών με ασύγκριτα υψηλήν ανάπτυξιν των παραγωγικών των μέσων, με συντελεσμένην εκβιομηχάνισιν και εκσυγχρονισμένην τεχνικήν θα συντρίψη την ελληνικήν παραγωγήν». Τέλος, ο Ηλιού θεωρούσε ότι «η οργανική αδυναμία των ελληνικών κυβερνήσεων, που εκφράζουν τα συμφέροντα και υπηρετούν τας επιδιώξεις μιας κακομαθημένης οικονομικής ολιγαρχίας» εντός της ΕΟΚ θα ενέτεινε την τάση της χρηματοδότησης των επιχειρήσεων «με χρήμα του συνόλου», με τους επιχειρηματίες να καρπώνονται τα κέρδη και το λαό να πληρώνει τις ζημίες.[894]

Η έναρξη των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, στα τέλη Ιουλίου 1959, δεν προκάλεσε κάποια αλλαγή στην στάση της Αριστεράς. Η αντίθεση της ΕΔΑ στην ΕΟΚ ήταν ριζική και δεν καθοριζόταν από την μορφή της προσχώρησης της Ελλάδας σε αυτή. Είτε επρόκειτο για σύνδεση είτε για πλήρη ένταξη, για την Αριστερά η συμμετοχή της Ελλάδας στην Κοινή Αγορά σηματοδοτούσε την ίδια αρνητική εξέλιξη για τη χώρα και την κοινωνία. Σύμφωνα με την ΕΔΑ, η σύνδεση με την ΕΟΚ σηματοδοτούσε το τέλος των ελπίδων για εκβιομηχάνιση της Ελλάδας και την ραγδαία αύξηση της ανεργίας. Παράλληλα, η συμμετοχή στην ΕΟΚ θα απέκοπτε τη χώρα «από τη φυσιολογική διέξοδο των ανατολικών αγορών», προκαλώντας σημαντικό πλήγμα στις ελληνικές εξαγωγές και εν γένει στον πρωτογενή τομέα παραγωγής, τη γεωργία. Η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ αποτελούσε «ένα μεγάλο άλμα προς την πλήρη πολιτική και οικονομική υποδούλωση της χώρας στα ξένα μονοπώλια» και μετατροπή της σε «βορά για τα πανίσχυρα δυτικοευρωπαϊκά τραστ»[895].

[894] Εφ. *Αυγή,* 19-20/7.1957· Ηλιού, ό.π. · Τρίκκας, ό.π., τόμ. Α΄, σσ. 486-488.
[895] Εφ. *Αυγή,* 29/7/1959· Τρίκκας, ό.π., τόμ. Β΄, σ. 800.

Η επιτυχής ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων για τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ στις 30/3/1961, σηματοδότησε για την ΕΔΑ την έναρξη μιας εκστρατείας «για να μην γίνει η Ελλάδα αποικία των έξι». Η ΕΔΑ κατέστησε σαφή την πλήρη εναντίωσή της προς την σύνδεση με τον ΕΟΚ και διεμήνυσε ότι δεν θα έπαυε ποτέ να αγωνίζεται για την ματαίωσή της. Η υπογραφή της συμφωνίας σύνδεσης αποτελούσε σταθμό στης ιστορία της χώρας, όχι όμως προς την κατεύθυνση της εξύψωσης του βιοτικού επιπέδου του λαού, όπως ισχυριζόταν η κυβέρνηση. Σύμφωνα με την ΕΔΑ, η συμφωνία θα είχε ως αποτέλεσμα την ταχύτατη επιδείνωση «μέχρις απαθλιώσεως, του βιοτικού επιπέδου του Ελληνικού λαού, εφ' όσον η ελληνική οικονομία δια της συνδέσεως θα μεταβληθή σε τυπικό χώρο αποικιακής εκμεταλλεύσεως του μεγάλου μονοπωλιακού κεφαλαίου των χωρών της ΕΟΚ»[896].

Η σφοδρή κριτική της Αριστεράς έναντι της σύνδεσης με την ΕΟΚ συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση και μετά την ολοκλήρωση της συμφωνίας. Το 1962 δημοσιεύτηκε ένας συλλογικός τόμος, με επιμέλεια του βουλευτή της ΕΔΑ καθηγητή Νίκου Κατσίκη, με τον τίτλο «Η θύελλα της Κοινής Αγοράς». Ο τόμος περιλαμβάνει σειρά κειμένων που στο σύνολό τους υποστηρίζουν ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΟΚ θα είχε ολέθριες συνέπειες για την ελληνική οικονομία και κοινωνία.[897] Η εναντίωση της Αριστεράς στην επιλογή της συμμετοχής της Ελλάδας στην ΕΟΚ συνεχίστηκε και μετά την δικτατορία των Συνταγματαρχών, καθώς και μετά την πλήρη ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα το 1981. Μάλιστα, μετά την δικτατορία, η απόρριψη της ενσωμάτωσης της Ελλάδας στο δυτικοευρωπαϊκό οικονομικό σύστημα ξεπέρασε τα όρια της παραδοσιακής Αριστεράς και αναδείχτηκε σε κεντρικό στοιχείο της αντιδεξιάς πολιτικής στην ευρύτερη Αριστερά και στο ΠΑΣΟΚ.[898]

Η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ δεν είχε άμεσα οικονομικά αποτελέσματα, δεν άλλαξε από τη μια στιγμή στην άλλη την ζωή των Ελλήνων, ούτε έλυσε το πρόβλημα ασφάλειας της χώρας. Σήμανε όμως την

[896] Τρίκκας, ό.π., σσ. 898-899.
[897] Νίκος Κιτσίκης (επίμ.), *Η θύελλα της Κοινής Αγοράς,* Εκδόσεις Οικονομία-Πολιτική, Αθήνα 1962.
[898] Καζάκος, ό.π., σ. 241.

έναρξη της πορείας – μιας πορείας που διακόπηκε από την επτάχρονη δικτατορία, αλλά συνεχίστηκε αμέσως μετά – για την μετατροπή της Ελλάδας από μια απομονωμένη χώρα των Βαλκανίων σε μια υπολογίσιμη περιφερειακή δύναμη, οργανικά ενταγμένη στον πυρήνα της Ευρώπης.

Όπως είδαμε προηγουμένως η συνεισφορά της Γαλλίας και προσωπικά του προέδρου Ντε Γκωλ στην επιτυχή ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων της σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ υπήρξε καθοριστικής σημασίας. Η Ευρωπαϊκή επιλογή του Καραμανλή σε συνδυασμό με την παύση της οικονομικής βοήθειας από τις ΗΠΑ, είχαν οδηγήσει τον Έλληνα Πρωθυπουργό στην στρατηγική επιλογή της σύσφιξης των σχέσεων και της στενής συνεργασίας με την Γαλλία, σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο.[899] Η άνοδος του στρατάρχη Ντε Γκωλ στην εξουσία το 1958, ο οποίος φιλοδοξούσε να επανακτήσει η Γαλλία το χαμένο της γόητρο, δεν ήταν άσχετη με τις κινήσεις του Καραμανλή.[900]

Το επιστέγασμα της στενής συνεργασίας και της σύσφιξης των σχέσεων των δύο χωρών υπήρξε η επίσκεψη του Ντε Γκωλ στην Ελλάδα τον Μάιο του 1963, δύο έτη μετά την σύνδεση με την ΕΟΚ. Ο Καραμανλής θεωρούσε ότι η Γαλλία του Ντε Γκωλ μπορούσε να αποτελέσει παράγοντα ενίσχυσης της ασφάλειας της Ελλάδος - λειτουργώντας συμπληρωματικά και όχι υποκαθιστώντας το ΝΑΤΟ - σε μια περίοδο που η Γαλλία είχε ήδη κάνει επιτυχημένη δοκιμή πυρηνικής βόμβας[901] και επιδίωκε να εξελιχθεί σε περιφερειακή πυρηνική δύναμη. Ο Ντε Γκωλ από την πλευρά του απέβλεπε μέσω της Ελλάδας στην επέκταση της Γαλλικής παρουσίας και, εμμέσως, της ΕΟΚ στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, ως πεδίου αμοιβαίας στρατηγικής

[899] Πέραν της οικονομικής συνεργασίας στο πλαίσιο της ΕΟΚ, η Ελλάδα σύνηψε αυτή την εποχή και σημαντικές διμερείς οικονομικές συμφωνίες με Γαλλικές εταιρίες. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η σύμβαση για τη δημιουργία του «Αλουμινίου της Ελλάδος» με την γαλλική εταιρία Pechiney το 1960. Για την πολιτική των Ελληνικών κυβερνήσεων έναντι της σύμβασης με την Pechiney βλ. Κωνσταντίνος Λαμπράκης, *Η σύμβαση με την Pechiney και οι ελληνικές κυβερνήσεις τη δεκαετία του ΄60,* εργασία στο ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο 2012.

[900] Κιλεκλή, ό.π., σ. 230.

[901] Η πρώτη επιτυχημένη δοκιμή πυρηνικής βόμβας από την Γαλλία έλαβε χώρα στις 13 Φεβρουαρίου 1960, στην Αλγερία.

στήριξης.[902] Επιπροσθέτως, οι Γάλλοι θεωρούσαν ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να διαδραματίσει ρόλο διαμεσολαβητή για την επίλυση του Αλγερινού ζητήματος, χάρη στους δεσμούς και τις καλές σχέσεις που διατηρούσε με τις χώρες του Αραβικού κόσμου.[903]

Η επίσκεψη του Ντε Γκωλ στην Ελλάδα ξεκίνησε στις 16 Μαΐου 1963 από την Αθήνα και ολοκληρώθηκε στις 19 του ίδιου μήνα στην Θεσσαλονίκη. Το ζήτημα της ασφάλειας του Γάλλου προέδρου ήταν πρωταρχικής σημασίας. Επανειλημμένα είχαν γίνει απόπειρες δολοφονίας του Ντε Γκωλ, με πιο πρόσφατη αυτή του 1962 από την ακροδεξιά τρομοκρατική οργάνωση OAS[904], με αφορμή τη στάση του Ντε Γκωλ στο ζήτημα της Αλγερίας. Για το λόγο αυτό, τόσο οι Γαλλικές αρχές ασφαλείας, όσο και οι Ελληνικές, είχαν αρχίσει, αρκετές ημέρες πριν την έλευση του Ντε Γκωλ στην Ελλάδα, να προετοιμάζουν τα μέτρα ασφαλείας για την προστασία του Γάλλου προέδρου από ενδεχόμενη απόπειρα δολοφονίας του. Εκτός από τις δυνάμεις της ελληνικής αστυνομίας και χωροφυλακής, για την ασφάλεια του Ντε Γκωλ, κινητοποιήθηκαν και πολίτες με ατομικές προσκλήσεις για να καταταγούν ως «έκτακτοι αστυφύλακες»[905]. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν μέλη παρακρατικών οργανώσεων, όπως η οργάνωση «Καρφίτσα»[906], μεταξύ των οποίων και εκείνοι που λίγες ημέρες αργότερα σκότωσαν τον Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη.

---

[902] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Από τον Ντε Γκωλ στον Ολάντ», άρθρο στην Εφ. *Καθημερινή,* 25/10/2015.

[903] Κιλεκλή, ό.π., σ. 231.

[904] «Οργάνωση Μυστικού Στρατού». Ακροδεξιά τρομοκρατική οργάνωση που δρούσε στη Γαλλία κατά τη διάρκεια του πολέμου με την Αλγερία (1954-1962). Το 1962 είχε αποπειραθεί ανεπιτυχώς να δολοφονήσει τον πρόεδρο Ντε Γκωλ.

[905] Λιναρδάτος, ό.π., τόμ. Δ΄, σ. 250· Για τον τρόπο οργάνωσης και συντονισμού των μελών των παρακρατικών οργανώσεων για συμμετοχή τους στα μέτρα ασφαλείας κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Ντε Γκωλ βλ. Γιάννης Βούλτεψης, *Υπόθεση Λαμπράκη, 1963*-1967, Αλκυών, Αθήνα 1998, τόμ. Α΄, σσ. 77-82· Βλ. επίσης Μιχάλης Ιγνατίου, Κώστας Παπαϊωάννου, *Ποιος επιτέλους κυβερνά αυτή τη χώρα;*, Λιβάνης, Αθήνα 2013, σσ. 112-118.

[906] Για την οργάνωση «Καρφίτσα» βλ. Στράτος Δορδανάς, «Η οργάνωση της καρφίτσας: Κράτος και παρακράτος στη Θεσσαλονίκη τη δεκαετία του '60» στο συλλογικό Αλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60…*, ό.π., σσ. 126-142.

Τον Ντε Γκωλ υποδέχτηκαν, με θερμές και ενθουσιώδεις εκδηλώσεις, χιλιάδες αθηναίοι πολίτες. Η Γαλλία ήταν μια παραδοσιακά συμπαθής χώρα στους Έλληνες και αρκετοί πίστευαν ότι θα μπορούσε να υποκαταστήσει τις ΗΠΑ ως κυρίαρχη ξένη δύναμη στην Ελλάδα, ως απόρροια και του γεγονότος ότι η Γαλλία είχε πρόσφατα αναπτύξει πυρηνικό οπλοστάσιο. Η θερμή υποδοχή του Γάλλου προέδρου μπορεί να συσχετιστεί και με την άνοδο του αντιαμερικανισμού εντός της ελληνικής κοινωνίας.

Κατά τη διάρκεια της ομιλίας του στη Θεσσαλονίκη, ο Γάλλος Πρόεδρος έκανε ιδιαίτερη αναφορά στον από βορρά κίνδυνο που αντιμετώπιζε η Ελλάδα και αναγνώρισε ότι τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας ήταν σύνορα της Ευρώπης τα οποία ήταν έτοιμη να υπερασπιστεί, από ενδεχόμενη επιβουλή των βορείων γειτόνων της Ελλάδας: «[ενν. Η Βόρεια Ελλάδα] είναι δια την χώραν σας μια περιοχή υψίστης σημασίας από απόψεως εθνικής […] ως και από απόψεως της αμύνης σας και της ιδικής μας αμοιβαίως. […] Η σύμμαχος της Ελλάς [sic] [ενν. η Γαλλία] είναι σταθερά αποφασισμένη και καλώς συγκροτημένη δια να υπερασπίση το έδαφος της εις αυτό ακριβώς το σημείον, όπου η άμυνα είναι αναγκαία δια την Ευρώπην»[907].

Το ταξίδι του Ντε Γκωλ στη Θεσσαλονίκη έδωσε αφορμή στον ξένο τύπο να προβεί σε σχόλια και κρίσεις περί μετατόπισης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από τον Αμερικανικό παράγοντα προς τον Γαλλικό.[908] Χαρακτηριστικό ήταν το δημοσίευμα της *Le Combat* με τίτλο «Ο Ντε Γκωλ προσφέρει εις τας Αθήνας την προστασίαν της Γαλλίας», όπου αναφέρεται ότι «η Γαλλία είναι διατεθειμένη να αναλάβη την διαδοχήν της Αμερικής δι' οικονομικήν βοήθειαν της Ελλάδος […] η γαλλική πυρηνική δύναμις θα είναι

[907] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 5, σ. 639.

[908] Σε μεταγενέστερό σημείωμα του ο Καραμανλής αναφέρει ότι η επίσκεψη του Ντε Γκωλ στην Ελλάδα «προεκάλεσε ποικίλα πολιτικά σχόλια και εγράφη εις τον ξένον τύπον και ιδίως στον αμερικανικόν, ότι επρόκειτο περί αλλαγής του προσανατολισμού της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος» βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 644-645· Βλ. επίσης Παναγιώτης Λαμπρίας, «Η συνάντηση Ντε Γκωλ και Καραμανλή» στο συλλογικό Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Σαντάλ Μορέλ (επίμ.), *Ντε Γκωλ και Καραμανλής: Το Έθνος, το Κράτος, η Ευρώπη,* Πατάκης – Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα 2002, σσ. 50-51.

εις θέσιν να διαδεχθή την Αμερικήν, εάν αυτή μετά την άρσιν της οικονομικής βοήθειας αποφασίση να αποσύρη και την στρατιωτικήν της προστασίαν»[909].

Δύο μήνες πριν την επίσκεψη του Ντε Γκωλ, ο Καραμανλής είχε ρωτήσει τον Γάλλο πρόεδρο αν η Ελλάδα θα μπορούσε να προσβλέπει σε κάλυψη των αμυντικών της αναγκών εκτός από την Αμερική *και* στο υπό διαμόρφωση πυρηνικό οπλοστάσιο της Γαλλίας. Η απάντηση του Ντε Γκωλ ήταν «Όχι “και”, πρωτίστως εις αυτήν»[910], εννοώντας ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να βασίζεται περισσότερο στη Γαλλική βοήθεια παρά στην Αμερικανική-ΝΑΤΟϊκή. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την παύση της αμερικανικής βοήθειας και την επιτυχημένη επίσκεψη του Ντε Γκώλ στην Ελλάδα, έχει οδηγήσει αρκετούς να υποστηρίξουν την άποψη ότι ο Καραμανλής επεδίωκε να αλλάξει προσανατολισμό στην ελληνική εξωτερική πολιτική, υποκαθιστώντας την Αμερική με την Γαλλία. Με τα υπάρχοντα στοιχεία, μια τέτοια άποψη δεν μπορεί να υποστηριχτεί επαρκώς. Η διαβεβαίωση του Ντε Γκωλ στον Καραμανλή ότι η Ελλάδα θα έπρεπε να βασίζεται «πρωτίστως» στη Γαλλία για την ασφάλειά της ήταν μια λεκτική υπερβολή.

Ο Καραμανλής δεν αναζητούσε μια δύναμη για να υποκαταστήσει τον ρόλο των ΗΠΑ στην Ελλάδα. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός προσέβλεπε στην περαιτέρω ενίσχυση της ασφάλειας της χώρας, υπολογίζοντας στη Γαλλία ως μια δύναμη που θα λειτουργούσε συμπληρωματικά στην κάλυψη που παρείχαν για την ελληνική ασφάλεια οι ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Καραμανλή, τα όσα ειπώθηκαν σχετικά με αλλαγή του προσανατολισμού της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, με την απομάκρυνση της Ελλάδας από τους Αμερικανούς και την αντικατάστασή τους από τους Γάλλους «ήσαν φανταστικά, δεδομένου ότι ούτε η Ελλάς είχε την πρόθεσιν αυτήν αλλά ούτε ο Ντε Γκωλ το επεδίωκε. Η πρόθεσίς μου ήτο, χωρίς να διαταράξω τας σχέσεις με το ΝΑΤΟ και την συνεργασίαν μου με την Αμερικήν,

[909] Αναδημοσιεύτηκε στην Εφ. *Καθημερινή,* 17/5/1963.
[910] Αρχείο καραμανλή, ό.π., σ. 580.

να συνδέσω την Ελλάδα στενώτερα με την Γαλλίαν εν όψει της διαμορφώσεως των νέων ευρωπαϊκών σχημάτων»[911].

Η σύσφιξη των σχέσεων της Ελλάδας με την Γαλλία και η στενή σχέση του Καραμανλή με τον Ντε Γκωλ δεν ήταν ανταγωνιστικές προς το ΝΑΤΟ και τους Αμερικανούς, τη χρησιμότητα των οποίων ο Καραμανλής δεν αμφισβητούσε. Δεν υπήρχε ενδεχόμενο αντικατάστασης των Αμερικανών με τους Γάλλους ως κύριων συμμάχων της χώρας.[912] Άλλωστε, η Γαλλία ήταν μια περιφερειακή δύναμη, με ένα υπό διαμόρφωση πυρηνικό οπλοστάσιο, το οποίο είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε να καλύψει έστω και τη δική της ασφάλεια, πόσο μάλλον να προσφέρει στην Ελλάδα την ασφάλεια που της παρείχε μια υπερδύναμη όπως οι ΗΠΑ.

Η ευρωπαϊκή επιλογή του Καραμανλή, που επισφραγίστηκε με τη σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ, η σύσφιξη των σχέσεων με τη Γαλλία του Ντε Γκωλ, καθώς και η ευέλικτη εξωτερική πολιτική που ασκούσαν οι κυβερνήσεις της ΕΡΕ, με την ενίσχυση των σχέσεων με τις χώρες του Αραβικού κόσμου και τα εμπορικά ανοίγματα στις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού, αποτέλεσαν απόρροια της σταδιακής αποκόλλησης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από την μονοδιάστατη σχέση εξάρτησης από τον Αμερικανικό παράγοντα. Παρά ταύτα, για τον Καραμανλή οι ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ παρέμεναν ο βασικός πυλώνας ασφάλειας της Ελλάδας. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός δεν είχε καμία πρόθεση να θέσει σε αμφισβήτηση τις σχέσεις με τον υπερατλαντικό σύμμαχο, παρά το γεγονός ότι το ενδιαφέρον της Αμερικής για την Ελλάδα έβαινε μειούμενο. Οι Αμερικανοί, που γνώριζαν τις προθέσεις του Καραμανλή, δεν είχαν προφανή λόγο να επιθυμούν την απομάκρυνση του Καραμανλή από την εξουσία, καθώς ο προσανατολισμός της Ελλάδας προς τη Δυτική συμμαχία ήταν αδιαπραγμάτευτος για τον Μακεδόνα πολιτικό. Συνεπώς η άποψη, σύμφωνα με την οποία οι Αμερικανοί επιθυμούσαν την ανατροπή του Καραμανλή από την εξουσία για να

[911] Ό.π., σ. 645.

[912] Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων…,* ό.π., σ. 212.

προστατεύσουν τα συμφέροντά τους στην Ελλάδα δεν φαίνεται να είναι βάσιμη. Σε κάθε περίπτωση, από τα υπάρχοντα στοιχεία δεν προκύπτει η οποιαδήποτε εμπλοκή των Αμερικανών στην παραίτηση του Καραμανλή τον Ιούνιου του 1963. Τουναντίον, οι Αμερικανοί τον Απρίλιο του 1963, λιγότερο από δύο μήνες πριν την παραίτηση Καραμανλή, θεωρούσαν ότι ο Μακεδόνας πολιτικός «έχει ακόμα να διανύσει σημαντικό χρόνο στην εξουσία» και δεν επιθυμούσαν να προβούν σε καμία ενέργεια που θα έπληττε την αποτελεσματικότητα της κυβέρνησης Καραμανλή»[913].

[913]Letter From the Assistant Secretary of State for Near Eastern and South Asian Affairs (Talbot) to the Ambassador to Greece (Labouisse), 22/4/1963, FRUS, Vol. XVI, document 344.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Σύγκρουση Καραμανλή – Ανακτόρων: Η παραίτηση του 1963

1. Προσπάθεια αναθεώρησης του Συντάγματος: Η «Βαθεία Τομή»

Οι ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις των αρχών της δεκαετίας του 1960 στην Ελλάδα, «ασφυκτιούσαν» εντός του θεσμικού πλαισίου που είχε διαμορφωθεί αμέσως μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου. Είχε καταστεί έκδηλο ότι το «μετεμφυλιακό κράτος της δεξιάς», μαζί με το θεσμικό πλαίσιο που το συμπλήρωνε, είχε φτάσει πλέον στα όριά του. Ο Καραμανλής που από το 1955 ήταν ο κύριος εκφραστής του μετεμφυλιακού κράτους, είχε αντιληφθεί ότι το ιδεολογικό και θεσμικό υπόβαθρο του κράτους αυτού είχε αρχίσει να εξαντλείται. Παράλληλα, οι κοινωνικές-ιδεολογικές εξελίξεις των αρχών της δεκαετίας του 1960, σε συνδυασμό με τις ευρύτερες διεθνείς ιδεολογικές-πολιτικές εξελίξεις, ευνοούσαν μια πολιτική αλλαγή με φιλελεύθερο προσανατολισμό.

Η διαχείριση και η περαιτέρω συνέχιση της ανάπτυξης που είχε επιτευχθεί στον οικονομικό και στον κοινωνικό τομέα από τις κυβερνήσεις της ΕΡΕ, προσέκρουε στους περιορισμούς και στον έντονο συντηρητισμό του Συντάγματος του 1952 και στις διατάξεις του Παρασυντάγματος[914], το οποίο

[914] Το Παρασύνταγμα ήταν ένα σύνολο νομοθετημάτων, που δεν υπήρχαν στο Σύνταγμα του 1952, και παρέμεναν σε ισχύ από την εποχή του Εμφυλίου Πολέμου. Ανάμεσά τους ο Αναγκαστικός Νόμος 516/1948 και το Γ' Ψήφισμα του 1946 που σκοπό είχαν την πάταξη του Κομμουνισμού. Το

εξακολουθούσε να βρίσκεται σε ισχύ για περισσότερο από δέκα χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου. Ο Καραμανλής, έχοντας διαγνώσει αυτές τις αρρυθμίες, επεδίωξε να δημιουργήσει τις συνθήκες που θα του επέτρεπαν να συνεχίσει το μεταρρυθμιστικό και αναπτυξιακό του πρόγραμμα απρόσκοπτα. Σκοπός του ήταν να συνδυάσει την πολιτική σταθερότητα με την οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό του κράτους. Για το λόγο αυτό, επιχείρησε μια «βαθεία τομή» στους θεσμούς, με την αναθεώρηση των μη θεμελιωδών άρθρων του Συντάγματος του 1952.

Η συντηρητικότητα του Συντάγματος του 1952 αποτελούσε πρόσκομμα στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες και περιόριζε τις δυνατότητες της εκτελεστικής εξουσίας να ασκήσει αποτελεσματικά παρεμβατική πολιτική. Για τον Καραμανλή ήταν σαφές πως για να συνεχιστεί η πρόοδος, ήταν αναγκαίο το παρεμβατικό κράτος να αποκτήσει τη δυνατότητα να φέρει σε πέρας το έργο του χωρίς προσκόμματα.[915] Παράλληλα, ο εκσυγχρονισμός του Συντάγματος, εκτός από πολιτική επιλογή, αποτελούσε, αφενός, κοινωνική αναγκαιότητα, και αφετέρου, προϋπόθεση εναρμόνισης της χώρας με τους θεσμούς των υπόλοιπων δυτικοευρωπαϊκών δημοκρατιών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, ο Καραμανλής βρισκόταν σταθερά προσανατολισμένος στην προσπάθεια σύνδεσης της χώρας με την ΕΟΚ.

Ο Καραμανλής γνώριζε ότι για να γίνει η Ελλάδα δεκτή ως ισότιμο μέλος στην ευρωπαϊκή κοινότητα θα έπρεπε να εκσυγχρονίσει το σύνταγμά της, το οποίο ήταν δομημένο σε κανόνες παρωχημένους. Η διατήρηση σε ισχύ των έκτακτων μέτρων ασφαλείας που είχαν ληφθεί στη διάρκεια του Εμφυλίου, όπως επίσης η παραμονή στη φυλακή και στους τόπους εξορίας αρκετών εκατοντάδων αριστερών, προκαλούσε αντιδράσεις και διαμαρτυρίες στις κοινωνίες των χωρών-μελών της ΕΟΚ και της Βρετανίας.

Παρασύνταγμα ήταν ένα παραθεσμικό πλαίσιο, που λειτουργούσε παράλληλα με το Σύνταγμα, και είχε ως στόχο την προστασία του κράτους έναντι της κομμουνιστικής απειλής, δημιουργώντας ένα διαχωρισμό ανάμεσα σε «καλούς» και «κακούς» πολίτες, ήτοι εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες. Για περισσότερα σχετικά με το Παρασύνταγμα βλ. Χαράλαμπος Κουρουνδής, *Το Σύνταγμα και η Αριστερά, από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975,* Νήσος, Αθήνα 2018, σσ. 35-37.

[915] Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός…*, ό.π., σ. 385.

Την ίδια ακριβώς περίοδο η διεθνής συγκυρία ήταν ευνοϊκή για μια στροφή του Ελληνικού κράτους προς την φιλελευθεροποίηση των θεσμών και της κοινωνίας. Ο «Κεννεντισμός», δηλαδή η περίοδος προεδρίας του Τζων Κέννεντυ στην Αμερική που ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1961, συνέβαλε στη δημιουργία κλίματος φιλελευθεροποίησης σε ολόκληρο τον Δυτικό κόσμο. Η στάση της Ουάσινγκτον έγινε «πιο ανεκτική σε "προοδευτικότερες" πολιτικές δυνάμεις των αναπτυσσόμενων χωρών που βρίσκονται στο χώρο της δυτικής "επιρροής"»[916]. Η νέα πολιτική ανάσχεσης της ΕΣΣΔ, που έμεινε γνωστή με τον όρο «ευέλικτη απάντηση»[917], ενίσχυσε τις ελπίδες για ύφεση του Ψυχρού Πολέμου. Τον Οκτώβριο του 1962, η πυραυλική κρίση στην Κούβα μπορεί να αποτέλεσε την κορύφωση του Ψυχρού Πολέμου, αλλά κατόπιν ακολούθησε μια περίοδος όπου κυριάρχησε μια όλο και πιο έντονη τάση για ύφεση, κυρίως στην Ευρώπη. Ο κίνδυνος της πυρηνικής καταστροφής πυροδότησε την ανάπτυξη φιλειρηνικών κινημάτων σε ολόκληρο τον κόσμο, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, και οδήγησε σε κάποια μείωση των εντάσεων μεταξύ των υπερδυνάμεων, με πιο αξιοσημείωτο γεγονός τη Συνθήκη Απαγόρευσης των Πυρηνικών Δοκιμών, τον Αύγουστο του 1963, που περιόριζε τις πυρηνικές δοκιμές μόνο σε υπόγειες εκρήξεις.[918]

Από τα διαθέσιμα στοιχεία δεν προκύπτει με σαφήνεια αν ο Καραμανλής, όταν ξεκίνησε να σκέφτεται και να σχεδιάζει την αναθεώρηση του Συντάγματος μετά τις εκλογές του 1958, είχε στο μυαλό του τον περιορισμό των Ανακτορικών αυθαιρεσιών. Σε κάθε περίπτωση, η εφαρμογή της «βαθείας τομής» θα είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας με τον ταυτόχρονο περιορισμό των Ανακτορικών υπερβάσεων. Έτσι όπως διαμορφώθηκε τελικά το σχέδιο για τη Συνταγματική αναθεώρηση το 1963, ήταν σαφές ότι αποσκοπούσε στο να απλοποιήσει και να επιταχύνει τις διαδικασίες λήψης και εφαρμογής κυβερνητικών αποφάσεων, περιορίζοντας και οριοθετώντας τις βασιλικές παρεμβάσεις. Ακόμα και αν ο Καραμανλής δεν είχε στο μυαλό του αρχικά τον περιορισμό των βασιλικών αυθαιρεσιών, με το

[916] Τρίκκας, ό.π., τόμ. Β΄, σσ. 983-984.
[917] Βλ. εδώ σ. 282-283.
[918] Young, ό.π., σ. 60.

πέρασμα των χρόνων και με τις προστριβές ανάμεσα στον ίδιο και στα Ανάκτορα που ολοένα πύκνωναν, ο Πρωθυπουργός είχε πειστεί ότι ο εξορθολογισμός της λειτουργίας του πολιτεύματος ήταν απαραίτητος για την πολιτική ομαλότητα και για την απρόσκοπτη συνέχιση του αναπτυξιακού έργου της κυβέρνησης.

Η πρώτη αναφορά του Καραμανλή στην ανάγκη συνταγματικής αναθεώρησης έλαβε χώρα στη Βουλή στις 15 Δεκεμβρίου 1960, στο πλαίσιο ομιλίας του σχετικά με την πρόταση της κυβέρνησης για τη σύσταση Ειδικού Δικαστικού Συμβουλίου, επιφορτισμένου να επιλαμβάνεται υποθέσεων, οι οποίες είχαν σχέση με αρχηγούς κομμάτων, Πρωθυπουργούς ή πρώην Πρωθυπουργούς, προκειμένου να προστατευθεί η πολιτική ηγεσία του τόπου από τη δυσφήμιση και το διασυρμό.[919] Ο Καραμανλής αφού κατήγγειλε την τακτική των συκοφαντικών επιθέσεων, πολιτικών αντιπάλων και τύπου, εναντίον της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας και των υπολοίπων θεσμικών οργάνων της πολιτείας, οι οποίες «δηλητηριάζουν» το πολίτευμα, σημείωσε ότι «πέραν της καταγγελίας εις την οποίαν οφείλω να προβώ, της απαραδέκτου αυτής τακτικής, είμαι υποχρεωμένος να δηλώσω ότι η Κυβέρνησις οφείλει να λάβη ωρισμένα μέτρα, μέτρα εξικνούμενα ενδεχομένως και μέχρι της αναθεωρήσεως του Συντάγματος»[920].

Σε αρκετές περιπτώσεις πολιτικοί έχουν χαρακτηρίσει την σκληρή πολιτική κριτική ως «συκοφαντία». Οι έννοιες της κριτικής και της συκοφαντίας είναι σαφώς διακριτές, αλλά κάποιες φορές τις χωρίζει μια λεπτή γραμμή. Τα μέτρα που επιθυμούσε να λάβει ο Καραμανλής για τον έλεγχο του τύπου ενδέχεται να έπληταν το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα της ελευθεροτυπίας. Η ομιλία του Καραμανλή δεν εμπεριείχε ευθεία απειλή για περιορισμό της ελευθεροτυπίας, αλλά αποτελούσε ένα είδος προειδοποίησης προς τους λειτουργούς του τύπου, που ήταν πιθανό να τους οδηγούσε σε ένα περιορισμό της κριτικής τους. Για αυτό η τοποθέτηση του Καραμανλή, ως προς τα όρια που μπορούν να τεθούν στην ελευθεροτυπία με αφορμή

[919] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 4, σσ. 468-470.
[920] Ό.π., σ. 469.

μεμονομένες περιπτώσεις συκοφαντίας, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί προβληματική.

Το ζήτημα της αναθεώρησης του Συντάγματος, τέθηκε για πρώτη φορά ξεκάθαρα από τον Καραμανλή κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας του 1961. Στην εναρκτήρια προεκλογική του ομιλία, την 1η Οκτωβρίου 1961, στη Θεσσαλονίκη, ο Πρωθυπουργός, αφού εξέθεσε το έργο των κυβερνήσεων του, παρουσίασε τους στόχους του για τη νέα θητεία, οι οποίοι εντοπίζονταν στην πολιτική σταθερότητα, στη διασφάλιση των οικονομικών κεκτημένων, στην αύξηση και στη δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος, μέσω της οποίας θα μπορούσε να επέλθει η λύση πολλών κοινωνικών προβλημάτων και τέλος στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, την οποία συνέδεε και με τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας. Ο Καραμανλής υποστήριξε πως απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη αυτών των στόχων ήταν η αναθεώρηση του Συντάγματος:

«Η πραγματοποίησις, όμως, ριζικών μεταβολών, η επιτάχυνσις της προόδου και η εξυγίανσις της δημόσιάς μας ζωής, προϋποθέτει μίαν θαρραλέαν μεταρρύθμισιν: την αναθεώρησιν των μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος. Η ειρηνική επανάστασις, την οποίαν, κατά τρόπον αόριστον επιθυμεί και εύχεται ο ελληνικός λαός, είναι δυνατόν να πραγματοποιηθή μόνον υπό την προϋπόθεσιν αυτήν. Το Σύνταγμά μας, δεν είναι μόνο εις πολλάς διατάξεις του απηρχαιωμένον και δεν αποτελεί απλώς τροχοπέδην εις την πρόοδον του τόπου. Το χειρότερον είναι ότι κατοχυρώνει πολλά κακώς κείμενα εις την χώραν μας, τα οποία, αν και όλοι γνωρίζομεν, δεν δυνάμεθα να τα θίξωμεν. Ημπορώ να σας διαβεβαιώσω ότι η εξαετής προσπάθειά μου θα είχε πολύ μεγαλυτέραν απόδοσιν, εάν το Σύνταγμα της χώρας την διηυκόλυνεν αντί να την ανακόπτη»[921].

Την ανάγκη αναθεώρησης του Συντάγματος τόνισε ο Καραμανλής και στην προεκλογική του συγκέντρωση στην Αθήνα, στις 27 Οκτωβρίου 1961, σημειώνοντας ότι η αναθεώρηση ήταν απαραίτητη για να επέλθει η εξυγίανση της δημόσιας ζωής και να προστατευθεί η δημοκρατία:

[921] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 5, σ. 191.

«Θα επιδιώξωμεν τον εκσυγχρονισμόν και την δραστηριοποίησιν του κρατικού μηχανισμού με ταχύτερον ρυθμόν. Έχει ήδη αρχίσει η σχετική προσπάθεια, αλλά υπάρχουν ακόμα πολλαί τροχοπέδαι, που πρέπει να παραμερισθούν, διά να αποκτήσωμεν Κράτος ανταποκρινόμενον εις τα σημερινά του καθήκοντα. Η ανάγκη αυτή, καθώς και η εξυγίανσις της δημοσίας ζωής και η προστασία του δημοκρατικού μας πολιτεύματος επιβάλλουν την αναθεώρησιν των μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος»[922].

Η πρόθεση του Πρωθυπουργού και γενικότερα του κυβερνητικού επιτελείου, να προχωρήσει στην αναθεώρηση του Συντάγματος, φάνηκε και αμέσως μετά τη νίκη της ΕΡΕ στις εκλογές της 29ης Οκτωβρίου 1961. Την επομένη των εκλογών, 30 Οκτωβρίου, ο Γεώργιος Ράλλης, ένας από τους στενότερους συνεργάτες του Πρωθυπουργού, ερωτηθείς από ξένο δημοσιογράφο για την πρόθεση του Καραμανλή να εισηγηθεί αναθεώρηση του Συντάγματος απάντησε:

«Η ανάγκη αναθεωρήσεως έχει καταστή κοινή συνείδησις. Η κοινοβουλευτική διαδικασία πρέπει να λάβη ταχυτέραν μορφήν. Διότι δεν επιτρέπεται κατά την διάρκειαν μιας κοινοβουλευτικής συνόδου να ψηφίζονται τέσσερα νομοσχέδια και 50 από την Επιτροπήν Εξουσιοδοτήσεως. Η "κωμωδία" αυτή πρέπει να σταματήση»[923].

Το ζήτημα ήρθε ξανά στο προσκήνιο ένα χρόνο αργότερα και συγκεκριμένα στις 10 Οκτωβρίου 1962, όταν η Κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι το σχέδιο για την αναθεώρηση του Συντάγματος ήταν έτοιμο.[924] Στο διάστημα του ενός έτους που μεσολάβησε από τις εκλογές, το κυβερνητικό επιτελείο εργάστηκε για την προετοιμασία του σχεδίου της αναθεώρησης, με το τελικό σχέδιο να εκπονείται από τον βουλευτή της ΕΡΕ, Κωνσταντίνο Τσάτσο.[925] Ο Τσάτσος, στενός συνεργάτης του Καραμανλή και από τα ικανότερα στελέχη της ΕΡΕ, δεν υπουργοποιήθηκε μετά τις εκλογές του 1961, πιθανότατα διότι ο

[922] Ό.π., σ. 210.

[923] Ό.π., σ. 213.

[924] Ό.π., σ. 478.

[925] Για λεπτομέρειες βλ. τον φάκελο για την αναθεώρηση του Συντάγματος στο Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 19Α.

Καραμανλής ήθελε να ασχοληθεί ο Τσάτσος απερίσπαστος με την προετοιμασία της αναθεώρησης. Λίγο μετά το πέρας των εργασιών για το σχεδιασμό της αναθεώρησης, στις 20 Δεκεμβρίου 1962, ο Καραμανλής τοποθέτησε τον Τσάτσο στο Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, στη θέση του Ανδρέα Στράτου που είχε παραιτηθεί την προηγούμενη ημέρα, 19 Δεκεμβρίου, κατηγορώντας τον Καραμανλή ότι «εβράδυνε να τον δεχθή εις συνεργασίαν και να ακούση τας απόψεις του επί του προγράμματος του Υπουργείου του»[926]. Πρόκειται για μία ακόμα περίπτωση που αποδεικνύει τον αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης του Καραμανλή, για τον οποίο πολλάκις είχε κατηγορηθεί ακόμα και από τους στενότερους συνεργάτες του.

Στις 16 Φεβρουαρίου 1963 ο Καραμανλής συγκάλεσε σύσκεψη της Κοινοβουλευτικής Ομάδας της ΕΡΕ, στην οποία ανακοίνωσε την απόφασή του να φέρει στη Βουλή πρόταση για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Αμέσως μετά τη σύσκεψη, ο Πρόεδρος της Κυβερνήσεως προέβη σε ανακοινώσεις. Αρχικά αναφέρθηκε στην παθολογία του πολιτεύματος, η οποία καθιστούσε την θεσμική αναπροσαρμογή επιτακτική, και στη συνέχεια εξέθεσε τους βασικούς άξονες της συνταγματικής ρύθμισης. Συγκεκριμένα, αναφέρθηκε, πρώτον, στη βελτίωση της κοινοβουλευτικής διαδικασίας, η οποία απαιτείτο ώστε το νομοθετικό έργο να επιτελείται γρήγορα και απρόσκοπτα, αλλά και στην πάταξη των αυθαιρεσιών των βουλευτών. Δεύτερον, στη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία επιβαλλόταν όχι μόνο από τις τρέχουσες εξελίξεις, αλλά και από «τας βαθείας αναπροσαρμογάς που επιβάλλει η σύνδεσις της Ελλάδος με την Κοινήν Αγοράν». Τρίτον, στην ανάγκη της δημοκρατίας να αντιμετωπίσει τους «δεδηλωμένους εχθρούς της». Τέλος, συνέδεσε την αναθεώρηση με την οικονομική πρόοδο του λαού και με τη βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών.[927]

Αναλύοντας το σκεπτικό που τον οδήγησε στην απόφαση να προχωρήσει στον εκσυγχρονισμό του Συντάγματος, στο πλαίσιο των

[926] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 5, σ. 517.
[927] Ό.π., σσ. 552-553.

ανακοινώσεων μετά τη λήξη της σύσκεψης της Κοινοβουλευτικής Ομάδας, ο Πρωθυπουργός ανέφερε τα εξής:

«Ολόκληρος η ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος επιβεβαιώνει το γεγονός ότι ο δημόσιος βίος της χώρας πάσχει από βαρείας οργανικάς αδυναμίας […] Είναι, εξ άλλου, γνωστόν ότι πολλά των κακώς κειμένων παρ' ημίν είναι ή θεωρούνται συνταγματικώς κατοχυρωμένα […] Επέστη όμως ο χρόνος όπως δια της αναθεωρήσεως των μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος αρθούν τα σήμερον παρεμβαλλόμενα εμπόδια εις την ταχείαν ηθικήν και υλικήν ανάπτυξιν της χώρας […] Η αναθεώρησις δεν πρόκειται να αποτελέση πανάκειαν των ατελειών, τας οποίας εμφανίζει ο δημόσιος βίος της χώρας. Θα τας περιστείλη όμως εις βαθμόν σημαντικόν και θα υποβοηθήση την ομαλήν και προοδευτικήν εξέλιξιν της εθνικής μας ζωής»[928].

Ο Καραμανλής φαίνεται πως επιθυμούσε να χρησιμοποιήσει την αναθεώρηση του Συντάγματος και ως μέσο για την εξομάλυνση της πολιτικής έντασης που είχε προκαλέσει ο Ανένδοτος. Αυτό προκύπτει από την αναφορά[929] που είχε παραδώσει στον Βασιλιά ο σύμβουλος του ανακτορικού γραφείου, Κωνσταντίνος Χοϊδάς, ύστερα από συνομιλία του με τον Καραμανλή, λίγες ημέρες πριν την κατάθεση της πρότασης αναθεώρησης στη Βουλή. Σύμφωνα με αυτή την αναφορά, ο Καραμανλής παρουσιαζόταν διατεθειμένος να προχωρήσει σε «εξωσυνταγματικάς λύσεις προς αποκατάστασιν της ομαλής λειτουργίας του Κράτους, όπερ έχει ανάγκην γαλήνης επιβαλλομένης έστω και αναγκαστικώς»[930]. Στο πλαίσιο αυτό, ο Καραμανλής είπε στον Χοϊδά ότι η αναθεώρηση έπρεπε να προχωρήσει έστω και χωρίς την τήρηση του ορθού 108 του Συντάγματος, δηλαδή έστω και αν τα άρθρα προς αναθεώρηση δεν συγκέντρωναν τα 2/3 των ψήφων του όλου αριθμού των βουλευτών. Ο Καραμανλής πρόσθεσε ότι αυτό δεν θα ήταν κάτι καινοφανές, καθώς στην Ελλάδα οι αναθεωρήσεις του Συντάγματος «έχει επικρατήσει να γίνονται κατά παρέκβασιν των κειμένων διατάξεων [ενν. του

[928] Ό.π.

[929] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Αναφορά του συμβούλου του Γραφείου του Βασιλέως, Κωνσταντίνου Χοϊδά, στον Παύλο, 18/2/1963, Φ. 387, Αρ. Εγγ. 15, σσ. 1 και 2.

[930] Ό.π.

Συντάγματος]»[931]. Ο κυνισμός με τον οποίο παρουσιάζεται ο Καραμανλής να αντιμετωπίζει την διαδικασία της αναθεώρησης είναι ενδεικτική της δύσκολης θέσης στην οποία τον είχε φέρει ο ανένδοτος, καθώς και της αποφασιστικότητάς του να προχωρήσει στην αναθεώρηση, έστω και καθ' υπέρβαση του Συντάγματος.

Η ολοκληρωμένη πρόταση περί αναθεώρησης του Συντάγματος, την οποία επεξεργάστηκε επιτροπή με επικεφαλής τον Κωνσταντίνο Τσάτσο και τον Κωνσταντίνο Παπακωνσταντίνου[932], κατατέθηκε προς έγκριση στη Βουλή στις 21 Φεβρουαρίου 1963. Σύμφωνα με το άρθρο 108, του Συντάγματος του 1952, «επιτρέπεται αναθεώρησις των μη θεμελιωδών διατάξεων αυτού, οσάκις η Βουλή δια των δύο τρίτων του όλου αριθμού των μελών αυτής ζητήση ταύτην δι' ιδίας πράξεως»[933]. Η δύναμη της ΕΡΕ ανερχόταν στους 176 βουλευτές, γεγονός που σήμαινε ότι για να ψηφιστεί η αναθεώρηση, η ΕΡΕ είχε ανάγκη από τη συνεργασία τμήματος της αντιπολίτευσης.

Η πρόταση των 22 σημείων κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων μεταξύ των οποίων: προστασία του γάμου και της οικογένειας από το κράτος· προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος με την «απαγόρευσιν της κατάχρησις των ατομικών δικαιωμάτων»· απαγόρευση της απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων· ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας με τη θεσμοθέτηση έκδοσης διαταγμάτων νομοθετικού περιεχομένου από τον Βασιλιά (πράξεις νομοθετικού περιεχομένου, τις οποίες συντάσσει η κυβέρνηση και υπογράφει ο Βασιλιάς, χωρίς να περάσουν από τη Βουλή)· λειτουργία της Βουλής σε τμήματα και θεσμοθέτηση ειδικών θερινών τμημάτων· εκλογή βουλευτών αριστίνδην (σημερινοί βουλευτές επικρατείας)· περιορισμός και αυστηρότεροι κανόνες σχετικά με τη βουλευτική ασυλία· μείωση του αριθμού των βουλευτών· σύσταση Ανωτάτου Συνταγματικού Δικαστηρίου για την προστασία του Δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο θα μπορούσε να θέτει εκτός νόμου πολιτικά κόμματα «οι σκοποί των [οποίων] ή τα υπ'αυτών χρησιμοποιούμενα μέσα κατατείνουν εις την ανατροπήν των

[931] Ό.π.

[932] Για τα προσχέδια της πρότασης, βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ. Γ2/4.

[933] ΦΕΚ 1/Α/1-1-1952, σ. 17.

θεμελιωδών αρχών του πολιτεύματος»· αναθεώρηση των διατάξεων περί ελευθερίας του τύπου, με τη θέσπιση κανόνων-προσόντων για τους εκδότες εφημερίδων, και σαφή καθορισμό των κατασταλτικών μέτρων για τον περιορισμό της ασυδοσίας του τύπου «εν απολύτω σεβασμώ προς τας αρχάς της ελευθεροτυπίας»· επέκταση του θεσμού των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων για την κατασκευή δημοσίων έργων· τέλος, διεύρυνση της κρατικής παρεμβατικότητας στην εκπαίδευση, στην επιστήμη και στην τέχνη.[934]

Αμέσως μετά την κατάθεση της πρότασης στη Βουλή, οι δύο επικεφαλής της επιτροπής που επεξεργάστηκε το σχέδιο της προτάσεως, ο Υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας, Κωνσταντίνος Τσάτσος, και ο Υπουργός Δικαιοσύνης, Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου, ανέλυσαν το περιεχόμενο της πρότασης σε συνέντευξη τύπου. Οι δύο υπουργοί τόνισαν ότι «δεν υφίσταται κίνδυνος περιστολής των δημοκρατικών ελευθεριών […] Εν αντιθέσει προς τας ανευθύνως γραφόμενα περί δήθεν κυβερνητικής εκστρατείας καταλύσεως των ελευθεριών του ελληνικού λαού». Ως προς το θέμα της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας, οι δύο υπουργοί ξεκαθάρισαν ότι «δια της προτάσεως υποδηλούται η πρόθεσις εξασφαλίσεως κυβερνητικής σταθερότητος»[935].

Η «βαθεία τομή» είχε ως κύριο στόχο της την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, περιορίζοντας ταυτόχρονα την επιρροή του Στέμματος στις πολιτικές εξελίξεις, έστω και αν αυτό δεν αναφερόταν ρητά στην πρόταση αναθεώρησης.[936] Ο Βασιλιάς στο πλαίσιο του Συντάγματος του 1952, αν και «ανεύθυνος ρυθμιστής του πολιτεύματος», δεν ασκούσε απλά ρυθμιστικό ρόλο έναντι της Βουλής και της κυβέρνησης, αλλά του δινόταν η δυνατότητα να έχει αποφασιστικό ρόλο έναντι των πολιτικών εξελίξεων. Σύμφωνα με το άρθρο 22 του Συντάγματος του 1952 «η νομοθετική εξουσία ενεργείται υπό του Βασιλέως και της Βουλής»[937]. Σύμφωνα με το άρθρο 27 «η εκτελεστική

[934] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 5, σσ. 558-559.
[935] Ό.π., σ. 560.
[936] Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία…*, ό.π., σ. 298.
[937] ΦΕΚ 1/Α/1-1-1952, σ. 6.

εξουσία ανήκει εις τον Βασιλέα, ενεργείται δε δια των παρ' αυτού διοριζομένων υπευθύνων Υπουργών»[938]. Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 37 ο Βασιλιάς ήταν αυτός που είχε «το δικαίωμα να διαλύη την Βουλήν»[939].

Ως εκ τούτου, επιδίωξη του Καραμανλή ήταν να προστατεύσει το δημοκρατικό πολίτευμα από τις αυθαιρεσίες του ανεύθυνου, σύμφωνα με το Σύνταγμα, ανώτατου άρχοντα. Προκειμένου να ευοδωθεί η επιδίωξη αυτή, «προβλεπόταν η εξισορρόπηση των αρμοδιοτήτων μεταξύ του αιρετού σκέλους της εκτελεστικής εξουσίας – κυβέρνηση, Πρωθυπουργός – και του μη αιρετού κληρονομικού ανωτάτου άρχοντα, ο οποίος δεν ασκούσε στην πράξη απλά ρυθμιστικό αλλά αποφασιστικό ενίοτε έως ηγεμονικό ρόλο»[940].

Όλα τα κόμματα θεωρούσαν αναγκαία την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1952, το οποίο δεν ανταποκρινόταν στις σύγχρονες ανάγκες για αποτελεσματικότερη λειτουργία τόσο της εκτελεστικής, όσο και της νομοθετικής εξουσίας.[941] Ωστόσο, τα κόμματα της αντιπολίτευσης, η ΕΚ και η ΕΔΑ, παρότι στο πλαίσιο του Ανένδοτου Αγώνα αγωνίζονταν για να σταματήσουν οι παρεμβάσεις και οι αυθαιρεσίες των Ανακτόρων στη πολιτική ζωή του τόπου, απέρριψαν την πρόταση αναθεώρησης και στράφηκαν αναφανδόν εναντίον της. Η Ένωσις Κέντρου, αρχικά στις 10 Οκτωβρίου 1962, με ανακοίνωσή της αμέσως μετά την εξαγγελία της κυβέρνησης ότι σχεδιάζει να προχωρήσει στην αναθεώρηση, τάχθηκε υπέρ της κυβερνητικής θέσεως. Εντούτοις, στις 13 Οκτωβρίου, υπαναχώρησε, επικαλούμενη το γεγονός ότι δεν αναγνωρίζει «εις την παρούσαν Βουλήν το δικαίωμα δια την αναθεώρησιν του Συντάγματος» διότι ήταν παράνομη, προϊόν των εκλογών της «βίας και νοθείας»[942].

Έτσι τελικά η Ένωσις Κέντρου αντιτάχθηκε σφόδρα στην κατάθεση της πρότασης αναθεώρησης στη Βουλή από την Κυβερνητική παράταξη. Την επόμενη ημέρα, 22 Φεβρουαρίου 1963, η *Ελευθερία* κυκλοφόρησε με ένα

[938] Ό.π.
[939] Ό.π., σ. 7.
[940] Σβολόπουλος, *Καραμανλής 1907-1998…*, ό.π., σ. 111.
[941] Λιναρδάτος, ό.π., τόμ. Δ΄, σ. 213.
[942] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 478.

πρωτοσέλιδο ενδεικτικό της στάσης του Κέντρου έναντι του σχεδίου του Καραμανλή: «Οι ελεύθεροι θεσμοί εν κινδύνω. Θρασεία πρότασις αναθεωρήσεως του Συντάγματος. Βάλλονται η λαϊκή κυριαρχία, αι πολιτικαί ελευθερίαι, η Βουλή και ο Τύπος. Το Κέντρον κατήγγειλεν αμέσως την επιβουλήν»[943]. Ο αρχηγός της Ενώσεως Κέντρου, Γεώργιος Παπανδρέου, εξέφρασε την αντίθεσή του στην κυβερνητική πρόταση, κάνοντας λόγο για «πολιτικό αντιπερισπασμό» και δήλωσε ότι το κόμμα του θα απέχει από όλες τις διαδικασίες της συνταγματικής αναθεώρησης. Στη συνέχεια προσδιόρισε τους σκοπούς, που επεδίωκε να πετύχει η ΕΡΕ μέσω της αναθεώρησης, ως εξής:

«Ο πρώτος είναι η υπερφαλάγγισις του πολιτικού θέματος με τον αντιπερισπασμόν και την μακράν χρονικήν παρέλκυσιν των συνταγματικών συζητήσεων. Ήλπισεν η ΕΡΕ ότι με την συζήτησιν συνταγματικών θεμάτων το ενδιαφέρον του λαού θα αποσπασθή από το μέγα θέμα της πολιτικής ανωμαλίας […] Ο δεύτερος σκοπός της ΕΡΕ είναι η μετάθεσις των ιδικών της ευθυνών εις την ανεπάρκειαν του Συντάγματος και με την πρόφασιν αυτήν η καθιέρωσις δια το μέλλον αντιδημοκρατικών διατάξεων. Δεν αρκείται η ΕΡΕ εις την παραβίασιν του Συντάγματος, την οποίαν διέπραξεν εις το παρελθόν, και την οποίαν εξακολουθεί να διαπράττη με το κομματικόν και αστυνομικόν κράτος. Αποτολμά, επί πλέον, να επιδιώξη και την παραμόρφωσιν του δημοκρατικού πολιτεύματος δια το μέλλον με την συνταγματικήν καθιέρωσιν αντιδημοκρατικών διατάξεων»[944].

Η δήλωση του Παπανδρέου και γενικότερα η στάση του κόμματός του έναντι της «βαθείας τομής», είναι δηλωτική της επαμφοτερίζουσας στάσης της Ενώσεως Κέντρου, που αφενός ζητούσε, στο πλαίσιο του Ανένδοτου, περιορισμό των παρεμβάσεων του Στέμματος στα πολιτικά δρώμενα και διατύπωνε κεκαλυμμένες απειλές περί θέσεως πολιτειακού, και αφετέρου ζητούσε την επέμβαση του Βασιλιά για να φύγει η «παράνομος και νόθος» κυβέρνηση της ΕΡΕ, δηλαδή ζητούσε αύξηση της παρεμβατικότητας του

[943] Εφ. *Ελευθερία*, 22/2/1963.

[944] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 560-561.

Στέμματος και υπέρβαση των Συνταγματικών αρμοδιοτήτων του Βασιλιά. Αυτές οι αντιφάσεις στην πολιτική που ακολουθούσε ο Παπανδρέου αναδείχθηκαν εντονότερα δύο χρόνια αργότερα όταν ήρθε σε ευθεία σύγκρουση με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο.

Η ΕΔΑ και αυτή με τη σειρά της, αντιτάχθηκε έντονα στην προσπάθεια του Καραμανλή να προχωρήσει σε αναθεώρηση του Συντάγματος. Με ανακοίνωσή της χαρακτήρισε την αναθεώρηση «φασιστική» και τόνισε πως «πίσω από παραπλανητικές λέξεις περί εκσυγχρονισμού», ο Καραμανλής επιχειρεί «να φράξει την αγωνιστική πορεία του λαού προς τη δημοκρατική ομαλότητα». Στην συνέχεια της ανακοίνωσης, η ΕΔΑ κατηγορεί τον Καραμανλή ότι «επιδιώκει να καταλύσει και τα τελευταία υπολείμματα των δημοκρατικών δικαιωμάτων καταργώντας και αυτές τις περιορισμένες συνταγματικές εγγυήσεις των λαϊκών ελευθεριών»[945]. Οι βουλευτές της ΕΔΑ και οι συνεργαζόμενοι με το κόμμα, εκτός από τον Ηλία Μπερεδήμα, με δήλωσή τους στο προεδρείο της Βουλής, γνωστοποίησαν την απόφασή τους να μη λάβουν μέρος στην επιτροπή αναθεώρησης του Συντάγματος, υποστηρίζοντας ότι «η κυβερνητική πρότασις είναι απαράδεκτος, εξ υπαρχής άκυρος και ανίσχυρος ενώπιον του λαού»[946].

Η ΕΔΑ από την πρώτη στιγμή απέρριψε, άνευ οποιασδήποτε εσωκομματικής διεργασίας, την προσπάθεια εκσυγχρονισμού του Συντάγματος, θεωρώντας ότι στόχος του Καραμανλή ήταν, μέσω της αναθεώρησης του Συντάγματος, να επιφέρει περαιτέρω περιστολή των δημοκρατικών δικαιωμάτων και των λαϊκών ελευθεριών. Ο οιονεί αντιμοναρχισμός της ΕΔΑ δεν μπόρεσε να βρει κάποια μορφή έκφρασης στην προσπάθεια του Καραμανλή να περιστείλει μέσω της «βαθείας τομής» τις Ανακτορικές αυθαιρεσίες.

Η Αριστερά θεωρούσε ότι το Σύνταγμα του 1952 έπρεπε να αναθεωρηθεί, να εκσυγχρονιστεί και να «εκδημοκρατιστεί», αλλά αυτό δεν μπορούσε να γίνει από την υπάρχουσα βουλή, που αποτελούσε προϊόν «βίας

[945] Τρίκκας, ό.π., σ. 984.

[946] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 562.

και νοθείας» της ΕΡΕ, αλλά από μια άλλη «δημοκρατική βουλή»[947]. Για την ΕΔΑ, η όλη κίνηση της αναθεωρητικής διαδικασίας από τον Καραμανλή αποτελούσε μια προσπάθεια αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης από τον Ανένδοτο. Παράλληλα, στην Αριστερά υπήρχε ο φόβος ότι η «βαθεία τομή» αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου κυβερνητικού σχεδίου για τον περιορισμό της δύναμης της Αριστεράς, το οποίο είχε αρχίσει να εξυφαίνεται μετά την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση το 1958.[948]

Ο μελετητής της Αριστεράς, Τάσος Τρίκκας, έχει υποστηρίξει πως ο ρόλος της Αριστεράς στην προσπάθεια της αναθεώρησης του Συντάγματος, οριοθετήθηκε από τους πάγιους στόχους της σε αυτή την περίοδο: «την αντίθεσή της στο καραμανλικό, αντικομμουνιστικό κράτος, την ενίσχυση των μαζικών αγώνων για τις πολιτικές και κοινωνικές διεκδικήσεις […] και την πίεση στην ΕΚ για τη συνεργασία όλων των δημοκρατικών δυνάμεων»[949]. Σύμφωνα με τον Τρίκκα, ο εκ των υστέρων καταλογισμός ευθυνών στην ΕΔΑ «για τον αυτοπεριορισμό της στο σχήμα αυτό, χωρίς να εμβαθύνει στις αντιθέσεις των κυρίαρχων δυνάμεων και να προσπαθήσει να τις αξιοποιήσει με μια πιο “σύνθετη” πολιτική», θα αποτελούσε μια εύκολη εκ των υστέρων κρίση, καθώς δεν υπήρχε «βεβαιότητα ότι πράγματι [ο Καραμανλής] επιχειρούσε μια εναλλακτική δημοκρατική αστική λύση, την οποία ασφαλώς η ΕΔΑ θα είχε λόγους να ευνοήσει»[950].

Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου, κάνοντας μια αποτίμηση της στάσης που τήρησε η Αριστερά έναντι της «βαθείας τομή», σχολίασε ότι για την ΕΔΑ «όπως αποδείχτηκε στην πράξη, η απαλλαγή από τον μεταρρυθμιστικό ζήλο της ΕΡΕ ήταν σημαντικότερος στόχος από τον έλεγχο των εξωθεσμικών και κληρονομημένων από τον εμφύλιο στοιχείων»[951].

Η αντίδραση των κομμάτων της αντιπολίτευσης κορυφώθηκε λίγες ημέρες αργότερα, όταν οι βουλευτές της ΕΚ και της ΕΔΑ αρνήθηκαν να

[947] Κουρουνδής, ό.π., σ. 77.
[948] Ό.π., σσ. 78, 85-88.
[949] Τρίκκας, ό.π.
[950] Ό.π.
[951] Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 393.

συμμετάσχουν στην Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή, η οποία συστάθηκε για να συζητήσει τις επιμέρους διατάξεις της αναθεώρησης, γεγονός που καθιστούσε πρακτικά ανέφικτη την ολοκλήρωση της αναθεωρητικής διαδικασίας.[952] Το Κόμμα των Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη, δήλωσε ότι θα ελάμβανε μέρος στη διαδικασία, αλλά θα καταπολεμούσε όσες από τις προτάσεις θεωρούσε αντιδημοκρατικές.[953] Η κοινοβουλευτική δύναμη της ΕΡΕ ανερχόταν στους 176 βουλευτές και των Προοδευτικών του Μαρκεζίνη στους 14, σύνολο 190. Ο Καραμανλής χρειαζόταν, οπωσδήποτε, τη συνεργασία της ΕΚ, ή έστω μιας μερίδας βουλευτών της, διότι για την έγκριση της αναθεωρητικής διαδικασίας απαιτούντο τα δύο τρίτα του όλου αριθμού της Βουλής, δηλαδή 200 ψήφοι.

Στην προσπάθεια του να συμπληρώσει τον απαιτούμενο αριθμό βουλευτών για να προχωρήσει η διαδικασία της αναθεώρησης, ο Καραμανλής επιχείρησε να προσεγγίσει παρασκηνιακά την Ένωση Κέντρου, αναθέτοντας στον υπουργό Εμπορίου Παναγιώτη Πιπινέλη[954], περιώνυμο για τις στενές του επαφές με τα Ανάκτορα, να έρθει σε επαφή με τον Σοφοκλή Βενιζέλο για να συζητήσουν το ενδεχόμενο μια μερίδα βουλευτών του Κέντρου να στήριζε στη Βουλή την αναθεώρηση. Ο Πιπινέλης, ήταν πολιτικός που σπάνια αναλάμβανε πρωτοβουλίες, δεν ήταν στενός συνεργάτης του Καραμανλή και δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως άνθρωπος της εμπιστοσύνης του. Ο λόγος για τον οποίο ο Καραμανλής τον επέλεξε για μια τέτοια αποστολή, θα πρέπει να αναζητηθεί στις άριστες σχέσεις του και στις στενές του επαφές με τα Ανάκτορα. Ακριβώς αυτό το στοιχείο, οι στενές επαφές με τα Ανάκτορα, ένωνε τον Πιπινέλη με τον συνομιλητή του από την ΕΚ, τον Σοφοκλή Βενιζέλο, και θα μπορούσε να λειτουργήσει ως παράγοντας άμβλυνσης των αντιθέσεων και επίτευξης κάποιας συμφωνίας. Ο Βενιζέλος επιλέχτηκε ως

[952] Νικολακόπουλος, ό.π.

[953] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 214.

[954] Η άποψη ότι ο Πιπινέλης συμμετείχε για λογαριασμό του Καραμανλή, κατόπιν εντολής του τελευταίου, στις συνομιλίες με το Βενιζέλο, υποστηρίζεται και από τον Κρις Γούντχάουζ, βλ. Γουντχάουζ, *Καραμανλής, ο ανορθωτής…*, ό.π., σ. 183.

«στόχος» βολιδοσκόπησης από τον Καραμανλή, επειδή εθεωρείτο περισσότερο διαλλακτικός σε σχέση με τον Γεώργιο Παπανδρέου.

Ανάμεσα στις 15 Φεβρουαρίου και στις 9 Μαρτίου 1963, έλαβαν χώρα τέσσερις συναντήσεις μεταξύ των δύο ανδρών.[955] Ο Σοφοκλής Βενιζέλος είχε υποστηρίξει ότι οι συνομιλίες με τον Πιπινέλη προέκυψαν κατόπιν «πρωτοβουλίας του Ανωτάτου Άρχοντος»[956]. Ο Πιπινέλης το διέψευσε, υποστηρίζοντας ότι οι συνομιλίες του με τον Βενιζέλο είχαν καθαρά προσωπικό χαρακτήρα και «ουδεμία ανάμιξις του ανωτάτου άρχοντος έλαβε χώραν»[957]. Στο πλαίσιο αυτών των συναντήσεων, ο Πιπινέλης ζήτησε την συνεργασία της ΕΚ για να προχωρήσει η αναθεώρηση του Συντάγματος, με τον Βενιζέλο να αντιμετωπίζει θετικά ένα τέτοιο ενδεχόμενο, υπό την προϋπόθεση ότι θα οριζόταν συντόμως ημερομηνία εκλογών. Ο βιογράφος του Σοφοκλή Βενιζέλου, Γρηγόριος Δαφνής, περιγράφει τα γεγονότα ως εξής:

«Ο Πιπινέλης εζήτησε την συνεργασίαν της ΕΚ εις την διαδικασίαν αναθεωρήσεως του Συντάγματος, διότι η ΕΡΕ δεν διέθετε τα 2/3 των βουλευτών που ήσαν απαραίτητα δια να γίνει δεκτή η πρότασις περί αναθεωρήσεως.

- Να συνεργασθούμε, του απάντησε ο Βενιζέλος, αλλά πρέπει να μας πληροφορήσετε πότε θα διεξαχθούν αι εκλογαί δια την ανάδειξιν της αναθεωρητικής Βουλής.
- Ο Καραμανλής δεν δέχεται να προσδιορίση από τώρα ημερομηνίαν εκλογών, απήντησεν ο Πιπινέλης.
- Τότε δεν υπάρχει στάκιον περαιτέρω συνομιλιών, διότι πρωταρχικόν αίτημα του Κέντρου είναι η διεξαγωγή τιμίων εκλογών εντός συντομωτέρου χρονικού διαστήματος.

Έτσι απέτυχεν η απόπειρα αυτή προσεγγίσεως»[958].

---

[955] Αρχείο Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φ. 20Α, Σημειώματα συνομιλιών Πιπινέλη-Βενιζέλου, 16,19,21 Φεβρουαρίου 1963.

[956] Εφ. *Το Βήμα*, 12/3/1963.

[957] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 582.

[958] Δαφνής, ό.π., σσ. 567-568.

Η προσπάθεια του Καραμανλή να προσεταιρισθεί βουλευτές της αντιπολίτευσης για να στηρίξουν στη Βουλή την αναθεώρηση, είχε ως αποτέλεσμα να καταγραφούν η ΕΡΕ και προσωπικά ο Καραμανλής ως «διασπαστές» της αντιπολίτευσης.[959]

Εκτός όμως από τους βουλευτές της αντιπολίτευσης, η προσπάθεια αναθεώρησης του Συντάγματος και εκσυγχρονισμού των θεσμών από τον Καραμανλή, συνάντησε αντιδράσεις και στο εσωτερικό του κόμματός του. Συγκεκριμένες ρυθμίσεις της αναθεώρησης, καθώς και το εύρος που αυτή θα κάλυπτε, προκάλεσε διαφοροποιήσεις εντός της κυβερνητικής πλειοψηφίας[960], με βουλευτές της ΕΡΕ να εκφράζουν τη δυσφορία τους για αρκετά σημεία της πρότασης. Το γεγονός αυτό, η αδυναμία δηλαδή του Καραμανλή να πείσει το σύνολο των βουλευτών της ΕΡΕ για τη σημασία και την αναγκαιότητα της «βαθείας τομής», κατέστησε το εγχείρημα από την αρχή δομικά «θνησιγενές»[961].

Η «βαθεία τομή», εκτός από την αντίδραση που συνάντησε εντός του Κοινοβουλίου, βρήκε απέναντί της και τα Ανάκτορα, τα οποία ήταν αντίθετα σε οποιαδήποτε θεσμική μεταρρύθμιση που θα μπορούσε να υπονομεύσει και να περιορίσει τα περιθώρια παρεμβάσεών τους στις πολιτικές εξελίξεις. Η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία προωθείτο μέσω της αναθεώρησης, μοιραία θα επέφερε περιορισμούς στις δυνατότητες επέμβασης του Στέμματος στα πολιτική πράγματα, έστω και αν αυτό δεν αναφερόταν ρητά. Τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισαν τα Ανάκτορα στην αποτυχία της «βαθείας τομής» σημειώνει και ο ίδιος ο Καραμανλής, ο

[959] Κωνσταντίνα Μπότσιου, «Από την πρωθυπουργία στην αυτοεξορία: Εκλογές, πολιτικές και κρίσιμες καμπές για τις κυβερνήσεις Καραμανλή, 1955-1963», στο *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Ο αναμορφωτής της μεταπολεμικής Ελλάδας,* Ελλήνων Ιστορικά, τεύχ. 15, Εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, σ. 71.

[960] Σβολόπουλος, ό.π., 112.

[961] Σύμφωνα με τον Χρήστο Χατζηεμμανουήλ, οι συζητήσεις που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της Ειδικής Επιτροπής Αναθεωρήσεως «κατέστησαν κατάδηλο ότι ακόμα και μεταξύ των βουλευτών της ΕΡΕ ουδεμία συναντίληψη είχε επιτευχθεί ως προς το εύρος και το ουσιαστικό περιεχόμενο της αναθεωρήσεως». Αυτή η απουσία ευρύτερης συμφωνίας ως προς την ανάγκη της αναθεώρησης συνέβαλε καταλυτικά στην «θνησιγένεια» της προσπάθειας του Καραμανλή. Βλ. Χρήστος Χατζηεμμανουήλ, «Η απόπειρα συνταγματικής αναθεώρησης του 1963», στο συλλογικό *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα,* επιμ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, τομ. Α΄, σσ. 408-409.

οποίος είχε διαπιστώσει ότι «ο Βασιλιάς Παύλος ήθελε να αποφύγει την αναθεώρηση του Συντάγματος»[962].

Οι προτάσεις του Καραμανλή για τροποποίηση του Συντάγματος δεν αποτελούσαν ευθεία αιχμή κατά του Βασιλιά. Αντίθετα, σύμφωνα με τον ίδιο, σκοπός του ήταν «η προστασία του Στέμματος, δια της εξαλείψεως των αιτιών που προκαλούσαν συνταγματικές κρίσεις»[963]. Εντούτοις η πρωτοβουλία του Καραμανλή για θεσμική μεταρρύθμιση είχε προκαλέσει τη δυσφορία των Ανακτόρων, που έβλεπαν τα κεκτημένα τους να κινδυνεύουν, και συνέβαλε καταλυτικά στην ανατροπή του, τον Ιούνιο του 1963, όταν ο Βασιλιάς εξανάγκασε τον Πρωθυπουργό σε παραίτηση. Η εξέταση και η σύνθεση των γεγονότων που προηγήθηκαν της προσπάθειας της «βαθείας τομής», αλλά και όσων ακολούθησαν, με την αποπομπή του εκλεγμένου Πρωθυπουργού από τον Βασιλιά τον Ιούνιο του 1963, καθιστούν έκδηλο ότι ο Παύλος και ιδιαίτερα η Φρειδερίκη, δεν ήθελαν απλώς να «προστατευτούν» από τον Καραμανλή, έναντι των επιθέσεων της αντιπολίτευσης. Αυτό που πραγματικά ήθελαν ήταν να συνεχίσουν «περισσότερο να κυβερνούν παρά να βασιλεύουν», όπως έπρατταν και οι προκάτοχοί τους στο θρόνο και γι' αυτό αντιτίθονταν σε κάθε προσπάθεια εκσυγχρονισμού του πολιτεύματος και αλλαγής του κατεστημένου θεσμικού πλαισίου, που θα μπορούσαν να περιορίσουν την προνομιακή τους θέση στην πολιτική ζωή της χώρας.

Ο Καραμανλής, σε μεταγενέστερο σημείωμά του, είχε υπογραμμίσει την αρνητική στάση του Βασιλιά στις αναφορές που του έκανε για την πρόθεσή του να προχωρήσει σε νέα προσπάθεια αναθεώρησης του Συντάγματος στο πλαίσιο της επόμενης Βουλής.[964] Για να αποφύγει αυτή την εξέλιξη ο Βασιλιάς Παύλος αρνήθηκε, μετά την παραίτηση του Καραμανλή τον Ιούνιο του 1963, να προχωρήσει σε διάλυση της Βουλής, όπως του ζητούσε επιτακτικά ο Πρωθυπουργός, και στη προκήρυξη νέων εκλογών που θα αναδείκνυαν αναθεωρητική Βουλή.[965]

---

[962] Μασσίπ, ό.π., σ. 77.

[963] Γούντχάουζ, ό.π., σ. 187.

[964] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 6, σσ. 28-29.

[965] Χατζηβασίλείου, ό.π., σ. 392.

Η προσπάθεια του Καραμανλή να επιφέρει μία «βαθεία τομή» στους θεσμούς, με την αναθεώρηση του Συντάγματος, απέτυχε καθώς σε αυτή εναντιώθηκαν όχι μόνο οι πολιτικοί του αντίπαλοι, τα κόμματα της αντιπολίτευσης, αλλά ακόμα και βουλευτές του ίδιου του κόμματος και κυρίως τα Ανάκτορα. Το Στέμμα στην αντίθεσή του σε κάθε θεσμική μεταβολή, που θα έθετε σε κίνδυνο το παρεμβατικό ρόλο του στη δομή του κράτους, είχε «την υποστήριξη της αστικής τάξης, που θεωρούσε τη θέση της μοναρχίας μέσα στο κράτος και τη σύνδεσή της με το στρατό βασική εγγύηση της αναπαραγωγής της ταξικής εξουσίας. Η μοναρχία αποτελούσε το κέντρο του κρατικού καταναγκασμού και το πραγματικό "κόμμα" της ηγεμονικής ομάδας της αστικής τάξης»[966].

Εκτός όμως από την αντιπολίτευση και τα Ανάκτορα, στην αλλαγή του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου αντιτίθονταν το ηγεμονικό κράτος των εθνικοφρόνων ως όλον, έτσι όπως αυτό είχε διαμορφωθεί μετά την επικράτηση στον Εμφύλιο πόλεμο. Η άρχουσα αστική τάξη αποτελούσε τον κορμό του κράτους των εθνικοφρόνων, με τα Ανάκτορα και τον στρατό να αποτελούν τους σταθερούς εγγυητές της διαιώνισής του. Όλοι αυτοί οι παράγοντες εναντιώνονταν σε οποιαδήποτε προσπάθεια απειλούσε τα συμφέροντά τους και θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την μετεμφυλιακή καθεστηκυία τάξη. Σύμφωνα με τον Σπύρο Σακελλαρόπουλο, η πρόταση της «βαθείας τομής» απέτυχε διότι δεν είχε την στήριξη των άλλων δύο κέντρων εξουσίας (πλην της κυβέρνησης), του Θρόνου και του στρατού: «Ο Βασιλιάς όταν "παραιτούσε" τον Καραμανλή, δεν εξέφραζε μόνο τις επιδιώξεις του Θρόνου. Εξέφραζε συνολικά τη δοσμένη άρθρωση τω μετεμφυλιακών μηχανισμών εξουσίας. Εξέφραζε ακόμη τη θέληση της ηγεμονικής μερίδας της άρχουσας τάξης για διατήρηση αυτού του πλαισίου, στο οποίο πολιτικός εκφραστής ήταν ο Θρόνος, αλλά πραγματικό και ουσιαστικό στήριγμα ήταν ο στρατός»[967].

---

[966] Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα,* Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 130.

[967] Σακελλαρόπουλος, *Τα αίτια του Απριλιανού πραξικοπήματος…,* ό.π., σσ. 211-212.

Η χρονική στιγμή που επέλεξε ο Καραμανλής για να καταθέσει τις αναθεωρητικές του προτάσεις το 1963 αποδείχτηκε ακατάλληλη, διότι, ύστερα από οκτώ χρόνια παραμονής του στην εξουσία, είχε φθαρεί πολιτικά και οι αντοχές του πολιτικού συστήματος και του λαού απέναντί του είχαν μειωθεί σημαντικά. Παράλληλα, ο Ανένδοτος αγώνας που διεξαγόταν την ίδια περίοδο, άφηνε ελάχιστα περιθώρια συνεννόησης ανάμεσα στην ΕΡΕ και στα κόμματα της αντιπολίτευσης, ΕΚ και ΕΔΑ. Την ένταση που δημιουργούσε ο Ανένδοτος, τόσο στην κοινωνία, όσο και σε πολιτικό επίπεδο, εκμεταλλεύτηκαν τα Ανάκτορα για να ματαιώσουν το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα του Καραμανλή.[968]

Το οξυμένο πολιτικό κλίμα της περιόδου αποδείχτηκε ανυπέρβλητο εμπόδιο στην προσπάθεια αναθεώρησης του Συντάγματος για τον Καραμανλή. Η επιλογή της αντιπολίτευσης να απέχει τελικά από τις εργασίες της Επιτροπής Αναθεωρήσεως ανταποκρίνονταν στις διαθέσεις της κοινωνίας που στήριζε τον Ανένδοτο και έβλεπε ότι η πρόταση αναθεώρησης ήταν πιθανό να οδηγούσε σε περαιτέρω ενίσχυση της αυταρχικότητας του κυρίαρχου κράτους των εθνικοφρόνων: «Ο αντικομμουνισμός της [ενν. βαθείας τομής] βρισκόταν σε αναντιστοιχία με την κοινωνική πίεση για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου»[969].

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει χυθεί πολύ μελάνι σχετικά με το ποιες ήταν οι προθέσεις του Καραμανλή και με το χαρακτήρα της «βαθείας τομής»: Ήταν μια προσπάθεια φιλελευθεροποίησης και εκσυγχρονισμού του πολιτεύματος ή μια προσπάθεια συντήρησης, ενίσχυσης και διαιώνισης του αντικομμουνιστικού κράτους και άμυνας του πολιτεύματος από τους εχθρούς του; Σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Κουρουνδή, η πρόταση αναθεώρησης του

[968] Ό.π., σ. 129.

[969] Νίκος Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην νεοελληνική ιστορία, 1800-2010,* Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 380· βλ. σχετικά και Χαράλαμπος Κουρουνδής, *Συνταγματικός Εκσυγχρονισμός και Αριστερά: Από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975,* Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Νομική Σχολή, 2015, σσ. 143-144, όπου υποστηρίζεται ότι η απονομιμοποίηση της κυβέρνησης Καραμανλή, που συντελέστηκε λόγω του Ανένδοτου, των κοινωνικών αντιδράσεων, αλλά και ως απόρροια της δολοφονίας Λαμπράκη, «διευκόλυνε το χειρισμό των ανακτόρων που ήθελαν να αποτρέψουν τη μεταβολή της ισορροπίας στο εσωτερικό του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας».

Καραμανλή ήταν μια προσπάθεια μετασχηματισμού της μορφής του κρατικού αυταρχισμού, με την αντικατάσταση του παρασυντάγματος με ένα Σύνταγμα που θα εμπεριείχε την ουσία του παρασυντάγματος: «η εναλλακτική λύση που πρόσφερε [ενν. η «βαθεία τομή»] στη θέση της αναχρονιστικής επιβίωσης του παρασυντάγματος δεν ήταν η κατάργησή του αλλά η μετατροπή του Συντάγματος σε βασικό θεσμικό κώδικα αυταρχισμού»[970].

Διαβάζοντας κανείς την πρόταση των 22 σημείων του Καραμανλή, με μια πρώτη ματιά, θα εντοπίσει διατάξεις που φαίνονται συντηρητικές και η εφαρμογή τους θα οδηγούσε σε ένα μάλλον περισσότερο αυταρχικό κράτος, παρά στην φιλελευθεροποίηση των θεσμών. Στο πεδίο της άμυνας του δημοκρατικού πολιτεύματος έναντι των εχθρών του, η πρόβλεψη περί δημιουργίας Συνταγματικού Δικαστηρίου, το οποίο θα είχε τη δικαιοδοσία να θέτει εκτός νόμου πολιτικά κόμματα «οι σκοποί των οποίων κατατείνουν εις την ανατροπήν του πολιτεύματος», για πολλούς εθεωρείτο μια προσπάθεια περαιτέρω περιορισμού των πολιτικών ελευθεριών. Η συγκεκριμένη θεωρία εξασθενεί εάν ληφθούν υπόψη τα μετεμφυλιακά έκτακτα μέτρα, που εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε ισχύ, η ύπαρξη του Παρασυντάγματος και βεβαίως η δυνατότητα του κράτους να θέτει κόμματα, όπως το ΚΚΕ, εκτός νόμου, έστω και αν δεν λειτουργούσε ένα Συνταγματικό Δικαστήριο, υπεύθυνο για να κρίνει τη νομιμότητα των κομμάτων. Κάποιες νεότερες ερμηνείες είναι περισσότερο μετριοπαθείς και τείνουν στην άποψη ότι μέσω της «βαθείας τομής», θα οριοθετούνταν, ως προς την άμυνα του πολιτεύματος, οι αρμοδιότητες του κράτους, με στόχο να γίνει μια «μετάβαση από το "παρασύνταγμα" σε μια συντεταγμένη και περισσότερο "ουδέτερη" και θεσμοθετημένη μέθοδο προστασίας»[971]. Σύμφωνα με τον Νίκο Αλιβιζάτο, «κεντρικός στόχος της κυβέρνησης ήταν ακριβώς η αναπροσαρμογή και, ταυτόχρονα, η ενσωμάτωση στο κείμενο του τυπικού συντάγματος της

[970] Κουρουνδής, *Το Σύνταγμα και η Αριστερά…,* ό.π., σ. 542.

[971] Αυτή την άποψη υποστηρίζει ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου. Βλ. σχετικά Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός…,* ό.π., σσ. 393-395. Διαφορετική είναι η άποψη του Χρήστου Χατζηεμμανουήλ, σύμφωνα με τον οποίο «η πολιτική αναγκαιότητα συνταγματοποίησης του "παρασυντάγματος" δεν ήταν εμφανής, ούτε θα δικαιολογούσε την έγερση ζητήματος της αναθεώρησης στον χρόνο και με τον τρόπο που αυτό ετέθη». Βλ. Χατζηεμμανουήλ, ό.π., σ. 411.

αντικομμουνιστικής νομοθεσίας [ενν. το παρασύνταγμα] της εποχής του εμφυλίου πολέμου»[972]. Την ίδια άποψη με τον Αλιβιζάτο υποστηρίζει και ο Χαράλαμπος Κουρουνδής, σύμφωνα με τον οποίο «η νέα δαμόκλειος σπάθη που θα κρεμόταν πάνω από τα κόμματα της αντιπολίτευσης και τα συνταγματικά δικαιώματα των πολιτών θα είχε πλέον την κάλυψη του ίδιου του Καταστατικού Χάρτη της χώρας και τη νομιμοποίηση της δικαστικής εξουσίας»[973].

Και άλλα σημεία της πρότασης θεωρήθηκαν ως αυταρχικά και συντηρητικά. Η θέσπιση συγκεκριμένων προσόντων για τους εκδότες των εφημερίδων και η αναθεώρηση των κατασταλτικών μέτρων για τις παραβάσεις του τύπου, είχαν χαρακτηριστεί ως περιορισμός της ελευθεροτυπίας. Η *Ελευθερία,* αφού υπογράμμισε ότι η «ελευθεροτυπία τελεί υπό διωγμό», υποστήριξε ότι «προβλέπεται σαφής περιορισμός του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας όχι μόνον δια της καθιερώσεως "προσόντων" δια τους εκδότας των εφημερίδων, αλλά κυρίως δια της ενισχύσεως των κατασταλτικών μέτρων εναντίον του Τύπου. Διευκρινίσεις επί των σημείων τούτων δεν παρασχέθηκαν είναι προφανής όμως η διαφαινόμενη τάσις […] συνεπώς είναι δυνατή η διεύρυνσις των περιπτώσεων κατασχέσεως των εφημερίδων και παύσεως της εκδόσεώς των»[974].

Ο Καραμανλής ανέκαθεν ανησυχούσε για την πορεία του τύπου στη χώρα, καθώς θεωρούσε ότι ο τύπος ήταν ασύδοτος και συνέβαλε καταλυτικά στην έξαρση των πολιτικών παθών. Για τον Καραμανλή, η «αχαλίνωτη δημαγωγία», των πολιτικών και των εφημερίδων, «είχε προκαλέσει στη δημόσια ζωή δηλητηριάσεις»[975]. Η θεσμοθέτηση συγκεκριμένων προσόντων για τους εκδότες των εφημερίδων, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια ρύθμιση που θα συνέβαλε στη διαφάνεια της δημόσιας ζωής και θα περιόριζε την προώθηση «διαπλεκόμενων» πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων μέσω του ελέγχου του τύπου, υπό την προϋπόθεση βεβαίως ότι θα τηρείτο η

[972] Αλιβιζάτος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί…*, ό.π., σ. 547.
[973] Κουρουνδής, ό.π., σ. 542.
[974] Εφ. *Ελευθερία*, 22/2/1963, σ. 7.
[975] Λαμπρίας, *Στη σκιά…*, ό.π., σ. 323.

δέσμευση της κυβέρνησης ότι «ουδόλως προτίθεται να υπεισέλθη εις εξέτασιν πολιτικών πεποιθήσεων ή οικονομικών προϋποθέσεων εκδόσεως εφημερίδων»[976].

Με την «βαθεία τομή» ο Καραμανλής ήθελε να εξορθολογίσει την λειτουργία του Τύπου, έτσι όπως αυτός οραματιζόταν ότι θα έπρεπε να λειτουργεί ο Τύπος, μέσα σε συγκεκριμένα όρια, που σε κάποιες περιπτώσεις ενδέχεται να υπερέβαιναν τα όρια της ελευθεροτυπίας. Ταυτόχρονα ήθελε να θωρακίσει την πολιτική εξουσία, με τρόπο οριακά αυταρχικό, αλλά πέρα από το παρασυνταγματικό χάος, που κυριαρχούσε στην μετεμφυλιακή Ελλάδα των παρακρατικών μηχανισμών.

Ο Σπύρος Λιναρδάτος είχε αρχικά επισημάνει την ακαταλληλότητα της στιγμής που ο Καραμανλής επέλεξε για να καταθέσει τις αναθεωρητικές του προτάσεις, εν μέσω του Ανένδοτου με «τα κόμματα της αντιπολίτευσης να αγωνίζονται για νέες εκλογές, για να σταματήσουν οι παρεμβάσεις των Ανακτόρων και του ΙΔΕΑ στην πολιτική ζωή και να εκφράζουν υπόνοιες, ότι πρόθεση του Καραμανλή είναι να ματαιώσει την πορεία για έξοδο από την ανωμαλία που είχαν δημιουργήσει οι εκλογές “βίας και νοθείας” του 1961 και να διαιωνίσει την εξουσία της Δεξιάς». Στη συνέχεια ο Λιναρδάτος αναγνώριζε την ανάγκη για θεσμική αλλαγή στη χώρα, αλλά καταλόγιζε στο Καραμανλή το γεγονός ότι οι προτάσεις του έτειναν να μεταβάλλουν το κράτος και τους θεσμούς προς το αυταρχικότερο:

«Ενώ η χώρα χρειάζεται πραγματικά ανανέωση των θεσμών, με κατεύθυνση όμως τη διεύρυνση και στερέωση της κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας στα πρότυπα των δυτικοευρωπαϊκών χωρών, ορισμένες από τις προτάσεις του Καραμανλή (“εκτός νόμου θέσις” κομμάτων, περιορισμός ασυλίας βουλευτών, προϋποθέσεις για έκδοση εφημερίδας κ.α.) τείνουν προς την επιβολή αυταρχικότερου καθεστώτος»[977].

Ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου σε μια ερμηνευτική προσέγγιση της αναθεωρητικής προσπάθειας του Καραμανλή, έχει υπογραμμίσει ότι η

[976] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 5, σσ. 560.
[977] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 213.

«βαθεία τομή» ήταν «μια θεμελιώδης, στρατηγική επιλογή που δεν σχετιζόταν με τη συγκυρία». Οι βασικές ιδέες της θεσμικής προσαρμογής δεν εμφανίστηκαν το 1963, αλλά είχαν περιγραφεί πολύ νωρίτερα στη διακήρυξη της Σοσιαλιστικής Ένωσης το 1943, και καθόριζαν από τότε τους ηγέτες της μεταρρύθμισης.[978] Σύμφωνα με τον Χατζηβασιλείου, η «βαθεία τομή» αποτέλεσε μια μεγάλη ήττα για τον Καραμανλή προσωπικά, αλλά και μια ήττα της μεταρρύθμισης στη μεταπολεμική Ελλάδα:

«Η πρόταση της συνταγματικής αναθεώρησης του 1963 δεν ήταν απλώς μια αναπτυξιακή λογική οικονομίστικου χαρακτήρα ή μια ανάγκη προσαρμογής μίας αντικομμουνιστικής στρατηγικής˙ ήταν μια θεμελιώδης πολιτική επιλογή, που καθόριζε από παλαιά τους ηγέτες της μεταρρύθμισης. Και η ήττα της "βαθείας τομής" […] άφησε ανολοκλήρωτη την οικονομική και κοινωνική μεταρρύθμιση της μετεμφυλιακής εποχής, και σηματοδότησε τη μεγαλύτερη πολιτική ήττα της μεταρρύθμισης στη μεταπολεμική Ελλάδα […] Ο μύθος του "αήττητου" του Καραμανλή είναι μόνον μύθος. Υπέστη μια μεγάλη ήττα στη ζωή του, αλλά αυτή ήταν καθοριστική»[979].

Το εγχείρημα του Καραμανλή, να επιφέρει μία «βαθεία τομή» στους θεσμούς, με την αναθεώρηση του Συντάγματος, ήταν δηλωτικό της εν γένει πολιτικής του παρουσίας. Ήταν ένα εγχείρημα ριζοσπαστικό, αλλά δομημένο σε ένα πλαίσιο με συντηρητικά όρια. Δεν στόχευε στην ανατροπή του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας, αλλά στη μεταλλαγή του. Είναι γεγονός πως η χώρα είχε ανάγκη από μια φιλελευθεροποίηση των θεσμών, ώστε να βγει από το φαύλο κύκλο των πολιτικών παθών που συσσώρευε και αναπαρήγαγε το μετεμφυλιακό κράτος. Απαραίτητη προϋπόθεση για αυτό ήταν ο εκσυγχρονισμός του θεσμικού πλαισίου, στα πρότυπα των υπολοίπων δυτικοευρωπαϊκών δημοκρατιών, πράγμα όμως που ήταν αμφίβολο ότι θα συνέβαινε με την «βαθεία τομή».

[978] Χατζηβασιλείου, ό.π., σσ. 390-391.
[979] Ό.π., σσ. 394-395.

2. Καραμανλής-Ανάκτορα: Η τελική ρήξη

Η σύγκρουση του Κωνσταντίνου Καραμανλή με τα Ανάκτορα, τον Ιούνιο του 1963, δεν ήταν ένα στιγμιαίο γεγονός που προκλήθηκε συγκυριακά λόγω της διαφωνίας των δύο πλευρών σχετικά με την πραγματοποίηση ή μη της επίσημης επίσκεψης του βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο. Τα αίτια της σύγκρουσης, που οδήγησε στην τελική ρήξη και στην παραίτηση της κυβέρνησης Καραμανλή, είναι βαθύτερα και πρέπει να αναζητηθούν σε προγενέστερο χρόνο.

Οι πρώτες προστριβές ανάμεσα στον Καραμανλή και στα Ανάκτορα άρχισαν να σημειώνονται λίγο καιρό μετά την άνοδο του Μακεδόνα πολιτικού στην εξουσία. Ο Βασιλιάς και κυρίως η Βασίλισσα Φρειδερίκη είχαν την τάση να αντιμετωπίζουν τον Πρωθυπουργό ως τον εντολοδόχο τους, ως τον άνθρωπο που είχαν επιλέξει και είχαν «ευνοήσει», με συνέπεια να περιμένουν από αυτόν να τους αντιμετωπίζει αναλόγως, ως να τους όφειλε χάρη. Ο Καραμανλής όμως δεν αποδείχτηκε πειθήνιο όργανο του Στέμματος και άβουλος εκφραστής ανακτορικών εντολών και επιθυμιών. Αυτή η στάση των Ανακτόρων ήταν πλήρως κεκαλυμμένη σε δημόσιο, αλλά και σε ιδιωτικό επίπεδο. Εκδηλωνόταν μόνο όταν το Στέμμα βρισκόταν σε δύσκολη θέση, σε περιπτώσεις όπου βρισκόταν σε θέση άμυνας έναντι του εκλεγμένου Πρωθυπουργού. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η επιστολή που απέστειλε ο Παύλος στον Καραμανλή, στις 14 Οκτωβρίου 1962, ως απάντηση της επιστολής που του είχε στείλει ο Καραμανλής στις 3 Οκτωβρίου, με την οποία ο Πρωθυπουργός κωδικοποιούσε τις βασικές διαφωνίες του με το Στέμμα. Ο Παύλος ξεκινά την επιστολή θυμίζοντας – και τονίζοντας – στον Καραμανλή: «Προ επτά ετών εξέλεξα υμάς ως Πρωθυπουργόν της χώρας, η δε εκλογή μου ως και η εμπιστοσύνη μου εις το πρόσωπόν σας εδικαιώθησαν πλήρως»[980]. Ο Βασιλιάς, με τρόπο άμεσο, θυμίζει στον Πρωθυπουργό ότι αυτός τον «εξέλεξε», αυτός τον «επέλεξε» και αυτός τον «εμπιστεύθηκε».

[980] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 5, σ. 470.

Κατά συνέπεια ο Καραμανλής θα έπρεπε να μην ξεχνάει αυτήν την εύνοια και να ανταποδίδει αναλόγως, στηρίζοντας το Στέμμα αδιακρίτως.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ανάλογες περιπτώσεις, όπου τα Ανάκτορα, κυρίως η Φρειδερίκη, αντιμετώπιζαν τον Καραμανλή αλαζονικά και ως να τους ήταν υπόχρεος, είχαν σημειωθεί και άλλες. Κάποιες φορές γνωστοποιήθηκαν, κάποιες άλλες όχι. Ενδεικτικά θα γίνει αναφορά στην αντίδραση της Φρειδερίκης όταν ο Καραμανλής, σε συνάντησή τους με αφορμή την προίκα της πριγκίπισσας Σοφίας, την άνοιξη του 1962, της είχε επισημάνει ότι το ζήτημα «απαιτεί λεπτούς χειρισμούς» από την πλευρά της κυβέρνησης, ώστε να μην προκληθεί το λαϊκό αίσθημα. Η επισήμανση του Πρωθυπουργού προκάλεσε τον εκνευρισμό της Φρειδερίκης, η οποία του απάντησε: «Εάν ήταν ο Πλαστήρας θα το έκανε [σ.σ. θα αύξανε τη βασιλική χορηγία]». Σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία του Καραμανλή, η συζήτηση αυτή τερματίστηκε με τρόπο ιδιαίτερα δυσάρεστο.[981]

Όπως προαναφέρθηκε, η εκλογική άνοδος της Αριστεράς το 1958, όταν η ΕΔΑ αναδείχτηκε αξιωματική αντιπολίτευση λαμβάνοντας το 24,4% των ψήφων, προκάλεσε ανησυχία στο κυρίαρχο μετεμφυλιακό κράτος και στους φορείς της συντηρητικής εξουσίας, καθώς έβλεπαν τα κεκτημένα τους μετά τον Εμφύλιο να απειλούνται. Τα Ανάκτορα έθεσαν ως στόχο, κατά προτεραιότητα, τον περιορισμό της επιρροής της Αριστεράς. Τον ίδιο στόχο συμμερίζονταν τόσο η κυβέρνηση Καραμανλή, όσο και οι Αμερικανοί. Το Στέμμα αισθάνθηκε ότι το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας, στο οποίο συμμετείχε, κινδύνευε και για το λόγο αυτό αναθεώρησε τη στάση του έναντι του Καραμανλή και οι σχέσεις των δύο θεσμικών εταίρων εξομαλύνθηκαν. Δεν υπήρχε αμφιβολία στα Ανάκτορα ότι ο Καραμανλής ήταν κατάλληλος για να ηγηθεί θεσμικά της προσπάθειας περιορισμού της επιρροής της Αριστεράς. Ο Καραμανλής συνεπώς ήταν απαραίτητος για το Στέμμα, είχε βγει εξαιρετικά ενισχυμένος εσωκομματικά από τις εκλογές του 1958 και έχαιρε της εμπιστοσύνης και της στήριξης του αμερικανικού παράγοντα. Με αυτά τα

[981] Ό.π., σ. 473.

δεδομένα, οι σχέσεις των δύο πλευρών παρέμειναν ομαλές κατά τη διάρκεια της περιόδου 1958-1962 και οι μεταξύ τους προστριβές εξαλείφθηκαν.

Η νίκη της ΕΡΕ στις εκλογές της 29ης Οκτωβρίου 1961 αμφισβητήθηκε έντονα από τα κόμματα της αντιπολίτευσης, την ΕΚ και την ΕΔΑ, ως προϊόν «βίας και νοθείας». Η αμφισβήτηση του αποτελέσματος δεν περιορίστηκε σε μία στιγμιαία καταγγελία, αλλά οδήγησε την ΕΚ και τον αρχηγό της στην κήρυξη «Ανένδοτου αγώνος» για την ανατροπή της «παρανόμου κυβερνήσεως» της ΕΡΕ. Ο Ανένδοτος αγώνας, που κήρυξε η ΕΚ εναντίον της κυβέρνησης, αποτέλεσε τον καταλύτη για την έναρξη ενός νέου κύκλου προστριβών ανάμεσα στα Ανάκτορα και τον Καραμανλή. Ο Γεώργιος Παπανδρέου ζητούσε από τον Βασιλιά να παρέμβει στα πολιτικά δρώμενα, υπερβαίνοντας τις συνταγματικές του αρμοδιότητες, και να συμβάλει στην προσπάθεια ανατροπής της κυβέρνησης. Στις 22 Νοεμβρίου 1962, ο Παπανδρέου, κατά τη διάρκεια συγκέντρωσης στην Αθήνα, στο πλαίσιο του Ανένδοτου, καλούσε τον Βασιλιά να παρέμβει, με τρόπο άμεσο, στις πολιτικές εξελίξεις: «Ζητούμε από τον Βασιλέα να εκπληρώση την αποστολήν του. Να αποκαταστήση το Σύνταγμα το οποίον παραβιάσθη και να εναρμονίση την θέλησιν του Λαού και της Βουλής […] Μεγαλειότατε, ο Λαός ωμίλησε και αναμένει»[982].

Παράλληλα, ο αρχηγός της ΕΚ εξαπέλυε επιθέσεις εναντίον του Στέμματος, διαμηνύοντας ταυτόχρονα, ότι δεν είχε τίποτα εναντίον του αλλά ήθελε με αυτόν τον τρόπο να φθείρει την κυβέρνηση.[983] Ο Παπανδρέου

[982] Εφ. *Ελευθερία*, 23/11/1962· Λιναρδάτος, ό.π., σ. 184· Είχε προηγηθεί στις 30 Στεπτεμβρίου 1962, ομιλία του Γ. Παπανδρέου στη Μυτιλήνη, όπου επιχείρησε να αναμείξει τον Βασιλιά στην πολιτική διαμάχη: «Όταν η Κυβέρνησις είναι παράνομος, ο βασιλεύς είναι υπεύθυνος. Διότι αυτός είναι ο λόγος της υπάρξεώς του. Να φυλάττη το Σύνταγμα, συμφώνως προς τον όρκον του. Να εγγυάται την παρουσίαν νομίμου Κυβερνήσεως. Συνέπεια της γραμμής αυτής υπήρξεν η διακοπή πάσης επικοινωνίας της ΕΚ με τον ανώτατον άρχοντα. Και εδηλώσαμεν ότι θα αποκατασταθούν αι σχέσεις μας όταν αποκατασταθή και η ομαλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος», Εφ. *Ελευθερία* 2/10/1962· Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 469.

[983] Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, σε σημειώμά του από την περίοδο διαμονής του στο Παρίσι, αναφερόμενος στην συμπεριφορά των αντιπάλων του της ΕΚ έναντι του Στέμματος τονίζει ότι «διεμήνυαν συνεχώς προς τους βασιλείς ότι η πολεμική των δεν οφείλετο σε εχθρότητα κατά του Στέμματος, αλλά στη δική μου παρουσία στην εξουσία», βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 474· Ο

άφηνε, εσκεμμένα, υπόνοιες για ανακίνηση καθεστωτικού ζητήματος, ενώ στην πραγματικότητα δεν είχε καμία τέτοια πρόθεση.[984] Με επιστολή του στις 18 Μαρτίου 1963, καλούσε τον Παύλο να πράξει «συμφώνως προς την αποστολήν και την ευθύνην Του» και «να αναλάβη πρωτοβουλίαν προς αποκατάστασιν του παραβιασθέντος πολιτεύματος». Ο Παπανδρέου εξήγησε στον Βασιλιά ότι οι δράσεις στο πλαίσιο του Ανένδοτου[985], οι οποίες φαινομενικά στρέφονταν εναντίον του Στέμματος[986], «δεν έχουν χαρακτήρα προσωπικόν. Είναι πράξις πολιτική. Έχει την έννοιαν διαμαρτυρίας κατά της υπάρξεως νόθου πλειοψηφίας της Βουλής και παρανόμου κυβερνήσεως». Οι

βιογράφος του Καραμανλή, Μωρίς Ζενεβουά, αναφερόμενος στον Ανένδοτο αγώνα της ΕΚ για την ανατροπή της κυβέρνησης, υποστηρίζει ότι «η αντιπολίτευσις σκόπευε προς ένα δεύτερο στόχο: το Στέμμα. Στόχος, κατά κάποιο τρόπο, έμμεσος. Γιατί και στην περίπτωση αυτή απέβλεπε στην κυβέρνησι και στον αρχηγό της που έπρεπε να πληγούν και να εξοντωθούν. Να εκφοβισθή το Στέμμα, ώστε να οδηγηθή έτσι, κάτω από την πίεσί της, να απομακρύνη τον Καραμανλή», Ζενεβουά, ό.π., σ. 221˙ Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ριζά, «η στάση της ΕΚ έναντι του Στέμματος δεν ήταν μονοσήμαντη. Αν και η ΕΚ δεν αντιτίθετο στις δημόσιες επικρίσεις εναντίον της μοναρχίας, απέφευγε ταυτόχρονα να τις καταστήσει πολιτικό θέμα, καθώς απέβλεπε στη χρήση του Στέμματος προκειμένου να παραμεριστεί τελικά ο Καραμανλής», Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική…*, ό.π., σ. 267.

[984] Σύμφωνα με τον Δημήτρη Χαραλάμπη, ο Γ. Παπανδρέου «παρ' όλες τις δημαγωγικές του εξάρσεις δεν επεδίωκε καμία θεσμική αλλαγή στη δομή της εξουσίας», βλ. Χαραλάμπης, ό.π., σ. 131˙ Σύμφωνα με τον Ευάγγελο Αβέρωφ «ο Ανώτατος Άρχοντας, που έβλεπε τον Ανένδοτο αγώνα με μεγάλη δυσπιστία, όσο περνούσε ο καιρός τον έβλεπε με αληθινό δέος. Τόσο μάλλον που οι επιθέσεις συχνά στρέφονταν εναντίον του και ήταν οξύτατες, ενώ συγχρόνως σε ορισμένα θέματα που η κυβέρνηση δυσαρεστούσε τα ανάκτορα, ο Ανένδοτος τηρούσε στάση εφεκτική», Αβέρωφ-Τοσίτσας, ό.π., τόμ. Β΄, σ. 318˙ Σύμφωνα με τους Αμερικανούς, από τις αρχές του 1962, ο Ανένδοτος αγώνας του Παπανδρέου και της ΕΚ αφορούσε πλέον ευρύτερα ζητήματα και όχι μόνο τις εκλογές του 1961. Επρόκειτο, όπως σημείωνε ο πολιτικός σύμβουλος της αμερικανικής πρεσβείας, για θεμελιώδη αμφισβήτηση της νομιμοποίησης θεσμών όπως το Στέμμα και ο στρατός. Βλ. Despatch From the Embassy in Greece to the Department of State, 23/3/1962, FRUS 1961-1963, vol. XVI, p. 632.

[985] Ο Παπανδρέου στην επιστολή του, της 18ης Μαρτίου, προς τον Βασιλιά αναφέρεται συγκεκριμένα στην απόφαση του ιδίου και του Σοφοκλή Βενιζέλου να μην παρευρεθούν στις εκδηλώσεις για τον εορτασμό της Εκατονταετηρίδας του Θρόνου. Οι εορταστικές αυτές εκδηλώσεις αποτελούσαν μια προσπάθεια του Θρόνου να μειώσει την αντιδημοτικότητά του και η ΕΚ, στο πλαίσιο του Ανένδοτου αγώνος αποφάσισε να απέχει, ώστε να αυξήσει την πίεση στον Θρόνο και εμμέσως στην κυβέρνηση. βλ. Εφ. *Ελευθερία*, 12/3/1963˙ Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 582.

[986] Την ίδια χρονική περίοδο τα ανάκτορα κατηγορούσαν τον Καραμανλή ότι δεν προστάτευε το Στέμμα από τα πυρά της αντιπολίτευσης, στο πλαίσιο του Ανένδοτου, τα οποία δεχόταν ο Βασιλιάς ενώ θα έπρεπε να τα δέχεται και να τα αποκρούει η κυβέρνηση. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Αναφορά του συμβούλου του Γραφείου του Βασιλέως, Κωνσταντίνου Χοϊδά, στον Παύλο, Φ. 387, Αρ. Εγγ. 15, σ. 5.

επιθέσεις του Παπανδρέου στο Στέμμα είχαν ως πραγματικό στόχο την κυβέρνηση Καραμανλή. Ο αρχηγός της ΕΚ επιχειρούσε με αυτό τον έμμεσο τρόπο να επιτύχει την αποσταθεροποίηση και απονομιμοποίηση του Καραμανλή. Παράλληλα, με αυτή την επικοινωνιακά τακτική, ο Παπανδρέου, χωρίς όμως να διαρρήξει τις σχέσεις του με τον Βασιλιά, πέτυχε να συσπειρώσει γύρω από την ΕΚ ένα τμήμα του παλιού ΕΑΜικού κόσμου, που εμφορούνταν από αντιμοναρχικά αισθήματα και βρισκόταν πιο κοντά πολιτικά στην ΕΔΑ, καθώς και την νεολαία.

Στη συνέχεια της επιστολής του, ο αρχηγός της ΕΚ επικαλείται το Σύνταγμα του 1952 σχετικά με τις βασιλικές αρμοδιότητες και υποστηρίζει ότι ο Βασιλιάς «δικαιούται να σχηματίση νέαν Κυβέρνησιν και να απευθυνθή προς την Βουλήν από την οποίαν η Κυβέρνησις να ζητήση εμπιστοσύνην»[987]. Το συμπέρασμα που προκύπτει από την στάση του Παπανδρέου έναντι του Στέμματος, είναι ότι ο αρχηγός της ΕΚ δεν μπορούσε να αντιπαρατεθεί ευθέως με τον Βασιλιά, διότι στον θεσμό της Βασιλείας συμπυκνωνόταν η αστική νομιμοποίηση, την οποία ήταν απαραίτητο να έχει ο Παπανδρέου για να επιτύχει την άνοδό του στην εξουσία.

Ο Γεώργιος Παπανδρέου, στην άοκνη προσπάθειά του να ανατρέψει την κυβέρνηση Καραμανλή, αναγνώριζε στον Βασιλιά εκείνες ακριβώς τις «αρμοδιότητες», που δύο χρόνια αργότερα θα χρησιμοποιούσε ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος εναντίον του για να τον ανατρέψει. Συγκεκριμένα, στην επιστολή του προς τον Παύλο, ο Παπανδρέου επικαλέστηκε τα άρθρα 31,37 και 78 του Συντάγματος του 1952.[988] Χρήση αυτών ακριβώς των άρθρων έκανε το Ιούλιο του 1965 ο Κωνσταντίνος για να ανατρέψει την κυβέρνηση της ΕΚ. Ο Παπανδρέου κάλεσε τον Μάρτιο του 1963 τον Παύλο να επέμβει ώστε να οδηγηθεί η χώρα σε εκλογές, διότι όπως έλεγε, «όταν το Πολίτευμα έχει παραβιασθή και ευρίσκωνται εις την Αρχήν όχι νόμιμοι κυβερνήται, αλλά σφετερισταί της εξουσίας, τότε βεβαίως επιβάλλεται πρωτοβουλία του

[987] Εφ. *Ελευθερία*, 28/3/1963˙ Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 219-221˙ Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 590-594.
[988] ΦΕΚ 1/Α/1.1.1952, σσ. 6, 7, 12.

Βασιλέως. Διότι η μη ανάμιξις, η ανοχή ισούται με συνενοχήν»[989]. Παράλληλα, ο Παπανδρέου, όπως είδαμε, προέτρεπε τον Παύλο να σχηματίσει νέα κυβέρνηση, η οποία θα παρουσιαζόταν ενώπιον της Βουλής για να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης. Δηλαδή, αυτό ακριβώς που έκανε ο Κωνσταντίνος από τις 15 Ιουλίου μέχρι τις 25 Σεπτεμβρίου 1965, όταν έδινε αλλεπάλληλες εντολές σχηματισμού κυβέρνησης, μέχρις ότου τελικά λάβει ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή ο Στέφανος Στεφανόπουλος.[990]

Η επιστολή του Παπανδρέου προς τον Βασιλιά δημοσιεύτηκε στον τύπο στις 28 Μαρτίου 1963. Οι απόψεις που εκφράζονταν σε αυτήν, καθώς και η προτροπή του Παπανδρέου προς τον Βασιλιά να υπερβεί τις συνταγματικές του αρμοδιότητες και να εμπλακεί άμεσα στις πολιτικές εξελίξεις, οδήγησε στην έντονη αντίδραση του Καραμανλή. Ο Πρωθυπουργός προχώρησε στην κάτωθι δήλωση, με την οποία κατηγόρησε τον αρχηγό της ΕΚ ότι ήγειρε «απαράδεκτες αξιώσεις έναντι του ανωτάτου άρχοντος» και ότι επιχειρούσε να εμπλέξει, με ανήθικες εκβιαστικές επιθέσεις, τον ανεύθυνο άρχοντα στα πολιτικά δρώμενα: «Από τον ρυθμιστήν του πολιτεύματος δεν ζητεί [σ.σ ο Παπανδρέου] να κάμη ελευθέραν χρήσιν των υπό του Συντάγματος παρεχομένων εις Αυτόν προνομίων. Ζητεί να εμπλέξει τον ρυθμιστήν του πολιτεύματος εις μίαν καθαρώς πολιτικήν ενέργειαν, δι' ής, καθισταμένου Αυτού οιονεί συνενόχου της ΕΚ, θα επεδιώκετο η διάσπασις του κόμματος της πλειοψηφίας και ο σχηματισμός Κυβερνήσεως η οποία

[989] Εφ. *Ελευθερία*, 28/3/1963.

[990] Βλ. σχετικά Αλιβιζάτος, ό.π., σσ. 246-247, όπου παρατηρεί ότι «η επιμονή του Βασιλιά [σ.σ. Κωνσταντίνου] να διορίζει επικεφαλής της κυβέρνησης πρώην υπουργούς της ΕΚ, που δεν είχαν την παραμικρή πιθανότητα να κερδίσουν την εμπιστοσύνη της Βουλής, αποτελούσε την πιο κατάφορη παραβίαση του γράμματος και του πνεύματος του συνταγματικού κειμένου: από τις 15 Ιουλίου 1965, ημερομηνία του εξαναγκασμού του Γ. Παπανδρέου σε παραίτηση, ως τις 25 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου, όταν […] η κυβέρνηση Στεφανόπουλου πήρε ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή, η χώρα διοικήθηκε από κυβερνήσεις που δεν διέθεταν την υποστήριξη της Βουλής, κατά προφανή παραβίαση του άρθρου 78 του Συντάγματος. Είναι ενδεικτικό πως ακόμη και για ορισμένους συνταγματολόγους έτοιμους να δεχτούν μια διασταλτική ερμηνεία της εξουσίας του Βασιλιά να διορίζει και να παύει τους υπουργούς "του", σύμφωνα με το άρθρο 31 του συντάγματος, οι διαδοχικές απόπειρες του Στέμματος που απέβλεπαν, παρά την εκφρασμένη θέληση της Βουλής, να επιβάλουν κυβερνήσεις που είχαν την εύνοιά του, αποτελούσαν κατάχρηση δικαιώματος, που νόθευε τους βασικούς κανόνες του κοινοβουλευτισμού».

επεχείρει να στηριχθή επί τινα χρόνον εις την εμπιστοσύνην αυτής ταύτης της σημερινής Βουλής. Πρώτην φοράν εις την πολιτικήν ιστορίαν του τόπου απηυθύνθη προς τον ανώτατον άρχοντα η αξίωσις να μετάσχη πολιτικής συνομωσίας εις βάρος του αρχηγού της πλειοψηφίας και του κυβερνώντος κόμματος»[991]. Τα λόγια του Καραμανλή θα μπορούσαν να περιγράφουν τα όσα διαδραματίστηκαν τον Ιούλιο του 1965, όταν ο Κωνσταντίνος θα έπραττε αυτά ακριβώς, τα οποία ζητούσε από τον Παύλο να πράξει τον Μάρτιο του 1963 ο Παπανδρέου, και θα ανέτρεπε, καθ' υπέρβαση του Συντάγματος, την εκλεγμένη κυβέρνηση της ΕΚ.

Από το 1961, οι σχέσεις του Καραμανλή με το Στέμμα είχαν μπει σε μια νέα και κρίσιμη φάση. Ξεκίνησαν ως μια λανθάνουσα σύγκρουση ανάμεσα στους δύο κορυφαίους θεσμικούς παράγοντες του κράτους, για να καταλήξουν τον Ιούνιο του 1963 σε μια ανοιχτή σύγκρουση, μέχρι την οριστική ρήξη. Ο Ανένδοτος αγώνας της ΕΚ όξυνε τις αντιθέσεις ανάμεσα στις δύο πλευρές: «η αντιπολίτευσις ήλεγχε την Κυβέρνηση, επιτιθέμενη κατά του Στέμματος και επετίθετο κατά της Κυβερνήσεως ελέγχοντας το Στέμμα»[992]. Ο Παύλος μετά τις εκλογές του 1961 είχε αντιληφθεί ότι ο Καραμανλής δεν θα μπορούσε να κυβερνά επ' άπειρον. Για το λόγο αυτό επιθυμούσε την ενίσχυση του δεύτερου αστικού κόμματος, της ΕΚ, η οποία θα μπορούσε να διαδραματίσει ρόλο «εθνικής αντιπολίτευσης», να διαδεχθεί την ΕΡΕ στην εξουσία, εξασφαλίζοντας μία ομαλή κυβερνητική μετάβαση από ένα αστικό κόμμα σε ένα άλλο, ως συνέχεια του μετεμφυλιακού κράτους, διατηρώντας στο πολιτικό περιθώριο και μακριά από την εξουσία την Αριστερά. Η μεταφορά της βασιλικής υποστήριξης από τον Καραμανλή στον Παπανδρέου συνέβαλε προς την κατεύθυνση της δημιουργίας ενός αστικού δικομματικού συστήματος. Μέσω αυτού, θα εξασφαλιζόταν πολιτική σταθερότητα και παράλληλα θα ενισχυόταν ο πολιτικός ρόλος του Θρόνου ως θεσμικού

[991] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 594-595.
[992] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 472.

διαιτητή ανάμεσα στα δύο κόμματα που θα εναλλάσσονταν στην εξουσία και τους εκάστοτε ηγέτες τους.[993]

Μετά τις εκλογές του 1961, ο Καραμανλής διαπίστωσε μία μεταστροφή στη συμπεριφορά της Βασίλισσας Φρειδερίκης και του διαδόχου Κωνσταντίνου προς το πρόσωπό του. Συγκεκριμένα, υποστήριξε σε μεταγενέστερο σημείωμά του, ότι παρότι ο Παύλος δεν είχε σταματήσει «να με περιβάλλει με την εμπιστοσύνη του, η Βασίλισσα και ο διάδοχος άρχισαν να εκτίθενται σε εχθρικές εκδηλώσεις εναντίον μου. Οι εκδηλώσεις αυτές άρχισαν κυρίως από τις εκλογές του 1961». Σύμφωνα με τον Καραμανλή, η ΚΥΠ[994] την προεκλογική περίοδο του 1961, εκτελώντας εντολές των Ανακτόρων εν αγνοία της κυβέρνησης, τύπωσε εκατομμύρια προκηρύξεις με αντικαραμανλικό περιεχόμενο, οι οποίες όμως ποτέ δεν διανεμήθηκαν.[995] Παράλληλα, ο διάδοχος είχε αναπτύξει επαφές, κατά τη διάρκεια του Ανένδοτου, με τον Γ. Παπανδρέου και κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στη Γερμανία, είχε πει στον έλληνα πρεσβευτή ότι «καιρός είναι να γίνει κάποια αλλαγή για να τερματισθή η πολιτική οξύτης»[996].

Το πρώτο σκηνικό σύγκρουσης ανάμεσα στον Καραμανλή και τα Ανάκτορα στήθηκε στις αρχές του 1962, με αφορμή ζητήματα οικονομικής φύσης. Η Φρειδερίκη επί αρκετούς μήνες πίεζε τον Πρωθυπουργό να καθορίσει μεγάλο ποσό από τον κρατικό προϋπολογισμό για την προικοδότηση της πριγκίπισσας Σοφίας, που επρόκειτο να παντρευτεί τον Χουάν Κάρλος της Ισπανίας.[997] Σύμφωνα με τον Καραμανλή, η βασιλική

[993] Κωνσταντίνα Μπότσιου, «Η αρχή του τέλους της βασιλευόμενης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επίμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60,* ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης – Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 110˙ Τη συγκρότηση «εθνικής αντιπολίτευσης» στην Ελλάδα προωθούσαν, εκτός από τα ανάκτορα, οι Αμερικανοί, αλλά και ο ίδιος ο Καραμανλής, βλ. σχετικά Παπαχελάς, ό.π., σ. 63˙ Ζενεβουά, ό.π., σ. 208.

[994] Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών. Αρχικά ιδρύθηκε ως ΚΥΠΕ το 1953 και λίγο αργότερα μετονομάστηκε σε ΚΥΠ. Το 1986 μετονομάστηκε σε Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΕΥΠ), βλ. ΦΕΚ 132/Α/26.8.1986.

[995] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 474.

[996] Ό.π.

[997] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 128.

οικογένεια της Ελλάδας είχε διαπραγματευτεί την προίκα της Σοφίας με τον Χουάν Κάρλος, ερήμην της ελληνικής κυβέρνησης, και είχε δεσμευτεί με την υποχρέωση να καταβάλει το ποσό των 300.000 δολαρίων, χωρίς να συμβουλευθεί προηγουμένως την κυβέρνηση.[998] Ο Καραμανλής υπέκυψε τελικά στις πιέσεις της Φρειδερίκης, φοβούμενος ότι πιθανή αντίδρασή του θα προκαλούσε μια ανοιχτή σύγκρουση της κυβέρνησης με το Στέμμα, η οποία υπό τις συνθήκες του Ανένδοτου, θα οδηγούσε σε πτώση της κυβέρνησης. Ο Καραμανλής, εκείνη τη στιγμή, δεν ήταν σε θέση να ανταπεξέλθει σε έναν διμέτωπο αγώνα, ενάντια και στα Ανάκτορα και στην αντιπολίτευση.

Στις 19 Φεβρουαρίου 1962, ο Υπουργός Οικονομικών Σπ. Θεοτόκης έφερε στη Βουλή νομοσχέδιο, με το οποίο θα παρεχόταν στη Σοφία προίκα 300.000 δολαρίων από το ελληνικό κράτος, απαλλαγμένο από κάθε φορολογία και με δυνατότητα μετατροπής του σε συνάλλαγμα. Στις 21 Φεβρουαρίου ήρθε η αντίδραση της αντιπολίτευσης εντός της Βουλής. Η ΕΚ αντέδρασε στο ύψος του ποσού της προίκας και όχι στον θεσμό αυτόν καθεαυτό, και υποστήριξε ότι θα έπρεπε να δοθεί μόνο κάποιο συμβολικό δώρο στη Σοφία για το γάμο της. Παράλληλα, η ΕΚ έστρεψε τα πυρά της προς την κυβέρνηση, κατηγορώντας την για αστοχία στον χειρισμό του θέματος.[999] Η ΕΔΑ, από την πλευρά της, τάχθηκε ενάντια τόσο στο νομοσχέδιο, όσο και εν γένει στον «αναχρονιστικό» θεσμό της προίκας, τονίζοντας ότι εκτός από τον διάδοχο του Θρόνου, τα άλλα τέκνα του Βασιλιά είναι απλοί ιδιώτες και αποτελεί οικογενειακό ζήτημα η προικοδότησή τους.[1000]

Το καλοκαίρι του 1962 οι σχέσεις των δύο πλευρών ψυχράνθηκαν έτι περαιτέρω, με αφορμή και πάλι ζητήματα οικονομικής φύσης. Ο πλούσιος βίος που διήγαν τα Ανάκτορα, η βασιλική οικογένεια και η αυλή, ήταν αντίθετος προς τις οικονομικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους. Παρ' όλα αυτά, οι απαιτήσεις του Στέμματος δεν σταματούσαν, παρά τις προτροπές του

[998] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 473.
[999] Εφ. *Ελευθερία*, 22/2/1962˙ Λιναρδάτος, ό.π.
[1000] Τρίκκας, ό.π., σ. 913.

Καραμανλή για περιορισμό των δαπανών του.[1001] Τα Ανάκτορα έθεσαν ζήτημα αύξησης της βασιλικής χορηγίας. Σε μια σειρά συναντήσεων με βουλευτές της ΕΡΕ (ανάμεσά τους ο Αβέρωφ και ο Θεοτόκης), ο Βασιλιάς εξέθεσε τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε το Στέμμα και τους ζήτησε να γίνουν «συνήγοροι» των απαιτήσεών του. Ο Καραμανλής απέρριψε το αίτημα της αύξησης της χορηγίας, θεωρώντας τη στιγμή ακατάλληλη για μια τέτοια πρωτοβουλία.[1002]

Την ίδια περίοδο είχε προκληθεί αναστάτωση στα Ανάκτορα εξ αιτίας μιας σειράς επιθέσεων της κοινής γνώμης εναντίον τους, με αφορμή τους έμμεσους φόρους που επιβάλλονταν στον λαό και σε αρκετές ομάδες επιτηδευματιών και επαγγελματιών, για την χρηματοδότηση του εράνου της «βασιλικής πρόνοιας»[1003]. Την άνοιξη του 1962 οι κινηματογράφοι έκλεισαν, ζητώντας την κατάργηση του φόρου στα εισιτήρια χάριν του εράνου. Ο Καραμανλής προχώρησε σε μείωση της σχετικής φορολογίας, αφενός για να προστατέψει τα Ανάκτορα από την αυξανόμενη πίεση της κοινής γνώμης, που ζητούσε πλήρη κατάργηση του φόρου, και αφετέρου διότι θεωρούσε ότι ο λόγος που είχε επιβληθεί ο φόρος πλέον εξέλειπε: «Και παλαιότερα είχα επισημάνει την ανάγκη, αν όχι της καταργήσεως, τουλάχιστον της αναμορφώσεως του θεσμού του εράνου της Βασιλίσσης, τόσον από απόψεως νομικής, όσο και από απόψεως σκοπών, αλλά συναντούσα πάντοτε

[1001] Αρχείο Καραμανλή, ό.π.

[1002] Ό.π.

[1003] Η «βασιλική πρόνοια» ήταν ένας οργανισμός που δημιουργήθηκε το 1955 και είχε σκοπό αρχικά τη φροντίδα των παιδιών. Στην συνέχεια το έργο του επεκτάθηκε στην προικοδότηση άπορων κορασίδων, στην ένδυση των στρατιωτών κ.α. Δεν ήταν κρατικός οργανισμός, αλλά είχε σημαντική υποστήριξη από το κράτος. Λειτουργούσε υπό την καθοδήγηση της βασιλικής οικογένειας και κυρίως της Βασίλισσας Φρειδερίκης. Τα έσοδα της «βασιλικής πρόνοιας» βασίζονταν σε εκτάσεις που της είχε παραχωρήσει το κράτος, αλλά κυρίως βασιζόταν σε μια σειρά έμμεσων φόρων που επιβάρυναν τους πολίτες. Φόρος υπέρ της «βασιλικής πρόνοιας» επιβάρυνε τα εισιτήρια του θεάτρου, του κινηματογράφου και γενικά τα δημόσια θεάματα, τα τσιγάρα, τα αυτοκίνητα κ.α.
Βλ. την αποτίμηση που έκανε η *Αυγή*, τον Σεπτέμβριο του 1962, για το «κύμα» των αντιδράσεων εναντίον του «εράνου της Φρειδερίκης», στο κύριο άρθρο της, υπό τον τίτλο «Βασιλική Πρόνοια», Εφ. *Αυγή*, 2/9/1962˙ Σχετικά με τις αντιδράσεις της ΕΔΑ για τον «έρανο της βασιλικής πρόνοιας» και για την προίκα της Σοφίας βλ. Τρίκκας, ό.π., σσ. 913-914.

απροθυμία»[1004]. Οι αντιδράσεις της κοινής γνώμης και της ΕΔΑ εναντίον του βασιλικού εράνου, ώθησαν τον Καραμανλή να μειώσει αισθητά την σχετική φορολογία. Η Φρειδερίκη «εξεμάνη» εναντίον του Καραμανλή και διαβίβασε τα παράπονά της στον Πρωθυπουργό μέσω του αυλάρχη της Λελούδα.[1005]

Ο Βασιλιάς Παύλος είχε την τάση να σχεδιάζει και να διαμορφώνει τους λόγους του κατά το δοκούν, χωρίς πολλές φορές να ενημερώνει την κυβέρνηση για το περιεχόμενο τους. Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1952, υπεύθυνη για το περιεχόμενο των βασιλικών λόγων ήταν η κυβέρνηση, η οποία θα έπρεπε να τους συντάσσει και ο Βασιλιάς να τους εκφωνεί. Στις 17 Μαρτίου 1962, ο Παύλος, στο πλαίσιο επίσκεψής του στη βόρειο Ελλάδα, απηύθυνε λόγο στους αξιωματικούς του στρατού, κατά τη διάρκεια γεύματος που παρατέθηκε στη Στρατιωτική Λέσχη Θεσσαλονίκης. Ανάμεσα στα άλλα, ο Παύλος είπε την εξής φράση: «Εμάς μας έχει ενώσει ο Θεός. Εγώ ανήκω σε σας και σεις μου ανήκετε»[1006].

Η φράση αυτή προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις τις αντιπολίτευσης. Ο Γ. Παπανδρέου άδραξε την ευκαιρία για να επιτεθεί εναντίον της κυβέρνησης. Ζήτησε εξηγήσεις σχετικά με το περιεχόμενο του λόγου, για το οποίο υπεύθυνη ήταν η κυβέρνηση: «Ερωτώ: Ποιάν έννοιαν έχουν και πώς συμβιβάζονται με το πολίτευμα της Βασιλευομένης Δημοκρατίας οι λόγοι του βασιλέως εις την Στρατιωτικήν Λέσχην της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι ελέχθησαν βεβαίως υπό την ευθύνην της κυβερνήσεως»[1007]. Η ΕΔΑ από την πλευρά της, υποστήριξε, μέσω του συνεργαζόμενου βουλευτή Ηλία Μπρεδήμα, ότι ο Βασιλιάς είχε τη νοοτροπία «ενός ελέω θεού μονάρχη», ενώ ο βουλευτής του κόμματος Βασίλης Εφραιμίδης υποστήριξε την άποψη ότι «το Στέμμα κυβερνά» και ότι οι λόγοι του βασιλέως αποτελούσαν προσπάθεια της κυβέρνησης να επισημοποιηθεί ο πολιτικός ρόλος του Στέμματος.[1008]

[1004] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 473.
[1005] Ό.π.
[1006] Εφ. *Ελευθερία*, 18/3/1962.
[1007] Εφ. *Ελευθερία*, 20/3/1962.
[1008] Τρίκκας, ό.π., σ. 913.

Ο Καραμανλής απέφυγε να εμπλακεί άμεσα στο ζήτημα που είχε ανακύψει. Για λογαριασμό της κυβέρνησης έλαβε θέση ο Αντιπρόεδρος, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο οποίος δήλωσε ότι η κυβέρνηση «αναλαμβάνει πλήρως την ευθύνην των λέξεων τας οποίας εχρησιμοποίησεν ο Βασιλεύς», και αντέκρουσε την κατηγορία της αντιπολίτευσης ότι ο Βασιλιάς μίλησε ως «ελέω θεού μονάρχης», υποστηρίζοντας ότι «ο άναξ […] ομιλεί όπως ο αγνός και απλός λαός»[1009]. Ο Βασιλιάς ήταν επικεφαλής των ενόπλων δυνάμεων και ως τέτοιος τους μίλησε, αλλά τα λόγια του μπορούσαν να ερμηνευθούν ως ενδεικτικά μιας ειδικής σχέσης, από την οποία αποκλειόταν η εκλεγμένη κυβέρνηση.[1010]

Ο Καραμανλής επανειλημμένα είχε ζητήσει από το Βασιλιά να ενημερώνει την κυβέρνηση πριν από την εκφώνηση του εκάστοτε λόγου του.[1011] Ο Παύλος για ακόμα μια φορά αγνόησε τον υπεύθυνο σύμβουλό του. Εκφώνησε τον λόγο χωρίς να ενημερώσει τον Πρωθυπουργό και χωρίς να συμβουλευτεί την κυβέρνηση ως προς το περιεχόμενο του λόγου του, όπως όριζε το Σύνταγμα. Παρόλα αυτά, ο Καραμανλής παρείχε πολιτική κάλυψη στον Βασιλιά. Ο Πρωθυπουργός προστάτεψε το Στέμμα, αφενός από την ίδια του την αυθαιρεσία και αφετέρου από την επίθεση της αντιπολίτευσης, διότι φοβόταν ότι σε περίπτωση αποσταθεροποίησης του θεσμού, οι αντιδράσεις του Βασιλιά και του στρατού θα ήταν απρόβλεπτες. Μια σύγκρουση του Καραμανλή με τον Στέμμα ήταν βέβαιο ότι θα έπληττε την ενότητα του «στρατοπέδου» των εθνικοφρόνων και θα αποσταθεροποιούσε το κυρίαρχο μετεμφυλιακό αστικό καθεστώς.

Η υπομονή του Καραμανλή φαίνεται πως εξαντλήθηκε τον Οκτώβριο του 1962. Οι αυθαιρεσίες εκ μέρους των Ανακτόρων έδιναν την ευκαιρία στην αντιπολίτευση να εντείνει τις επιθέσεις της εναντίον του Στέμματος, καθιστώντας σαφές ότι επιχειρούσε να εμπλέξει τον ανώτατο άρχοντα στην

[1009] Λιναρδάτος ό.π., σ. 133˙ Αρχείο Καραμανλή, ο.π., σ. 320.

[1010] Γούντχάουζ, ό.π., σ. 188.

[1011] Βλ. σχετικά την επιστολή του Καραμανλή προς τον Παύλο, της 3ης Οκτωβρίου 1962, Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 469-470.

πολιτική αντιπαράθεση. Ο Καραμανλής, στην ύστατη προσπάθειά του να συνετίσει τα Ανάκτορα, έστειλε, στις 3 Οκτωβρίου 1962, επιστολή στον Παύλο με την οποία του ζητούσε διακριτικότερη παρουσία των Ανακτόρων στη δημόσια ζωή, ώστε να σταματήσει η «φθορά του Στέμματος από οργανωμένας πολιτικάς δυνάμεις»[1012], που θα είχε ως συνέπεια την αποσταθεροποίηση της κυβέρνησης και της χώρας.

Ο Καραμανλής ξεκίνησε την επιστολή του εκφράζοντας την «αφοσίωσή» του προς το πρόσωπο του Παύλου και προς τον θεσμό της Βασιλείας και τόνισε το γεγονός ότι προσπάθησε να φανεί αντάξιος της εμπιστοσύνης των Ανακτόρων: «προσεπάθησα δι' όλων μου των δυνάμεων να δικαιώσω την εμπιστοσύνη με την οποίαν με περιβάλλετε». Στη συνέχεια προχώρησε σε μια σειρά κολακευτικών σχολίων για το πρόσωπο του Παύλου: «Πάντες αναγνωρίζουν τας αρετάς Σας ως βασιλέως και ανθρώπου. Αι αρεταί αυταί Σας εξησφάλισαν την αγάπην του ελληνικού λαού». Τα κολακευτικά σχόλια προετοίμασαν ήπια το έδαφος για το κυρίως θέμα της επιστολής, το οποίο ήταν η «διαφορετική εκτίμηση» του Καραμανλή επί κάποιων θεμάτων που «έχουν ανάγκην ιδιαζούσης προσοχής». Ο Καραμανλής προχώρησε στην επισήμανση έξι σημείων, τα οποία καλούσε τον Παύλο να εξετάσει προσεκτικά:

1. Η επικρατούσα αντίληψη ότι η μεγαλοπρέπεια ενισχύει τον θρόνο είναι εσφαλμένη. Η απλότητα και η λιτότητα εδραιώνουν τον θεσμό.

2. Τα συχνά ταξίδια στο εξωτερικό, κυρίως όταν απουσιάζουν ταυτόχρονα ο Βασιλιάς και ο διάδοχος, προξενούν κακή εντύπωση και προκαλούν αντιδράσεις.

3. Τα κείμενα των βασιλικών λόγων είναι επικίνδυνο να συντάσσονται εν αγνοία της κυβέρνησης. Ο Καραμανλής αποδέχεται την επιθυμία του Παύλου οι λόγοι του να φέρουν την σφραγίδα της προσωπικότητάς του, αλλά τονίζει ότι αυτό πρέπει να γίνεται σε συνδυασμό με την

[1012] Ολόκληρη η επιστολή του Καραμανλή προς Παύλο της 3ης Οκτωβρίου 1962 στο Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 469-470 και στο Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 179-181.

επεξεργασία του πολιτικού περιεχομένου των λόγων από την υπεύθυνη κυβέρνηση.

4. Η ικανοποίηση αναγκών του Στέμματος, όταν αυτή συνεπάγεται δαπάνες του δημοσίου, θα πρέπει να αποφεύγεται, εφ' όσον δεν είναι απόλυτα αναγκαία. Ο Καραμανλής τονίζει ότι «εις τον τομέα αυτόν νομίζω ότι διεπράχθησαν τον τελευταίον καιρόν αρκετά σφάλματα από όλους μας».

5. Η έλλειψη πολιτικού συμβούλου με κύρος, που θα διαδραματίζει ρόλο μεσολαβητή ανάμεσα στον Βασιλιά και στην κυβέρνηση, είναι ουσιώδους σημασίας «διότι πολλάκις γίνονται παραλείψεις και δημιουργούνται παρεξηγήσεις από έλλειψιν αμοιβαίας ενημερώσεως».

6. Η «βασιλική πρόνοια» πρέπει να μεταρρυθμιστεί, τόσο ως προς τη νομική της μορφή, όσο και ως προς τους σκοπούς της.

Ο Καραμανλής έκλεισε την επιστολή ζητώντας από τον Παύλο να μελετήσει τις συμβουλές του και να τις λάβει σοβαρά υπόψη του. Προειδοποίησε τον Βασιλιά ότι η συμμόρφωσή του με αυτές είναι αναγκαία, για να περιοριστεί η φθορά του Στέμματος που επιδιώκεται από «οργανωμένας πολιτικάς δυνάμεις και επί τη βάσει σχεδίου προδιαγεγραμμένου», εννοώντας τον Ανένδοτο αγώνα και την αντιπολίτευση.[1013] Τα θέματα που έθετε ο Καραμανλής ήταν αυτονόητα στο πλαίσιο της συνταγματικής δομής μιας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, αλλά έθιγαν την καρδιά της ιδιότυπης θέσης της μοναρχίας στην Ελλάδα.[1014]

Η απάντηση του Παύλου ήρθε με επιστολή του προς τον Πρωθυπουργό στις 14 Οκτωβρίου 1962.[1015] Το ύφος της επιστολής απέπνεε τον εκνευρισμό του Παύλου και την διάθεση αντίκρουσης των συμβουλών και των υποδείξεων του Καραμανλή. Από το ύφος και το περιεχόμενο της

[1013] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 469-470˙ Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 179-181.

[1014] Ριζάς, ό.π., σ. 272.

[1015] Ολόκληρη η επιστολή του Παύλου προς Καραμανλή της 14ης Οκτωβρίου 1962 στο Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 470-472.

επιστολής προκύπτει αβίαστα ότι ο άνακτας είχε ενοχληθεί από την κριτική στάση του Καραμανλή και δεν παρουσιαζόταν διατεθειμένος για κανενός είδους συμβιβασμό. Τουναντίον, η επιστολή του Παύλου συνέβαλε στην κλιμάκωση της κρίσης ανάμεσα στα Ανάκτορα και τον Πρωθυπουργό.

Ο Παύλος ξεκίνησε την επιστολή του υπενθυμίζοντας στον Καραμανλή ότι αυτός τον είχε επιλέξει: «Προ επτά ετών εξέλεξα υμάς ως Πρωθυπουργόν της χώρας». Η επιλογή του αυτή, καθώς και η εμπιστοσύνη του στο πρόσωπο του Καραμανλή, υποστηρίζει ότι «εδικαιώθησαν πλήρως», αλλά και μόνο η υπενθύμιση αυτή, αποπνέει την αίσθηση των παραπόνων του Βασιλιά, ο οποίος αισθανόταν ότι αυτός που έτυχε της «ευνοίας» του, τώρα αποδεικνυόταν αγνώμων. Ο Παύλος κατηγορεί ευθέως τον Καραμανλή ότι παρότι είχε την δυνατότητα να προστατεύσει τον θρόνο δεν το κάνει και τον επιπλήττει διότι φαίνεται, στην επιστολή του προς τον Παύλο, να υιοθετεί κάποια από τα επιχειρήματα της αντιπολίτευσης, τα οποία η τελευταία χρησιμοποιούσε για να προκαλέσει φθορά στο Στέμμα: «Παν ψεύδος και πάσα υπερβολή επιτρέπονται, χωρίς το Κράτος να ευρίσκη οιονδήποτε ικανοποιητικόν τρόπον δια να προστατεύση τον θρόνον από τας δυσφημίσεις. Ησθάνθην τούτο ιδιαιτέρως, αναγιγνώσκων την επιστολήν υμών, ένθα φαίνεσθε να υιοθετήτε μερικά από τα επιχειρήματα της αντιπολιτεύσεως, αντί να εισηγήσθε τρόπους και μέσα ανασκευής των […] Λυπούμαι αισθανόμενος ότι πολύ περισσότερα θα ηδύναντο να είχον γίνει επί του θέματος αυτού»[1016].

Στη συνέχεια της επιστολής του, ο Παύλος απάντησε σε κάθε ένα από τα έξι σημεία των υποδείξεων του Καραμανλή, με ύφος απόλυτο και με ξεκάθαρη διάθεση να αντικρούσει τα επιχειρήματα του Πρωθυπουργού:

1. Δεν υπάρχει άλλος Θρόνος στον κόσμο λιτότερος του ελληνικού.

2. «Τα ταξείδια μου εις το εξωτερικόν αφορούν μόνο το πρόσωπόν μου». Κανένας άλλος Πρωθυπουργός δεν είχε εγείρει ζήτημα για αυτά στο παρελθόν.

[1016] Ό.π. · Βλ. και Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 181-182.

3. Ο ίδιος γράφει τους λόγους του και θα συνεχίσει να το κάνει και στο μέλλον. «Ό,τι λέγω εις τον λαόν μου επί ηθικού, θρησκευτικού και φιλοσοφικού επιπέδου, αφορά την προσωπικήν μετά του λαού επαφήν μου. Επίσης ως αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων, ου μόνον δικαιούμαι, αλλά έχω καθήκον να απευθύνω προς αυτάς τους λόγους τους οποίους θεωρώ καταλλήλους»

4. Συμφωνεί με την επισήμανση του Καραμανλή, επί της αρχής, ότι οι υπερβολικές δαπάνες του δημοσίου για εξυπηρέτηση αναγκών του Στέμματος πρέπει να αποφεύγονται, αλλά εμμέσως αρνείται ότι συμβαίνουν. Τονίζει, μάλιστα, ότι οι πρόγονοί του ζούσαν πιο άνετα και πολυτελώς από αυτόν και απολάμβαναν περισσότερες παροχές από το κράτος.

5. Συμφωνεί με την απουσία πολιτικού συνδέσμου με την κυβέρνηση, αλλά χρεώνει την ευθύνη στον Καραμανλή, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την απομάκρυνση του πτέραρχου Ποταμιάνου από την θέση του αρχηγού του Γραφείου του Βασιλιά.[1017] Ο Παύλος, μετά την απομάκρυνση του Ποταμιάνου, είχε κρατήσει την θέση κενή.

6. Συμφωνεί με την επανεξέταση της μορφής του εράνου της Φρειδερίκης (ενν. την «βασιλική πρόνοια»), αλλά υπογραμμίζει ότι οι σκοποί του υπήρξαν και συνεχίζουν να είναι επιτυχείς.

Ο Παύλος έκλεισε την επιστολή του με την υπερφίαλη παρατήρηση ότι «ουδείς Έλλην γνωρίζει τον ελληνικόν λαόν κάλλιον εμού» και κάλεσε τον Καραμανλή να συμβάλει για να περιοριστούν οι δυσφημιστικές επιθέσεις εναντίον του Θρόνου: «Η δυσφήμησις αύτη θα ήτο πολύ μικροτέρα εάν αι εκάστοτε Κυβερνήσεις ελάμβανον δραστηρίως και επιτυχέστερον τα

[1017] Βλ. εδώ, σ. 113. Ο Καραμανλής είχε επιμείνει στην απομάκρυνση του Ποταμιάνου, παρά τις εκκλήσεις του Παύλου, στο πλαίσιο του ασυμβίβαστου που είχε θεσπίσει ο Καραμανλής μεταξύ αυλικών και εργασίας στον ιδιωτικό τομέα. Ο Ποταμιάνος είχε επιλέξει να παραμείνει διευθύνοντας σύμβουλος της ΠΥΡΚΑΛ του Μποδοσάκη.

ενδεικνυόμενα μέτρα διαφωτίσεως του λαού προς εξουδετέρωσιν της δυσφημήσεως».[1018]

Η επιστολή του Παύλου, σε αρκετά σημεία της, αποπνέει μια αλαζονεία και μια απολυτότητα που προσομοιάζουν περισσότερο σε «ελέω θεού» μονάρχη παρά σε ανώτατο άρχοντα βασιλευόμενης δημοκρατίας. Παράλληλα όμως, ο Παύλος εκφράζει την εμπιστοσύνη του στο πρόσωπο του Πρωθυπουργού, τον οποίο θεωρεί δική του επιλογή, μια επιλογή που αποδείχτηκε επιτυχημένη. Η ανταλλαγή αυτών των επιστολών κατέστησε σαφή, αν και όχι δημόσια, τη διάσταση απόψεων μεταξύ των δύο θεσμικών παραγόντων και αποτέλεσε το σημείο καμπής στην κλιμάκωση της έντασης μεταξύ Καραμανλή και Ανακτόρων.

Μόλις ο Καραμανλής έλαβε την επιστολή του Παύλου, ζήτησε ακρόαση. Όταν λίγες ημέρες αργότερα έγινε δεκτός στα Ανάκτορα, υπέβαλε την παραίτησή του με την αιτιολογία ότι θεωρούσε τα παράπονα προς το πρόσωπό του αδικαιολόγητα: «Του εξήγησα γιατί δεν μπορούσα να φερθώ διαφορετικά και δήλωσα ότι αν πράγματι πιστεύει ότι αφήνω έκθετο το Στέμμα, δεν απομένει παρά να παραιτηθώ»[1019]. Ο Βασιλιάς δεν έκανε δεκτή την παραίτηση και διαβεβαίωσε τον Καραμανλή ότι τρέφει απόλυτη εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του. Μερικές εβδομάδες αργότερα, ο Παύλος πρόσφερε στον Πρωθυπουργό τον Μεγαλόσταυρο της Τάξεως του Σωτήρος, αλλά εκείνος τον αρνήθηκε διότι θεώρησε τη στιγμή άκαιρη, καθώς δεν είχε ακόμη εκπληρώσει την αποστολή του.[1020]

Το 1962 ο Καραμανλής είχε αντιληφθεί ότι για να παραμείνει στην εξουσία έπρεπε να επιβληθεί έναντι των Ανακτόρων, περιορίζοντας τις αυθαιρεσίες τους. Αποκορύφωμα αυτής της προσπάθειας αποτέλεσε η επιχείρηση αναθεώρησης του Συντάγματος τον Φεβρουάριο του 1963. Ο Καραμανλής, όμως, ανέλαβε την προσπάθεια περιορισμού του Στέμματος σε

[1018] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 471-472.
[1019] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 474.
[1020] Γουντχάουζ, ό.π., σ. 191˙ Ζενεβουά, ό.π., σ. 229.

ρόλο πιο συμβατό με το κοινοβουλευτικό πρότυπο, σε μια στιγμή που δεν ήταν σε θέση να επιβληθεί στη μοναρχία.[1021] Η αμφισβήτηση της νομιμοποίησης της κυβέρνησης από την ΕΚ, σε συνδυασμό με την πίεση του Ανένδοτου, μείωναν σημαντικά την πολιτική αντοχή της κυβέρνησης και την δυνατότητα του Καραμανλή να έρθει σε μια ανοιχτή αντιπαράθεση με το Στέμμα.

Την ίδια περίοδο έλαβαν χώρα παρασκηνιακές ενέργειες που σκοπό είχαν τον παραμερισμό του Καραμανλή από την εξουσία, που ως ένα βαθμό προσομοίαζαν με τις παρασκηνιακές ενέργειες για την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή, την περίοδο 1957-1958. Πρόσωπα που είχαν αναμειχθεί τότε στις παρασκηνιακές διεργασίες για την ανατροπή του Καραμανλή τα συναντούμε και τώρα. Πέραν του Γεωργίου Παπανδρέου που ανοικτά, στο πλαίσιο του Ανένδοτου αγώνα, επεδίωκε την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή και την διενέργεια νέων εκλογών, ο δεύτερος τη τάξει στην ΕΚ, Σοφοκλής Βενιζέλος, επεδίωκε την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή και τη δημιουργία μεταβατικής κυβέρνησης της ΕΡΕ με τη συμμετοχή του Βενιζέλου και μέρους βουλευτών της ΕΚ που τελούσαν υπό την επιρροή του Βενιζέλου. Αυτοί ο δύο κορυφαίοι παράγοντες της αντιπολίτευσης λειτουργούσαν ξεχωριστά[1022], αλλά είχαν κοινό στόχο: τον παραμερισμό Καραμανλή και την άνοδό τους στην εξουσία, χρησιμοποιώντας και οι δύο ως «μέσο» για να πετύχουν το σκοπό τους τα Ανάκτορα.[1023]

[1021] Ριζάς, ό.π., 273.

[1022] Οι σχέσεις Γ. Παπανδρέου και Σοφ. Βενιζέλου ήταν ανέκαθεν κακές. Καθένας έβλεπε τον άλλο με καχυποψία. Σύμφωνα με τον Κ. Μητσοτάκη, «στις αρχές του 1963, όταν ο Ανένδοτος ενδυνάμωνε και ενίσχυε όλο και περισσότερο την ενδοκομματική δύναμη του Γ. Παπανδρέου, η αντιπαλότητα ανάμεσα στους δύο άντρες κλιμακώθηκε σημαντικά», βλ. Διαμαντόπουλος, *Κώστας Μητσοτάκης…*, ό.π. σσ. 93-94.

[1023] Ο Καραμανλής αναφέρθηκε στις συνωμοτικές ενέργειες που ελάμβαναν χώρα εναντίον του, σε επιστολή του προς τον Κ. Τσάτσο, στις 5 Ιανουαρίου 1964. Σύμφωνα με τον Καραμανλή, ορισμένοι κύκλοι, με τη συμμετοχή της αντιπολίτευσης αλλά και ορισμένων στελεχών της δικής του παράταξης, και υπό την «ανοχή» του Στέμματος, επιδίωκαν τη δημιουργία συμμαχικής κυβέρνησης ΕΡΕ-ΕΚ, χωρίς τη συμμετοχή του Καραμανλή: «Η πολιτικά και ηθικά απαράδεκτη τακτική των αντιπάλων μου, αι αλλεπάλληλοι διαφωνίαι μου με το Στέμμα, σε συνδυασμό με τις υποχωρήσεις του εις τους εκβιασμούς της αντιπολιτεύσεως […] η αδίστακτη τακτική της αντιπολιτεύσεως, κατευθυνομένη από

Στην ύστερη φάση του Ανένδοτου, από τα τέλη του 1962, ο Σοφοκλής Βενιζέλος ενώ δημόσια στήριζε τον Ανένδοτο αγώνα για την ανατροπή της «παράνομης» κυβέρνησης Καραμανλή, παρασκηνιακά προωθούσε τη συνεννόηση μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων, η οποία εμπεριείχε ως προϋπόθεση τον παραμερισμό των ηγετών τους, Παπανδρέου και Καραμανλή.[1024] Ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν ότι λόγω της μεγάλης αντιπαλότητας που είχε δημιουργήσει ο Ανένδοτος, ήταν αδύνατο να συνυπάρξουν στην ίδια κυβέρνηση ο Καραμανλής με τον Παπανδρέου. Για το λόγο αυτό, επεδίωκε την δημιουργία μιας μεταβατικής, συμμαχικής κυβέρνησης, όπου θα συμμετείχε ο ίδιος και η οποία θα οδηγούσε τη χώρα, εν ευθέτω χρόνο, σε εκλογές.

Από τον Ιανουάριο του 1963, ο Σοφοκλής Βενιζέλος άρχισε μια σειρά δημόσιων επαφών και παρασκηνιακών ενεργειών, χωρίς να έχει την συγκατάθεση του Παπανδρέου[1025], με σκοπό να προωθήσει τα σχέδιά του για τη δημιουργία κυβέρνησης συνεργασίας. Στις 16 Ιανουαρίου 1963

ανθρώπους επιδιώκοντας ενσυνειδήτως τον διχασμόν του έθνους, αντί να προκαλέση την καθολικήν αντίδρασιν και την καταδίκην των φορέων της, εύρε την συμπαράστασιν του λαού και την ανοχήν του Στέμματος και ωρισμένων ιδικών μας […] κατά τον αυτόν χρόνον, από ωρισμένους κύκλους, εκαλλιεργείτο η ιδέα ότι πρέπει […] να γίνη οπωσδήποτε συμμαχική κυβέρνησις, αλλ' ότι το πρόσωπόν μου απετέλει εμπόδιον προς τούτο. Είναι προφανές ότι, υπό την θεωρίαν αυτήν, παρασκευάζετο και πάλιν μία από τας συνήθεις συνωμοσίας», Επιστολή Κ. Καραμανλή προς Κ. Τσάτσο, 5/1/1964, Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 6, σσ. 111-113.

[1024] Ο Σοφ. Βενιζέλος, από την αρχή του Ανένδοτου, φαινομενικά στήριζε τη «γραμμή» Παπανδρέου, αλλά παράλληλα υποστήριζε δημόσια ότι η Βουλή του 1961 μπορούσε να δώσει βιώσιμη κυβέρνηση, αρκεί αυτής να μην ηγείτο ο Καραμανλής, βλ. Χρήστος Χρηστίδης, «Η καμπή της ωριμότητας. Στρατηγική και παρεμβάσεις του Σοφοκλή Βενιζέλου κατά την τελευταία φάση της πολιτικής του διαδρομής, 1962-1964», στο συλλογικό *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος, Η πολιτική Διαδρομή. Το Πρόσωπο. Η Εποχή,* Μουσείο Μπενάκη και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 2009, σ. 161. Τον Δεκέμβριο του 1961, ο Βενιζέλος υποστήριξε δημόσια ότι θα μπορούσε να υπάρξει δικομματική κυβέρνησης ΕΡΕ-ΕΚ, βλ. Εφ. *Ελευθερία*, 22/10/1961. Το 1962 ο Βενιζέλος διαπίστωσε ότι το πολιτικό κλίμα δεν ευνοούσε την προοπτική μιας συμμαχικής κυβέρνησης και γι' αυτό συντάχθηκε στην ίδια γραμμή με τον Παπανδρέου, βλ. Χρηστίδης, ό.π., σ. 162. Από τα τέλη του 1962-αρχές του 1963, όμως, η εσωκομματική διαμάχη Βενιζέλου-Παπανδρέου κλιμακώνεται, και ο Βενιζέλος πλέον στρέφεται σαφώς προς τη λύση της συμμαχικής κυβέρνησης και πάλι. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την εσωκομματική σύγκρουση Βενιζέλου-Παπανδρέου στην ύστερη φάση του Ανένδοτου βλ. Διαμαντόπουλος, ό.π., σσ. 93-102.

[1025] Χρηστίδης, ό.π., σ. 164.

συναντήθηκε στα Ανάκτορα με τον Παύλο και αφού του εξέθεσε την άποψή του για την τρέχουσα πολιτική κατάσταση, ζήτησε τη βοήθειά του για να μπορέσει να «αποτρέψει ακραίες λύσεις». Ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι η αδιαλλαξία των αρχηγών των δύο μεγάλων κομμάτων, Καραμανλή και Παπανδρέου, απέκλεισε κάθε συμβιβασμό και ήταν επικίνδυνη για τη χώρα. Για το λόγο αυτό, ο Βενιζέλος, πίστευε ότι έπρεπε να υπάρξει συνεννόηση ανάμεσα στα δύο κόμματα «έστω και με θυσίαν των δύο ηγετών, ώστε ν' αποφευχθούν εμπλοκαί που θα ημπορούσαν να ήσαν επιζήμιαι δια την χώραν»[1026]. Σύμφωνα με τον βιογράφο του Σοφοκλή Βενιζέλου, Γρηγόριο Δαφνή, ο Παύλος αντιλήφθηκε ότι η «πολιτική τάξις είχε διαταραχθή» και συμφώνησε να βοηθήσει τον Βενιζέλο «εις την προσπάθειαν που κατέβαλλε και που απέβλεπεν εις την διενέργειαν νέων εκλογών, με εγγυήσεις, που θα εξησφάλιζαν την γνήσιαν έκφρασιν του λαϊκού φρονήματος»[1027].

Σε συνομιλίες του με τον σύμβουλο του Βασιλιά Κωνσταντίνο Χοϊδά, ο Βενιζέλος δεσμεύτηκε να φροντίσει ώστε να σταματήσει ο Ανένδοτος, υπό την προϋπόθεση ότι ο Βασιλιάς θα προχωρούσε αμέσως στην διάλυση της Βουλής και στην προκήρυξη εκλογών για τον επόμενο Σεπτέμβριο, αυτόν του 1963. Ο Βενιζέλος απαντώντας στις αιτιάσεις του Χοϊδά ότι ενώ ο Ανένδοτος έπρεπε να στρέφεται εναντίον της κυβέρνησης εντούτοις στρεφόταν εναντίον του Βασιλιά, υποστήριξε ότι για αυτό ευθυνόταν ο Παπανδρέου και ότι η μόνη διέξοδος ήταν οι εκλογές. Σύμφωνα με τον Χοϊδά, ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι ο Παπανδρέου θα έπρεπε να παραιτηθεί για να ηγηθεί κάποιο άλλο πρόσωπο της ΕΚ στην πορεία προς τις εκλογές, χωρίς απαραιτήτως αυτό το άλλο

[1026] Δαφνής, ό.π., σ. 566˙ Σύμφωνα με τον βιογράφο του Κ. Καραμανλή, Μωρίς Ζενεβουά, ο Βενιζέλος ήθελε να γίνει Αντιπρόεδρος μιας συμμαχικής κυβέρνησης ΕΡΕ-ΕΚ, γνωρίζοντας πως θα «κλονιζόταν» ολόκληρη η ΕΚ και θα υπήρχε διάσπαση στο εσωτερικό του κόμματος, διότι ήθελε να αποτρέψει μιας προσέγγιση του κόμματός με την «άκρα αριστερά». Ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι ο Ανένδοτος του Παπανδρέου «φλέρταρε» με την αριστερά και ο ίδιος, μαζί με μια μειοψηφία της παλιάς βενιζελικής φρουράς της ΕΚ, ήθελαν να αποτρέψουν αυτή την προσέγγιση, βλ. Ζενεβουά, ό.π., σ. 222.

[1027] Δαφνής, ό.π.

πρόσωπο να είναι ο ίδιος ο Βενιζέλος, καθώς «θεωρεί τον εαυτόν του απλώς εμπλακέντα εις την πολιτικήν, χωρίς να ενδιαφέρεται σταθερώς δι' αυτήν»[1028].

Εκτός από τον Παύλο, που σύμφωνα με τον Δαφνή, παρουσιαζόταν ενδοτικός στις πιέσεις του Βενιζέλου για σχηματισμό μεταβατικής κυβέρνησης συνεργασίας που θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές, υπήρχε ένας ακόμα σημαντικός ανακτορικός παράγοντας, η Φρειδερίκη, που αν και δεν είχε θεσμικό ρόλο, υποστήριζε την συγκεκριμένη εξέλιξη. Η Βασίλισσα, σε συνομιλία της με στέλεχος της CIA στις 31 Ιανουαρίου 1963, είχε υποστηρίξει ότι η συνεργασία με τον Καραμανλή δεν ήταν πλέον εύκολη, καθώς ο Πρωθυπουργός είχε κακή κρίση και δεν προστάτευε αποτελεσματικά το Στέμμα από τις επιθέσεις της αντιπολίτευσης. Η Φρειδερίκη θεωρούσε ότι πλησίαζε ο καιρός για μια νέα κυβέρνηση με επικεφαλής στέλεχος της ΕΡΕ, όπως ο Ράλλης ή ο Θεοτόκης, η οποία θα εξασφάλιζε την υποστήριξη αρκετών βουλευτών της ΕΚ και θα διενεργούσε εκλογές.[1029]

Ο Καραμανλής αντιλαμβανόμενος τις ενέργειες που ελάμβαναν χώρα με σκοπό τον παραμερισμό του και τη μείωση της κυριαρχίας της ΕΡΕ, αντέδρασε άμεσα. Συναντήθηκε δύο φορές μέσα σε τέσσερις ημέρες με τον Βασιλιά και προσπάθησε να τον πείσει να παραμείνει ουδέτερος στις πολιτικές διενέξεις των κομμάτων. Η πρώτη συνάντηση έλαβε χώρα στις 18 Ιανουαρίου 1963, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Παύλος ενημέρωσε τον Πρωθυπουργό σχετικά με το περιεχόμενο της συνομιλίας του, της 16ης Ιανουαρίου, με τον Βενιζέλο. Η δεύτερη συνάντηση πραγματοποιήθηκε στις 22 Ιανουαρίου, με αντικείμενο την πολιτική κατάσταση της χώρας. Στο πλαίσιο αυτής της δεύτερης συνάντησης, ο Καραμανλής παρουσιάστηκε διαλλακτικός έναντι του αιτήματος της αντιπολίτευσης για άμεση διενέργεια εκλογών. Ο Πρωθυπουργός είπε στον Παύλο ότι θα δεχόταν οι εκλογές να γίνουν την

[1028] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Φ. 387, Αρ. Εγγ. 21 και 22.

[1029] Memorandum For Director of Central Intelligence McCone, 8/2/1963, FRUS, Vol. XVI, pp. 662-663· Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες…*, ό.π., σ. 142· Παπαχελάς, ό.π., σ. 81.

Άνοιξη ή τον Οκτώβριο του 1964, αντί για το 1965 οπότε και ολοκληρωνόταν η τετραετία, υπό τον όρο η ΕΚ να σταματούσε τον Ανένδοτο.[1030]

Μετά το πέρας της δεύτερης συνάντησης ο Καραμανλής προέβη στην εξής δήλωση: «Η Α.Μ. ο βασιλεύς, προσηλωμένος εις το Σύνταγμα της χώρας, δεν επιθυμεί να έχη ανάμειξιν εις τας διενέξεις των κομμάτων. Πολλώ δε μάλλον δεν επιθυμεί την ανάληψιν πρωτοβουλιών ευρισκομένων εκτός του κύκλου εκείνων τας οποίας σαφώς καθορίζει το Σύνταγμα»[1031]. Από την μία πλευρά ο Παύλος δεν επιθυμούσε να φανεί στην κοινή γνώμη ότι ενεπλέκετο άμεσα στις πολιτικές εξελίξεις, γεγονός που θα έφθειρε την εικόνα του Στέμματος. Από την άλλη πλευρά, ο Καραμανλής είχε την δήλωση που επιθυμούσε, ότι ο Βασιλιάς παρέμενε ουδέτερος στην διαμάχη ανάμεσα στα κόμματα, γεγονός που θα καθησύχαζε τα στελέχη του κόμματός, τα οποία δεν μπορούσαν να φανταστούν ότι ο αρχηγός της συντηρητικής παράταξης δεν έχαιρε της εμπιστοσύνης και της στήριξης του Βασιλιά.

Μετά τη συνάντησή του με τον Βασιλιά στις 16 Ιανουαρίου 1963, ο Βενιζέλος άρχισε συνομιλίες με τον Παναγιώτη Πιπινέλη επί τρείς εβδομάδες. Ο Παναγιώτης Πιπινέλης ήταν Υπουργός Εμπορίου της κυβέρνησης Καραμανλή, είχε στενές σχέσεις με τα Ανάκτορα και ήταν αυτός που διαδέχτηκε στην πρωθυπουργία τον Καραμανλή, μετά την παραίτηση του τελευταίου τον Ιούνιο του ίδιου έτους. Ανάμεσα στον Βενιζέλο και τον Πιπινέλη έλαβαν χώρα τέσσερις μυστικές συναντήσεις, από τις 15 Φεβρουαρίου μέχρι τις 9 Μαρτίου 1963, και αποτέλεσαν ένα είδος συνέχειας της συνάντησης που είχε προηγηθεί πριν μερικές εβδομάδες, ανάμεσα στον Βενιζέλο και τον Βασιλιά. Οι παρασκηνιακές συναντήσεις Βενιζέλου – Πιπινέλη είχαν ως περιεχόμενο την εξεύρεση συναινετικής λύσης ανάμεσα στις «μετριοπαθείς» δυνάμεις της ΕΚ και της ΕΡΕ, για τη δημιουργία μεταβατικής κυβέρνησης

[1030] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Σημείωμα του Γραφείου του Βασιλιά σχετικά με την ακρόαση του Πρωθυπουργού Καραμανλή, 22/1/1963, Φ. 387, Αρ. Εγγ. 34.
[1031] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 5, σ. 536˙ Λιναρδάτος, ό.π., σ. 203.

συνεργασίας.[1032] Οι συνομιλίες απέτυχαν[1033] και πληροφορίες για τις συναντήσεις διέρρευσαν στον τύπο.[1034] Ο Πιπινέλης έσπευσε να παρουσιάσει τις συνομιλίες ως «προσωπικού χαρακτήρα», χωρίς πολιτικό περιεχόμενο και ξεκαθάρισε ότι σε αυτές δεν υπήρξε καμία εμπλοκή του Στέμματος.[1035]

Οι συναντήσεις Βενιζέλου – Πιπινέλη συνέπεσαν χρονικά με την πρωτοβουλία αναθεώρησης του Συντάγματος από τον Καραμανλή. Η πρόταση της ΕΡΕ για μια «βαθεία τομή» στους θεσμούς, είχε ως στόχο την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και επομένως, έστω και χωρίς αυτό να αναφέρεται ρητά, την αποδυνάμωση της δυνατότητας του Στέμματος να επεμβαίνει στα πολιτικά δρώμενα. Ο Καραμανλής είχε αντιληφθεί ότι το Στέμμα δεν ήταν διατεθειμένο να τον στηρίξει με κάθε κόστος και παράλληλα παρακολουθούσε την προσέγγιση του Βασιλιά με την ΕΚ. Γι' αυτό επέλεξε την συγκεκριμένη στιγμή να επιταχύνει τις πολιτικές εξελίξεις και να ξεκαθαρίσει τις σχέσεις του με τα Ανάκτορα, πριν το Στέμμα προλάβει να έρθει σε συνεννόηση με την ΕΚ, γεγονός που πιθανώς θα σήμαινε τον παραμερισμό του από την εξουσία. «Την ίδια περίοδο τα Ανάκτορα φαίνεται ότι είχαν καταλήξει στην άποψη ότι ο Καραμανλής ήταν ανεπιθύμητος, τόσο λόγω της ανεξάρτητης στάσης του έναντι του Στέμματος όσο και γιατί αποτελούσε παράγοντα ρήξης μεταξύ μοναρχίας και κέντρου»[1036].

Εκτός από τον Σοφοκλή Βενιζέλο, την ίδια περίοδο υπέρ της κυβερνητικής αλλαγής τασσόταν και ένα άλλο πρόσωπο που είχε αναμειχθεί ενεργά στις παρασκηνιακές διεργασίες που οδήγησαν στην ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958. Το πρόσωπο αυτό ήταν ο στενός συνεργάτης του Παύλου, Πτέραρχος Χαράλαμπος Ποταμιάνος.[1037] Ο Ποταμιάνος, με αναφορά του προς τον Παύλο στις 30 Αυγούστου 1962,

[1032] Αρχείο Κωνσταντίνος Γ. καραμανλής, Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Φ. 20Α, Σημειώματα συνομιλιών Πιπινέλη-Βενιζέλου, 16,19,21 Φεβρουαρίου 1963.

[1033] Βλ. σχετικά Δαφνής, ό.π., σσ. 567-568

[1034] Βλ. ενδεικτικά Εφ. *Ελευθερία*, 3/3/1963.

[1035] Εφ. *Ελευθερία*, 13/3/1963˙ Λιναρδάτος, ό.π., σ. 216.

[1036] Ριζάς, *Η ελληνική πολιτική…*, ό.π., σ. 273.

[1037] Για τη συμμετοχή του Ποταμιάνου στις παρασκηνιακές διεργασίες που οδήγησαν στην ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958 βλ. εδώ, σσ. 167-168.

τασσόταν ξεκάθαρα υπέρ του παραμερισμού του Καραμανλή και της διαδοχής της κυβέρνησής του από μια συμμαχική κυβέρνηση των δύο «εθνικοφρόνων παρατάξεων», της ΕΡΕ και της ΕΚ, που θα προέκυπτε από την υπάρχουσα Βουλή. Το επιχείρημα του Ποταμιάνου ήταν ότι μια τέτοια συνεργασία θα ανάγκαζε την «ιδιαίτερα δυναμική αριστερή πτέρυγα της ΕΚ», που ωθούσε το Κέντρο προς τα Αριστερά, «να προσαρμοσθή προς την δεξιάν του Κέντρου ή θα απεσπάτο από αυτό και θα προσεχώρει προς τας αριστεράς δυνάμεις και ούτω η ΕΚ θα εξυγιένετο αυτομάτως»[1038].

Η πρωτοβουλία του Καραμανλή για την «βαθεία τομή» είχε ως αποτέλεσμα να ενισχυθούν τα ένστικτα αυτοσυντήρησης της ελληνικής μοναρχίας, η οποία δεν ήταν διατεθειμένη να ανεχτεί στην εξουσία έναν ανεξάρτητο και ενισχυμένο, έναντι του Στέμματος, Καραμανλή. Μετά τον Φεβρουάριο του 1963 οι πολιτικές εξελίξεις ήταν ραγδαίες και ο ιστορικός χρόνος εξαιρετικά πυκνός. Οι σχέσεις του Καραμανλή με τα Ανάκτορα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, χειροτέρευαν διαρκώς, με τη μεταξύ τους διάσταση να διευρύνεται και να προκαλούνται εντάσεις και προστριβές ακόμα και για θέματα ήσσονος σημασίας.

Οι Αμερικανοί από την πλευρά τους παρακολουθούσαν τις εξελίξεις στην Ελλάδα από μια σχετική απόσταση. Στις 5 Απριλίου 1963, σε μια απόρρητη «ειδική αναφορά» της CIA με τίτλο «Η μοναρχία και η σταθερότητα στην Ελλάδα»[1039], οι Αμερικανοί παρουσιάζονται ανήσυχοι για την στάση που θα τηρούσαν τα Ανάκτορα σε περίπτωση «πολιτικής αποσταθεροποίησης» στην Ελλάδα. Θεωρούσαν πιθανό, σε περίπτωση που ο θεσμός της μοναρχίας κινδύνευε, ο Βασιλιάς να υποστήριζε μια «στρατιωτική κυβέρνηση», που θα αναλάμβανε την διακυβέρνηση της χώρας, όπως είχε γίνει το 1936, στην περίπτωση της δικτατορίας του Μεταξά, που είχε την υποστήριξη του Βασιλιά Γεωργίου Β΄. Σύμφωνα με την αναφορά της CIA, ο

[1038] ΓΑΚ, Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Αναφορά Χαράλαμπου Ποταμιάνου προς Παύλο, 30/8/1962, Φ. 357Β.

[1039] Central Intelligence Agency, Secret Special Report, Office of Current Intelligence, "The Monarchy and Stability in Greece", 5/4/1963, OCI No. 0274/63A.

Παύλος «μελετούσε ήδη μια τέτοια διέξοδο» από ενδεχόμενη πολιτική κρίση, που θα προέκυπτε σε περίπτωση που τα Ανάκτορα οδηγούνταν σε οριστική ρήξη με τον Καραμανλή.

Το σκηνικό πολιτικής έντασης που δημιουργούσε στην Ελλάδα ο Ανένδοτος εναντίον της κυβέρνησης μεταφέρθηκε και εκτός συνόρων. Στις 20 Απριλίου 1963 η Φρειδερίκη, με την συνοδεία της κόρης της, πριγκίπισσας Ειρήνης, έφτασαν στο Λονδίνο για να παρευρεθούν στο γάμο της πριγκίπισσας Αλεξάνδρας του Κεντ, εκπροσωπώντας την βασιλική οικογένεια της Ελλάδας. Ο Καραμανλής είχε συστήσει, δύο φορές, στη Φρειδερίκη να ματαιώσει το ταξίδι της, διότι είχε πληροφορίες πως η άφιξη της Βασίλισσας στο Λονδίνο θα γινόταν αφορμή και πρόσχημα «ανθελληνικών εκδηλώσεων»[1040]. Οι πληροφορίες βασίζονταν στο γεγονός ότι την ίδια περίοδο, σε διάφορες πόλεις τις Ευρώπης, ελάμβαναν χώρα διεργασίες (δημόσιες συναθροίσεις, λόγοι, άρθρα στον τύπο) για την κατάργηση των εμφυλιοπολεμικών μέτρων εναντίον της Αριστεράς και την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων.[1041] Ιδιαίτερα στην Αγγλία, βουλευτές και άλλες προσωπικότητες υπέγραφαν εκκλήσεις για «αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα» και απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων.[1042]

Για τέσσερις ημέρες η Φρειδερίκη, η οποία είχε αγνοήσει τις συστάσεις του Πρωθυπουργού και μετέβη στο Λονδίνο, επολιορκείτο από Έλληνες, Κύπριους και Άγγλους διαδηλωτές που ζητούσαν την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων. Ανάμεσα στους διαδηλωτές βρισκόταν και η αγγλίδα δημοσιογράφος Μπέττυ Αμπατιέλου, σύζυγος του αριστερού συνδικαλιστή

[1040] Ζενεβουά, ό.π., σ. 224· Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 613.

[1041] Ο Καραμανλής όταν ανέλαβε την εξουσία βρήκε στις φυλακές 4.200 πολιτικούς κρατούμενους. Μέσα σε οκτώ χρόνια μείωσε τον αριθμό τους σε 960. Από τους 898 εκτοπισμένους του 1955, είχαν μείνει 6 το 1963, βλ. Ζενεβουά, ό.π., σ. 225.

[1042] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 236· Βλ ενδεικτικά και άρθρο της αγγλικής εφημερίδας *Sunday Express*, με τίτλο «Είναι ευπρόσδεκτη αυτή η καλεσμένη;», όπως αναδημοσιεύεται στα ελληνικά στην εφ. Ελευθερία, 23/4/1963. Στο άρθρο γίνονται αναφορές και τίθενται ερωτήματα σχετικά με την αναγκαιότητα κράτησης των πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα. Γίνεται μάλιστα, ειδική αναφορά στην πολιτική δίωξη εναντίον του βουλευτή της ΕΔΑ Μανώλη Γλέζου, ο οποίος είχε αποφυλακιστεί λίγους μήνες νωρίτερα.

Αντώνη Αμπατιέλου, παρασημοφορημένου από την βρετανική κυβέρνηση για τη δράση του στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο οποίος ήταν πολιτικός κρατούμενος από το 1948, λόγω της αντικυβερνητικής του δράσης στη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου. Η Αμπατιέλου είχε ζητήσει να συναντήσει τη Φρειδερίκη για να της εγχειρήσει υπόμνημα για το σύζυγό της, αλλά το αίτημα δεν έγινε δεκτό. Σε μια έξοδο της Φρειδερίκης από το ξενοδοχείο «Κλάριτζ» του Λονδίνου όπου διέμενε, η Αμπατιέλου την έπιασε από τους ώμους για να την σταματήσει και να της δώσει το υπόμνημα.[1043] Από τη μέρα εκείνη και για όσο διάστημα η Φρειδερίκη παρέμεινε στο Λονδίνο, οι διαδηλώσεις διαμαρτυρίας εντάθηκαν. Το περιστατικό έλαβε μεγάλες διαστάσεις στην Ελλάδα αλλά και στην Αγγλία.[1044]

Οι εντάσεις που δημιουργήθηκαν και η έκταση που έλαβαν τα περιστατικά εναντίον της Φρειδερίκης δικαίωσαν τον Καραμανλή που ζητούσε την ματαίωση του ταξιδιού. Η αντιπολίτευση στην Ελλάδα εκμεταλλεύτηκε τα επεισόδια του Λονδίνου πολιτικά και κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι δεν προστάτευσε επαρκώς τη Βασίλισσα. Ο προσκείμενος στην αντιπολίτευση τύπος επιτέθηκε και αυτός στην κυβέρνηση με σειρά άρθρων.[1045] Η Φρειδερίκη επέστρεψε στην Αθήνα στις 4 Μαΐου, αφού είχε ειδοποιήσει ότι δεν ήθελε να της γίνει υποδοχή στο αεροδρόμιο.[1046] Η Βασίλισσα ήταν εκνευρισμένη με την κυβέρνηση, αφενός διότι οι συστάσεις του Καραμανλή αποδείχτηκαν ορθές και αφετέρου γιατί περίμενε περισσότερο δυναμική αντίδραση στην κριτική που της ασκούσε ο αγγλικός τύπος και άγγλοι βουλευτές του Εργατικού κόμματος.[1047]

[1043] Σύμφωνα με τη Φρειδερίκη, η Αμπατιέλου «με άρπαξε από τους ώμους και με στριφογύρισε», βλ. Φρειδερίκη, ό.π., σ. 299.

[1044] Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 237-240.

[1045] Βλ. ενδεικτικά άρθρο με τίτλο «Χλιαρά κυβερνητική στάσις εις τα επεισόδια εις βάρος της βασιλίσσης» και υπότιτλο «Περιωρίσθη εις "φιλικήν διαμαρτυρίαν" προς σύμβουλον της αγγλικής πρεσβείας», εφ. *Ελευθερία*, 24/4/1963.

[1046] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 241.

[1047] Σχετικά με τις αντιδράσεις του αγγλικού τύπου και του βρετανικού Εργατικού κόμματος, οι οποίες στρέφονταν τόσο ενάντια της Φρειδερίκης, όσο και ενάντια της ελληνικής κυβέρνησης για τη στάση έναντι των πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 611-612.

Τα επεισόδια σε βάρος της Φρειδερίκης, σε συνδυασμό με τις εκδηλώσεις για την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων, καθώς και το αρνητικό κλίμα για την ελληνική κυβέρνηση που είχε δημιουργηθεί από τα δημοσιεύματα του αγγλικού τύπου και τις αντιδράσεις των βουλευτών του Εργατικού κόμματος[1048], ενίσχυσαν την άποψη του Καραμανλή ότι η επίσημη επίσκεψη του ελληνικού βασιλικού ζεύγους, που ήταν προγραμματισμένη για τον Ιούλιο του 1963[1049], έπρεπε να αναβληθεί. Τα γεγονότα αυτά, σύμφωνα με τον Καραμανλή, «εδημιούργησαν εν Αγγλία κλίμα απρόσφορον δια την βασιλικήν επίσκεψιν [σ.σ. του Ιουλίου 1963], την αναβολήν της οποίας επέβαλλον πλέον, εκτός της πολιτικής σκοπιμότητος, και λόγοι εθνικής φιλοτιμίας»[1050]. Ο Καραμανλής είχε στη διάθεσή του πληροφορίες, σύμφωνα με τις οποίες κατά την επίσημη επίσκεψη του βασιλικού ζεύγους στην Αγγλία θα επαναλαμβάνονταν σε μεγαλύτερη έκταση τα επεισόδια[1051] εις βάρος των Βασιλέων, αλλά και «αι συκοφαντικαί κατά της Ελλάδος επιθέσεις». Τούτων δοθέντων, ο Καραμανλής, με την σύμφωνη γνώμη του υπουργικού του συμβουλίου, αποφάσισε να εισηγηθεί στον Παύλο την αναβολή της επίσκεψης για κάποια άλλη στιγμή.[1052] Αυτή του η απόφαση πυροδότησε τις εξελίξεις και έδωσε την αφορμή στον Βασιλιά, ένα μήνα αργότερα, να τον οδηγήσει στην παραίτηση και στην έξοδο από την πρωθυπουργία.

[1048] Στις 7 Μαΐου 1963, ο Βουλευτής του Εργατικού κόμματος, Francis Noel-Baker, έστειλε στον Καραμανλή «Προσωπική-Εμπιστευτική» επιστολή, με την οποία τον ενημέρωνε ότι, κατά την άποψή του, «οιαδήποτε συζήτησις περί ενδεχόμενης αναβολής της προσεχούς ενταύθα επισκέψεως των βασιλέων αντενδείκνυται», διότι θα διατάρασσε τις σχέσεις Ελλάδας-Βρετανίας και διότι θα προσέδιδε υπερβολική σημασία στην «κομμουνιστική προπαγάνδα» περί πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα. Ο Baker ζήτησε από τον Καραμανλή την αποφυλάκιση του Αμπατέλιου, διότι αυτό θα είχε θετικό αντίκτυπο για την Ελλάδα στην Βρετανική κοινή γνώμη. Βλ. Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 21Α.

[1049] Το Ελληνικό βασιλικό ζεύγος είχε κληθεί να επισκεφθεί επισήμως την Αγγλία από τη βασίλισσα Ελισάβετ.

[1050] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 71Β.

[1051] Ο Ευάγγελος Αβέρωφ είχε εκφράσει στον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών Άλεκ Ντάγκλας Χιουμ την ανησυχία του για εκδήλωση επεισοδίων από Έλληνες και Κύπριους κομμουνιστές σε συνεργασία με το Κομμουνιστικό κόμμα Αγγλίας. Ο Αβέρωφ ζήτησε από τον Βρετανό ομόλογό του να ερευνήσει τυχόν εμπλοκή των Άγγλων κομμουνιστών σε προετοιμασία επεισοδίων. Βλ. Επιστολή Αβέρωφ σε Καραμανλή, 23/5/1963. Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 21Α.

[1052] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 71Β.

Ο Καραμανλής διαβίβασε στον Παύλο την εισήγηση της κυβέρνησης για αναβολή του βασιλικού ταξιδιού στο Λονδίνο, μέσω του αυλικού Κωνσταντίνου Χοϊδά, στις 3 Μαΐου 1963. Ο Παύλος βρισκόταν στο Γύθειο και παρακάλεσε τον Πρωθυπουργό να αφεθεί το θέμα εκκρεμές και να επανεξεταστεί ώστε να είναι δυνατόν να εκτιμηθούν και οι περαιτέρω εξελίξεις.[1053] Πρόθεση του Καραμανλή ήταν να ανακοινώσει άμεσα την αναβολή του ταξιδιού, αλλά η αρνητική στάση του Παύλου να συμμορφωθεί με την εισήγηση του Πρωθυπουργού, ανάγκασε τον Καραμανλή να περιμένει μέχρι την επιστροφή του Παύλου από το Γύθειο, ώστε να συζητήσουν το θέμα κατ' ιδίαν.

Ο Παύλος δέχθηκε σε ακρόαση τον Πρωθυπουργό στα Ανάκτορα στις 13 Μαΐου, οπότε και δόθηκε η ευκαιρία στον Καραμανλή να συζητήσει το θέμα του ταξιδιού. Τελικά, το θέμα της αναβολής δεν εξετάστηκε διότι η συζήτηση αναλώθηκε γύρω από την προετοιμασία της επικείμενης επισκέψεως του Γάλλου προέδρου Ντε Γκωλ στην Ελλάδα στις 16 Μαΐου.[1054] Το θέμα του βασιλικού ταξιδιού παρέμεινε εκκρεμές και η συζήτησή μετατέθηκε για μετά το πέρας της επισκέψεως Ντε Γκωλ.

Η επίσκεψη του Ντε Γκωλ στην Ελλάδα προκάλεσε νέες προστριβές στις σχέσεις του Καραμανλή με την Φρειδερίκη. Η Βασίλισσα ανησυχούσε για την ασφάλεια του συζύγου της. Ο Γάλλος Πρόεδρος είχε γίνει επανειλημμένα στόχος δολοφονικών επιθέσεων[1055] και ο Παύλος, που θα συνόδευε τον Ντε Γκωλ στις δημόσιες παρουσίες του στην Ελλάδα, θεωρούσε πως θα βρισκόταν εκτεθειμένος σε θανάσιμο κίνδυνο, σε περίπτωση που σημειωνόταν δολοφονική απόπειρα εναντίον του Ντε Γκωλ. Η Φρειδερίκη εξέφρασε την ανησυχία της στον Καραμανλή, φθάνοντας στο σημείο να του ζητήσει την αναβολή της επίσκεψης.[1056] Πίσω από την ανησυχία της Βασίλισσας για τη ζωή του συζύγου της, η οποία δεν βασιζόταν σε επίσημη

[1053] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 71Β, Αφήγηση Κ. Καραμανλή.
[1054] Γουντχάουζ, ό.π., σ. 193.
[1055] Για τις δολοφονικές απόπειρες εναντίον του Ντε Γκωλ, ενδεικτικά βλ. Young, ό.π., σ. 196.
[1056] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 5, σ. 645.

πληροφόρηση, πιθανώς κρυβόταν ο βαθύτερος λόγος που δεν επιθυμούσε την πραγματοποίηση της επίσκεψης του Ντε Γκωλ. Η Φρειδερίκη, ούσα στενά συνδεδεμένη με τους Αμερικανούς, δεν έβλεπε θετικά την Ελληνογαλλική προσέγγιση που προωθούσε συστηματικά ο Καραμανλής. Οι σχέσεις της «Γκωλικής» Γαλλίας με τις ΗΠΑ βρισκόντουσαν στο χειρότερο σημείο τους[1057] και η Φρειδερίκη – αλλά και τα Ανάκτορα εν γένει – δεν επιθυμούσε να πραγματοποιηθεί η επίσκεψη του Ντε Γκωλ, διότι θα εκλαμβάνονταν από τους Αμερικανούς ως σημάδι αλλαγής του προσανατολισμού της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Η άφιξη του Ντε Γκωλ στην Ελλάδα οδήγησε σε αναβολή την απόφαση σχετικά με την πραγματοποίηση ή μη του ταξιδιού του βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο. Ο Καραμανλής θα έθετε εκ νέου το ζήτημα στο Βασιλιά μετά το πέρας της επισκέψεως του Γάλλου προέδρου. Εν τω μεταξύ όμως, στις 18 Μαΐου ο Παύλος προσβλήθηκε από οξεία σκωληκοειδίτιδα και εισήχθη εσπευσμένα στο νοσοκομείο. Στη διάρκεια της νοσηλείας του Βασιλιά, η Φρειδερίκη βρήκε την ευκαιρία να αξιώσει από τον Πρωθυπουργό, που πήγε να επισκεφθεί τον Βασιλιά, να αναβληθούν οι εορτασμοί για τη Χιλιετηρίδα του Αγίου Όρους, που ήταν προγραμματισμένοι για το τέλος του μηνός, ώσπου να γίνει καλά ο Παύλος και να μπορέσει να παρευρεθεί. Ο Καραμανλής της απάντησε ότι θα το εξετάσει. Η Φρειδερίκη με ύφος επιτακτικό του είπε: «Μα

[1057] Το 1960 η Γαλλία πραγματοποίησε την πρώτη της επιτυχημένη πυρηνική δοκιμή. Από τις αρχές του 1960 ο Ντε Γκωλ ανησυχούσε ότι στο πλαίσιο της διεθνούς ύφεσης, οι ΗΠΑ δεν θα ήταν αποφασισμένες να διακινδυνεύσουν ένα πυρηνικό πόλεμο με την Σοβιετική Ένωση, σε περίπτωση που η τελευταία επετίθετο σε μια ευρωπαϊκή χώρα. Η ανησυχία αυτή οδήγησε τον Ντε Γκωλ στην απόφαση να αναπτύξει η Γαλλία το δικό της πυρηνικό οπλοστάσιο. Παράλληλα ο Ντε Γκωλ πίστευε ότι η Ευρώπη θα έπρεπε να αναπτύξει μια δική της πολιτική, η οποία δεν θα ήταν πλήρως εξαρτημένη από τις ΗΠΑ. Τον Ιανουάριο του 1963, η Γαλλία του Ντε Γκωλ άσκησε βέτο στην είσοδο της Βρετανίας -του στενότερου συμμάχου των ΗΠΑ στην Ευρώπη- στην ΕΟΚ. Βλ. Young, ό.π., σσ. 63-65. Όλα αυτά είχαν δημιουργήσει σημαντικές τριβές στις Αμερικανογαλλικές σχέσεις. Η σύγκρουση ανάμεσα στις ΗΠΑ και στην Γαλλία κλιμακώθηκε το 1966, όταν ο Ντε Γκωλ ανακοίνωσε την αποχώρηση της Γαλλίας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, διότι επιθυμούσε η χώρα του να ανακτήσει πλήρως την στρατιωτική της ανεξαρτησία, αναιρώντας τις δεσμεύσεις που είχε στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ για παραχώρηση χρήσης του εναέριου χώρου της, για στάθμευση συμμαχικών δυνάμεων στο Γαλλικό έδαφος και για παραχώρηση του δικαιώματος χρήσης στρατιωτικών βάσεων σε Γαλλικό έδαφος στο ΝΑΤΟ. Βλ. Σοφία Παπαστάμκου, «Η ρήξη της Γαλλίας με το ΝΑΤΟ», άρθρο στην Εφ. *Καθημερινή,* 5/3/2017.

πρέπει να γίνει», και ο Καραμανλής της είπε με απότομο τρόπο ότι η κυβέρνηση είναι αρμόδια να αποφασίσει αν πρέπει ή όχι. Το επεισόδιο ανάμεσα στη Βασίλισσα και τον Πρωθυπουργό συνεχίστηκε, καθώς η Φρειδερίκη έκανε έντονα παράπονα στον Παύλο για τη στάση του Καραμανλή απέναντί της.[1058] Το επεισόδιο ήταν ενδεικτικό της έντασης που επικρατούσε στις σχέσεις Φρειδερίκης-Καραμανλή και αποτέλεσε ένα ακόμα από αυτά τα ήσσονος σημασίας ζητήματα, που αθροιζόμενα οδηγούσαν στην επιδείνωση του κλίματος ανάμεσα στα Ανάκτορα και τον Πρωθυπουργό.

Η επίσκεψη του στρατηγού Ντε Γκωλ στην Ελλάδα ολοκληρώθηκε στις 19 Μαΐου, με τελευταίο σταθμό της περιοδείας του την πόλη της Θεσσαλονίκης. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 22 Μαΐου, στην ίδια πόλη, τη Θεσσαλονίκη, συνέβη το γεγονός που αποτέλεσε τον καταλύτη ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων στη χώρα και έδωσε τη χαριστική βολή στην κυβέρνηση Καραμανλή: η δολοφονική επίθεση εναντίον του συνεργαζόμενου με την ΕΔΑ βουλευτή Γρηγορίου Λαμπράκη.[1059]

Στις 22 Μαΐου 1963 ο Λαμπράκης μετέβη στη Θεσσαλονίκη για να μιλήσει σε συγκέντρωση της «Επιτροπής για την Διεθνή Ύφεση και την Ειρήνη», της οποίας ήταν Αντιπρόεδρος. Έξω από τον χώρο της εκδήλωσης είχε οργανωθεί «αντισυγκέντρωση» από «αγανακτισμένους εθνικόφρονες», ανάμεσά τους βρίσκονταν μέλη παρακρατικών οργανώσεων αλλά και άνδρες της χωροφυλακής, για να αποδοκιμάσουν την συγκέντρωση και τον Λαμπράκη. Μετά την ολοκλήρωση της ομιλίας του, ο Λαμπράκης, διασχίζοντας τον δρόμο δέχτηκε δολοφονική επίθεση από τον Εμμανουήλ Εμμανουηλίδη και τον Σπύρο Γκοτζαμάνη, οι οποίοι επέβαιναν σε τρίκυκλο. Οι δύο φυσικοί αυτουργοί της επίθεσης εναντίον του βουλευτή αναγνωρίστηκαν αργότερα και αποδείχτηκε η συνεργασία τους με αξιωματικούς της Χωροφυλακής και της Αστυνομίας, καθώς και οι σχέσεις

[1058] Ό.π. · Λιναρδάτος, ό.π., σ. 248· Τελικά, στις 22 Μαΐου ο Καραμανλής αποφάσισε την αναβολή των εορτασμών για ένα μήνα, βλ. Γούντχάουζ, ό.π., σ. 193· Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 646.

[1059] Ο Γρηγόριος Λαμπράκης ήταν γιατρός, ειδικευμένος στην γυναικολογία. Εκλέχτηκε βουλευτής Πειραιά στις εκλογές του 1961 ως συνεργαζόμενος με την ΕΔΑ. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος και Αντιπρόεδρος της «Ελληνικής Επιτροπής για την Διεθνή Ύφεση και την Ειρήνη».

τους με παρακρατικές βασιλικές οργανώσεις της άκρας δεξιάς.[1060] Ο Λαμπράκης μεταφέρθηκε ημιθανής στο νοσοκομείο ΑΧΕΠΑ, όπου λίγες ημέρες αργότερα, στις 26 Μαΐου, εξέπνευσε.

Η δολοφονία του Λαμπράκη φάνηκε να δικαιώνει τον Ανένδοτο[1061] κατά του παρακράτους και της «παράνομης» κυβέρνησης και έθεσε τον Καραμανλή σε θέση άμυνας έναντι των πολιτικών του αντιπάλων. Η εικόνα του Πρωθυπουργού ως εγγυητή της εσωτερικής ασφάλειας δέχτηκε ισχυρό πλήγμα, την ίδια στιγμή που το Στέμμα τηρούσε σιγή σχετικά με τα τεκταινόμενα και απέφυγε επιδεικτικά να παράσχει οποιαδήποτε μορφής στήριξη στην κυβέρνηση και τον Πρωθυπουργό. Τα Ανάκτορα απέφυγαν να εμπλακούν στην υπόθεση. Ο Λαμπράκης είχε μεταβεί στο Λονδίνο, στις 25 Απριλίου 1963, για να στηρίξει την Μπέτυ Αμπατιέλου μετά τα επεισόδια που είχαν λάβει χώρα με τη Βασίλισσα Φρειδερίκη στην Αγγλική πρωτεύουσα. Ο βουλευτής προσπάθησε να μεσολαβήσει, απευθυνόμενος στον υπασπιστή του διαδόχου Κωνσταντίνου, ταγματάρχη Αρναούτη, για να γίνει δεκτή η Αμπατιέλου από τη Φρειδερίκη. Αφού ο Αρναούτης τον ενημέρωσε ότι η Βασίλισσα αρνείται να συναντήσει την Αμπατιέλου, ο Λαμπράκης προέβη σε μια επιθετική προς την Φρειδερίκη δήλωση: «Ήλθα στο Λονδίνο να παρακαλέσω τη Βασίλισσα να δεχθή την κ. Αμπατιέλου γιατί είναι πλέον γνωστό ότι ούτε η Βουλή, ούτε η κυβέρνησις κυβερνούν την Ελλάδα, αλλά η

[1060] Ο Εμμανουηλίδης είχε λάβει μέρος με την φιλοβασιλική οργάνωση «Καρφίτσα» (σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες πίσω από την οργάνωση «Καρφίτσα» βρισκόταν η Φρειδερίκη, η οργάνωση λειτουργούσε ως ένα είδος σωματοφυλακής της) στις ομάδες περιφρούρησης της επίσκεψης Ντε Γκωλ στη Θεσσαλονίκη, λίγες ημέρες πριν τη δολοφονία, βλ. Δημήτρης Σακκάς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής και το Κράτος του, 1955-1963, Χωρίς Εξιδανίκευση,* Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 456. Ο Γκοτζαμάνης ήταν μέλος του «μαχητικού τμήματος» της παρακρατικής, αντικομμουνιστικής, ακροδεξιάς οργάνωσης «Σύνδεσμος Αγωνιστών και Θυμάτων Εθνικής Αντιστάσεως Βορείου Ελλάδος», της οποίας ο πρόεδρος, Ξενοφών Γιοσμάς, είχε καταδικαστεί μετά την απελευθέρωση ως συνεργάτης των Γερμανικών δυνάμεων κατοχής, βλ. Βούλτεψης, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 204· Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση «Καρφίτσα» βλ. Στράτος Δορδανάς, «Η οργάνωση της καρφίτσας: Κράτος και παρακράτος στη Θεσσαλονίκη τη δεκαετία του '60», στο συλλογικό Αλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60…*, ό.π., σσ. 126-142.

[1061] Η ΕΚ προέβαλε τη δολοφονία ως επαλήθευση των αιτημάτων του Ανένδοτου Αγώνα, βλ. Κωνσταντίνα Μπότσιου, «Η επιρροή της δολοφονίας Λαμπράκη στις σχέσεις της ΕΡΕ με την Ένωση Κέντρου και την Αριστερά», στο συλλογικό Σούρλας (επίμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη…*, ό.π., σ. 74.

Βασίλισσα Φρειδερίκη […] Προειδοποιώ τη Βασίλισσα ότι, με την πολιτική της οδηγεί τον θρόνο στον όλεθρο»[1062].

Οι δηλώσεις του Λαμπράκη, αλλά και η γενικότερη δραστηριότητά του στο Λονδίνο, αλλά και στην Ελλάδα -οι αγώνες του για την ειρήνη, για τον πυρηνικό αφοπλισμό και για την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων- τον είχαν καταστήσει αντιπαθή στα Ανάκτορα και στη Φρειδερίκη προσωπικά. Σύμφωνα με μαρτυρία του γραμματέα των Ανακτόρων, Γεράσιμου Τσιγάντε, μετά τα γεγονότα του Λονδίνου και την παρεμβολή του Λαμπράκη, η Φρειδερίκη αναφώνησε: «Δεν θα με απαλλάξει κανείς από αυτόν τον άνθρωπο;»[1063]. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Χαραλάμπη, «η σχέση της μοναρχίας και της Φρειδερίκης ειδικότερα με τη διοίκηση χωροφυλακής Θεσσαλονίκης και τις παρακρατικές οργανώσεις που εξετέλεσαν τη δολοφονία, είναι βέβαιη»[1064]. Η δικαστική έρευνα και η δίκη που ακολούθησαν τη δολοφονία, οδήγησαν στην καταδίκη των φυσικών αυτουργών.[1065] Έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες για την ύπαρξη ηθικών αυτουργών πίσω από τη δολοφονία Λαμπράκη, εντολές των οποίων εκτελούσαν οι καταδικασθέντες. Αυτές οι υποθέσεις αφορούσαν στην κυβέρνηση, στο Παλάτι, τους Αμερικανούς και το στρατό.

Η δολοφονία του Λαμπράκη συνέβη σε μια χρονική στιγμή που η κυβέρνηση Καραμανλή παρουσιαζόταν εξαιρετικά φθαρμένη πολιτικά. Η επιδείνωση των σχέσεων του Καραμανλή με το Στέμμα, η ευέλικτη εξωτερική πολιτική που οδηγούσε σε ψύχρανση των σχέσεων του Πρωθυπουργού με

[1062] Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 238-239.

[1063] Εφ. *Το Βήμα*, 4/6/1976˙ Λιναρδάτος, ό.π., σ. 255.

[1064] Χαραλάμπης, ό.π., σ. 133.

[1065] Για τη δικαστική διερεύνηση της υπόθεσης Λαμπράκη βλ. Στράτος Δορδανάς, «Το τρίκυκλο, ένα "ατύχημα" και η αδέκαστη δικαιοσύνη», στο συλλογικό Σούρλας (επίμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη…*, ό.π., σσ. 46-50 ˙ Η δίκη για τη δολοφονία του Λαμπράκη ξεκίνησε στις 3 Οκτωβρίου 1966 στο κακουργιοδικείο Θεσσαλονίκης. Παμψηφεί εκρίθη ότι δεν υπήρξε ανθρωποκτονία εκ προθέσεως, άρα δεν υπήρχαν και ηθικοί αυτουργοί. Ένοχοι κρίθηκαν ο Σπύρος Γκοτζαμάνης, για το κακούργημα της «θανατηφόρου βλάβης, καθ' ήν εσκοπείτο η εκτέλεσις βαρείας σωματικής κακώσεως», και ο Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης, ο οποίος εκρίθη ένοχος ως απλός συνεργός του Γκοτζαμάνη. Σχετικά με τη δικαστική απόφαση και τις ποινές που επιβλήθηκαν στους καταδικασθέντες βλ. Βούλτεψης, ό.π., σσ. 206-210.

τον αμερικανικό παράγοντα, η αποτυχημένη προσπάθεια αναθεώρησης του Συντάγματος και ο Ανένδοτος αγώνας, δημιουργούσαν ένα εκρηκτικό πολιτικό σκηνικό για την κυβέρνηση. Η πτώση του Καραμανλή από την εξουσία ήταν θέμα χρόνου και η δολοφονία του Λαμπράκη απλώς επιτάχυνε τις εξελίξεις. Η πίεση της αντιπολίτευσης, μέσω του Ανένδοτου, ήταν ασφυκτική για την κυβέρνηση, το Στέμμα είχε αποστασιοποιηθεί από τον πολιτικά «φθαρμένο» Καραμανλή και οι Αμερικανοί εξέταζαν εναλλακτικές κυβερνητικές λύσεις[1066] για την Ελλάδα.

Η αντιπολίτευση και προσωπικά ο Γεώργιος Παπανδρέου, εκμεταλλεύτηκε χωρίς ενδοιασμούς την τραγωδία, χαρακτηρίζοντας «ηθικό αυτουργό» της δολοφονίας Λαμπράκη τον Καραμανλή: «Η ΕΚ καταγγέλλει – δηλώνει ο Γ. Παπανδρέου – και ενώπιον του Έθνους και ενώπιον της διεθνούς κοινής γνώμης τον αρχηγόν της ΕΡΕ κ. Καραμανλήν ως ηθικόν αυτουργόν της πολιτικής δολοφονίας του βουλευτού Γρ. Λαμπράκη»[1067]. Συνειδητά ο Παπανδρέου επέλεξε να οξύνει, έτι περαιτέρω, το ήδη τεταμένο πολιτικό κλίμα και να ωθήσει τη σύγκρουση κυβέρνησης αντιπολίτευσης στα άκρα, κατηγορώντας τον Πρωθυπουργό ως ηθικό αυτουργό της δολοφονίας. Χαρακτηριστικό της όξυνσης του πολιτικού κλίματος ήταν το κύριο άρθρο της προσκείμενης στην ΕΚ *Ελευθερίας,* όπου αφού κατηγορεί τον Καραμανλή ως ηθικό αυτουργό, ως «οργανωτή τρομοκρατικών ομάδων και διαμορφωτή κλίματος εμφυλίου πολέμου», τον καλεί «αν του απέμεινε συνείδησις ανθρώπου και κυβερνήτου, να χαθή από προσώπου της Ελλάδος»[1068].

[1066] Οι Αμερικανοί θεωρούσαν ότι η ΕΚ ήταν πολύ πιθανό, αργά ή γρήγορα, να διαδεχτεί την ΕΡΕ στην εξουσία και προετοιμάζονταν για αυτή την διαφαινόμενη κυβερνητική αλλαγή στην Ελλάδα.

[1067] Εφ. *Ελευθερία,* 24/5/1963˙ Λιναρδάτος, ό.π., σ. 266.

[1068] Εφ. *Ελευθερία*, 24/5/1963˙ Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, ένας από τους ισχυρότερους βουλευτές της ΕΚ εκείνη την περίοδο και κορυφαία μορφή του Ανένδοτου, μεταγενέστερα, όταν πια είχε συγκρουστεί με τον Παπανδρέου και είχε φύγει από την ΕΚ, διαχώρισε τη θέση από την επιλογή του Παπανδρέου να κατηγορήσει τον Καραμανλή ως ηθικό αυτουργό και υποστήριξε ότι αυτός «ποτέ δεν είπε ότι είναι ηθικός αυτουργός ο Καραμανλής για τη δολοφονία Λαμπράκη», βλ. Διαμαντόπουλος, ό.π., σ. 86. Γεγονός πάντως είναι ότι ο Μητσοτάκης είχε συνυπογράψει την ανακοίνωση της Κ.Ο. της ΕΚ, με την οποία κατηγορούσαν τον Καραμανλή ως ηθικό αυτουργό της δολοφονίας, βλ. Εφ. *Ελευθερία*, 24/5/1963.

Ο Παπανδρέου επανήλθε λίγες ημέρες αργότερα και με νέα δήλωσή του επιτέθηκε και πάλι στην κυβέρνηση, αλλά αυτή τη φορά, έχοντας αντιληφθεί προφανώς την αστοχία της πρώτης του δήλωσης περί «ηθικής αυτουργίας» του Καραμανλή, άφηνε να εννοηθεί ότι πίσω από τη δολοφονία μπορεί να βρίσκονταν «άλλοι»: «Η κυβέρνησις της ΕΡΕ και ο αρχηγός της είναι ασυνείδητοι εγκληματίαι ή έχουν χάση τον έλεγχον της καταστάσεως και άλλοι οργανώνουν δολοφονίας προς επιδίωξιν ανοσίων σκοπών. Και εις τας δύο περιπτώσεις η παράνομος και εγκληματική κυβέρνησις πρέπει να εξαφανισθή από προσώπου γης»[1069]. Ο Παπανδρέου γνώριζε ότι η κυβέρνηση κατέρρεε και η δολοφονία Λαμπράκη αποτελούσε την ευκαιρία για την τελική «έφοδο στα χειμερινά Ανάκτορα», την πτώση της κυβέρνησης και την άνοδό του στην εξουσία. Ο αρχηγός της αντιπολίτευσης έχοντας αντιληφθεί πως για να μπορέσει να κυβερνήσει χρειαζόταν τη στήριξη των Ανακτόρων, ή έστω την ανοχή τους, απέφυγε οποιαδήποτε αναφορά στο Στέμμα, που να το εμπλέκει αμέσως ή εμμέσως με την υπόθεση Λαμπράκη και με την ασύδοτη δράση των παρακρατικών ομάδων, υπό τη ανοχή των κρατικών οργάνων. Σε όλες τις δηλώσεις του μετά τη δολοφονία, τα πυρά του στόχευαν αποκλειστικά την κυβέρνηση και τον Καραμανλή προσωπικά.[1070]

Η δολοφονία του Λαμπράκη συγκλόνισε ολόκληρη τη χώρα και προκάλεσε πανικό στην κυβέρνηση, η οποία παρουσιαζόταν ανήμπορη να επιβληθεί στα παράλληλα κέντρα εξουσίας και στους παρακρατικούς μηχανισμούς. Η εξέλιξη των γεγονότων κατέστησαν σαφές ότι η κυβέρνηση αδυνατούσε να ελέγξει αποτελεσματικά το κράτος. Από την ανακριτική και δικαστική έρευνα δεν προέκυψε άμεση ή έμμεση κυβερνητική ευθύνη για τη δολοφονία Λαμπράκη. Παρ' όλα αυτά, η αποκάλυψη των στενών σχέσεων

[1069] Εφ. *Ελευθερία*, 28/5/1963.

[1070] Σύμφωνα με τον Δημήτρη Χαραλάμπη, ο Παπανδρέου βρήκε σε αυτήν την κρίση που βίωνε η χώρα τη δεύτερη ευκαιρία της ζωής του για να γίνει Πρωθυπουργός. Ο Χαραλάμπης υποστηρίζει ότι ο Παπανδρέου «γνώριζε ότι μόνο με τη λαϊκή υποστήριξη δεν μπορούσε να αναλάβει, ή τουλάχιστον να κρατήσει την πρωθυπουργία. Η συμμαχία με τα ανάκτορα […] ήταν απαραίτητη προϋπόθεση […] Η προσπάθεια επίρριψης ευθυνών στον Καραμανλή προσωπικά ήταν προσπάθεια κάλυψης του ρόλου της μοναρχίας μέσα στους παρακρατικούς μηχανισμούς και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, στο φόνο του Λαμπράκη», βλ. Χαραλάμπης, ό.π., σ. 134.

κράτους και παρακράτους δημιούργησε συνθήκες εντονότατης πολιτικής κρίσης.[1071] Ο Καραμανλής μπορεί να μην είχε την παραμικρή ανάμειξη στην υπόθεση Λαμπράκη, από την οποία βγήκαν βαρύτατα ζημιωμένοι ο ίδιος και η παράταξή του, αλλά έφερε την πολιτική ευθύνη ως κυβερνήτης της χώρας. Όφειλε να ελέγχει αποτελεσματικά τον κρατικό μηχανισμό, να εμποδίσει οποιαδήποτε όσμωση του κράτους με τους παρακρατικούς μηχανισμούς και να δημιουργήσει τις συνθήκες που θα απέτρεπαν τη διάπραξη μιας πολιτικής δολοφονίας βουλευτή.

Το βράδυ της 22ας Μαΐου, μόλις ο Πρωθυπουργός πληροφορήθηκε για τη δολοφονική επίθεση εναντίον του Λαμπράκη, κινητοποίησε άμεσα τον κρατικό μηχανισμό και διέταξε την άμεση διαλεύκανση της υπόθεσης.[1072] Η πολυσυζητημένη φράση που αποδίδεται στον Καραμανλή, κατά τη διάρκεια μιας στιχομυθίας του με τον διοικητή της ΚΥΠ Νάτσινα, «ποιος επιτέλους κυβερνά αυτή τη χώρα», αποδίδει εύστοχα το πώς αισθανόταν εκείνη τη στιγμή ο Καραμανλής, την αδυναμία του να ελέγξει την κατάσταση και την οργή του για το ίδιο το γεγονός, αλλά, πιθανότατα, δεν ειπώθηκε ποτέ.[1073] Την επόμενη ημέρα, η καταγγελία του Καραμανλή ως «ηθικού αυτουργού» της δολοφονίας από τον Παπανδρέου, προκάλεσε την οργισμένη αντίδραση του Πρωθυπουργού: «Το πάθος από το οποίον κατέχεται ο κ. Παπανδρέου τον οδηγεί όχι μόνον εις πολιτικάς, αλλά και εις ηθικάς απρεπείας. Δια την σημερινήν του δήλωσιν θα εντρέπεται εις όλην του τη ζωήν»[1074].

Σε μεταγενέστερο σημείωμά του, ο Καραμανλής, αναφερόμενος στα γεγονότα της δολοφονίας Λαμπράκη, υποστήριξε ότι η αντιπολίτευση

[1071] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 299.

[1072] Σχετικά με τις κινήσεις του Καραμανλή το βράδυ της δολοφονικής επίθεσης, βλ. την προσωπική αφήγηση του ιδίου στο Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 655· Βλ. επίσης την αφήγηση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στο Λιναρδάτος, ό.π., σσ. 264-265.

[1073] Δεν έχει υπάρξει μαρτυρία, αυτήκοου μάρτυρα, σχετικά με αυτή τη φράση. Ο ίδιος ο Καραμανλής έχει διαψεύσει ότι την είχε πει. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Βούλτεψης, ό.π., 291· Ιγνατίου, Παπαϊωάννου, ό.π., σσ. 201-202. Σχετικά με την φράση του Καραμανλή, ο Π. Κανελλόπουλος είχε καταθέσει την μαρτυρία του, σύμφωνα με την οποία: «Με έχουν βεβαιώσει και άλλοι, ότι, μόλις [σ.σ. ο Καραμανλής] πληροφορήθηκε για τη δολοφονία είπε "Ποιος, επιτέλους, κυβερνά αυτή τη χώρα;". Ο ίδιος δεν την άκουσα.», βλ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 265.

[1074] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 646.

εκμεταλλεύτηκε το γεγονός πολιτικά «κατά τρόπον πολιτικώς και ηθικώς απαράδεκτον […] η αντιπολίτευσις ήτο αποφασισμένη να καπηλευθή τον θάνατον του ατυχούς Λαμπράκη και να αντλήση εξ αυτού πολιτικά οφέλη». Σύμφωνα με τον Καραμανλή, η ΕΚ συμμάχησε με την ΕΔΑ και ανέλαβαν έναν «άνευ προηγουμένου αγώνα δια την προκατάληψιν της δικαιοσύνης, την κατασυκοφάντησιν της Κυβερνήσεώς μου και την δυσφήμησιν της χώρας εις κλίμακα διεθνή»[1075].

Λαμβάνοντας υπόψη ότι την ίδια περίοδο ο Καραμανλής βρισκόταν σε διάσταση με το Στέμμα και ότι ο στρατός, το παρακράτος και ένα τμήμα του κρατικού μηχανισμού ήταν ταγμένοι στο πλευρό του Βασιλιά, που αποτελούσε τον «ακρογωνιαίο λίθο» του αντικομμουνιστικού κράτους, ο Πρωθυπουργός βρισκόταν σε εξαιρετικά ευάλωτη θέση. Ο Καραμανλής είχε υποστηρίξει ότι η αντιπολίτευση επεδίωκε, εκμεταλλευόμενη τη δολοφονία Λαμπράκη να τρομοκρατήσει το Στέμμα, να τον δυσφημίσει προσωπικά και να οδηγήσει στην πτώση της κυβέρνησης.[1076] Η δολοφονία Λαμπράκη πολύ πιθανόν να απέβλεπε στην υπονόμευση της κυβέρνησης.[1077] Ακόμα όμως και αν δεν ήταν αυτός ο επιδιωκόμενος σκοπός, το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο: η αποσταθεροποίηση του κράτους και τελικά η πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή.

Εν τω μέσω της πολιτικής κρίσης που είχε ξεσπάσει στην Ελλάδα, εξαιτίας της δολοφονίας Λαμπράκη, η συγκρουσιακή σχέση του Καραμανλή με τα Ανάκτορα κορυφώθηκε. Αφορμή αποτέλεσε η δημόσια διαφωνία του Πρωθυπουργού με τον Παύλο σχετικά με τη σκοπιμότητα της επίσημης επίσκεψης του βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο τον Ιούλιο. Η σύγκρουση,

[1075] Ό.π., σσ. 655-656.

[1076] Γραπτή απάντηση του Καραμανλή σε σχετικό ερώτημα του δημοσιογράφου Γ. Ρούσσου, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 73Β˙ Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 656.

[1077] Ο Δημήτρης Χαραλάμπης έχει προσδιορίσει τους σκοπούς της δολοφονίας Λαμπράκη ως εξής: «Σκοπός της δολοφονίας ήταν άμεσα η αποσταθεροποίηση της κυβέρνησης Καραμανλή και έμμεσα η συνέχιση της διαδικασίας αποσταθεροποίησης του κοινοβουλευτισμού […] Ο βραχυπρόθεσμος σκοπός της δολοφονίας ήταν ο στιγματισμός, η απομάκρυνση του Καραμανλή και η αποτυχία της στρατηγικής του˙ ο μακροπρόθεσμος η αποσταθεροποίηση του κοινοβουλευτισμού», βλ. Χαραλάμπης, ό.π., σ. 133.

όπως είδαμε στην παρούσα έρευνα, ήταν προγενέστερη και τα αίτιά της βαθύτερα. Ο Καραμανλής υπέβαλε την παραίτησή του στον Βασιλιά στις 11 Ιουνίου 1963, κλείνοντας στην πραγματικότητα με αυτόν τον τρόπο την πρώτη περίοδο διακυβέρνησής του, η οποία διήρκεσε οκτώ έτη.

Η δολοφονία του Λαμπράκη και οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν εντός και εκτός Ελλάδος εναντίον της κυβέρνησης, ενίσχυσαν την άποψη του Καραμανλή για αναβολή του βασιλικού ταξιδιού, καθώς ο κίνδυνος πρόκλησης επεισοδίων είχε αυξηθεί. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο επικεφαλής της «Διεθνούς Επιτροπής των 100 για τον πυρηνικό αφοπλισμό»[1078], λόρδος Μπέρναντ Ράσσελ, δήλωσε στις 28 Μαΐου ότι η «ευθύνη για τον θάνατο του Λαμπράκη βαρύνει την ελληνική κυβέρνηση» και ζήτησε να εγκαταλειφτεί η ιδέα της επίσκεψης των Ελλήνων Βασιλέων στο Λονδίνο, σε αντίθετη περίπτωση «πολλοί άνθρωποι, μεταξύ των οποίων και εγώ [σ.σ. ο Μπέρναντ Ράσσελ], δεν θα διστάσουν να παράσχουν πάσαν βοήθειαν εις τας προετοιμασίας μιας εντόνου διαμαρτυρίας»[1079]. Επικριτική εναντίον της κυβέρνησης και του ίδιου του Πρωθυπουργού ήταν και επιστολή που απηύθυναν την ίδια ημέρα, 28 Μαΐου, στον Καραμανλή δεκατρείς βουλευτές του Εργατικού κόμματος Αγγλίας, με την οποία καθίστατο σαφές ότι δεν θα ήταν καλοδεχούμενο το βασιλικό ζεύγος στο Λονδίνο: «Έχομεν συγκλονισθή από την τραγωδίαν [σ.σ. τη δολοφονία Λαμπράκη], η οποία έλαβε χώραν εις Θεσσαλονίκην […] Θεωρούμεν τούτο ως ισοδύναμον προς πολιτικόν έγκλημα το οποίον είναι δυνατόν να έχη παγκόσμιον απήχησιν»[1080].

Με την επιστολή τους αυτή, οι Άγγλοι βουλευτές του Εργατικού κόμματος, εξέφραζαν την απογοήτευσή τους για όσα συνέβαιναν στην Ελλάδα και ζητούσαν από τον Καραμανλή την απελευθέρωση των κομμουνιστών πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα. Ο Καραμανλής επέστρεψε την επιστολή ως «απαράδεκτη», κατηγορόντας τους Άγγλους

[1078] Το Ελληνικό παρακλάδι της Επιτροπής «Ράσσελ» ήταν η «ελληνική Επιτροπή για την Διεθνή Ύφεση και την Ειρήνη», της οποίας ιδρυτικό μέλος και Αντιπρόεδρος ήταν ο Γρηγόριος Λαμπράκης.
[1079] Εφ. *Ελευθερία,* 29/5/1963˙ Βλ. και Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 651.
[1080] Ό.π.

βουλευτές για ανάμειξη στις εσωτερικές πολιτικές υποθέσεις της Ελλάδας. Ο Καραμανλής επισήμανε ότι όλοι γνωρίζουν ότι στην Ελλάδα υπάρχει δημοκρατία και ότι οι τελευταίοι οι οποίοι θα έπρεπε να παρασύρονται από τέτοιες «συκοφαντίες» είναι οι Βρετανοί «διότι εγνώρισαν και επλήρωσαν μαζί μας κατά την περίοδον 1943-1946 και τα εγκλήματα, αλλά και τας μεθόδους των κομμουνιστών. Μεθόδους τας οποίας επαναλαμβάνουν και σήμερον ομιλούντες όπως και τότε περί ελευθερίας και δημοκρατίας»[1081].

Ο Καραμανλής είχε θέσει για πρώτη φορά στον Παύλο, μέσω του αυλικού Κωνσταντίνου Χοϊδά, το θέμα της αναβολής του βασιλικού ταξιδιού στις αρχές Μαΐου. Ο Βασιλιάς επιφυλάχτηκε να απαντήσει και το θέμα παρέμεινε εκκρεμές για περίπου ένα μήνα, διότι μεσολάβησαν η επίσκεψη του Ντε Γκωλ, η ασθένεια του Παύλου και η δολοφονία Λαμπράκη. Στα τέλη Μαΐου ο Καραμανλής συζήτησε και πάλι το ζήτημα με τους συνεργάτες του, οι οποίοι ομόφωνα υποστήριξαν την αναβολή της επίσκεψης των Βασιλέων στο Λονδίνο.[1082] Στις 4 Ιουνίου ο Καραμανλής διεμήνυσε στον Παύλο, μέσω του Χοϊδά και πάλι, ότι η επίσημη επίσκεψη έπρεπε να αναβληθεί και ο Βασιλιάς θα έπρεπε έγκαιρα να προβεί σε σχετική ανακοίνωση.[1083] Η απάντηση ήρθε τελικά από τη Φρειδερίκη και όχι από τον Παύλο, η οποία επικοινώνησε με τον υπουργό Εξωτερικών Ευάγγελο Αβέρωφ και του ζήτησε να ενημερώσει τον Πρωθυπουργό ότι ο Βασιλιάς επιθυμεί να πραγματοποιηθεί το ταξίδι και να μην επιμείνει περισσότερο στην αναβολή της επίσκεψης.[1084]

Στις 6 και 7 Ιουνίου ο Καραμανλής συζήτησε εκ νέου με τους συνεργάτες του, σε δύο αλλεπάλληλες συσκέψεις, το ζήτημα και αφού τους κατέστησε γνωστή τη θέση του Βασιλιά, υπήρξε ομόφωνη συμφωνία να επιμείνει στη θέση της η κυβέρνηση για αναβολή.[1085] Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Καραμανλής, ακόμα και λίγες ημέρες πριν την ευθεία σύγκρουσή του με τον

[1081] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 21Α.

[1082] Σημείωμα σχετικά με την κρίση του Ιουνίου 1963. Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 21Α· Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 6, σ. 20.

[1083] Αρχείο Καραμανλή, ό.π.· Γούντχαουζ, ό.π., σ. 196.

[1084] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 277.

[1085] Γούντχαουζ, ό.π.

Βασιλιά, δεν είχε συγκαλέσει ούτε την κοινοβουλευτική ομάδα της ΕΡΕ ούτε το υπουργικό συμβούλιο σε σύσκεψη, ώστε να συζητηθεί το ζήτημα του ταξιδιού, γεγονός ενδεικτικό του συγκεντρωτικού τρόπου άσκησης της εξουσίας από τον Καραμανλή. Στις συσκέψεις αυτές, που διεξήχθησαν για να αποφασιστεί η στάση που θα τηρούσε η κυβέρνηση σχετικά με την βασιλική επίσκεψη στο Λονδίνο και για τον τρόπο διαχείρισης του ζητήματος, συμμετείχαν οι εξής στενοί συνεργάτες του Καραμανλή: Ροδόπουλος, Κανελλόπουλος, Παπαληγούρας, Πρωτοπαπαδάκης, Αβέρωφ, Παπακωνσταντίνου, Θεοτόκης, Ράλλης, Τσάτσος, Πιπινέλης και Μακρής.[1086]

Ο Καραμανλής ζήτησε από τον Παύλο ακρόαση ώστε να του εκφράσει εκ του σύνεγγυς την αμετάκλητη απόφαση της κυβέρνησης για την αναβολή της επίσκεψης. Η ακρόαση ορίστηκε για το πρωί του Σαββάτου, 8 Ιουνίου 1963, στα Ανάκτορα του Τατοΐου. Ο Καραμανλής είχε σαφείς ενδείξεις ότι τα Ανάκτορα ήταν αποφασισμένα να εμείνουν στη θέση τους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Πρωθυπουργός είχε ήδη στο μυαλό του το ενδεχόμενο το Στέμμα να είχε αποφασίσει ότι έπρεπε να υπάρξει κυβερνητική αλλαγή και θα επιχειρούσε με αφορμή το θέμα της επίσκεψης να ωθήσει τα πράγματα στα άκρα. Οι αλλεπάλληλες διαφωνίες μεταξύ Βασιλιά και Πρωθυπουργού που είχαν προηγηθεί για διάφορα ζητήματα είχαν καταστήσει εξαιρετικά δύσκολη την μεταξύ τους συνεργασία.[1087] Παρά ταύτα, ο Καραμανλής παρουσιαζόταν έτοιμος να παραμείνει αμετακίνητος στη θέση του και να μην υποκύψει στις επιθυμίες του Στέμματος, όπως είχε πράξει στο παρελθόν (προίκα Σοφίας, εκφώνηση βασιλικών λόγων χωρίς ενημέρωση της κυβέρνησης κ.α.). Ο Πρωθυπουργός διακατεχόταν επίσης και από το φόβο της επανάληψης μιας συνομωσίας, αντίστοιχης με αυτή του 1958, με συμμετοχή βουλευτών του κόμματός του, που θα οδηγούσε σε αποπομπή του από την εξουσία και στην εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον Βασιλιά σε κάποιο άλλο πρόσωπο, όπως είχε συμβεί με τον ίδιο όταν ανήλθε στην εξουσία το 1955.

[1086] Αρχείο Καραμανλή, ό.π.
[1087] Μασσίπ, ό.π., σ. 78.

Ο Καραμανλής εξήγησε στον Παύλο ότι η αναβολή του ταξιδιού ήταν επιβεβλημένη για δύο λόγους. Πρώτον, διότι τα επεισόδια του Απριλίου εις βάρος του Στέμματος και η έκταση που έλαβε η «δυσφημιστική» επίθεση εναντίον των Βασιλέων και της κυβέρνησης δημιουργούσαν «τελείως απρόσφορον κλίμα δια την επίσκεψιν». Και δεύτερον, διότι υπήρχαν πληροφορίες ότι τα επεισόδια θα επαναλαμβάνονταν, με τρόπο οργανωμένο αυτή τη φορά και θα ελάμβαναν μεγαλύτερη έκταση. Στη συνέχεια ο Πρωθυπουργός εξέθεσε στον Βασιλιά την ανησυχία του ότι ο «εγχώριος και ο διεθνής κομμουνισμός» θα εκμεταλλεύονταν τη βασιλική επίσκεψη για να δυσφημίσουν την κυβέρνηση και τη χώρα σχετικά με το ζήτημα των πολιτικών κρατουμένων. Η αγγλική κυβέρνηση είχε δηλώσει στον Καραμανλή ότι δεν ήταν σε θέση να εγγυηθεί ότι δεν θα επαναλαμβάνονταν επεισόδια εις βάρος του Στέμματος.[1088]

Ο Βασιλιάς απάντησε στον Καραμανλή ότι η αναβολή της επίσκεψης θα ήταν μια δυσάρεστη εξέλιξη, πρώτον γιατί θα αποτελούσε νίκη των κομμουνιστών που προκάλεσαν τα επεισόδια του Απριλίου και δεύτερον διότι θα προκαλούσε αλγεινή εντύπωση να μην ανταποκριθούν οι Έλληνες Βασιλείς στην επίσημη πρόσκληση που τους απηύθυνε η Βασίλισσα της Αγγλίας. Ο Καραμανλής αντέκρουσε τα επιχειρήματα του Παύλου, υποστηρίζοντας ότι «το θέμα δεν ήταν προσωπικό αλλά πολιτικό», και την ευθύνη ανελάμβανε η υπεύθυνη κυβέρνηση. Ο Βασιλιάς βρέθηκε σε θέση αδυναμίας, διότι το επιχείρημα του Καραμανλή βασιζόταν στο Σύνταγμα και μη δυνάμενος να το αντικρούσει ρώτησε τον Πρωθυπουργό «αν θα επέμενε των απόψεών του αυτών μέχρι διαφωνίας». Ο Καραμανλής του ξεκαθάρισε ότι θα επέμενε μέχρι τέλους στη θέση του για αναβολή του ταξιδιού, διότι έτσι πίστευε ότι «προστάτευε το Στέμμα και το γόητρο της χώρας». Ο Παύλος ζήτησε από τον Καραμανλή να συζητήσουν εκ νέου το θέμα τη Δευτέρα, ώστε να έχει τον απαιτούμενο χρόνο να το σκεφτεί καλύτερα.[1089]

[1088] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 20-21.
[1089] Ό.π., σ. 21.

Το πρωί της Δευτέρας, 10 Ιουνίου 1963, ο Παύλος υποδέχτηκε τον Καραμανλή στα Ανάκτορα, παρισταμένου του διαδόχου Κωνσταντίνου. Ο Βασιλιάς εξέθεσε τον προβληματισμό του στον Πρωθυπουργό, σύμφωνα με τον οποίο η αναβολή του ταξιδιού θα προκαλούσε άσχημη εντύπωση στην Αγγλική Αυλή. Ο Καραμανλής του επανέλαβε ότι την ευθύνη για την αναβολή θα την αναλάμβαναν από κοινού η ελληνική και η Αγγλική κυβέρνηση και του τόνισε ότι θα προκαλούσε χειρότερη εντύπωση και το Στέμμα θα εκτιθόταν περισσότερο εφόσον γινόταν δημοσίως γνωστό ότι ο Βασιλιάς αγνόησε την υπεύθυνη γνώμη της κυβέρνησής του. Στην συνέχεια ο Καραμανλής τόνισε ότι σε παρόμοια περίπτωση η Βασίλισσα της Αγγλίας θα συμμορφωνόταν με την γνώμη της κυβέρνησής της. Κλείνοντας τη συζήτηση, ο Καραμανλής έκανε νύξη στον Παύλο περί παραβίασης της Συνταγματικής τάξης, αν ο Βασιλιάς δεν συμμορφωνόταν με την γνώμη της υπεύθυνης κυβέρνησης, και του απηύθυνε έκκληση να συμφωνήσει για την αναβολή του ταξιδιού.[1090]

Τελικά ο Βασιλιάς φάνηκε ότι πείσθηκε περί της αναβολής του ταξιδιού και συζήτησε με τον Καραμανλή τον τρόπο με τον οποίο θα το ανακοίνωνε στη Βασίλισσα της Αγγλίας. Αποφάσισε να της στείλει προσωπική επιστολή, την οποία θα της προσκόμιζε αυτοπροσώπως ο διάδοχος, ο οποίος θα της έδιδε και προφορικές εξηγήσεις. Ο Παύλος ζήτησε από τον Καραμανλή να συναντηθούν και πάλι το απόγευμα της ίδιας ημέρας ώστε να οριστικοποιήσουν την απόφαση και να κανονίσουν τις λεπτομέρειες της αναβολής. Ο Καραμανλής αποχώρησε ανακουφισμένος από τα Ανάκτορα και κάλεσε τους στενούς συνεργάτες του για να τους ανακοινώσει τα όσα διημείφθησαν. Την ώρα που ο Καραμανλής ενημέρωνε τους συνεργάτες του, επικοινώνησε μαζί του τηλεφωνικώς ο αυλικός Χοϊδάς και τον παρακάλεσε, εκ μέρους του Βασιλιά, να αναβάλουν την απογευματινή του συνάντηση για την επόμενη ημέρα.[1091] Το ζήτημα μονοπωλούσε το ενδιαφέρον του τύπου και ο Καραμανλής ανησυχούσε ότι όσο δεν ανακοινωνόταν η αναβολή η κυβέρνηση

[1090] Ό.π.

[1091] Ό.π. · Λιναρδάτος, ό.π., σ. 279.

παρέμενε έκθετη και υφίστατο πολιτική φθορά από την αδυναμία λήψης οριστικής απόφασης.

Την επόμενη ημέρα, 11 Ιουνίου, ο Καραμανλής επισκέφτηκε εκ νέου τα Ανάκτορα, όπου ο Παύλος του ανακοίνωσε ότι, αφού επανεξέτασε το θέμα, κατέληξε στην απόφαση να μην υιοθετήσει την εισήγηση της κυβέρνησης και το ταξίδι να πραγματοποιηθεί κανονικά.[1092] Τι μεσολάβησε από το πρωί της Δευτέρας μέχρι την Τρίτη, ώστε να αλλάξει τη γνώμη του και τη στάση του ο Βασιλιάς εντός ολίγων ωρών, παραμένει μέχρι σήμερα αδιευκρίνιστο. Διάφορες θεωρίες έχουν διατυπωθεί, καμία όμως δεν έχει τεκμηριωθεί. Η ισχυρή επιρροή που ασκούσε η Βασίλισσα Φρειδερίκη στον σύζυγό της, ενισχύει την πιθανότητα, αυτή μαζί με άλλους αυλικούς να συνέβαλαν καταλυτικά στην αλλαγή της απόφασης του Παύλου. Η δήλωση του Καραμανλή στον Παύλο, ότι θα παραιτείτο σε περίπτωση που ο Βασιλιάς δεν υιοθετούσε την εισήγηση της κυβέρνησης για αναβολή του ταξιδιού, έδιναν την ευκαιρία στα Ανάκτορα να απαλλαγούν από τον Καραμανλή και να προχωρήσουν στο σχέδιο για σχηματισμό κεντροδεξιάς κυβέρνησης[1093], που θα ήταν πιθανό να οδηγήσει σε λήξη του ανεπιθύμητου για τα Ανάκτορα Ανένδοτου.

Στο πλαίσιο της παραπάνω υπόθεσης, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο κάποια φιλόδοξα στελέχη από το εσωτερικό του κόμματος του Καραμανλή, που απέβλεπαν στην διάσπαση της ΕΡΕ, είτε για προσωπικές φιλοδοξίες είτε επειδή θεωρούσαν ως βέλτιστη λύση για τη χώρα το σχηματισμό κεντροδεξιάς συγκυβέρνησης ΕΡΕ και ΕΚ, να επέδρασαν στην αλλαγή της στάσης του Παύλου το κρίσιμο εκείνο 24ωρο. Την πιθανότητα αυτή, δηλαδή της εμπλοκής συνεργατών του Πρωθυπουργού στην απόφαση του Παύλου, είχε σημειώσει και ο ίδιος ο Καραμανλής. Σύμφωνα με τον Μακεδόνα πολιτικό «είχε ήδη παρασκευασθή λύσις με άλλους συνεργάτας

[1092] Αρχείο Καραμανλή, ό.π.
[1093] Λιναρδάτος, ό.π.

μου, οι οποίοι ενθάρρυναν τον Βασιλέα κατά την διαφωνίαν»[1094]. Ο συνεργάτης του Παύλου, αυλικός Κωνσταντίνος Χοϊδάς, είχε αναφέρει στον Καραμανλή ως αιτία της αλλαγής άποψης του Βασιλιά την ενόχληση του τελευταίου «από τας εφημερίδας της Δευτέρας [σ.σ. 10 Ιουνίου], αι οποίαι ωμίλουν περί διαφωνίας Στέμματος και Κυβερνήσεως, γεγονός το οποίον του εδημιούργει [σ.σ. του Παύλου] "πρόβλημα γοήτρου"»[1095].

Το κρίσιμο 24ωρο που μεσολάβησε μεταξύ της Δευτέρας 10 και της Τρίτης 11 Ιουνίου, ο Παύλος συναντήθηκε στα Ανάκτορα με τους αρχηγούς των επιτελείων των ενόπλων δυνάμεων. Η κίνηση αυτή μαρτυρεί μια έκδηλη ανασφάλεια εκ μέρους των Στέμματος σχετικά με τη στάση που θα τηρούσαν οι Ένοπλες Δυνάμεις σε περίπτωση σύγκρουσης κυβέρνησης-Θρόνου.[1096] Ο Παύλος γνώριζε πως η απόφασή του να αγνοήσει την εισήγηση του Πρωθυπουργού θα οδηγούσε σε παραίτηση του τελευταίου, αλλά δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει ποια θα ήταν η εξέλιξη: ο Καραμανλής θα παραιτείτο και θα συνέχιζε να συνεργάζεται με τα Ανάκτορα μέχρι να οδηγείτο η χώρα σε εκλογές ή θα επιχειρούσε μια ευθεία σύγκρουση με το Στέμμα, με πιθανή ανάμειξη των ενόπλων δυνάμεων, η οποία θα οδηγούσε σε ένα νέο Εθνικό Διχασμό; Με αυτή τη συνάντηση ο Παύλος ήθελε πριν «διαβεί τον Ρουβίκωνα», αγνοώντας την εισήγηση της υπεύθυνης κυβέρνησης, να έχει λάβει διαβεβαιώσεις από τις Ένοπλες Δυνάμεις ότι θα στέκονταν στο πλευρό του Θρόνου, ακόμα και αν προέκυπτε σύγκρουση με την εκλεγμένη κυβέρνηση, και ότι δεν θα αντιδρούσαν σε περίπτωση απομάκρυνσης του Καραμανλή από την εξουσία.

Η πίστη των ενόπλων δυνάμεων στο Στέμμα σε περίπτωση σύγκρουσης με τον Καραμανλή, φαίνεται ότι απασχολούσε τα Ανάκτορα

[1094] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, αφήγηση Καραμανλή, Φ.71Β˙ Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 30˙ Βλ. και Σβολόπουλος, *Καραμανλής 1907-1998…,* ό.π., σ. 117.

[1095] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 23.

[1096] Πληροφορίες του *Βήματος* (13/6/1963) ανέφεραν ότι η διαφωνία Στέμματος-Πρωθυπουργού είχε ως υπόβαθρο την προσπάθεια του Καραμανλή να αποσπάσει από το Στέμμα τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων. Το δημοσίευμα είχε διαψεύσει ο αρχηγός ΓΕΣ Σακελλαρίου σε επαφή του με τον Αμερικανό πρέσβη Λαμπουίζ, τον οποίο διαβεβαίωσε ότι οι ένοπλες δυνάμεις θα παρέμεναν πιστές σε οποιαδήποτε συνταγματική κυβέρνηση. Βλ. Ριζάς, ό.π., σ. 277.

νωρίτερα από τις 10 Ιουνίου. Στη διάρκεια της βασιλικής επίσκεψης στη Θεσσαλονίκη τον Μάρτιο του 1963, η Φρειδερίκη, απευθυνόμενη προς τον αρχηγό του Γ΄ Σώματος Στρατού, ρώτησε «ποιαν στάση θα ετήρει ο Στρατός εις περίπτωσιν πτώσεως ή παραιτήσεως της κυβερνήσεως Καραμανλή», για να λάβει την απάντηση ότι «ο Στρατός παραμένει πάντοτε πιστός εις τον Βασιλέα και το Έθνος»[1097]. Αυτή η στιχομυθία αποτελεί ένδειξη για το γεγονός ότι το Στέμμα προετοιμαζόταν για την απομάκρυνση του Καραμανλή, νωρίτερα από τον Ιούνιο του 1963, και θεωρούσε τη στήριξη του στρατού εκ των ων ουκ άνευ για να μπορέσει να εξασφαλίσει την ασφάλεια της θέσης του, σε περίπτωση σύγκρουσης με την κυβέρνηση.

Ο Καραμανλής, εύλογα αγανακτισμένος με τη στάση του Παύλου, υπέβαλε την παραίτησή του, αμέσως μετά την άρνηση του τελευταίου να υιοθετήσει την εισήγηση της κυβέρνησης για αναβολή του βασιλικού ταξιδιού στο Λονδίνο. Ζήτησε από τον ανώτατο άρχοντα τον σχηματισμό «αυστηρώς» υπηρεσιακής κυβέρνησης που θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές, «εντός των συνταγματικών προθεσμιών», με πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα.[1098] Ο Βασιλιάς επιφυλάχτηκε να απαντήσει και πρόσφερε στον Καραμανλή τον Μεγαλόσταυρο του Σωτήρος, τον οποίο του είχε προσφέρει και παλαιότερα.[1099] Ο Καραμανλής αρνήθηκε και πάλι να δεχτεί το παράσημο, με το επιχείρημα ότι «μεγαλόσταυρος συνήθως προσφέρεται προς παρηγορίαν εις τους αποπεμπομένους Πρωθυπουργούς»[1100], πράγμα όμως που δεν συνέβαινε στη δική του περίπτωση.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο Καραμανλής έχοντας αντιληφθεί ότι τα Ανάκτορα μεθόδευαν την «εκπαραθύρωσή» του από την εξουσία, επέλεξε να

[1097] Εφ. *Το Βήμα*, 13/6/1963˙ Λιναρδάτος, ό.π., σ. 282.

[1098] Ο Καραμανλής ζήτησε επίσης από τον Παύλο η επόμενη Βουλή να είναι αναθεωρητική, κατά παράβαση του άρθρου 108 του Συντάγματος, βλ. Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 300. Ο Καραμανλής σε μεταγενέστερη αναφορά του στο θέμα αυτό, παραδέχτηκε ότι η προκήρυξη εκλογών για αναθεωρητική Βουλή ήταν «τυπικώς ανορθόδοξη», αλλά προέταξε την χρησιμότητα που θα είχε για τη χώρα, εκείνη τη χρονική στιγμή, η αναθεώρηση του Συντάγματος και παρέπεμψε στις αντίστοιχες προηγούμενες περιπτώσεις, του 1911 και του 1952, βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 22.

[1099] Βλ. εδώ, σ. 363.

[1100] Αρχείο Καραμανλή, ό.π.

εξωθήσει την κατάσταση στα άκρα, επιμένοντας μέχρι παραιτήσεως για ένα ήσσονος σημασίας θέμα, όπως το βασιλικό ταξίδι, όπου είχε όμως το δίκιο με το μέρος του. Η πραγματοποίηση ή μη της επίσκεψης του βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο ήταν απόφαση πολιτική και ο ανώτατος άρχοντας όφειλε να ακούσει την εισήγηση του υπεύθυνου συμβούλου του, του Πρωθυπουργού, όπως όριζε το Σύνταγμα. Αν ο Βασιλιάς επέμενε και πραγματοποιούσε το ταξίδι ο Πρωθυπουργός θα δικαιωνόταν από συνταγματική άποψη. Αν ο Βασιλιάς υποχωρούσε, ο Καραμανλής θα είχε πετύχει μια σημαντική νίκη έναντι των Ανακτόρων και θα είχε καταφέρει να επιβάλει εαυτόν έναντι του Στέμματος.[1101] Η στάση που τήρησε ο Καραμανλής έναντι του Παύλου, κατέστησε σαφές ότι ήταν πράγματι αποφασισμένος να επιμείνει στην άποψή του μέχρι παραιτήσεως, χωρίς να υποχωρήσει στη βούληση του Στέμματος. Αλλά παράλληλα, το γεγονός ότι ο Καραμανλής δεν κατήγγειλε δημόσια την στάση του Παύλου, η οποία δεν ήταν σύμφωνη με τις επιταγές του Συντάγματος και η απροθυμία του να έρθει σε άμεση, ανοιχτή, σύγκρουση με το Στέμμα, η οποία θα μπορούσε να είχε οδηγήσει σε ένα νέο Εθνικό Διχασμό, υποδηλώνει ότι ο Καραμανλής δεν είχε προσχεδιάσει την παραίτησή του. Δεν έψαχνε μια αφορμή για να παραιτηθεί και να συγκρουστεί με το Στέμμα, σε ένα αγώνα επικράτησης του ενός εκ των δύο.

Αυτό που δεν μπορεί να αποκλειστεί είναι ότι ο Καραμανλής πιθανόν να έψαχνε μια αφορμή για να αποχωρήσει από την εξουσία, σε μια στιγμή που το πολιτικό περιβάλλον ήταν εξαιρετικά δυσμενές για τον ίδιο και την κυβέρνησή του. Οι συχνές προστριβές με το Στέμμα, ο Ανένδοτος αγώνας και η δολοφονία Λαμπράκη, είχαν δημιουργήσει ένα εκρηκτικό πολιτικό σκηνικό το οποίο ήταν εξαιρετικά αβέβαιο αν ο Καραμανλής θα μπορούσε να το διαχειριστεί για πολύ καιρό ακόμα. Το αν ο Καραμανλής χρησιμοποίησε το θέμα του ταξιδιού για να αποχωρήσει από την εξουσία αποτελεί μια υπόθεση που δεν μπορεί να τεκμηριωθεί. Οι μετά την παραίτηση εξελίξεις, όμως, και η στάση που τήρησε ο Καραμανλής, που θα εξεταστούν στη συνέχεια,

[1101] Την άποψη αυτή είχε διατυπώσει ο Σπύρος Λιναρδάτος, βλ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 278.

προσφέρουν ενδείξεις επί των οποίων θα μπορούσε να στηριχτεί μια τέτοια υπόθεση.

Πέραν της προφανούς αφορμής, η οποία σχετιζόταν με τη σκοπιμότητα της πραγματοποίησης του βασιλικού ταξιδιού, που οδήγησε τον Καραμανλή σε παραίτηση, υπήρχαν και τα βαθύτερα αίτια, στα οποία και βασίστηκε το αμετάκλητο της στάσης του. Οι συχνές προστριβές με τα Ανάκτορα, κυρίως με τη Βασίλισσα Φρειδερίκη, είχαν καταστήσει την συνεργασία του Πρωθυπουργού με τον ανώτατο άρχοντα προβληματική. Ο Παύλος παρουσιαζόταν υποχωρητικός έναντι των πιέσεων της αντιπολίτευσης, στο πλαίσιο του Ανένδοτου, χωρίς να παρέχει, την αναμενόμενη από τον Καραμανλή, στήριξη στην κυβέρνηση, γεγονός που προβλημάτιζε έντονα τον Καραμανλή.[1102] Τέλος, το γεγονός ότι ο Καραμανλής είχε αντιληφθεί ότι «ορισμένοι κύκλοι» εντός του κόμματός του επιβουλεύονταν τη θέση του, τον ωθούσε να ξεκαθαρίσει την κατάσταση. Για τον Καραμανλή ήταν «προφανές ότι […] παρασκευάζετο και πάλιν μια από τας συνήθεις συνωμοσίας»[1103]. Ένας τρόπος για να ξεκαθαρίσει το τοπίο και να σταθεροποιήσει τη θέση του στην ηγεσία του κόμματος ήταν η προσφυγή στις κάλπες, κατά το πρότυπο του 1958. Ο Πρωθυπουργός πίστευε ότι ακόμα και σε εκείνη τη δύσκολη πολιτική συγκυρία, για τον ίδιο και την παράταξή του, οι εκλογές θα απέβαιναν εκ νέου υπέρ του.[1104] Οι εκλογές, επομένως, υπήρχαν ως ενδεχόμενο στο μυαλό του Καραμανλή πριν επιμείνει στην παραίτησή του και έρθει σε οριστική ρήξη με τον Βασιλιά.

Η απόφαση του Παύλου να πραγματοποιήσει την επίσημη επίσκεψη στο Λονδίνο, παρά την αντίθετη εισήγηση του υπεύθυνου Πρωθυπουργού, αποτελούσε παραβίαση του πνεύματος αλλά και του γράμματος του

[1102] Βλ. ενδεικτικά την επιστολή του Καραμανλή προς τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, στις 5 Ιανουαρίου 1964, όπου στο πλαίσιο των παραπόνων του για τη στάση του Στέμματος απέναντί του, χαρακτηρίζει ως «επαναφορά στο θλιβερό παρελθόν» τις «υποχωρήσεις του Στέμματος εις τους εκβιασμούς της αντιπολιτεύσεως», βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 111.

[1103] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 113.

[1104] Σβολόπουλος, ό.π., σ. 119˙ Βλ. επίσης και Μασσίπ, ό.π., σ. 76, όπου ο Καραμανλής αναφέρει ότι «η αντιπολίτευση δεν ήθελε εκλογές γιατί γνώριζε ότι θα τις χάσει».

Συντάγματος. Σύμφωνα με το άρθρο 29 του Συντάγματος, το πρόσωπο του Βασιλιά είναι «ανεύθυνο» και «απαραβίαστο» και την ευθύνη των πολιτικών αποφάσεων φέρουν οι υπουργοί.[1105] Ο Βασιλιάς δεν είχε δικαίωμα να μην εφαρμόζει τις εισηγήσεις της κυβέρνησης, ούτε μπορούσε να ελέγχει την σκοπιμότητα των πράξεων που του υπέβαλλε η κυβέρνηση, παρά μόνο να ελέγχει τη νομιμότητά τους. Η πρωτοβουλία και η τελική απόφαση της έκδοσης των κυβερνητικών πράξεων ανήκε στην αποκλειστική αρμοδιότητα της υπεύθυνης κυβέρνησης.[1106] Σύμφωνα με το άρθρο 30 του Συντάγματος, καμία πράξη του Βασιλιά «δεν έχει ισχύ ούτε εκτελείται, αν δεν προσυπογραφεί από τον αρμόδιο υπουργό, ο οποίος με μόνη την υπογραφή του αναλαμβάνει και την ευθύνη της»[1107]. Σύμφωνα με τον Ζαν Μεϋνώ, «η ασάφεια του άρθρου 30 επέτρεψε στον Βασιλιά να καταστεί κύριος του δικαιώματος διάλυσης της Βουλής»[1108], γεγονός που του έδινε υπέρμετρη, σε σχέση με το Σύνταγμα, δύναμη. Ο σκοπός όμως του Συντάγματος, σύμφωνα με τον Μεϋνώ, ήταν σαφής: «ο βασιλεύς βασιλεύει, αλλά δεν κυβερνά». Με άλλα λόγια το Σύνταγμα του 1952 απαγόρευε ρητά στον Βασιλιά να έχει προσωπική πολιτική στις κρατικές υποθέσεις.[1109] Η απόφαση του Παύλου να αγνοήσει την εισήγηση του Καραμανλή και να πραγματοποιήσει επίσημη επίσκεψη, ως αρχηγός κράτους, στο Λονδίνο, αποτελούσε παραβίαση του Συντάγματος. Με αυτή του την πράξη ο Παύλος ασκούσε εξωτερική πολιτική, στο πρότυπο του πατέρα του, Κωνσταντίνου Α΄, την περίοδο 1915-1916, κάτι που το Σύνταγμα δεν του επέτρεπε να κάνει.

Ο Καραμανλής, αμέσως μετά την υποβολή της παραίτησής του στον Βασιλιά, συγκάλεσε το υπουργικό συμβούλιο και ανακοίνωσε στους Υπουργούς τα όσα διημείφθησαν ανάμεσα σε εκείνον και τον ανώτατο άρχοντα. Αφού εξήγησε στους Υπουργούς του τους λόγους που τον οδήγησαν στην παραίτηση, ο Πρωθυπουργός δήλωσε αποφασισμένος να

[1105] ΦΕΚ 1/Α/1-1-1952, σ. 6.
[1106] Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 253.
[1107] ΦΕΚ 1/Α/1-1-1952, σ. 6.
[1108] Μεϋνώ, τόμ. Α΄, σ. 384.
[1109] Ό.π.

εμείνει στην εισήγησή του για εκλογές, τονίζοντας ότι ήταν ο μόνος τρόπος «αμέσου εκκαθαρίσεως της καταστάσεως». Ο Καραμανλής επέμεινε ιδιαίτερα στην ανάγκη να μην διασπαστεί η ΕΡΕ με συμμετοχή σε μια νέα πολιτική κυβέρνηση – κυβέρνηση συνεργασίας – που θα σχηματιζόταν από την υπάρχουσα Βουλή, αλλά και να μην υπάρξει σύγκρουση του κόμματος της πλειοψηφίας, δηλαδή της ΕΡΕ, με το Βασιλιά, καθώς κάτι τέτοιο θα είχε δραματικές συνέπειες για τη χώρα.[1110] Το ενδεχόμενο μιας διάσπασης της ΕΡΕ εκείνη τη χρονική στιγμή δεν ήταν απίθανο, διεκινείτο, μάλιστα, ως σενάριο από τον τύπο.[1111] Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ο Καραμανλής θα βρισκόταν σε μια θέση που ούτε θα του ταίριαζε, ούτε θα ήθελα να βρεθεί: να κατέλθει στις εκλογές αντιμαχόμενος τον Βασιλιά. Ο Καραμανλής ήταν πιστός θιασώτης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, την υπεράσπιση της οποίας πρότασσε έναντι του θεσμού της Βασιλείας, αλλά σε καμία περίπτωση δεν επιθυμούσε να ξεκινήσει αντιμοναρχικό αγώνα. Πίστευε ότι ο θεσμός της Βασιλείας, όταν λειτουργούσε εντός των συνταγματικών του αρμοδιοτήτων, ήταν επ' ωφελεία του τόπου.[1112]

Ο Πρωθυπουργός εξήγησε ενώπιον του υπουργικού συμβουλίου ότι η παραίτηση της κυβέρνησης ήταν αναπόφευκτη τόσο για λόγους αρχής όσο και για λόγους ουσίας: «Αρχής μεν διότι η κυβέρνησις θα συνέβαλλε εις την παραβίασιν του πολιτεύματος εάν εδέχετο ότι ο ανεύθυνος άρχων δύναται να αγνοή τας εισηγήσεις της κυβέρνήσεως επί θεμάτων πολιτικών […] Δια λόγους ουσίας δε, διότι η κυβέρνησις ειλικρινώς ότι την αναβολήν της

[1110] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 71Β.

[1111] Βλ. Εφ. *Ελευθερία*, 13/6/1963, όπου στο κύριο άρθρο αναφέρεται ότι «κύκλοι τινές της ΕΡΕ αντιτιθέμενοι προς τον κ. Καραμανλήν, προωθούν λύσεις με έντονον συμμετοχήν του κ Μαρκεζίνη»· βλ. επίσης Εφ. *Το Βήμα*, 12/6/1963, όπου στο κύριο άρθρο αναφέρεται ότι μετά την παραίτηση του Πρωθυπουργού εμφανίζονται διασπαστικές τάσεις εντός του κόμματος της πλειοψηφίας και «υπήρχον σοβαραί ενδείξεις ότι η κατάστασις είχεν αρχίσει να διαφεύγη του ελέγχου του [σ.σ. Καραμανλή]».

[1112] Όπως είχε πει ο ίδιος ο Καραμανλής, «ουδέποτε υπήρξε βασιλόφρων εκ πεποιθήσεως», αλλά η «Βασιλεία θα μπορούσε να αποβεί σταθεροποιητικός παράγοντας, εφόσον βέβαια θα εκπλήρωνε ορθώς την αποστολή της». Τη θέση του αυτή ενίσχυε και η προσωπικότητα του Παύλου «ο οποίος πέραν της αγάπης του και της εντιμότητός του, διεπνέετο και από ειλικρινή αγάπη για τον ελληνικό λαό», βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 5, σ. 472.

βασιλικής επισκέψεως την επέβαλλε και η αξιοπρέπεια και τα συμφέροντα της χώρας»[1113]. Το υπουργικό συμβούλιο ενέκρινε ομόφωνα την πολιτική επιλογή του Πρωθυπουργού. Ο μόνος Υπουργός που εξέφρασε την αμφιβολία του σχετικά με το αν ο Πρωθυπουργός θα έπρεπε να φτάσει μέχρι του σημείου της παραίτησης, παρότι συμφωνούσε ότι η εισήγηση της κυβέρνησης ήταν σωστή, ήταν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Εκ των υστέρων, από την απόφαση της παραίτησης διαφοροποιήθηκε και ο Σπύρος Θεοτόκης[1114], ο οποίος, σύμφωνα με τον Καραμανλή, «ενθάρρυνε τον κ. Κανελλόπουλον και ωρισμένους βουλευτάς να αντιδράσουν κατά των αποφάσεών μου»[1115].

Στο μεταξύ ο Παύλος, αμέσως μετά την υποβολή της παραίτησης από τον Καραμανλή, προχώρησε σε διάγγελμα προς τον Ελληνικό λαό, μέσω του οποίου κοινοποίησε στον ελληνικό λαό τους λόγους της διαφωνίας του με τον Πρωθυπουργό, χωρίς να θέσει προηγουμένως υπόψη της κυβερνήσεως, όπως όριζε ρητά το Σύνταγμα, το περιεχόμενό του.[1116] Αυτή ήταν η δεύτερη παραβίαση του Συντάγματος από τον Παύλο – η πρώτη ήταν η απόφασή του να αγνοήσει την εισήγηση του υπεύθυνου Πρωθυπουργού και να πραγματοποιήσει το ταξίδι στο Λονδίνο – μέσα σε διάστημα λίγων ωρών. Στο διάγγελμά του ο Παύλος, αφού εκφράζει τη «μεγάλη λύπη του» για την παραίτηση του Καραμανλή, εξηγεί ότι έλαβε την απόφαση «όπως η επίσκεψις αυτή πραγματοποιηθή», διότι «έκρινε από τη θέση του» ότι η αναβολή του ταξιδιού θα αποτελούσε απόφαση «επιβλαβή» για τα εθνικά συμφέροντα. «Η

[1113] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., τόμ. 6, σ. 22.

[1114] Ο Σπύρος Θεοτόκης υποστήριξε αργότερα ότι είχε γνωστοποιήσει στον Καραμανλή την διαφωνία του στο θέμα της παραίτησης νωρίτερα, πριν ο Πρωθυπουργός υποβάλει την παραίτησή του στον Βασιλιά, βλ. Θεοτόκης, ό.π., σ. 190.

[1115] Αρχείο Καραμανλή, ό.π.

[1116] Ο Νίκος Αλιβιζάτος, αναφερόμενος στη αντισυνταγματικότητα του διαγγέλματος του Βασιλιά, έχει σημειώσει ότι «η επίσημη δημοσίευση, με τη μορφή "διαγγελμάτων", "επιστολών" ή με οποιοδήποτε άλλο όνομα, των προσωπικών απόψεων του Βασιλιά πάνω σε θέματα που ανάγονταν στις αρμοδιότητες της υπεύθυνης κυβέρνησης, χωρίς την προσυπογραφή του αρμοδίου υπουργού, ήταν αυτόματα αντισυνταγματική». Βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 253· Σύμφωνα με τον Σπύρο Λιναρδάτο, η βασιλική αυθαιρεσία του διαγγέλματος χωρίς την ενημέρωση της κυβέρνησης, «εντείνεται από το γεγονός, ότι, στο διάγγελμα, ο Βασιλιάς εκθέτει τη διαφωνία του με τον Πρωθυπουργό και δίνει στον εαυτό του το αντίθετο με το Σύνταγμα δικαίωμα να καθορίζει ποιο είναι το συμφέρον της χώρας σε θέματα εξωτερικής πολιτικής». Βλ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 283.

αναβολή ή ματαίωσις του ταξιδιού», συνεχίζει ο Παύλος, «εξυπηρετεί τους σκοπούς των επιβουλευομένων την ασφάλειαν της Ελλάδος […] και κινδυνεύει να αποτελέση πλήγμα κατά της εντός του οργανισμού του βορειοατλαντικού συμφώνου φιλίας και αμοιβαίας εμπιστοσύνης»[1117].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο αλαζονικός τρόπος με τον οποίο ο Παύλος επιχείρησε, δια μέσου του διαγγέλματος, να καλύψει Συνταγματικά την αυθαιρεσία του να αγνοήσει την πρωθυπουργική εισήγηση. Ο Βασιλιάς, κατά τη γνώμη του, πριν προχωρήσει στην «επιβλαβή» για τη χώρα απόφαση να ματαιώσει το ταξίδι, θα έπρεπε να κάνει χρήση «της υπό του Συντάγματος παρεχομένης ευκαιρίας», να δώσει τη δυνατότητα σε κάποιον άλλο Πρωθυπουργό να του κάνει μια «νέα υπεύθυνη εισήγηση». Μια διαφορετική δηλαδή εισήγηση από αυτή του Καραμανλή, που του ζήτησε να αναβάλει την επίσκεψη. Πρόκειται για διαστρέβλωση του πνεύματος και του γράμματος του Συντάγματος, καθώς δεν υπήρχε διάταξη που να επιτρέπει στον ανώτατο άρχοντα να ανεβοκατεβάζει κυβερνήσεις με σκοπό να λάβει μια «καλύτερη», κατά τη δική του κρίση, εισήγηση σε κάποιο ζήτημα.

Η αντιπολίτευση, από την πλευρά της, παρακολουθούσε απαθής τον Βασιλιά ανεξέλεγκτο να υπερβαίνει το Σύνταγμα, να αγνοεί τις εισηγήσεις της υπεύθυνης κυβέρνησης και ουσιαστικά να ασκεί προσωπική πολιτική, κάτι που απαγορευόταν ρητά από το Σύνταγμα. Η ΕΚ απέφυγε να προβεί σε οποιοδήποτε σχόλιο σχετικά με τις αυθαιρεσίες του Βασιλιά, διότι εκείνη την στιγμή ικανοποιείτο το βασικό αίτημα του Ανένδοτου αγώνα: η απομάκρυνση της κυβέρνησης Καραμανλή από την εξουσία. Η ηγεσία του Κέντρου και προσωπικά ο Γεώργιος Παπανδρέου, μέσα στην ευφορία της δικαίωσης του Ανένδοτου, δεν αντιλήφθηκε ότι η αυθαιρεσία του ανώτατου άρχοντα, με τον εξαναγκασμό του Πρωθυπουργού σε παραίτηση, έθετε σε κίνδυνο την εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος. Ως τραγική ειρωνεία, ο Παπανδρέου θα

[1117] Για το πλήρες περιεχόμενου του διαγγέλματος του Παύλου βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 16.

έβλεπε την ίδια αυθαιρεσία του Βασιλιά να επαναλαμβάνεται, με παρόμοιο τρόπο, δύο χρόνια αργότερα, αυτή τη φορά εις βάρος του.[1118]

Ο αντιπολιτευόμενος τύπος υποδέχτηκε με ανακούφιση και με ικανοποίηση την πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή, διαβλέποντας στις «πρωτοβουλίες» του Βασιλιά το αποτελεσματικό μέσο για την απομάκρυνση του Καραμανλή από την εξουσία. Καμία αναφορά δεν υπήρξε στις βασιλικές αυθαιρεσίες, ούτε έγινε κάποια νύξη περί υπέρβασης από τον ανώτατο άρχοντα των συνταγματικών του αρμοδιοτήτων. Χαρακτηριστικό είναι το κύριο άρθρο της *Ελευθερίας,* όπου ο εξαναγκασμός του Πρωθυπουργού σε παραίτηση από το Βασιλιά χαρακτηρίζεται ως «αρχή σοφίας και ελπίδος η παύσις του ευνοουμένου [σ.σ. εννοεί τον Καραμανλή]». Η *Ελευθερία* υποβαθμίζει το γεγονός της παραίτησης του Καραμανλή και ερμηνεύει τα γεγονότα ως πρωτοβουλία «αποπομπής» του Πρωθυπουργού από τον Βασιλιά. Στη συνέχεια ο αρθρογράφος του κύριου άρθρου – αρθρογράφος ήταν ο Πάνος Κόκκας[1119], ένας από τους εμπνευστές του Ανένδοτου – επικροτεί ουσιαστικά τους χειρισμούς του Βασιλιά και επιχαίρει για την πτώση της κυβέρνησης: «η χώρα και το Στέμμα απηλλάγησαν χθες της θανασίμου περιπτύξεως του Καραμανλή […] Επιτέλους! […] αίσθημα γενικής ανακουφίσεως θα δοκιμάση ο ελληνικός λαός […] το αδιέξοδον έσπασε».[1120]

Το *Βήμα*, από την πλευρά του, στο κύριο άρθρο του υποστηρίζει ότι η πτώση της κυβέρνησης δεν οφειλόταν στη διαφωνία Πρωθυπουργού-Βασιλιά σχετικά με το ταξίδι στο Λονδίνο, αλλά ήταν «καρπός και κατάληξις της όλης ανωμάλου καταστάσεως που έχει δημιουργηθή εις την χώραν λόγω της πολιτείας του έως τώρα κυβερνώντος κόμματος, της βασίμου αμφισβητήσεως της νομιμότητος της κυβερνήσεως, του παραγοντισμού που αναπτύσσεται εις

[1118] Βλ. σχετικά Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 248 κ.ε., όπου σημειώνει ότι «το 1963, όπως και το 1965, ο Βασιλιάς αρνήθηκε να συμμορφωθεί με τις υποδείξεις των τότε Πρωθυπουργών, που είχαν τη δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της Βουλής˙ τους εξανάγκασε, έτσι, να παραιτηθούν».

[1119] Για περισσότερες πληροφορίες για τον εκδότη της *Ελευθερίας* Πάνο Κόκκα και για τον ρόλο που διαδραμάτισε στον Ανένδοτο αγώνα βλ. τη μαρτυρία του Κώστα Μητσοτάκη στο Διαμαντόπουλος, ό.π., σ. 57 κ.ε.

[1120] Εφ. *Ελευθερία,* 12/6/1963.

τας περιπτώσεις αυτάς και των συγκρούσεων που κατ' ανάγκην δημιουργούνται!». Στη συνέχεια, το *Βήμα* ζητάει από τον Βασιλιά να «συμβουλευθεί» τους πολιτικούς αρχηγούς και να οδηγηθεί η χώρα σε εκλογές «δια την επαναφοράν των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων εις την ομαλότητα».[1121]

Στην ΕΔΑ επικράτησε έντονη ανακούφιση και ικανοποίηση για το τέλος της κυβέρνησης Καραμανλή. Στο κύριο άρθρο της η *Αυγή* έγραψε, ανάμεσα σε άλλα, τα εξής: «Οι οξύτατες αντιπαραθέσεις από τις οποίες κατατρώγεται το καθεστώς της υποτέλειας, λόγω του αδιεξόδου και της χρεωκοπίας της πολιτικής του, εξεδηλώθησαν σε όλη τους την ένταση. Ο βασιλεύς απεδέχθη την παραίτηση της κυβερνήσεως του αίματος».[1122]

Ο διεθνής τύπος υποδέχτηκε με προβληματισμό την αναγγελία της παραίτησης του Καραμανλή, αλλά αντιμετώπισε με τρόπο νηφάλιο το γεγονός. Η γαλλική εφημερίδα *Aurore,* στις 13 Ιουνίου, «έπλεξε» το εγκώμιο του Μακεδόνα πολιτικού και εξέφρασε τον προβληματισμό της για την διάδοχη κατάσταση: «Οι φίλοι της Ελλάδος υποδέχθησαν μετά θλίψεως και ανησυχίας την αποχώρησιν του Καραμανλή εκ της αρχής. […] Ευχόμεθα η έλλειψις αυτού του υπέροχου πολιτικού ανδρός να είναι προσωρινή. Διότι ουδείς δύναται καλύτερον αυτού να επαγρυπνή επί της σωτηρίας της Ελλάδος». Ο *Monde,* την ίδια ημέρα, εστιάζει στους λόγους της απομάκρυνσης του Καραμανλή. Θεωρεί τη διαφωνία για το ταξίδι στο Λονδίνο προσχηματική και βλέπει πίσω από τον εξαναγκασμό του Πρωθυπουργού σε παραίτηση μια νέα συνωμοσία για την απομάκρυνσή του από την εξουσία, στο πρότυπο του 1958: «Φαίνεται πάντως ότι η επίσκεψη στο Λονδίνο είναι απλώς πρόσχημα και ότι οι λόγοι της πολιτικής κρίσεως είναι πολύ πιο περίπλοκοι. Στην πραγματικότητα πρόκειται για τον ίδιο χειρισμό, με τον οποίο το 1958, είχε επιχειρηθεί η απομάκρυνση του Καραμανλή. Εδώ και μερικές εβδομάδες, ήταν γνωστό στην Αθήνα ότι έχει προπαρασκευαστεί παρασκηνιακά ένα εγχείρημα "πολιτικής αντικαταστάσεως"». Ο αγγλικός

[1121] Εφ. *Το Βήμα*, 12/6/1963.

[1122] Εφ. *Αυγή*, 12/6/1963˙ Τρίκκας, ό.π., σ. 1003.

Guardian, την ίδια ημέρα, εστιάζει στο γεγονός ότι η παραίτηση του Καραμανλή απέδειξε ότι δεν ήταν άνθρωπος των Ανακτόρων, όπως η αντιπολίτευση διαχρονικά υποστήριζε: «Ο Καραμανλής είναι οξυδερκής κριτής της πολιτικής καταστάσεως. Δια της παραιτήσεώς του αποδεικνύει ότι δεν είναι "άνθρωπος του βασιλέως", ως ισχυρίζετο η αντιπολίτευσις». Η γερμανική *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* στις 17 Ιουνίου, χρεώνει την πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή στις μηχανορραφίες των Ανακτόρων και προβλέπει ότι ο Καραμανλής δεν πρόκειται να εξαφανιστεί από το ελληνικό πολιτικό προσκήνιο: «Η σχεδόν κωμικοτραγική προσπάθεια κάποιων κύκλων της Αυλής να εκτοπίσουν τον Καραμανλή από την κορυφή του κόμματος που στηρίζει τη μοναρχία, έχει αποτύχει οικτρά ως τώρα. […] Ο Καραμανλής παραμένει μια μορφή δοκιμασμένη […] και είναι αδύνατον πλέον να εξοβελιστεί από την εθνική ζωή της Ελλάδος».[1123]

Την Τετάρτη 12 Ιουνίου 1963, ο Βασιλιάς δέχτηκε στα Ανάκτορα, διαδοχικά, τον Πρόεδρο της Βουλής, Κωνσταντίνο Ροδόπουλο, και τους αρχηγούς των κομμάτων για να ακούσει τις απόψεις τους σχετικά με το πώς θα έπρεπε να πορευτεί η χώρα, μετά την παραίτηση της κυβέρνησης. Την ίδια ημέρα η ΕΡΕ εξέδωσε ανακοίνωση, με αντικείμενο τις προτάσεις της για την επίλυση της πολιτικής κρίσης. Η ΕΡΕ εισηγήθηκε στον Βασιλιά: Πρώτον, τον σχηματισμό καθαρά υπηρεσιακής κυβέρνησης˙ δεύτερον, προκήρυξη για διενέργεια εκλογών εντός 45 ημερών˙ τρίτον, διενέργεια των εκλογών με το ισχύον εκλογικό σύστημα του πλειοψηφικού.[1124]

Μετά τη συνάντησή του με τον Βασιλιά, στις 12 Ιουνίου, ο αρχηγός της αντιπολίτευσης Γεώργιος Παπανδρέου, εξέδωσε ανακοίνωση για να αποσαφηνίσει τις απόψεις του κόμματός του. Αναμενόμενο θα ήταν να ζητήσει άμεσα διενέργεια εκλογών, όπως επίμονα ζητούσε, επί σχεδόν τρία χρόνια, στο πλαίσιο του Ανένδοτου αγώνα. Αντί αυτού, ο Παπανδρέου ζήτησε να διεξαχθούν οι εκλογές, υπό την προϋπόθεση ότι αυτές θα τις διεξήγαγε η κυβέρνηση της ΕΚ, διότι δεν εμπιστευόταν το «κομματικά διαρθρωμένο»

[1123] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, δημοσιεύματα τύπου, Φ.7.

[1124] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 25.

κράτος: «Υπό τα σημερινάς συνθήκας, κατόπιν της παραιτήσεως της Κυβερνήσεως της ΕΡΕ , η κοινοβουλευτική ορθοδοξία υπαγορεύει την ανάθεσιν της κυβερνήσεως προς ενέργειαν εκλογών εις την αξιωματικήν αντιπολίτευσιν, την Ένωσιν Κέντρου». Μόνο υπό αυτή την προϋπόθεση ο Παπανδρέου θα δεχόταν την εισήγηση του Καραμανλή για διενέργεια εκλογών με το πλειοψηφικό σύστημα εντός 45 ημερών.[1125]

Τη θέση αυτή του Παπανδρέου καθόριζε σε σημαντικό βαθμό το ιστορικό προηγούμενο των εκλογών «βίας και νοθείας» του 1961, για την επανάληψη του οποίου ανησυχούσε. Μέσω της ανάληψης της ευθύνης της διεξαγωγής των εκλογών από το κόμμα του, ο Παπανδρέου επιθυμούσε να εξασφαλίσει ότι οι συνθήκες διεξαγωγής των εκλογών δεν θα λειτουργούσαν εις βάρος του κόμματός του και υπέρ της Δεξιάς.

Όμως η «κοινοβουλευτική ορθοδοξία», την οποία επικαλείται ο Παπανδρέου, για να λάβει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον Βασιλιά, είναι επιχείρημα σαθρό. Η «κοινοβουλευτική ορθοδοξία» θα πρέπει να πρεσβεύει την προσήλωση στις συνταγματικές επιταγές. Το Σύνταγμα είναι ξεκάθαρο: εντολή σχηματισμού κυβέρνησης λαμβάνει αυτός που έχει την δεδηλωμένη στη Βουλή. Είναι σαφές ότι ο Παπανδρέου δεν διέθετε την δεδηλωμένη, καθότι την πλειοψηφία στη Βουλή είχε η ΕΡΕ. Ο Παπανδρέου δεν ζήτησε από τον Παύλο διερευνητική εντολή, που με μια διασταλτική ερμηνεία του Συντάγματος, θα μπορούσε να είχε ζητήσει. Ζητώντας εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, ουσιαστικά ζητούσε από τον Βασιλιά να υπερβεί το Σύνταγμα, αφού ο Παπανδρέου δεν είχε εκείνη τη στιγμή την δεδηλωμένη. Δύο χρόνια αργότερα, ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, θα εφάρμοζε όσα ζητούσε από τον Παύλο ο Παπανδρέου, αλλά αυτή τη φορά εις βάρος του Παπανδρέου: θα έδινε αλλεπάλληλες εντολές σχηματισμού κυβέρνησης στους αποστάτες βουλευτές της ΕΚ, χωρίς οι τελευταίοι να διαθέτουν την δεδηλωμένη στη Βουλή.

[1125] Ολόκληρη η δήλωση του Γ. Παπανδρέου στο Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 25-26.

Ο Καραμανλής υποστήριξε πως ο Παπανδρέου έθεσε αυτό το εκβιαστικό δίλημμα – ότι θα συναινούσε σε εκλογές εντός 45 ημερών με το πλειοψηφικό μόνο αν διενεργούσε τις εκλογές δική του κυβέρνηση – επειδή φοβόταν ότι θα έχανε τις εκλογές και ήθελε να τις αποφύγει: «Από την θέσιν, την οποίαν έλαβον ούτοι [σ.σ. ενν. την ΕΚ και τον Γ. Παπανδρέου], απεδείχθη ότι υπεκρίνοντο, όταν επί τόσον καιρόν ενεφανίζοντο ζητούντες εκλογάς. Διότι, αν πράγματι τας επεθύμουν, δεν είχον παρά να αποδεχθούν την πρότασιν του Καραμανλή, η οποία τους προσέφερεν άμεσους εκλογάς με αδιάβλητον εκλογικόν σύστημα και με υπηρεσιακή κυβέρνησιν παρέχουσαν πάσαν εγγύησιν δια την τίμιαν διεξαγωγήν των εκλογών»[1126].

Ο Βασιλιάς πρόκρινε το σχηματισμό μεταβατικής κυβέρνησης συνεργασίας ΕΡΕ-ΕΚ, που θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές εν ευθέτω χρόνο. Στη συνάντησή του με τον Παπανδρέου συζητήθηκε το όνομα του Αντιπροέδρου της ΕΡΕ Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ως προέδρου της μεταβατικής κυβερνήσεως συνεργασίας. Ο Παπανδρέου φαίνεται ότι δεν απέκλεισε μια τέτοια λύση, μιας μεταβατικής κυβέρνησης με πρόεδρο τον Κανελλόπουλο.[1127] Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι δηλώσεις του Παπανδρέου, που ακολούθησαν μετά τη συνάντησή του με τον Βασιλιά, κατέστησαν σαφές ότι ο αρχηγός της ΕΚ δεν επιθυμούσε συμμετοχή του κόμματός του σε μεταβατική κυβέρνηση συνεργασίας, διότι πίστευε ότι έτσι θα έχανε το ηθικό πλεονέκτημα που είχε αποκτήσει μέσω του Ανένδοτου. Ένας τέτοιου είδους συμβιβασμός με την ΕΡΕ, που επί τρία χρόνια κατακεραύνωνε, ήταν πιθανό ότι θα είχε αρνητική επίπτωση για το κόμμα του στις επερχόμενες εκλογές. Αντίθετα, ο δεύτερος στην ιεραρχία της ΕΚ, Σοφοκλής Βενιζέλος, προωθούσε σταθερά την λύση της μεταβατικής κυβέρνησης συνεργασίας[1128] και σε αυτή τη συγκυρία έβλεπε την πλέον κατάλληλη ευκαιρία για να επιτευχθεί ο στόχος του. Σύμφωνα με τον βιογράφο του Βενιζέλου, Γρηγόριο Δαφνή, ο Σοφοκλής Βενιζέλος διεμήνυσε στα στελέχη

[1126] Ό.π., σ. 26· Θεοτόκης, ό.π., σ. 190.
[1127] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 286.
[1128] Βλ. εδώ, σ. 364 κ.ε.

της ΕΡΕ, που υιοθετούσαν ως πρόσφορη λύση την κυβέρνηση συνεργασίας ΕΡΕ-ΕΚ, ότι μια τέτοια συνεργασία θα ήταν εφικτή αν ανετίθετο η προεδρία της νέας κυβερνήσεως στον ίδιο τον Βενιζέλο και όχι στον Κανελλόπουλο.[1129]

Η διάσταση απόψεων ανάμεσα στους δύο κορυφαίους παράγοντες της ιεραρχίας της ΕΚ ήταν εμφανής: Ο Παπανδρέου ήθελε σχηματισμό πολιτικής κυβέρνησης από την ΕΚ, που θα οδηγούσε τη χώρα άμεσα σε εκλογές, ενώ ο Βενιζέλος πρόκρινε την δημιουργία μεταβατικής κυβέρνησης συνεργασίας, με τη συμμετοχή βουλευτών τόσο της ΕΡΕ όσο και της ΕΚ, που θα οδηγούσε τη χώρα εν ευθέτω χρόνο σε εκλογές. Η κατάσταση εκτραχύνθηκε και η διεύρυνση του ρήγματος ανάμεσά τους παγιώθηκε λίγες ημέρες αργότερα, στις 15 Ιουλίου, όταν ο Βενιζέλος έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης, αντίθετα από τη γραμμή της ΕΚ, στην κυβέρνηση Πιπινέλη, που διαδέχτηκε την κυβέρνηση Καραμανλη.[1130] Ο Παπανδρέου δήλωσε ότι «η περαιτέρω συνεργασία με τον Σοφοκλήν Βενιζέλον, έχει καταστεί αδύνατος»[1131].

Η ΕΔΑ, από την πλευρά της, ζήτησε την άμεση διενέργεια εκλογών με απλή αναλογική – πάγιο αίτημα της Αριστεράς – από κυβέρνηση που θα έχαιρε της εμπιστοσύνης όλων των κομμάτων. Η ΕΔΑ υπογράμμισε ότι η κυβέρνηση που θα διενεργούσε τις εκλογές θα έπρεπε να μεριμνήσει ώστε να εξασφαλιστεί η ισονομία και η ελευθερία όλων των κομμάτων κατά την διεξαγωγή του εκλογικού αγώνα. Οι μνήμες των εκλογών της «βίας και νοθείας» του 1961, ήταν ακόμα νωπές στην ΕΔΑ και το στοιχειώδες δικαίωμα των στελεχών και πολιτευτών της να κινούνται ελεύθερα ανά την επικράτεια και να διοργανώνουν προεκλογικές συγκεντρώσεις, αντί να είναι αυτονόητο είχε καταστεί ζητούμενο.[1132]

Στόχος του Βασιλιά με αυτές τις συνομιλίες ήταν να σχηματιστεί συμμαχική κυβέρνηση ΕΡΕ και ΕΚ, υπό την προεδρία του Κανελλόπουλου ή

[1129] Δαφνής, ό.π., σσ. 571-572.
[1130] Χρηστίδης, ό.π., σ. 169.
[1131] Εφ. *Ελευθερία*, 16/7/1963.
[1132] Τρίκκας, ό.π.

κάποιου άλλου προσώπου κοινής αποδοχής.[1133] Ο Βασιλιάς δεν έκανε αμέσως δεκτή την εισήγηση του Πρωθυπουργού για διάλυση της Βουλής και διενέργεια νέων εκλογών, παρότι ήταν σαφές ότι ο Καραμανλής διατηρούσε την πλειοψηφία στη Βουλή. Αντί αυτού, ο ανώτατος άρχοντας χρονοτριβούσε επί μία εβδομάδα περιμένοντας πιθανώς να προκύψουν εξελίξεις που είτε θα οδηγούσαν σε αλλαγή στην ηγεσία της ΕΡΕ, είτε σε αποστασία βουλευτών του κυβερνώντος κόμματος και σε απώλεια της πλειοψηφίας στη Βουλή για τον Καραμανλή.[1134] Οι σχεδιασμοί αυτοί του Βασιλιά συνιστούσαν σαφή παρέκκλιση από τους συνταγματικούς και κοινοβουλευτικούς κανόνες[1135], αλλά τελικά δεν ευοδώθηκαν αφού ο Καραμανλής κατάφερε να διατηρήσει την ενότητα στο εσωτερικό του κόμματός του.

Από τις 13 μέχρι τις 17 Ιουνίου έλαβαν χώρα μια σειρά επαφών ανάμεσα στον Πρωθυπουργό και τον εντεταλμένο των Ανακτόρων Κωνσταντίνο Χοϊδά, για την εξεύρεση μιας συναινετικής λύσης που θα έβγαζε τη χώρα από το πολιτικό αδιέξοδο. Ο Χοϊδάς μετέφερε τη θέση του Βασιλιά για δημιουργία μεταβατικής κυβέρνησης που θα είχε ως βασικούς σκοπούς, πρώτον τη φροντίδα της διενέργειας του βασιλικού ταξιδιού στο Λονδίνο, και δεύτερον, την αλλαγή του εκλογικού νόμου και την καθιέρωση της αναλογικής. Ο Καραμανλής χαρακτήρισε την θέση αυτή «ατυχή» και επέμεινε στη θέση του για διενέργεια των επόμενων εκλογών με το πλειοψηφικό, όπως προβλεπόταν από τον εκλογικό νόμο. Ο Πρωθυπουργός εναντιώθηκε στην απλή αναλογική, τονίζοντας ότι θα οδηγούσε σε «ακυβερνησία» και σε «πολιτική αποσύνθεση του πολιτικού βίου της χώρας»[1136].

Την Κυριακή, 16 Ιουνίου, ο Καραμανλής συναντήθηκε εκ νέου με τον Χοϊδά. Σε αυτή τη συνάντηση ο Χοϊδάς ενημέρωσε τον Πρωθυπουργό ότι ο

[1133] Σύμφωνα με τον Ζαν Μεϋνώ «τα ανάκτορα, πριν εναγκαλιστούν την αντιπολίτευση του Παπανδρέου, με μοχλό κίνησης τη Φρειδερίκη, επιδίωξαν το σχηματισμό κεντροδεξιάς κυβέρνησης διασπώντας και την ΕΡΕ και την ΕΚ», βλ. Μεϋνώ, ό.π., σ. 266.

[1134] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 300.

[1135] Γιώργος Αναστασιάδης, *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα, 1952*-1967, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 77-78.

[1136] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 26-27.

Βασιλιάς επέμενε στη δημιουργία μεταβατικής κυβέρνησης που θα επιλαμβανόταν της αλλαγής του εκλογικού νόμου και ζητούσε από τον Καραμανλή να συναινέσει στη συμμετοχή 4-5 στελεχών του κόμματος στη νέα κυβέρνηση. Ο Καραμανλής αρνήθηκε κατηγορηματικά να συναινέσει προς αυτή την κατεύθυνση, διότι θεώρησε ότι επρόκειτο για μια απροκάλυπτη κίνηση, από την πλευρά του Βασιλιά, για «διάσπαση του κυβερνώντος κόμματος». Στη συνέχεια ο Πρωθυπουργός ρώτησε τον Χοϊδά τι θα έπραττε ο Βασιλιάς σε περίπτωση που ο Καραμανλής και οι βουλευτές του καταψήφιζαν την νέα κυβέρνηση που θα έστελνε στη Βουλή ο ανώτατος άρχοντας. Ο Χοϊδάς απάντησε ότι σε αυτή την περίπτωση «φοβόταν ότι η χώρα θα οδηγείτο στην ανωμαλία»[1137].

Ο Καραμανλής είχε πλέον αντιληφτεί ότι δεν υπήρχε περιθώριο συνεννόησης με το Στέμμα. Αισθανόταν ότι του είχε τεθεί το εξής δίλημμα: είτε να υποκύψει σε μια παράλογη και αντιδημοκρατική πολιτική, είτε να έρθει σε ανοικτή ρήξη με το θρόνο, καταγγέλλοντας την πολιτική του Βασιλιά ως «αντισυνταγματική και επιβλαβή για τη χώρα» και καταψηφίζοντας τη νέα κυβέρνηση που θα έστελνε στη Βουλή ο Βασιλιάς. Στη δεύτερη περίπτωση, καραδοκούσε ο κίνδυνος ενός νέου εθνικού διχασμού, που θα είχε ολέθριες επιπτώσεις για τη χώρα. Προ αυτού του διλήμματος, ο Καραμανλής αποφάσισε να αποχωρίσει οριστικά από την πολιτική, εγκαταλείποντας παράλληλα και τη χώρα.[1138]

Στις 17 Ιουνίου ο Καραμανλής συναντήθηκε με το Βασιλιά στα Ανάκτορα. Ο Καραμανλής επέμεινε στην αρχική του θέση και ο Βασιλιάς, αφού διαπίστωσε ότι υπήρχε ανάμεσά τους «διαφορά εκτιμήσεως της πολιτικής κατάστασης», ανακοίνωσε στον Πρωθυπουργό την οριστική του άρνηση να υιοθετήσει την εισήγηση του Πρωθυπουργού. Ενόψει αυτής της κατάστασης, ο Καραμανλής αποφάσισε να συνδράμει την προσπάθεια του ρυθμιστή του πολιτεύματος, διότι σε αντίθετη περίπτωση η χώρα πιθανώς θα έμπαινε σε περιπέτειες. Στο πλαίσιο αυτό, ο Πρωθυπουργός συναίνεσε

[1137] Ό.π., σ. 27.
[1138] Ό.π., σ. 28.

«όπως και στέλεχος του κόμματός μου χρησιμοποιηθή εις την νέαν κυβέρνησιν»[1139].

Το πρόσωπο αυτό ήταν ο εξωκοινοβουλευτικός – είχε αποτύχει να εκλεγεί στις εκλογές του 1961 – Υπουργός Εμπορίου Παναγιώτης Πιπινέλης. Ο Καραμανλής αρνήθηκε να συνηγορήσει στην δημιουργία κυβέρνησης υπό τον αντιπρόεδρό της ΕΡΕ, Παναγιώτη Κανελλόπουλο, που πρόκριναν τα Ανάκτορα και με την οποία ήταν πιθανό να συμφωνούσε και ο Παπανδρέου. Ο Καραμανλής φοβόταν ότι σε αυτή την περίπτωση το ενδεχόμενο διάσπασης του κόμματός του θα ήταν πιθανό. Η λύση του εσωκομματικά ανίσχυρου Πιπινέλη περιόριζε αισθητά το ενδεχόμενο να συσπειρώσει γύρω του ικανό αριθμό βουλευτών της ΕΡΕ που θα μπορούσαν να στηρίξουν μια κυβέρνηση ερήμην του Καραμανλή.

Την επόμενη ημέρα, 18 Ιουνίου 1963, ο Καραμανλής αναχώρησε για τη Ζυρίχη της Ελβετίας, όπου δήλωσε ότι θα έμενε μέχρι την ημέρα προκήρυξης των εκλογών. Φεύγοντας, ανέθεσε την διοίκηση του κόμματος της ΕΡΕ σε τριμελή διοικούσα επιτροπή που αποτελείτο από τους Κωνσταντίνο Ροδόπουλο, Παναγιώτη Κανελλόπουλο και Παναγιώτη Παπαληγούρα. Η σύνθεση της επιτροπής του εξασφάλιζε ότι δεν θα κινδύνευε η θέση του στην ηγεσία του κόμματος. Οι τρείς αυτοί πολιτικοί εξέφραζαν διαφορετικές τάσεις εντός του κόμματος και ήταν αφενός απίθανο να προχωρήσουν σε μια κίνηση που θα έθετε στο περιθώριο τον Καραμανλή, και αφετέρου συνέβαλλαν στη συσπείρωση της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος, αποτρέποντας το ενδεχόμενο στήριξης της κυβέρνησης Πιπινέλη, εκτός γραμμής κόμματος, πέραν της συμφωνηθείσας χρονικής περιόδου.

Έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν τον Καραμανλή στο να αποχωρήσει από την Ελλάδα και να αποστασιοποιηθεί από τα Ελληνικά πολιτικά δρώμενα, την κρίσιμη περίοδο μέχρι την προκήρυξη των εκλογών, καμία όμως δεν έχει τεκμηριωθεί επαρκώς. Ο ίδιος ο Καραμανλής υποστήριξε σε μεταγενέστερη αφήγησή του

[1139] Ό.π.

ότι η απόφασή του ελήφθη προς αποφυγήν μιας σύγκρουσης με το Παλάτι, που θα οδηγούσε σε ένα νέο Εθνικό Διχασμό.[1140] Εκτός από το φόβο για την επανάληψη του Εθνικού Διχασμού του 1915, που προκλήθηκε κατόπιν της διάστασης απόψεων ανάμεσα στον Πρωθυπουργό Βενιζέλο και τον Βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄, ο Καραμανλής φοβόταν ότι μια ανοιχτή σύγκρουσή του με το Στέμμα θα προκαλούσε διάσπαση και στο εσωτερικό του κόμματός του. Ένας σημαντικός αριθμός στελεχών της ΕΡΕ είναι βέβαιο ότι θα τασσόταν με το μέρος του Βασιλιά, σε περίπτωση σύγκρουσης του τελευταίου με τον Πρωθυπουργό. Ο Καραμανλής ήταν ρεαλιστής και γνώριζε πως τη δεδομένη χρονική στιγμή δεν είχε τη δυνατότητα να ανταπεξέλθει, ούτε προσωπικά ούτε πολιτικά, σε μια σύγκρουση με το Παλάτι. Για το λόγο αυτό και επειδή δεν ήταν διατεθειμένος να υπηρετήσει τις επιλογές του Παύλου, τις οποίες θεωρούσε λανθασμένες και επιβλαβείς για το πολίτευμα και τη χώρα, αποφάσισε να φύγει από την Ελλάδα για να εκτονωθεί η πολιτική ένταση και να καταλαγιάσουν τα πολιτικά πάθη.

Στις 19 Ιουνίου ορκίστηκε η νέα κυβέρνηση Πιπινέλη, η οποία αποτελείτο στο σύνολό της από μη πολιτικούς παράγοντας, με την εξαίρεση του προέδρου της Πιπινέλη, ο οποίος ήταν πολιτικός, αλλά εξωκοινοβουλευτικός, καθώς δεν είχε καταφέρει να εκλεγεί βουλευτής στις εκλογές του 1961. Η κυβέρνηση Πιπινέλη παρουσιάστηκε στη Βουλή και έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από την ΕΡΕ. Υπέρ της κυβέρνησης Πιπινέλη τάχθηκε και ο Σοφοκλής Βενιζέλος ο οποίος έδωσε «συμβολικήν ψήφον ανοχής περιωρισμένης διαρκείας εις την κυβέρνησιν»[1141]. Ο Βενιζέλος είχε ταχθεί πολλάκις υπέρ του σχηματισμού κυβερνήσεων συνεργασίας της ΕΚ και της ΕΡΕ. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι με τη στήριξη των Ανακτόρων μπορούσε να συμβάλει στη δημιουργία κυβέρνησης συνεργασίας ΕΡΕ-ΕΚ, που θα οδηγούσε στην εκτόνωση της πολιτικής έντασης και στην «αποκαραμανλοποίηση» του κράτους.[1142] Η απόφασή του να στηρίξει την

[1140] Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 71Β. Σημείωμα που υπαγορεύτηκε στο Παρίσι το 1966, σχετικά με την πολιτική κρίση του 1963.
[1141] Διαμαντόπουλος, ό.π., σ. 95.
[1142] Λιναρδάτος, ό.π., σ. 301.

κυβέρνηση Πιπινέλη χειροτέρεψε έτι περαιτέρω τις σχέσεις του με τον Παπανδρέου, καθώς η ΕΚ είχε ταχθεί κατά της κυβέρνησης Πιπινέλη, την οποία καταψήφισε στη Βουλή.

Οι βασικοί σκοποί της κυβέρνησης Πιπινέλη ήταν να φροντίσει για την ομαλή διεξαγωγή του ταξιδιού του ελληνικού βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο, που ήταν προγραμματισμένο για τις αρχές Ιουλίου, και να προχωρήσει στην σύνταξη του νέου εκλογικού νόμου ώστε να προκηρυχθούν εκλογές. Το ταξίδι στο Λονδίνο πραγματοποιήθηκε με επιτυχία. Οι Βασιλείς, συνοδευόμενοι από τον Πρωθυπουργό Πιπινέλη, παρέμειναν στην Βρετανική πρωτεύουσα από τις 9 μέχρι τις 12 Ιουλίου. Στο Λονδίνο έλαβαν χώρα συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και σημειώθηκαν επεισόδια[1143], τα οποία όμως δεν έλαβαν την έκταση που φοβόταν ο Καραμανλής.[1144] Ο νέος εκλογικός νόμος ψηφίστηκε και είχε ως βάση το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής, με το οποίο διεξήχθησαν και οι προηγούμενες εκλογές του 1961, με μόνο μικρές αλλαγές δευτερεύουσας σημασίας.[1145] Η κυβέρνηση Πιπινέλη ολοκλήρωσε το έργο της προσδιορίζοντας την ημερομηνία των εκλογών για τις 3 Νοεμβρίου και παρέδωσε την εξουσία σε υπηρεσιακή κυβέρνηση με Πρωθυπουργό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου Στυλιανό Μαυρομιχάλη, στις 27 Σεπτεμβρίου.

Σε όλη αυτή την περίοδο, από την παραίτησή του μέχρι την προκήρυξη των εκλογών, ο Καραμανλής παρακολουθούσε στενά τις εξελίξεις από το εξωτερικό και παρενέβαινε συχνά με επιστολές προς την διοικούσα επιτροπή της ΕΡΕ. Η διαχείριση της κατάστασης από το Βασιλιά και κυρίως η στάση

[1143] Ό.π., σσ. 301-303.

[1144] Βλ. εδώ, σ. 386.

[1145] Οι βασικές διαφορές του νέου εκλογικού συστήματος ήταν η καθιέρωση τρίτης κατανομής, στην οποία μεταφέρονταν όσες έδρες δεν είχαν κατανεμηθεί στην δεύτερη κατανομή, καθώς και η θέσπιση φραγμών για τη συμμετοχή ενός αυτοτελούς κόμματος στην δεύτερη κατανομή. Ο νέος εκλογικός νόμος του 1963 διατηρούσε το όριο του 15% στην επικράτεια για την συμμετοχή ενός αυτοτελούς κόμματος στην δεύτερη κατανομή, αλλά ταυτόχρονα παρείχε τη δυνατότητα σε αυτοτελή κόμματα να λάβουν μέρος στην δεύτερη κατανομή σε όποιες περιφέρειες είχαν συγκεντρώσει 10% ή είχαν λάβει έστω μία έδρα στην πρώτη κατανομή. Η ρύθμιση αυτή έγινε για να ενισχυθούν διασπαστικές κινήσεις στον χώρο του Κέντρου, που θα μπορούσαν να αποδυναμώσουν εκλογικά την ΕΚ. Για περισσότερα σχετικά με τον εκλογικό νόμο (ν. 4322/1963) που ψήφισε η κυβέρνηση Πιπινέλη, βλ. Νικολακόπουλος, ό.π., σσ. 304-305.

του Παπανδρέου, που με την πολιτική της οξείας αντιπολίτευσης «οδηγούσε τη χώρα σε αδιέξοδο και πολιτική αστάθεια», οδήγησαν τον Καραμανλή στην απόφαση να αποχωρήσει οριστικά από την πολιτική. Την απόφασή του αυτή κοινοποίησε στον Βασιλιά, δια μέσω του Πιπινέλη, με επιστολή που έστειλε στον τελευταίο στις 18 Σεπτεμβρίου: «Υπό τας συνθήκας αυτάς, ευρίσκομαι εις την ανάγκην να αποφασίσω την αποχώρησίν μου εκ της πολιτικής»[1146]. Όπως εξηγεί στην επιστολή του, οδηγήθηκε σε αυτή του την απόφαση, πρώτον γιατί θεωρούσε ότι η μη πραγματοποίηση των προϋποθέσεων που ο ίδιος είχε θέσει στον Βασιλιά για τη βελτίωση του πολιτικού βίου της χώρας καθιστούσε αδύνατη την αποστολή του, όπως ο ίδιος την αντιλαμβανόταν. Και δεύτερον διότι λόγω των παθών που καλλιέργησαν οι αντίπαλοί του, η παρουσία του στην πολιτική ζωή της χώρας προκαλούσε οξύτητα και δυσχέραινε το έργο του ρυθμιστή του πολιτεύματος.[1147]

Κύριο μέλημά του Καραμανλή όλη αυτή την περίοδο ήταν η διαφύλαξη της ενότητας του κόμματός του. Για το λόγο αυτό και παρά τη δυσφορία που του είχαν προκαλέσει οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και ο χειρισμός της κατάστασης από τον Βασιλιά, αποφάσισε να αλλάξει την απόφασή του να αποχωρήσει από την πολιτική[1148], προς στιγμήν τουλάχιστον. Έτσι ο Καραμανλής επανήλθε στην Ελλάδα στις 28 Σεπτεμβρίου και ανέλαβε εκ νέου την ηγεσία της ΕΡΕ για να την οδηγήσει στις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου.

Το διάστημα που θα μεσολαβούσε από την παραίτηση της κυβέρνησης Καραμανλή μέχρι τη διεξαγωγή των εκλογών, στις 3 Νοεμβρίου 1963, ήταν αρκετά μεγάλο και αποδείχτηκε ικανό ώστε να ανατραπεί η εκλογική

[1146] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 56.

[1147] Ό.π.

[1148] Σε μεταγενέστερο σημείωμα του, ο Καραμανλής αναφέρεται στην απόφασή του, που πάρθηκε στα μέσα Σεπτεμβρίου 1963, να επιστρέψει στην Ελλάδα και να ηγηθεί της εκλογικής μάχης της ΕΡΕ. Σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Καραμανλής, έλαβε την απόφαση να επιστρέψει μετά την διαβεβαίωση του Βασιλιά ότι «ουδεμία πλέον θα γίνη αλλαγή εις την χαραχθείσαν γραμμήν και ότι ετερματίσθη το στάδιον των παραχωρήσεων προς την αντιπολίτευσιν». Βλ. Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο Καραμανλή, Φ. 71Β. Ο Καραμανλής μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, στις 28 Σεπτεμβρίου 1963, με δηλώσεις του υποστήριξε ότι σκοπός του είναι να κερδίσει τις εκλογές ώστε να τερματιστεί το «επικρατούν νοσηρό πολιτικό κλίμα» και να αποφευχθούν περιπέτειες που θα είχαν απρόβλεπτες συνέπειες για τη χώρα. Βλ. Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σσ. 67-69.

κυριαρχία της Δεξιάς, όπως αυτή είχε παγιωθεί την προηγούμενη οκταετία, καθώς και οι εκτιμήσεις για εκ νέου επικράτησή της στις επερχόμενες εκλογές. Η εκλογική επικράτηση της ΕΡΕ στις επερχόμενες εκλογές προεξοφλείτο τόσο από την ΕΡΕ και τον κρατικό μηχανισμό, όσο και από τους Αμερικανούς. Συγκεκριμένα, στις 3 Σεπτεμβρίου η Δ.Ε. της ΕΡΕ, απαντώντας σε ερώτηση του Καραμανλή[1149], προέβλεπε ότι η ΕΡΕ θα συγκέντρωνε άνω του 50% των ψήφων, σε περίπτωση συγκρότησης «Λαϊκού Μετώπου» από τα κόμματα της αντιπολίτευσης, και 49-52% σε περίπτωση αυτοτελούς καθόδου στης εκλογές των κομμάτων αντιπολίτευσης. Και στις δύο περιπτώσεις, η Δ.Ε. της ΕΡΕ προέβλεπε ότι το κόμμα θα συγκέντρωνε περί τις 170 έδρες στη νέα Βουλή.[1150] Το αποτέλεσμα των εκλογών της 3ης Νοεμβρίου διέψευσε τις προσδοκίες και τις προβλέψεις της Δ.Ε. της ΕΡΕ, καθώς η Ε.Κ. ήταν πρώτο κόμμα, πλειοψηφώντας με 42,4%, έναντι 39,37% που έλαβε η ΕΡΕ.[1151]

Η αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα και η CIA προέβλεπαν, λίγες ημέρες πριν την διεξαγωγή των εκλογών, ότι η ΕΡΕ θα επικρατούσε, συγκεντρώνοντας 44-48%. Για την ΕΚ προέβλεπε ποσοστό 34 έως 38%.[1152] Είναι σαφές ότι οι Αμερικανοί είχαν υπερτιμήσει την εκλογική επιρροή της ΕΡΕ, έχοντας υποτιμήσει παράλληλα την αποτελεσματικότητα του Ανένδοτου και της επιρροής που αυτός είχε ασκήσει στο εκλογικό σώμα. Η πεποίθηση των Αμερικανών ότι η ΕΡΕ θα επικρατούσε στις εκλογές και ότι ο Καραμανλής θα είχε και πάλι την πρωτοβουλία για το σχηματισμό κυβέρνησης συνέβαλε ως ένα βαθμό στην απουσία διάθεσης εκ μέρους τους να εμπλακούν, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, στην εκλογική διαδικασία. Ο πρέσβης στην Αθήνα, Χάρρυ Λαμπουίζ, αναλύοντας την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, έγραφε στην Ουάσινγκτον, ότι δεν υπήρχε λόγος ανάμειξης των ΗΠΑ στις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις καθώς οι «φιλικές προς τις ΗΠΑ πολιτικές δυνάμεις δεν

[1149] Το ερώτημα που είχε υποβάλει με επιστολή, μέσω του Δημήτρη Βέρρου, στην Δ.Ε. της ΕΡΕ ήταν το εξής: «Ποία είναι η προοπτική δια την τελικήν στάσιν της αντιπολιτεύσεως και πως εκτιμάται υπό της τριμελούς Επιτροπής αυτήν την στιγμήν η δύναμις των κομμάτων εις ποσοστά ψήφων και εις έδρας εν τη Βουλή;», Αρχείο Καραμανλή, ό.π. , σ. 42.

[1150] Αρχείο Καραμανλή, ό.π., σ. 44.

[1151] Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 310.

[1152] Παπαχελάς, ό.π., σσ. 93-94.

κινδύνευαν να ηττηθούν». Ο Λαμπουίζ στις «φιλικές προς τις ΗΠΑ πολιτικές δυνάμεις» περιελάμβανε εκτός από την ΕΡΕ και την ΕΚ. Ο πρέσβης στο μήνυμά του προς την Ουάσινγκτον, απέκλειε το ενδεχόμενο να ανέλθει στην εξουσία ή να ενισχύσει σημαντικά τις δυνάμεις της η ΕΔΑ. Παράλληλα, ο Λαμπουίζ θεωρούσε ότι μια ανάμειξη των ΗΠΑ στις πολιτικές εξελίξεις θα ήταν σφάλμα από μέρους των ΗΠΑ, καθώς θα έδινε τη δυνατότητα στους αντιπάλους του Καραμανλή να τον αποκαλέσουν «μαριονέτα των Αμερικανών»[1153].

Τη δεκαετία του 1960, οι Αμερικανοί, υπό την ηγεσία του Τζον Κέννεντυ είχαν αποφασίσει ότι σταδιακά έπρεπε να απεμπλακούν από την έντονη παρουσία τους στα πολιτικά δρώμενα της Ελλάδας. Η δεκαετία του 1950, όπου οι αμερικανικές παρεμβάσεις στις εσωτερικές ελληνικές υποθέσεις ήταν συνεχείς είχε παρέλθει και οι Αμερικανοί αντιμετώπιζαν πλέον την Ελλάδα ως το «παιδί» που έχει ενηλικιωθεί και μπορούσε να προχωρήσει μόνο του στη ζωή. Χωρίς την καθοδήγηση και την οικονομική στήριξη του «γονέα». Όσο ο πολιτικός προσανατολισμός της Ελλάδας παρέμεινε απαρέγκλιτα συνδεδεμένος με τη Δύση, οι Αμερικανοί δεν επιθυμούσαν να έχουν ανάμειξη στις πολιτικές εξελίξεις. Μόνο σε περίπτωση που θα διακυβεύονταν η συμμετοχή της Ελλάδας στο Δυτικό στρατόπεδο του Ψυχρού Πολέμου, οι Αμερικανοί θα επενέβαιναν ώστε να αποτρέψουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Η ΕΚ δεν κατάφερε να εξασφαλίσει απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή, καθώς παρά την εντυπωσιακή άνοδο των ποσοστών της, από 33,6% στις εκλογές του 1961 σε 42,4% στις εκλογές του 1963[1154], συγκέντρωσε μόλις 138 έδρες. Η μη ύπαρξη αυτοδυναμίας της ΕΚ στη Βουλή, υποχρέωνε τον Γεώργιο Παπανδρέου είτε να συνεργαστεί με την ΕΔΑ για τον σχηματισμό κυβέρνησης, είτε να σχηματίσει κυβέρνηση της ΕΚ, που θα στηριζόταν όμως από τις ψήφους της ΕΔΑ στη Βουλή, χωρίς η τελευταία να συμμετάσχει στην κυβέρνηση, είτε να πείσει τον Βασιλιά να οδηγήσει τη χώρα σε νέες εκλογές.

[1153] Ό.π., σ. 93.

[1154] Για τα αναλυτικά αποτελέσματα των εκλογών του 1963, βλ. Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 310.

Η ΕΔΑ είχε συγκεντρώσει το 14,3% των ψήφων και με τις 28 της έδρες είχε αναχθεί σε ρυθμιστικό παράγοντα των πολιτικών εξελίξεων.

Η ΕΔΑ με απόφασή της μετά τις εκλογές δήλωνε ότι ήταν έτοιμη να υποστηρίξει μια κυβέρνηση Παπανδρέου «εφ' όσον αυτή θα υιοθετήσει στο πρόγραμμά της και θα ικανοποιήσει τα αιτήματά της αποκαταστάσεως της δημοκρατικής ομαλότητος και [της επιλύσεως] των ζωτικών εκείνων προβλημάτων του λαού και της χώρας, που υπήρξαν επαγγελίες και της ΕΚ»[1155]. Ο Παπανδρέου όμως, πιστός στις αντικομμουνιστικές αρχές του, δεν ήθελε σε καμία περίπτωση να κυβερνήσει στηριζόμενος στις ψήφους της Αριστεράς. Παρουσιαζόταν αποφασισμένος να προσφύγει σε νέες εκλογές για να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση της ΕΚ. Παρά τη διάθεση της ΕΔΑ να προσφέρει στήριξη στον Παπανδρέου, αυτός επιθυμούσε «μόνον αποδεκτήν και επαρκή πλειοψηφία»[1156] για σχηματισμό αυτοδύναμης κυβέρνησης της ΕΚ. Για το λόγο αυτό, δυο μήνες μετά τις εκλογές, παραμονή Χριστουγέννων 1963, παραιτήθηκε και εισηγήθηκε στον Βασιλιά τη διάλυση της Βουλής και τη διενέργεια νέων εκλογών. Η εισήγηση του Παπανδρέου έγινε δεκτή από τον Παύλο και ένα νέο κεφάλαιο άνοιγε στην ταραχώδη μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδας, που θα οδηγούσε μέσα από την Αποστασία και τα Ιουλιανά, στην κατάλυση του Δημοκρατικού πολιτεύματος από την Δικτατορία των Συνταγματαρχών.

Η εκλογική νίκη της ΕΚ στις 3 Νοεμβρίου 1963 κατέστησε σαφή την πολιτική φθορά που είχε υποστεί ο Καραμανλής μετά από οκτώ χρόνια πρωθυπουργίας. Η σύγκρουσή του με τα Ανάκτορα και η ψύχρανσή των σχέσεών του με τους Αμερικανούς, που πλέον δεν τον έβλεπαν ως αναντικατάστατο, δημιουργούσαν σημαντικούς κλυδωνισμούς στο πολιτικό του οικοδόμημα, το οποίο αποτελείωσε ο «σεισμός» του Ανένδοτου αγώνα του Παπανδρέου. Η δολοφονία Λαμπράκη δημιούργησε μια ατμόσφαιρα άκρως αρνητική για τον ίδιο και την κυβέρνησή του. Ήταν η σταγόνα που

[1155] Τρίκκας, ό.π., σ. 1043.

[1156] Διαμαντόπουλος, ό.π., σ. 118.

ξεχείλισε το ποτήρι της λαϊκής δυσαρέσκειας, παρότι ο ίδιος ο Καραμανλής και η κυβέρνησή του δεν είχαν καμία σχέση με την υπόθεση.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Γ΄ Μέρους

Η παραίτηση της κυβέρνησης Καραμανλή στις 11 Ιουνίου 1963 δεν επήλθε ως αποτέλεσμα μιας στιγμιαίας κρίσης στις σχέσεις του Πρωθυπουργού με τον Βασιλιά. Ο Καραμανλής ήταν ένας πολιτικός που δεν λειτουργούσε «εν θερμώ». Στάθμιζε όλες τους τις πολιτικές αποφάσεις, οι οποίες σπανίως ήταν αποτέλεσμα αυθορμητισμού, αφού είναι γνωστό ότι ο αυθορμητισμός δεν ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα του Καραμανλή. Η διαφωνία του Καραμανλή με τον Παύλο, ως προς την σκοπιμότητα του βασιλικού ταξιδιού στο Λονδίνο, αποτέλεσε απλώς την αφορμή για να εκδηλωθεί μια λανθάνουσα κρίση, που προϋπήρχε στις σχέσεις των δύο πολιτειακών παραγόντων. Για τον εντοπισμό των βαθύτερων αιτίων που οδήγησε τις δύο πλευρές σε ρήξη και ανάγκασε τον Καραμανλή να υποβάλει την παραίτηση της κυβερνήσεώς του, η παρούσα έρευνα ανέτρεξε στις πολιτικές εξελίξεις των προηγούμενων οκτώ ετών, στα οποία ο Καραμανλής ασκούσε την διακυβέρνηση της χώρας. Στο Γ΄ μέρος της έρευνας εξετάστηκαν οι πολιτικές εξελίξεις της τρίτης περιόδου διακυβέρνησης της ΕΡΕ (1961-1963) και εντοπίστηκαν οι παράγοντες, βάσει των οποίων εξάγεται το συμπέρασμα ότι η συνύπαρξη Καραμανλή – Παύλου είχε εξαντλήσει τα όριά της.

Η διαφωνία του Καραμανλή με το Στέμμα, σχετικά με την αναβολή της επίσημης επίσκεψης του βασιλικού ζεύγους στην Αγγλία, ήταν δευτερεύον ζήτημα, που δεν αποτέλεσε τη γενεσιουργό αιτία της σύγκρουσης. Τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών – του Καραμανλή για την αναβολή και του Βασιλιά για την πραγματοποίηση του ταξιδιού – δεν ήταν αρκούντως πειστικά και αν υπήρχε η ελάχιστη συναίνεση θα μπορούσε να είχε βρεθεί μια συμβιβαστική λύση. Αλλά όπως κατέστη φανερό, διάθεση για συναίνεση και διευθέτηση του θέματος της διαφωνίας δεν υπήρχε σε καμία από τις δύο

πλευρές. Ο Καραμανλής ζητούσε την αναβολή του ταξιδιού, επικαλούμενος πληροφορίες για επανάληψη των επεισοδίων που σημειώθηκαν εις βάρος της Φρειδερίκης τον προηγούμενο Απρίλιο. Ο Παύλος επέμενε ότι η αναβολή του ταξιδιού θα ισοδυναμούσε με απόρριψη της πρόσκλησης που είχε απευθύνει η Βασίλισσα της Αγγλίας προς το βασιλικό ζεύγος της Ελλάδας, γεγονός που θα είχε αρνητικές συνέπειες στη διεθνή εικόνα της χώρας.

Η επιμονή και των δύο πολιτειακών παραγόντων στις θέσεις τους κατέστησε την σύγκρουση αναπόφευκτη, μια σύγκρουση που θα μπορούσε να είχε απρόβλεπτες και ανεξέλεγκτες συνέπειες για τη χώρα. Μια τέτοιου τύπου διαφωνία, για ένα κρίσιμο ζήτημα μεγαλύτερης εθνικής σημασίας και σπουδαιότητας από το συγκεκριμένο θέμα, ανάμεσα στον Βασιλιά Κωνσταντίνο και τον Πρωθυπουργό Βενιζέλο, είχε οδηγήσει τη δεκαετία του 1910 στον Εθνικό Διχασμό που συγκλόνισε και στιγμάτισε βαθιά την Ελλάδα για περίπου 20 χρόνια.

Μια σειρά διαφωνιών και προστριβών του Καραμανλή με τα Ανάκτορα, που εξετάστηκαν στο παρόν μέρος της έρευνας, καθιστούν σαφές ότι οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο πλευρές έβαιναν σταθερά επιδεινούμενες για μεγάλο χρονικό διάστημα μέχρι τον Ιούνιο του 1963. Η διαφορετική οπτική των δύο πλευρών, ως προς τα όρια παρέμβασης των Ανακτόρων στα πολιτικά δρώμενα, σε συνδυασμό με τις ευρύτερες πολιτικές εξελίξεις, καθιστούσαν την μεταξύ τους συνεργασία προβληματική, γεγονός που δυσχέραινε την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα αμοιβαίας ανασφάλειας και αδυναμίας ειλικρινούς συνεννόησης, τα συσσωρευμένα προβλήματα μεταξύ των δύο πλευρών εξελίχθηκαν σε οριστική ρήξη με αφορμή ένα δευτερεύον πολιτικό ζήτημα, όπως αυτό του ταξιδιού. Συνεπώς τα κίνητρα της παραίτησης του Καραμανλή πρέπει να αναζητηθούν και να κατανοηθούν στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο της εποχής.

Το φορτισμένο πολιτικό κλίμα της εποχής μετά τις εκλογές του 1961, το αποτέλεσμα των οποίων η ΕΚ κατήγγειλε ως προϊόν «βίας και νοθείας», με τον ανένδοτο αγώνα του Γεωργίου Παπανδρέου να θέτει σε αμφισβήτηση το

μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα εξουσίας, είχε οδηγήσει την κυβέρνηση της ΕΡΕ σε δύσκολη θέση. Η άσκηση της διακυβέρνησης από τον Καραμανλή γινόταν σε ένα πολιτικό περιβάλλον διαρκούς διαμαρτυρίας και αμφισβήτησης. Ένα τμήμα της κοινωνίας θεωρούσε ότι η κυβέρνηση δεν διέθετε την απαιτούμενη δημοκρατική νομιμοποίηση, γεγονός που τροφοδοτούνταν από τον ανένδοτο και ταυτοχρόνως τον τροφοδοτούσε. Η ΕΚ αντιμετωπιζόταν ευμενώς, τόσο από τους Αμερικανούς όσο και από τα Ανάκτορα, καθώς πρόσφερε μια εναλλακτική «εθνικόφρονα» πρόταση από αυτή της ΕΡΕ, η οποία μπορούσε να λειτουργήσει ανασταλτικά στην ανοδική πορεία της ΕΔΑ. Μετά από τρεις νικηφόρες εκλογικές αναμετρήσεις και υπό ένα πολιτικό περιβάλλον δυσμενές, όλοι αντιλαμβάνονταν ότι η ΕΡΕ δεν θα μπορούσε να κυβερνά επ' άπειρον και προετοιμάζονταν για μια διάδοχη κατάσταση, που δεν θα έπληττε τα θεμέλια του μετεμφυλιακού κράτους και δεν θα διακύβευε τη συνέχεια του αστικού πολιτικού συστήματος. Το 1963 τα Ανάκτορα είχαν πειστεί ότι η ΕΚ και ο Γεώργιος Παπανδρέου θα μπορούσαν να τα εγγυηθούν αυτά, μέσω μιας ομαλής κυβερνητικής αλλαγής, με την αριστερά να παραμένει στο πολιτικό περιθώριο, χωρίς να έχει καθοριστικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις.

Η ευέλικτη εξωτερική πολιτική που ακολουθούσε η κυβέρνηση Καραμανλή είχε προβληματίσει τόσο τους Αμερικανούς όσο και τα Ανάκτορα. Από την εξέταση των διαθέσιμων αρχείων του State Department δεν προέκυψε κανένα στοιχείο, βάσει του οποίου να μπορεί να υποστηριχτεί ότι οι Αμερικανοί αντιμετώπιζαν ως πραγματικό κίνδυνο την ευέλικτη εξωτερική πολιτική του Καραμανλή ούτε ότι επιθυμούσαν την ανατροπή του από την εξουσία ούτε ότι ενεπλάκησαν καθ' οιονδήποτε τρόπο σε αυτήν. Σε καμία στιγμή και σε καμία περίπτωση ο Καραμανλής δεν έθεσε σε διακύβευση την θέση της Ελλάδας στον Δυτικό κόσμο ούτε και τους φιλικούς και συμμαχικούς δεσμούς με τις ΗΠΑ. Δεν υπήρχε η πρόθεση για μια ριζική μεταβολή του προσανατολισμού της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και αυτό το γνώριζαν τόσο τα Ανάκτορα, όσο και οι Αμερικανοί. Τους προβλημάτιζε όμως το γεγονός ότι ο Πρωθυπουργός αναζητούσε και άλλα ερείσματα, πλην των

ΗΠΑ, για να στηρίξει την ασφάλεια της χώρας, όπως τα εμπορικά ανοίγματα στις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού και την ιδιαίτερη προσέγγιση με την Γαλλία του Ντε Γκωλ, που εκείνη την περίοδο βρισκόταν σε σύγκρουση με τις ΗΠΑ. Η ευέλικτη εξωτερική πολιτική του Καραμανλή εντασσόταν στο πλαίσιο του ρεαλισμού και αποσκοπούσε στο να αντιμετωπίσει η Ελλάδα, αφενός το οικονομικό κενό που θα δημιουργούσε η παύση της δωρεάν οικονομικής βοήθειας στις αρχές της δεκαετίας του 1960, και αφετέρου να ενισχύσει με επιπλέον ερείσματα τον βασικό πυλώνα εθνικής ασφάλειας της χώρας, που ήταν οι ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ.

Στο πλαίσιο της ευέλικτης εξωτερικής πολιτικής, που αποτέλεσε απόρροια της σταδιακής αποκόλλησης από την μονοδιάστατη σχέση εξάρτησης από τον Αμερικανικό παράγοντα, εντασσόταν και η στρατηγική επιλογή για την συμμετοχή της Ελλάδας στην νεοσύστατη ΕΟΚ. Η ΕΟΚ δεν αποτελούσε για τον Καραμανλή απλώς ένα οικονομικό συνασπισμό συνεργασίας, εντός του οποίου η χώρα θα αποκόμιζε οικονομικά οφέλη. Αντιμετώπιζε την ΕΟΚ ως έναν οργανισμό που θα μπορούσε να συμβάλει στην ασφάλεια της Ευρωπαϊκής ηπείρου και προσέβλεπε ότι στο μέλλον θα μπορούσε να εξελιχθεί σε μια πολιτική ένωση των κρατών-μελών της. Ο Καραμανλής θεωρούσε ότι η συμμετοχή της Ελλάδας σε ένα τέτοιο υπερεθνικό οργανισμό θα εξασφάλιζε την ομαλή λειτουργία των θεσμών της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και θα συνέβαλε στην επιτάχυνση των μεταρρυθμίσεων, που ήταν απαραίτητες για να επιτευχθεί η οικονομική και κοινωνική σύγκλιση της Ελλάδας με τις προηγμένες Ευρωπαϊκές χώρες. Οι συχνές επεμβάσεις των Ανακτόρων και του στρατού στα πολιτικά δρώμενα, που είχαν ταλανίσει την Ελλάδα τα προηγούμενα χρόνια, θα μπορούσαν να εκλείψουν, αν η Ελλάδα αποτελούσε μέρος ενός οργανισμού, εντός του οποίου τέτοιου είδους επεμβάσεις δεν θα ήταν ανεκτές.

Σε συνάρτηση με την στρατηγική επιλογή της συμμετοχής στην ΕΟΚ βρισκόταν και η πρόθεση του Καραμανλή να προχωρήσει στην αναθεώρηση του Συντάγματος. Η «βαθεία τομή» ήταν μια ατελέσφορη προσπάθεια για την αναθεώρηση μη θεμελιωδών άρθρων του Συντάγματος, με στόχο τον

εκσυγχρονισμό του πολιτεύματος, με την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία εμπεριείχε και προτάσεις που είχαν αυταρχικό προσανατολισμό. Ο Καραμανλής θεωρούσε απαραίτητο το Ελληνικό Σύνταγμα να εναρμονιστεί, σε κάποιες διατάξεις του τουλάχιστον, με εκείνο των Ευρωπαϊκών χωρών, γεγονός που θα διευκόλυνε μακροπρόθεσμα την πλήρη ενσωμάτωση της Ελλάδας σε έναν διεθνή οργανισμό, όπως αυτός της ΕΟΚ. Η «βαθεία τομή» δεν αποτελούσε ευθεία αιχμή εναντίον του Θρόνου, αλλά η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας που προβλεπόταν μέσω της αναθεώρησης, θα περιόριζε – έστω κι αν αυτό δεν αναφερόταν ρητά στην πρόταση της αναθεώρησης – τις αυθαιρεσίες του Στέμματος και τις, καθ' υπέρβαση του Συντάγματος, παρεμβάσεις του στα πολιτικά δρώμενα.

Το ζήτημα της «βαθείας τομής» αποτέλεσε έναν κρίκο στην αλυσίδα των προστριβών ανάμεσα στον Καραμανλή και τα Ανάκτορα, που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου από τις εκλογές του 1961 μέχρι και την παραίτηση του Ιουνίου του 1963. Η δυσαρέσκεια των Ανακτόρων προς το πρόσωπου του Πρωθυπουργού άρχισε να κλιμακώνεται στις αρχές του 1962, με αφορμή το ζήτημα της «προίκας της Σοφίας». Η Φρειδερίκη πίεζε τον Πρωθυπουργό να εγκρίνει ένα μεγάλο ποσό για την προικοδότηση της πριγκίπισσας Σοφίας για τον γάμο της με τον Χουάν Κάρλος. Ο Καραμανλής υπέκυψε στις πιέσεις και ενέκρινε ένα σημαντικό ποσό. Τα αιτήματα και οι παράλογες απαιτήσεις του Θρόνου δεν σταμάτησαν εκεί. Τους επόμενους μήνες τα Ανάκτορα ζήτησαν την αύξηση της βασιλικής χορηγίας και την αγορά ιδιωτικού αεροσκάφους, τα οποία ο Καραμανλής απέρριψε.

Ιδιαίτερης σημασίας γεγονός στην αλυσίδα των προστριβών Καραμανλή – Ανακτόρων υπήρξε η συνήθεια του Παύλου να συντάσσει λόγους και να εκφωνεί τους λόγους του, χωρίς την έγκριση της κυβέρνησης, όπως το Σύνταγμα όριζε. Το γεγονός αυτό προκαλούσε δυσφορία στην κυβέρνηση, η οποία αναγκαζόταν να καλύπτει τον Βασιλιά, για να μην μείνει έκθετος έναντι της κοινής γνώμης, αναλαμβάνοντας παράλληλα το πολιτικό κόστος των λόγων του Βασιλιά, το περιεχόμενο των οποίων δεν είχε ελέγξει ο αρμόδιος Υπουργός, σύμφωνα με την προβλεπόμενη διαδικασία. Οι

αυθαιρεσίες εκ μέρους των Ανακτόρων έδιναν την ευκαιρία στην αντιπολίτευση να επιτίθεται στο Στέμμα, στο πλαίσιο του ανένδοτου αγώνα, επιδιώκοντας μέσω αυτών των επιθέσεων να πλήττει την κυβέρνηση και να ασκεί πίεση στον Βασιλιά, ώστε να συμβάλει στην απομάκρυνση της κυβέρνησης.

Η δυσαρέσκεια του Καραμανλή για τη στάση των Ανακτόρων εκφράστηκε μέσω επιστολής που απέστειλε στον Παύλο τον Οκτώβριο του 1962. Μέσω αυτής της επιστολής ο Πρωθυπουργός σημείωνε τις υπερβάσεις και τα λάθη των Ανακτόρων, καθιστώντας σαφές ότι δεν ήταν διατεθειμένος να συμβιβαστεί με αυτά. Ο Παύλος απάντησε, λίγες ημέρες αργότερα, με μια δική του επιστολή, το ύφος της οποίας μαρτυρούσε τον εκνευρισμό και την ενόχλησή του. Ο Παύλος αντέκρουσε τις κατηγορίες του Πρωθυπουργού και κατέστησε σαφές ότι δεν ήταν διατεθειμένος να συμβιβαστεί, θεωρώντας ότι ο Καραμανλής του χρωστούσε ένα είδος «χάρης», διότι αυτός τον είχε διορίσει Πρωθυπουργό πριν από επτά χρόνια. Η σύγκρουση ανάμεσα στις δύο πλευρές φαινόταν αναπόφευκτη. Λίγες ημέρες αργότερα ο Καραμανλής υπέβαλε την παραίτησή του στον Βασιλιά, η οποία δεν έγινε δεκτή.

Αν τα Ανάκτορα επιθυμούσαν να αποπέμψουν τον Καραμανλή, το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί ο Παύλος δεν έκανε δεκτή την παραίτησή του τον Οκτώβριο του 1962. Όπως φάνηκε τους επόμενους μήνες, τα Ανάκτορα επιθυμούσαν να προκύψει μια νέα κυβέρνηση συνεργασίας ΕΡΕ - ΕΚ, από την υπάρχουσα Βουλή, με Πρωθυπουργό κοινής αποδοχής, η οποία θα συνέβαλε στην εκτόνωση της πολιτικής κρίσης που προκαλούσε ο ανένδοτος, ο οποίος έπληττε εκτός από την κυβέρνηση και το Στέμμα. Οι παρασκηνιακές διεργασίες για τον σχηματισμό μιας τέτοιας κυβέρνησης, με κύριες εκφραστές τον Σοφοκλή Βενιζέλο και τον Παναγιώτη Πιπινέλη, δεν είχαν ακόμα ξεκινήσει. Χωρίς να υπάρχει μια ελεγχόμενη από τα Ανάκτορα διάδοχη κατάσταση και με τον Παπανδρέου να κλιμακώνει τον ανένδοτο, ο Παύλος δεν μπορούσε να διακινδυνεύσει να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές. Οι μετέπειτα εξελίξεις έδειξαν όμως ότι από το σημείο αυτό κι έπειτα, τα Ανάκτορα ξεκίνησαν την προετοιμασία και την δημιουργία του κατάλληλου

περιβάλλοντος για την διαδοχή του Καραμανλή, ο οποίος είχε καταστεί ανεπιθύμητος τόσο για την Φρειδερίκη, όσο και γενικότερα για τα Ανάκτορα.

Η δολοφονία του Λαμπράκη, τον Μάιο του 1963, υπήρξε ο καταλύτης των εξελίξεων που οδήγησαν στην παραίτηση του Καραμανλή και επιβάρυνε σε σημαντικό βαθμό τον ίδιο και την κυβέρνηση του, σε μια περίοδο που ήδη είχε υποστεί σημαντική πολιτική φθορά. Η δολοφονία συντελέστηκε σε μια χρονική περίοδο που η θέση του Καραμανλή στην εξουσία είχε καταστεί επισφαλής, με τους Αμερικανούς και τα Ανάκτορα να εξετάζουν εναλλακτικές λύσεις για τη διαδοχή της κυβέρνησης Καραμανλή.

Έχει υποστηριχτεί ότι η δολοφονία του Λαμπράκη από το παρακράτος είχε ως στόχο την πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή. Αν και ένας τέτοιος ισχυρισμός δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί επαρκώς, γεγονός είναι ότι η δολοφονία δημιούργησε ένα πολιτικό περιβάλλον εξαιρετικά δυσμενές, εντός του οποίου η κυβέρνηση δεν ήταν δυνατόν να επιβιώσει για μακρά χρονική περίοδο. Ακόμα και αν η δολοφονία Λαμπράκη δεν ήταν η βασική αιτία της πτώσης της κυβέρνησης Καραμανλή, είναι βέβαιο ότι αποτέλεσε έναν ακόμα παράγοντα που συνέβαλε σε αυτήν.

Στο μείζον ερώτημα που η παρούσα έρευνα επιχείρησε να δώσει απάντηση, σχετικά με το αν τα Ανάκτορα εξανάγκασαν τον Καραμανλή σε παραίτηση, η απάντηση δεν είναι ούτε μονολεκτική ούτε κατηγορηματική. Η συνεννόηση ανάμεσα στον ανώτατο άρχοντα και τον Πρωθυπουργό είχε καταστεί από καιρό προβληματική. Η πίεση που ασκούσε η αντιπολίτευση, μέσω του ανένδοτου, στην κυβέρνηση έπληττε και τα Ανάκτορα και ο Βασιλιάς έψαχνε έναν τρόπο για να εκτονωθεί η πολιτική ένταση. Σε αντίθετη περίπτωση, η συσσωρευμένη λαϊκή δυσαρέσκεια και η άνοδος του αντιμοναρχικού ρεύματος εντός της ΕΚ θα μπορούσε μεσοπρόθεσμα να έχει αρνητικές συνέπειες για το Στέμμα. Τα Ανάκτορα διέκριναν ότι η πολιτική φθορά που είχε υποστεί ο Καραμανλής, ύστερα από οκτώ έτη συνεχούς διακυβέρνησης, δεν θα του επέτρεπε να παραμείνει για πολύ ακόμα στην εξουσία. Για τον λόγο αυτό, αναζητούσαν εναλλακτική λύση διακυβέρνησης,

αφενός σε ένα διάδοχο κυβερνητικό σχήμα συνεργασίας ΕΚ και ΕΡΕ, και αφετέρου στο πρόσωπο του Γεωργίου Παπάνδρεου, η παρουσία του οποίου στην εξουσία δεν θα έθετε σε κίνδυνο τα Ανάκτορα και το μετεμφυλιακό σύστημα εξουσίας.

Γεγονός είναι ότι η επιμονή των Ανακτόρων για την πραγματοποίηση του ταξιδιού στην Αγγλία, καθ' υπέρβαση των συνταγματικών αρμοδιοτήτων του Βασιλιά, αφού χωρίς την έγκριση της κυβέρνησης μια επίσημη επίσκεψή του σε άλλη χώρα δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί, εξώθησε τα πράγματα στα άκρα. Ο Καραμανλής είτε θα υποχωρούσε σε μια υπερβολική, καθ' υπέρβαση του Συντάγματος, απαίτηση των Ανακτόρων και θα συμβιβαζόταν με το γεγονός της άμεσης ανάμειξης του Βασιλιά στις πολιτικές εξελίξεις είτε θα επέμενε μέχρι τέλους στη θέση του και θα υπέβαλε την παραίτησή του.

Σχετικά με το ενδεχόμενο εμπλοκής του Αμερικανικού παράγοντα στην υπόθεση της παραίτησης της κυβέρνησης Καραμανλή, από την εξέταση των αρχείων του State Department, δεν προέκυψε κανένα στοιχείο που να υποστηρίζει οποιασδήποτε μορφής εμπλοκή των Αμερικανών. Αντιθέτως οι Αμερικανοί θεωρούσαν ότι ο Καραμανλής είχε ακόμα αρκετό χρόνο να διανύσει στην εξουσία και πίστευαν ότι το πιθανότερο ενδεχόμενο ήταν να επικρατήσει στις εκλογές που θα ακολουθούσαν. Η αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα παρακολουθούσε τις εξελίξεις, τις κρίσιμες ημέρες του Ιουνίου 1963, από μια σχετική απόσταση, χωρίς να εμπλακεί και χωρίς να έχει καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα, σχετικά με τις προθέσεις των Ανακτόρων και του Καραμανλή, μέχρι και την τελευταία στιγμή της κρίσης.

Ο Καραμανλής υπαναχώρησε από την αρχική του απόφαση να αποχωρήσει οριστικά από την πολιτική, μετά την σύγκρουσή του με τον Παύλο και επέστρεψε για να ηγηθεί της ΕΡΕ και να συμμετάσχει στις εκλογές. Πρόκειται για μια ανακολουθία του Καραμανλή, για την οποία ο ίδιος δεν έδωσε μια πειστική εξήγηση. Η ήττα του Καραμανλή στις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 1963, η οποία ήταν η πρώτη του ήττα σε μια σειρά νικηφόρων εκλογικών αναμετρήσεων και πολιτικής κυριαρχίας επί μία οκταετία, οδήγησε

τελικά στην αποχώρησή του από την πολιτική αλλά και από την χώρα. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένδειξη ότι ο Καραμανλής δεν επιθυμούσε να κάτσει στα έδρανα της αντιπολίτευσης. Πιθανόν αισθανόταν ότι ο ρόλος του αρχηγού της αντιπολίτευσης δεν του ταίριαζε και ενδεικτικό αυτού είναι ότι στην μακρόχρονη πολιτική καριέρα του δεν άσκησε ποτέ αυτόν τον ρόλο. Γεγονός σχετικά παράδοξο, για έναν πολιτικό αρχηγό κόμματος εξουσίας σε μια κοινοβουλευτική δημοκρατία. Μια εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι όσα είχε προσφέρει στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με την μακρόχρονη παρουσία του στην πρωθυπουργία, δεν επέτρεπαν στον Καραμανλή να βρεθεί σε μια θέση που θεωρούσε ότι αποτελούσε ένα είδος «υποβιβασμού» για την πολιτική του προσωπικότητα.

Συζήτηση – Συμπεράσματα

Η παρούσα διατριβή επιχείρησε να αναδείξει μια ιστορική περίοδο που μέχρι σήμερα δεν έχει προσελκύσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον της δημόσιας ιστορίας, τουλάχιστον στον βαθμό που το προσελκύουν η προηγούμενη περίοδος του Εμφυλίου Πολέμου και η επόμενη, των Ιουλιανών του 1965 και της Δικτατορίας του 1967-1974. Το ίδιο ισχύει και για τους ερευνητές, που σε πολλές περιπτώσεις προσπερνούν την συγκεκριμένη περίοδο, με την εξαίρεση του Ανένδοτου Αγώνα και της δολοφονίας του Λαμπράκη, που έχουν απασχολήσει, σε σημαντικότερο βαθμό, την ιστορική έρευνα. Στόχος του γράφοντος ήταν να φωτίσει μόνο κάποιες πλευρές αυτής της οκταετούς ιστορικής περιόδου και παράλληλα να δώσει την αφορμή για την περαιτέρω διερεύνησή της.

Η μελέτη χωρίστηκε σε τρία μέρη, έκαστο εκ των οποίων ταυτίζεται με μία από τις τρεις κυβερνήσεις της ΕΡΕ: 1955-1958, 1958-1961 και 1961-1963. Η διατριβή εστιάζει σε σημαντικό βαθμό στα αίτια της πτώσης της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958 και σε αυτά της παραίτησης του Καραμανλή το 1963. Για τον προσδιορισμό αυτών των αιτίων, θεωρήθηκε απαραίτητη η διερεύνηση ολόκληρης της περιόδου διακυβέρνησης της χώρας από την ΕΡΕ, ξεκινώντας από τον διορισμό του Καραμανλή στην πρωθυπουργία από τον βασιλιά και καταλήγοντας στην σύγκρουση του Μακεδόνα πολιτικού με τα Ανάκτορα, που οδήγησε και στην παραίτησή του.

Η παρούσα μελέτη υποστηρίζει ότι η ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958 δεν ήταν αποτέλεσμα μιας απλής διαφωνίας δύο υπουργών με τον Πρωθυπουργό, για ένα ήσσονος σημασίας θέμα όπως ο εκλογικός νόμος, αλλά ήταν αποτέλεσμα μιας παρασκηνιακής διαδικασίας, η

οποία είχε αρχίσει να εκτυλίσσεται αρκετούς μήνες πριν ο Καραμανλής αποφασίσει να προβεί στην αλλαγή του εκλογικού νόμου. Ο ίδιος ο Καραμανλής δεν δίστασε να μιλήσει, επανειλημμένα, για «συνωμοσία» με τη σύμπραξη του ανακτορικού περιβάλλοντος, ερήμην του Βασιλέα Παύλου, κορυφαίων εκδοτών και επιχειρηματιών και κύκλων της αμερικανικής πρεσβείας. Η παρούσα μελέτη, επίσης, υποστηρίζει ότι τα κίνητρα όσων στράφηκαν εναντίον του Καραμανλή ήταν διαφορετικά μεταξύ τους και συνοψίζονται ως εξής: περιορισμός της δύναμης του Καραμανλή· αδυναμία ορισμένων πολιτικών να εξοικειωθούν με το γεγονός ότι ο Πρωθυπουργός και αρχηγός της συντηρητικής παράταξης καταγόταν από την επαρχία και δεν προερχόταν από πολιτική οικογένεια· η επιθυμία των Ανακτόρων και των Αμερικανών για συμβιβαστική επίλυση του Κυπριακού ζητήματος· προσωπικές φιλοδοξίες είτε από στελέχη της παράταξης που δεν είχαν υπουργοποιηθεί είτε από πολιτικούς που επιθυμούσαν να διαδεχτούν τον Μακεδόνα πολιτικό στην εξουσία· επιχειρηματικά συμφέροντα και διαφωνίες με την οικονομική πολιτική που εφάρμοζε η κυβέρνηση· διαφωνίες ως προς τον αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης του Καραμανλή.

Η μελέτη της κρίσης που εκδηλώθηκε στους κόλπους της συντηρητικής παράταξης το 1958, καθώς και η ρήξη του Καραμανλή με τα Ανάκτορα το 1963, οδηγούν σε γενικότερα συμπεράσματα αναφορικά με τον τρόπο άσκησης της πολιτικής στην Ελλάδα, στην διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Η λειτουργία του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα διακρίνεται για τον στρεβλό τρόπο με τον οποίο διαπλέκονταν μεταξύ τους πολιτικοί, οικονομικοί, ανακτορικοί και άλλοι εξωθεσμικοί παράγοντες, όπως οι Αμερικανοί. Δολοπλοκίες, συνομωσίες και πολιτικές διαβουλεύσεις ελάμβαναν χώρα στο πολιτικό παρασκήνιο. Ο αστικός πολιτικός κόσμος δίσταζε να λάβει αποφάσεις χωρίς την έγκριση ή χωρίς να γνωρίζει την άποψη του Αμερικανικού παράγοντα, η βαρύτητα του οποίου στην εσωτερική πολιτική ζωή έβαινε μειούμενη, όσο απομακρυνόμασταν από τα χρόνια του Εμφυλίου, αλλά εξακολουθούσε να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις. Ο Βασιλιάς συχνά υπερέβαινε τον ρόλο του ρυθμιστή του

πολιτεύματος και με άμεσο ή έμμεσο τρόπο αναμιγνυόταν στα εσωτερικά ζητήματα των κομμάτων, με βασικό άξονα την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του Στέμματος. Ο λαός παρακολουθούσε τους αντιπροσώπους του να διαπλέκονται στο παρασκήνιο, χωρίς τις περισσότερες φορές να καθίσταται ενήμερος για τις εξελίξεις στο πολιτικό παρασκήνιο και χωρίς να έχει την δυνατότητα καθοριστικής παρέμβασης στα πολιτικά δρώμενα.

Το ζήτημα του ταξιδιού του Βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο, τον Ιούνιο του 1963, αποτέλεσε την αφορμή για να επέλθει η τελική ρήξη του Καραμανλή με τα Ανάκτορα, οι σχέσεις των οποίων έβαιναν διαρκώς επιδεινούμενες. Με αφορμή τη διαφωνία για την πραγματοποίηση του ταξιδιού, διεξήχθη ένα είδος άτυπης μάχης μεταξύ των δύο κορυφαίων πολιτειακών παραγόντων: του Βασιλιά και του Πρωθυπουργού. Όποιος από τους δύο επικρατούσε, θα ενίσχυε το κύρος του έναντι της κοινωνίας και θα ισχυροποιούσε τη θέση του εντός του μετεμφυλιακού πολιτικού περιβάλλοντος. Ο Παύλος διέβλεπε ότι ένας ενισχυμένος Καραμανλής στην εξουσία θα εμπόδιζε τη δυνατότητα παρεμβάσεων του Στέμματος στα πολιτικά δρώμενα. Ο Καραμανλής από την πλευρά του παρακολουθούσε παρασκηνιακές διαβουλεύσεις να λαμβάνουν χώρα για την απομάκρυνσή του από την εξουσία, με τη δημιουργία κυβέρνησης συνεργασίας, και για τον λόγο αυτό ήταν αποφασισμένος να ξεκαθαρίσει το πολιτικό τοπίο, όπως έπραξε και το 1958, πριν βρεθεί στο σημείο που δεν θα μπορούσε να ελέγχει τις εξελίξεις.

Ο ρόλος των Ανακτόρων είναι καθοριστικός σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Από την επιλογή του Καραμανλή ως διαδόχου του Παπάγου το 1955 μέχρι και την σύγκρουση με τον εκλεγμένο Πρωθυπουργό το 1963, ο Βασιλιάς φαίνεται ότι αντιμετώπιζε τον Καραμανλή ως έναν ευνοούμενό του που του χρωστούσε «χάρη». Χαρακτηριστικό αυτού είναι ότι ο Παύλος, σε επιστολές του προς τον Καραμανλή, του θύμιζε ρητώς ότι αυτός ήταν που τον «εξέλεξε» Πρωθυπουργό το 1955. Ο Καραμανλής δεν ήταν διατεθειμένος να συμβιβαστεί με μια τέτοια κατάσταση. Το ταξίδι του Βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι για τον Καραμανλή.

Η ρήξη του Καραμανλή με το Στέμμα δεν μπορεί να ιδωθεί ξεχωριστά από τον Ανένδοτο Αγώνα και την πίεση που ασκούσε αυτός στην κυβέρνηση. Κατά μία έννοια, ο Ανένδοτος υποδαύλιζε την επιδείνωση των σχέσεων ανάμεσα στον Καραμανλή και στα Ανάκτορα. Το Στέμμα παρακολουθούσε την κυβέρνηση να γίνεται, στο πλαίσιο του Ανένδοτου, στόχος τόσο της αντιπολίτευσης, που ζητούσε εκλογές, όσο και της λαϊκής δυσαρέσκειας. Αυτό έφερε στην επιφάνεια το ένστικτο αυτοσυντήρησης των Ανακτόρων, που έβλεπαν ότι η περίοδος Καραμανλή όδευε προς το τέλος της, και άρχισαν να προετοιμάζονται για την διάδοχη κατάσταση, αφενός παραμένοντας αμέτοχοι στην αντιπαράθεση κυβέρνησης-αντιπολίτευσης και αφετέρου ενισχύοντας τους δεσμούς τους με την Ένωση Κέντρου.

Η άποψη ότι ο Καραμανλής έψαχνε μια αφορμή για να αποχωρήσει από την εξουσία, λόγω του τεταμένου κλίματος που είχαν δημιουργήσει ο Ανένδοτος, η επιδείνωση των σχέσεών του με το Στέμμα και η δολοφονία Λαμπράκη, δεν τεκμηριώνεται. Γεγονός είναι ότι ο Καραμανλής ήταν δυσαρεστημένος με το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε στην Ελλάδα και θεωρούσε ότι δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για να συνεχίσει την πολιτική του δραστηριοποίηση στη χώρα. Παρά ταύτα, το γεγονός ότι επέστρεψε από την Ελβετία για να λάβει μέρος στις εκλογές, ως αρχηγός της ΕΡΕ, μαρτυρά ότι ο στόχος του Καραμανλή δεν ήταν να «δραπετεύσει» από την εξουσία. Ο Καραμανλής ήθελε να συνεχίσει να κυβερνά, αλλά με τους δικούς του όρους. Θεωρούσε ότι μια ανοιχτή σύγκρουση με το Στέμμα θα οδηγούσε σε διάσπαση της ΕΡΕ και σε περίπτωση εμπλοκής των Ενόπλων Δυνάμεων στη σύγκρουση Βασιλιά-Πρωθυπουργού ίσως οδηγούσε σε ένα νέο Εθνικό Διχασμό. Παράλληλα, γνώριζε ότι ο συσχετισμός δύναμης του ιδίου έναντι του Βασιλιά ήταν αρνητικός και ότι σε μια σύγκρουση ανάμεσα στον Καραμανλή και στον Παύλο, πολλά μέλη του κόμματός του θα τάσσονταν με το μέρος του Βασιλιά. Για τους λόγους αυτούς, ανάμεσα στην ανοιχτή σύγκρουση και στην αποδοχή της στάσης του Βασιλιά να ασκεί πολιτική ερήμην της κυβέρνησης, ο Καραμανλής επέλεξε την παραίτηση.

Έτσι λοιπόν, η πραγματική και ουσιαστική διαφωνία του Καραμανλή με τον Βασιλιά δεν ήταν σχετικά με το ταξίδι του Βασιλικού ζεύγους στο Λονδίνο, αλλά με τη διαχρονική και παγιωμένη τάση των Ανακτόρων να αναμειγνύονται στις πολιτικές εξελίξεις, υπερβαίνοντας το συνταγματικό τους ρόλο, γεγονός που ήταν ασύμβατο με το πολίτευμα. Ένας τέτοιος συμβιβασμός θα σήμαινε μια μορφή θεσμικής υποχώρησης του Πρωθυπουργού έναντι του πολιτικά ανεύθυνου ανώτατου άρχοντα, που ο Καραμανλής δεν παρουσιαζόταν διατεθειμένος να κάνει. Στο πλαίσιο αυτής της διάθεσης για περιορισμό της αυθαιρεσίας των Ανακτόρων εντάσσεται και η προγενέστερη προσπάθεια του Καραμανλή για την Συνταγματική αναθεώρηση της «Βαθείας Τομής».

Ένας τομέας που η παρούσα μελέτη επιχείρησε να αναδείξει ήταν η ευέλικτη εξωτερική πολιτική που εφάρμοσε ο Καραμανλής την περίοδο 1955-1963. Η ευελιξία που χαρακτηρίζει την εξωτερική πολιτική των κυβερνήσεων της ΕΡΕ, τις διαφοροποιεί από την μονοδιάστατη εξωτερική πολιτική της προηγούμενης περιόδου, που διακρίνεται για την απόλυτη προσκόλληση στις ΗΠΑ. Παράλληλα, καθόρισε σε σημαντικό βαθμό και την συνέχεια της Ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που ακολούθησαν οι επόμενες κυβερνήσεις της χώρας. Η στρατηγική επιλογή της σύνδεσης με την ΕΟΚ, εντάσσεται στο πλαίσιο αυτής της ευελιξίας και της αναζήτησης, αφενός νέων ερεισμάτων για την ενίσχυση της ασφάλειας της χώρας, και αφετέρου νέων πηγών χρηματοδότησης της οικονομίας, μετά την διακοπή της Αμερικανικής βοήθειας.

Η ευέλικτη εξωτερική πολιτική δεν αμφισβητούσε τον δυτικό προσανατολισμό της χώρας και την παραδοχή ότι οι ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ αποτελούσαν τον βασικό πυλώνα ασφάλειας της Ελλάδας. Αποτελούσε ένα στρατηγικό σχέδιο του Καραμανλή για να διευρύνει τις συμμαχίες της Ελλάδας, αναβαθμίζοντας την γεωπολιτική θέση της χώρας. Το εμπορικό άνοιγμα στις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού αποτελούσε μια ριζοσπαστική επιλογή για τα δεδομένα της Συντηρητικής παράταξης στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα. Οι επιλογές του Καραμανλή στην εξωτερική πολιτική αντιμετωπίστηκαν, σε κάποιες περιπτώσεις, με καχυποψία από τους

Αμερικανούς, αλλά όχι σε βαθμό που θα θεωρούσαν τον Καραμανλή παράγοντα κινδύνου για την εξυπηρέτηση των Αμερικανικών συμφερόντων στην Ελλάδα. Παρά την όποια δυσαρέσκειά τους, εξακολουθούσαν να θεωρούν τον Καραμανλή την καλύτερη επιλογή για την Ελλάδα, έχοντας όμως διαπιστώσει ότι μετά από οκτώ χρόνια παραμονής του στην εξουσία, είχε φθαρεί πολιτικά και για τον λόγο αυτό εξέταζαν τις εναλλακτικές κυβερνητικές επιλογές.

Πρωταρχικός στόχος της Αμερικανικής πολιτικής στην Ελλάδα ήταν να κρατήσουν την Αριστερά μακριά από την εξουσία. Το αν το πολιτικό ανάχωμα στην Αριστερά θα είχε Δεξιό ή Κεντρώο πολιτικό πρόσημο, ήταν δευτερευούσας σημασίας. Η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση το 1958 προκάλεσε μεγάλη ανησυχία στους Αμερικανούς, όχι μόνο για την αξιοσημείωτη επιρροή που διατηρούσε στην Ελληνική κοινωνία εννιά χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου, αλλά και στον φόβο ότι σε δεύτερο χρόνο θα μπορούσε να αναδειχθεί σε πρώτη δύναμη. Μια τέτοια εξέλιξη οι Αμερικανοί ήθελαν να την αποτρέψουν με κάθε δυνατό τρόπο. Ένα ισχυρό κόμμα του Κεντρώου χώρου θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ανάχωμα στην περαιτέρω ενίσχυση της Αριστεράς και για τον λόγο αυτό ήταν θετικά διακείμενοι έναντι της Ένωσης Κέντρου και προετοίμαζαν το έδαφος ώστε να συνεργαστούν μαζί της, όταν θα διαδεχόταν την ΕΡΕ στην εξουσία.

Η ευέλικτη εξωτερική πολιτική του Καραμανλή, σε συνδυασμό με την ρευστή πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1961, οδήγησαν σε κάποιες αντιφάσεις των Αμερικανών έναντι του Καραμανλή. Από την μία πλευρά τον θεωρούσαν τον καταλληλότερο πρωθυπουργό για την Ελλάδα και από την άλλη πίστευαν ότι το πολιτικό του κεφάλαιο όδευε στο τέλος του. Στήριζαν τον Καραμανλή, αλλά παράλληλα υπήρχαν Αμερικανικές φωνές, αν και όχι σε κορυφαίο διπλωματικό επίπεδο, που εξέφραζαν την ανησυχία τους για τις επιλογές του Μακεδόνα πολιτικού.

Στην παρούσα διατριβή παρατέθηκαν μαρτυρίες που συνδέουν τους Αμερικανούς με την ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή το 1958, όπως

αυτή του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, αλλά και του ίδιου του Καραμανλή. Από την έρευνα δεν προέκυψε κάποιο στοιχείο που να μπορεί να τεκμηριώσει με στοιχεία αυτούς τους ισχυρισμούς. Παράλληλα όμως, είναι γεγονός ότι οι Αμερικανοί ήταν ενήμεροι για τις παρασκηνιακές διαβουλεύσεις που ελάμβαναν χώρα για την απομάκρυνση του Καραμανλή, μέσω του Αμερικανού επιτετραμμένου Τζέιμς Πένφιλντ, που παρακολουθούσε εκ του σύνεγγυς αυτές τις διαβουλεύσεις, έστω και ως παρατηρητής. Δεν έπραξαν κάτι για να αποτρέψουν την πτώση της κυβέρνησης το 1958. Είτε γιατί δεν θεωρούσαν ότι αυτές οι παρασκηνιακές ενέργειες είχαν σοβαρές πιθανότητες επιτυχίας είτε επειδή απλώς δεν επιθυμούσαν να παρέμβουν.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που προέκυψε από την έρευνα είναι ότι βλέπουμε πρόσωπα και θεσμικούς παράγοντες, όπως ο Σοφοκλής Βενιζέλος και ο Χαράλαμπος Ποταμιάνος, που ενεπλάκησαν στις παρασκηνιακές διαβουλεύσεις για την ανατροπή του Καραμανλή το 1958, να συμμετέχουν και στις παρασκηνιακές διαβουλεύσεις για αντικατάσταση της κυβέρνησης Καραμανλή την περίοδο 1961-1963. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, βασικός στόχος ήταν η απομάκρυνση του Καραμανλή από την εξουσία και η αντικατάστασή του από κάποιο άλλο πρόσωπο, στο πλαίσιο μιας κυβέρνησης συνεργασίας Κέντρου και Δεξιάς. Όσοι επιδίωκαν αυτή την αλλαγή, πίστευαν, άλλοι από ανιδιοτέλεια και άλλοι από προσωπική φιλοδοξία, ότι μια κυβέρνηση συνεργασίας θα μπορούσε να εξυπηρετήσει καλύτερα και τα συμφέροντα της χώρας αλλά και τα συμφέροντα συγκεκριμένων ομάδων και θεσμικών παραγόντων. Τα ανάκτορα από την πλευρά τους, φαίνεται ότι επιθυμούσαν μια κυβέρνηση συνεργασίας ΕΚ και ΕΡΕ, με βασικό σκοπό να μειωθεί η Αριστερή επιρροή εντός της ΕΚ. Σε περίπτωση μιας τέτοιας συνεργασίας, η Αριστερή πτέρυγα της ΕΚ είτε θα αναγκαζόταν να αποχωρήσει είτε θα συμβιβαζόταν με την εγκατάλειψη των θέσεών της, που δεν συμβάδιζαν με μια συνεργασία με την Δεξιά.

Συνολικά, η μελέτη αυτή ανέδειξε τις αντιφάσεις ανάμεσα στα Ανάκτορα, τον Καραμανλή και τους Αμερικανούς, προτείνοντας ένα πιο πλουραλιστικό πλαίσιο ερμηνείας των εξελίξεων της εποχής εκείνης. Εντός

αυτού του ερμηνευτικού σχήματος, ορίζονται τα όρια που είχε το Καραμανλικό κέντρο εξουσίας να αρθρώσει μια αυτοδύναμη πολιτική, ξεφεύγοντας όμως και από το περιορισμένο πλαίσιο των προσεγγίσεων που θεωρούν τον Καραμανλή ως έναν απλό εντολοδόχο του Παλατιού ή και των ΗΠΑ.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Αδημοσίευτες Πηγές

Αρχείο ΕΔΑ, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ).

Αρχείο ΚΚΕ, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ).

Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής.

Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής.

Αρχείο Τέως Βασιλικών Ανακτόρων, Γενικά Αρχείου του Κράτους (ΓΑΚ).

John F. Kennedy Archives, Folder: Greece, General, 1961-1963, John F. Kennedy Library and Museum.

Δημοσιευμένες Πηγές

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (ΕΠΣΒ), Βουλή των Ελλήνων.

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Εθνικό Τυπογραφείο.

Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, γεγονότα και κείμενα, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επίμ.), Τόμοι 1-6, Αθήνα 1994.

Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών, 1822-1974, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, Βουλή των Ελλήνων.

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΛΣΤΑΤ)-Εθνικό Τυπογραφείο, 1955-1963.

NATO Archives

State Department, Foreign Relations of the United States (FRUS), 1955-1957, Volume XXIV.

State Department, Foreign Relations of the United States (FRUS), 1958-1960, Volume X.

State Department, Foreign Relations of the United States (FRUS), 1961-1963, Volume XVI.

Τύπος

Ακρόπολις

Αυγή

Βήμα

Δρόμος της Αριστεράς

Ελευθερία

Ελευθεροτυπία

Καθημερινή

Βιβλιογραφία

Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ευάγγελος, *Ιστορία Χαμένων Ευκαιριών, Κυπριακό 1950-1963,* Εστία, Αθήνα 1982, Τόμοι Α΄ και Β΄.

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας, 1922-1974,* Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

Αλιβιζάτος, Νίκος, «Ο Κ.Γ. Καραμανλής και η Αριστερά την κρίσιμη οκταετία 1955-1963» στο συλλογικό *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα,* Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα 2008, Τόμος Α΄, σσ. 125-136.

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην νεοελληνική ιστορία, 1800-2010,* Πόλις, Αθήνα 2011.

Αναστασιάδης, Γιώργος, *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα, 1952*-1967, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991.

Αποστολόπουλος, Δημήτρης, «Ελλάδα – Γερμανία 1961-1967. Εξωτερική πολιτική: συνέχεια ή ασυνέχεια;», στο συλλογικό *Η Σύντομη Δεκαετία του 1960,* επίμ. Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 324-343.

Βαλντέν, Σωτήρης, *Ελλάδα – Γιουγκοσλαβία: Γέννηση και εξέλιξη μιας κρίσης,* Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

Βαλντέν, Σωτήρης, *Ελλάδα και Ανατολικές Χώρες 1950-1967: Οικονομικές Σχέσεις και Πολιτική,* Οδυσσέας – Ίδρυμα Μεσογειακών Σπουδών, Αθήνα 1991, Τόμος Β΄.

Βερναρδάκης, Χριστόφορος, Μαυρής, Γιάννης, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα,* Εξάντας, Αθήνα 1991 (Ανατύπωση 2012).

Βούλτεψης, Γιάννης, *Υπόθεση Λαμπράκη, 1963*-1967, Αλκυών, Αθήνα 1998, Τόμοι Α΄ και Β΄.

Γιανουλόπουλος, Γιάννης, «Το Ελληνικό παρακράτος και η μακρά ιστορία του, το φοιτητικό κίνημα των αρχών της δεκαετίας του 1960: Η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη», στο συλλογικό Παύλος Σούρλας (επίμ.), *Δολοφονία*

Λαμπράκη, η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων/Ευρασία, Αθήνα 2016, σσ. 139-178.

Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ελένη, «Ντε Γκωλ και Καραμανλής», στο συλλογικό *Ντε Γκωλ και Καραμανλής: Το Έθνος, το Κράτος, η Ευρώπη,* επίμ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος και Chantal Morelle, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής – Πατάκης, Αθήνα 2002, σσ. 19-22.

Γουντχάουζ, Κρις, *Καραμανλής, ο ανορθωτής της ελληνικής Δημοκρατίας,* Μορφωτική Εστία, 1982.

Γρηγοριάδης, Σόλων, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1941-1974,* Polaris, Αθήνα 2010, Τόμος Β΄ (Εμφύλιος-Ανένδοτος).

Δαφνής, Γρηγόριος, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος,* Ίκαρος, Αθήνα 1970.

Δαφνής, Γρηγόριος, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, 1821-1961,* Γαλαξίας, Αθήνα 1961.

Δημητράκος, Δημήτρης, *Κώστας Μητσοτάκης, πολιτική βιογραφία 1918-1961: από την αντίσταση στην πολιτική,* Παπαζήσης, Αθήνα 1990, Τόμος Α΄.

Διαμαντόπουλος, Θανάσης, «Η τελευταία αναλαμπή της βενιζελικής παράταξης: Η ΕΚ και η αποστασία του 65», στο *Οι πολιτικές δυνάμεις της Βενιζελικής περιόδου*. *Συμπληρωματικό τεύχος, Μελέτες ελληνικής Πολιτικής,* Σάκκουλας, Αθήνα 1985, σσ. 57-72.

Διαμαντόπουλος, Θανάσης, *Κώστας Μητσοτάκης, Πολιτική Βιογραφία, 1961-1974, Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία,* Παπαζήσης, Αθήνα 1990, Τόμος Β΄.

Δορδανάς, Στράτος, «Η οργάνωση της καρφίτσας: Κράτος και παρακράτος στη Θεσσαλονίκη τη δεκαετία του '60» στο συλλογικό *Η Σύντομη Δεκαετία του 1960,* επίμ. Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 126-142.

Δορδανάς, Στράτος, «Το τρίκυκλο, ένα "ατύχημα" και η αδέκαστη δικαιοσύνη», στο συλλγικό Παύλος Σούρλας (επίμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη, η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων /Ευρασία, Αθήνα 2016, σσ. 41-53.

Ελεφάντης, Άγγελος, «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», στο συλλογικό *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967): 4^{ο} Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα],* Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1993, τ. 1, σσ. 645-654.

Ζενεβουά, Μωρίς, *Η Ελλάς του Καραμανλή ή η δημοκρατία δυσχερής;* , Σιδέρης, Αθήνα 1972.

Ζήλιας, Σύλλας, Ιερεμίας, Αλέκος, Καρατζάς, Χρήστος, *Ιστορία του φοιτητικού μας κινήματος,* Νέο Φοιτητικό Κίνημα, Αθήνα 1975.

Ζολώτας, Ξενοφών, *Νομισματική ισορροπία και οικονομική ανάπτυξις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1964.

Gilboa, Moshe, *The background to Greece's recognition of Israel,* The Ministry for Foreign Affairs, The First Fifty Years, Part 1, Jerusalem 2002.

Ηλιού, Ηλίας, *Η ελληνική οικονομία κάτω από τον οδοστρωτήρα της Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς*, Έκδοση ΕΔΑ, Αθήνα 1959.

Θεοτόκης, Σπύρος, *Πολιτικαί Αναμνήσεις,* Αθήνα 1986.

Ιγνατίου, Μιχάλης, Παπαϊωάννου, Κώστας, *Ποιος επιτέλους κυβερνά αυτή τη χώρα;*, Λιβάνης, Αθήνα 2013.

Ιορδάνογλου, Χρυσάφης, «Η οικονομία 1949-1974, Ανάπτυξη και Νομισματική Σταθερότητα», στο συλλογικό *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000,* Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 65-100.

Ιωάννου, Χρήστος, «Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τεύχος 73, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1989, σσ. 78-116.

Καζάκος, Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1944-2000,* Πατάκης, Αθήνα 2001.

Καζάκος, Πάνος, «Η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ», άρθρο στην εφ. *Καθημερινή,* 29/11/2015.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, *Πώς φτάσαμε στην 21η Απριλίου,* Έκδοση της *Εφημερίδας των Συντακτών*, 2017.

Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, *Ιστορικά Δοκίμια, Ά Πώς Εφθάσαμε στην 21η Απριλίου 1967, ΄Β 1940-1944 Εθνική Αντίσταση.* Αθήνα 1975.

Καρ, Έντουαρντ, *Τι είναι Ιστορία;,* Πατάκης, 2015.

Κάτρης, Γιάννης, *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα,* Παπαζήσης, Αθήνα 1974.

Κιλεκλή, Βασιλική, «Από τη σύσφιξη στη στασιμότητα. Οι Ελληνογαλλικές σχέσεις της περιόδου 1961-1967 μέσα από τα αρχεία του Quai D' Orsay», στο

συλλογικό *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία,* επίμ. Μανώλης Βασιλάκης, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης - Παπαζήσης, Αθήνα 2009, σσ. 229-244.

Κιτσίκης, Νίκος (επίμ.), *Η θύελλα της Κοινής Αγοράς,* Εκδόσεις Οικονομία-Πολιτική, Αθήνα 1962.

Κόντης, Βασίλειος (επιμ.), *Σοβιετική Ένωση και Βαλκάνια στις δεκαετίες 1950 και 1960 (Συλλογή Εγγράφων),* Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2003.

Κουρκουβέλας, Λυκούργος, «Η επίσκεψη Καραμανλή στις ΗΠΑ», άρθρο στην εφ. *Καθημερινή,* 18/10/2015.

Kofos, Evangelos, *Nationalism and Communism in Macedonia: Civil Conflict, Politics of Mutation, National Identity,* New York 1993, pp. 217-220.

Κούμας, Μανόλης, «Η επίσκεψη του Καραμανλή στη Γαλλία», άρθρο στην εφ. *Καθημερινή*, 6/9/2015.

Κουρουνδής, Χαράλαμπος, *Το Σύνταγμα και η Αριστερά, από τη «βαθεία τομή» του 1963 στο Σύνταγμα του 1975,* Νήσος, Αθήνα 2018.

Κρανιδιώτης, Νίκος, *Δύσκολα Χρόνια, Κύπρος 1950-1960,* Εστία, Αθήνα 1981.

Kyle, Keith, *Suez,* Weidenfeld & Nicolson, London 1991.

Κωστής, Κώστας, *Ο μύθος του ξένου ή η Pechiney στην Ελλάδα,* Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999.

Λιαλιούτη, Ζηνοβία, *Αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989,* Ασίνη, Αθήνα 2016.

Λαμπράκης, Κωνσταντίνος, *Η σύμβαση με την Pechiney και οι ελληνικές κυβερνήσεις τη δεκαετία του '60,* εργασία στο ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο 2012.

Λαμπρίας, Τάκης, *Στη σκιά ενός μεγάλου: μελετώντας 25 χρόνια τον Καραμανλή,* Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1989.

Λαμπρίας, Παναγιώτης (Τάκης), «Η συνάντηση Ντε Γκωλ και Καραμανλή» στο συλλογικό Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Σαντάλ Μορέλ (επίμ.), *Ντε Γκωλ και Καραμανλής: Το Έθνος, το Κράτος, η Ευρώπη,* Πατάκης – Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα 2002, σσ. 46-55.

Λιάκος, Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;,* Πόλις, Αθήνα 2007.

Λιναρδάτος, Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα,* Παπαζήσης, Αθήνα 1978, Τόμοι Β΄, Γ΄.

Λουτσίδης, Γιώργος, *Η Πτώση της Κυβέρνησης Καραμανλή το 1958,* Διπλωματική εργασία για την απόκτηση Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2012.

Λουτσίδης, Γιώργος, «Ο Κωνστνατίνος Καραμανλής την εποχή του Εμφυλίου», ανακοίνωση στο *3ο Συνέδριο Σύγχρονης ελληνικής Ιστορίας*, «Διαστάσεις του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949», Αθήνα 7-12 Δεκεμβρίου 2016, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Λυμπεράτος, Μιχάλης, «Η Αριστερά και οι δημοτικές εκλογές μετά τον Εμφύλιο»*,* άρθρο στην εφ. *Στο δρόμο της Αριστεράς,* 23/10/2010.

Μαρκεζίνης, Σπύρος, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος,* Πάπυρος, Αθήνα 1994, Τόμος Γ΄.

Μασσίπ, Ροζέ, *Καραμανλής, ο Έλληνας που ξεχώρισε,* Σιδέρης, Αθήνα 1982.

Μεϋνώ, Ζαν, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, 1946-1965,* μετφ. Π. Μερλόπουλος, Σαββάλας, Αθήνα 2002, Τόμος Α΄.

Μητροφάνης, Μητροφάνης, «Το Φοιτητικό Κίνημα, Πολιτικά Κινήματα - Οργανώσεις Νεολαίας, στο Συλλογικό *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000,* Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, Τόμος 9.

Miller, James, "'The Greek De Gaulle' or 'Our Man in Athens'? Karamanlis and the Americans, 1954-1974, στο συλλογικό *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα,* Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα 2008, Τόμος Β΄, σσ. 39-57.

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, «Επώδυνη γειτονιά: Οι Ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις στη σκιά του Μακεδονικού ζητήματος (1960-1962), στο συλλογικό *Η Σύντομη Δεκαετία του 1960,* επίμ. Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 267-284.

Μιχαλόπουλος, Δημήτρης, «Η συμμετοχή των Φιλελευθέρων στην ίδρυση της ΕΡΕ και η προσωπική συμβολή του Κωνσταντίνου Τσάτσου», στο Συλλογικό *Έκφραση τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο,* Ευθύνη, Αθήνα 1982, σσ. 150-164.

Μπακογιάννης, Παύλος, *Ανατομία της ελληνικής Πολιτικής,* Παπαζήσης, Αθήνα 1977.

Μπαμπανάσης, Στέργιος, «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου αι. (1900-1981)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών,* Τεύχος 42-43, ΕΚΚΕ 1981, σσ. 110-144.

Μπάτσης, Δημήτρης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα*, Κέδρος, Αθήνα 1977.

Μπότσιου, Κωνσταντίνα, «Από την πρωθυπουργία στην αυτοεξορία: Εκλογές, πολιτικές και κρίσιμες καμπές για τις κυβερνήσεις Καραμανλή, 1955-1963», στο *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Ο αναμορφωτής της μεταπολεμικής Ελλάδας,* Ελλήνων Ιστορικά, Εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, Τεύχος 15, σσ. 38-77.

Μπότσιου, Κωνσταντίνα, «Η αρχή του τέλους της βασιλευόμενης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60» στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επίμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60,* ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης – Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 103-125.

Μπότσιου, Κωνσταντίνα, «Η επιρροή της δολοφονίας Λαμπράκη στις σχέσεις της ΕΡΕ με την Ένωση Κέντρου και την Αριστερά», στο συλλογικό Παύλος Σούρλας (επίμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη, η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων /Ευρασία, Αθήνα 2016, σσ. 73-96.

Μπότσιου, Κωνσταντίνα (επίμ.), *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Ελέγχου,* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2010.

Murphy, Francis J., "The Briand Memorandum and the Quest for European Unity 1929-1932", *Contemporary French Civilization*, vol. 4 Issue 3, 1980, pp. 319-330.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», στο: Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, Τόμος ΙΣΤ΄, σσ. 172-207.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967,* Πατάκης, Αθήνα 2001.

Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Η πολιτική πορεία του Σοφοκλή Βενιζέλου, 1952-1961. Το κύκνειο άσμα του Κ.Φ. στο συλλογικό *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος. Η πολιτική διαδρομή. Το πρόσωπο. Η εποχή,* Μουσείο Μπενάκη και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 2009, σσ. 111-137.

Παπακωνσταντίνου, Μιχάλης, *Η ταραγμένη εξαετία,* Προσκήνιο, Αθήνα 1997, Τόμος Α΄.

Παπανδρέου, Ανδρέας, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα,* Λιβάνης-Έκδοση για την Εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, Αθήνα 2006, Τόμος Α΄.

Παπαστάμκου, Σοφία, «Η ρήξη της Γαλλίας με το ΝΑΤΟ», άρθρο στην Εφ. *Καθημερινή,* 5/3/2017.

Παπαχελάς, Αλέξης, *Ο Βιασμός της ελληνικής Δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός παράγων, 1947-1967,* Εστία, Αθήνα 1997.

Παπαχελάς, Αλέξης, *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης με τα δικά του λόγια,* Παπαδόπουλος, Αθήνα 2017, Τόμος Α΄.

Paterson, Thomas G. (edited), *Kennedy's Quest for Victory. American Foreign Policy, 1961-1963,* Oxford University Press, New York/Oxford 1989.

Πετρίδης, Παύλος (επιμ.), *Εξουσία και παραεξουσία στην Ελλάδα (1957-1967), Απόρρητα Ντοκουμέντα,* Προσκήνιο, Αθήνα 2000.

Ράλλης, Γεώργιος, *Πολιτικές Εκμυστηρεύσεις, 1950-1989,* Προσκήνιο, Αθήνα 1990.

Repoussi, Maria, *Les Relations franco-helleniques de 1958 a 1963 et le voyage du general de Gaulle en Grece,* Complexe, Bruxelles 1997.

Ριζάς, Σωτήρης, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Ριζάς, Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο,* Καστανιώτης, Αθήνα 2008.

Ριζάς, Σωτήρης, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στην Μεταπολίτευση,* Μεταίχμιο, Αθήνα 2017.

Σακελλαρόπουλος, Σπύρος, «Η επίδραση του αγροτικού κινήματος στην εκλογική συμπεριφορά των αγροτικών στρωμάτων (1961-1964)», στο Αντώνης Μωυσίδης (επίμ.), *Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα. Από τον 19^{ο} αιώνα ως σήμερα,* Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς/Νήσος, Αθήνα 2011, σσ. 187-212.

Σακελλαρόπουλος, Σπύρος, *Ο Κυπριακός κοινωνικός σχηματισμός, 1191-2004. Από τη συγκρότηση στη διχοτόμηση,* Τόπος, Αθήνα 2017.

Σακελλαρόπουλος, Σπύρος, *Τα αίτια του Απριλιανού πραξικοπήματος, 1949-1967,* Λιβάνης, Αθήνα 1998.

Σακκάς, Γιάννης, «Ατλαντική Συμμαχία, Διεθνής Ύφεση και ελληνική Διπλωματία, 1961-1967», *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, επιμ. Μανώλης Βασιλάκης, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης-Παπαζήσης, Αθήνα 2009, σσ. 175-201.

Σακκάς, Γιάννης, «Το νασερικό καθεστώς, το ελληνικό κράτος και η συρρίκνωση του ελληνισμού στην Αίγυπτο, 1952-1970», στο συλλογικό *Πρακτικά του ΚΣΤ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου,* Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 525-535.

Σακκάς, Δημήτρης, *Κωνσταντίνος Καραμανλής και το κράτος του, της περιόδου 1955-1963, χωρίς εξιδανίκευση*, Gutenberg, Αθήνα 2010.

Σαμπατακάκης, Θεόδωρος, *«Ηγέτης / Ηγετική Ομάδα – Δυναστεία»,* στο Περιοδικό Ιστορικά*, ΕΡΕ, 1956-1967,* τευχ. 297, Εφ. *Ελευθεροτυπία* 4/8/2005, σσ. 16-21.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Από τον Ντε Γκωλ στον Ολάντ», άρθρο στην Εφ. *Καθημερινή,* 25/10/2015.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η διεθνής θέση της Ελλάδας, 1955-1967», στο συλλογικό *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, Τόμος ΙΣΤ', σσ. 247-265.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1945-1981,* Εστία, Αθήνα 2002, Τόμος Β΄.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Καραμανλής 1907-1998: Μια πολιτική βιογραφία,* Ίκαρος, Αθήνα 2011.

Σερντεδάκης, Νίκος, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα, στο συλλογικό Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «Σύντομη» Δεκαετία του '60, θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες,* Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 241-263.

Σεφεριάδης, Σεραφείμ, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως «συγκρουσιακός κύκλος», στο συλλογικό Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «Σύντομη» Δεκαετία του '60, θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες,* Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 57-78.

Στεφανάτος, Γεράσιμος, «Η άνοδος της πάλης της εργατικής τάξης στη δεκαετία 1956-1966», *Ελληνική Αριστερά,* τευχος 33-34, Αθήνα 1967, σσ. 72-82.

Στεφανίδης, Ιωάννης, *Ασύμμετροι Εταίροι: Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961,* Πατάκης, Αθήνα 2002.

Στεφανίδης, Ιωάννης, *Εν ονόματι του Έθνους. Πολιτική, κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967,* Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.

Στεφανίδης, Ιωάννης, «…Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος", 1958-1961, περιοδικό Μνήμων, 2008, τ. 29, σσ. 199-241.

Στρίγκος, Λεωνίδας, «Η κατάσταση στο χωριό και τα καθήκοντα των αριστερών», *Ελληνική Αριστερά*, Μηνιαία πολιτική επιθεώρηση της ΕΔΑ, Νοέμβριος 1964, τεύχος 16.

Τομαή, Φωτεινή, «Η έξοδος των Ελλήνων από την Αίγυπτο», άρθρο στην εφ. *Το Βήμα*, 5/8/2007.

Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος, 1928-1978,* Αθήνα 1978.

Τρίκκας, Τάσος, *ΕΔΑ 1951-1967, Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς,* Θεμέλιο, Αθήνα 2009, Τόμοι Α΄ και Β΄.

Τσάτσος, Κωνσταντίνος, *Λογοδοσία μια ζωής,* Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 2001, Τόμος Α΄.

Τσάτσος, Κωνσταντίνος, *Ο άγνωστος Καραμανλής,* Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1989.

Young, John W., *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991,* Πατάκης, Αθήνα 2002.

Ulunyan, Artiom, "Karamanlis's Greece and the Soviet Union (Flashpoints and Observations), late 1950s-1970s", στο συλλογικό *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα,* Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα 2008, Τόμος Β΄, σσ. 395-420.

Φίλανδρος, Ιωάννης, «Η οικονομική και κοινωνική πολιτική του Κωνσταντίνου Καραμανλή, 1946-1963», στο *Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο αναμορφωτής της μεταπολεμικής Ελλάδας,* Ελλήνων Ιστορικά*,* Εφ. *Ελεύθερος Τύπος* , Τεύχος 15*,* σσ. 78-119.

Φρειδερίκη, *Μέτρον Κατανοήσεως,* Βιβλιομεταφραστική, Αθήνα 1971.

Χαραλάμπης, Δημήτρης, *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα,* Εξάντας, Αθήνα 1985.

Χαρίτσης, Αλέξης, «Η ανασυγκρότηση του φοιτητικού κινήματος μετά τον Εμφύλιο 1949-1963», στο συλλογικό Μιχάλης Λυμπεράτος, Προκόπης Παπαστράτης (επίμ.), *Αριστερά και Αστικός πολιτικός κόσμος, 1940-1960 (Πρακτικά Συνεδρίου),* Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014, σσ. 602-611.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου,* Πατάκης, Αθήνα 2001.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός: Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα 2010.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956,* Πατάκης, Αθήνα 2001.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Η νομιμοποίηση του ΑΚΕΛ: Μια κρίσιμη πτυχή της μεταζυριχικής πολιτικής σκηνής στην Κύπρο, με βάση Βρετανικές πηγές» στο *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, XVII,* Λευκωσία 2001, σσ. 339-365.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Στα σύνορα των κόσμων: Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967,* Πατάκης, Αθήνα 2007.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Στρατηγικές του Κυπριακού: Η δεκαετία του 1950,* Πατάκης, Αθήνα 2005.

Hatzivassiliou, Evanthis, “Greece and Bulgaria 1949-1964. The unspoken Assumptions”, *Balkan Studies*, vol. 33, no 1, 1992, pp. 143-153.

Hatzivassiliou, Evanthis, “Security and the European Option: Greek Foreign Policy, 1952-1962”, *Journal of Contemporary History,* Vol. 30, Issue 1, January 1995, pp. 187-202.

Χατζηεμμανουήλ, Χρήστος, «Η απόπειρα συνταγματικής αναθεώρησης του 1963», στο συλλογικό *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα,* επιμ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Τόμος Α΄, σσ. 391-413.

Χατζιώτης, Κώστας, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης, 1891-1979,* Ίδρυμα Μποδοσάκη, Αθήνα 2005.

Χρηστίδης, Χρήστος, «Η καμπή της ωριμότητας. Στρατηγική και παρεμβάσεις του Σοφοκλή Βενιζέλου κατά την τελευταία φάση της πολιτικής του διαδρομής, 1962-1964», στο συλλογικό *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος, Η πολιτική Διαδρομή. Το Πρόσωπο. Η Εποχή,* Μουσείο Μπενάκη και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα 2009, σσ. 159-177.

Χρηστίδης, Χρήστος, *Ο Ανένδοτος αγώνας της Ένωσης Κέντρου: Από τις εκλογές του 1961 στην παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή,* Διδακτορική Διατριβή ΕΚΠΑ, Αθήνα 2012.

Χριστοδουλίδης, Θεόδωρος, *Από την Ευρωπαϊκή Ιδέα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Η ιστορική διάσταση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, 1923-2004,* Σιδέρης, Αθήνα 2010.

Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης, *Παναγή Παπαληγούρα, Ομιλίες –Άρθρα*, Αίολος, Αθήνα 1996.